EBÛ MANSÛR el-MÂTÜRÎDÎ

TE'VÎLÂTÜ'L KUR'ÂN

TERCÜMESİ

15

Çeviren
PROF.DR.
S. KEMAL SANDIKÇI

Editör
PROF. DR.
YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

Ümraniye Belediyesi

ensar

TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN TERCÜMESİ

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd
el-Mâtürîdî es-Semerkandî
(ö. 333 / 944)

Cilt: 15

Çeviren

Prof. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

Editör

Prof. Dr. Yusuf Şevki YAVUZ

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

MÜCÂDİLE SÛRESİ

HAŞR SÛRESİ

MÜMTEHİNE SÛRESİ

SAF SÛRESİ

CUM'A SÛRESİ

MÜNÂFİKÛN SÛRESİ

TEGÂBUN SÛRESİ

TALÂK SÛRESİ

TAHRÎM SÛRESİ

MÜLK SÛRESİ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

"Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla"

TAKDİM

Kıymetli Okuyucu,

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa gönderilişinin hemen ardından, İslâm ile şereflenen insanlar, "acaba Rabbimiz indirdiği kelâm ile bizden ne istiyor?" düşüncesiyle yoğun bir zihin faaliyetine girişmiş; bu faaliyetler neticesinde fıkıh, kelâm, tefsir, hadis gibi İslâmî ilimlerde birçok din anlayışı ve bunları temsil eden okulların (mezheplerin) ortaya çıktığına tarih tanık olmuştur. Akaid konularında Ehl-i Sünnet'in iki büyük akımının ilkini teşkil eden Mâtürîdiyye de bu okullardan birisidir.

Öyle insanlar vardır ki öldükten sonra da yaşamaya devam ederler. Bu yaşamak onların düşünüp söyledikleri sözlerle veya ortaya koydukları eserlerle çağlar ötesinde bile sürüp gider. Onlar, uzaydaki parlak yıldızlar gibi ışıyıp dururlar ve yolumuzu aydınlatmaya devam ederler. İnsanlığın ortak kültür mirası, sözünü ettiğimiz bu yıldız şahsiyetlerin, bu bilge insanların tüm nesillere armağanıdır.

Kelâmcıların hocası (İmâmü'l-mütekellimîn) diye bilinen **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** de onlardan birisidir. Bir asra yaklaşan bereketli ömrüyle **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî**, farklı disiplinlerde ortaya koyduğu görüşler ile, asırlar sonrasında bile ufuk çizen, pek çok meseleye ışık tutan bir ilim insanı olarak, İslâm düşünce tarihinde seçkin bir konuma sahiptir.

Kültürel faaliyetlerin, yerel yönetimlerin görev ve hizmet alanları içerisinde önemli bir yer tutması gerektiği bilinciyle çalışmalarını sürdüren Ümraniye Belediyesi, bu doğrultuda birçok kültür hizmetine öncülük etmiştir.

Bu yüzden, kendisi hocaların hocası olarak bilinen ve benim de hocam olan muhterem ilim adamı **Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU**, İmam Mâtürîdî'nin çağlara ışık tutan *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinin çevirisi konusunda bizden destek ve işbirliği talebinde bulunduğunda, hiç tereddüt etmeden kabul ettim. Zira inanıyorum ki, İslâm'ın eşsiz medeniyet seviyesini yakalamak ve onu bir adım daha ileriye götürmek; kültür mirasımızı tanımak, okumak ve iyi modelleri örnek almakla mümkün olacaktır. Bu yüzden, yerel yönetim olarak bir elimiz kentin kaldırımları üzerinde olduysa, bir elimizle de her zaman ilmin ve kültürün elinden tutmayı şiar edindik.

Bu vesile ile bu muazzam çalışmada, başta muhterem hocam **Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU** olmak üzere emeği geçen editör **Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz** ve mütercim ilim adamlarına, ayrıca bu çalışmada proje ortağımız olan **Ensar Vakfı** yetkililerine teşekkürlerimi sunuyorum. Bu tarihî değere sahip dinî eser üzerindeki çalışmada bize de emek vermeyi nasip eden Allah Teâlâ'ya sonsuz şükürler olsun. Bu çalışmanın daha nice güzel eserlerin yolunu açması temennilerimle...

Hasan CAN

Ümraniye Belediye Başkanı

TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN TERCÜMESİ

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî

(ö. 333 / 944)

CİLT: XV

(Mücâdile, Haşr, Mümtehine, Saf, Cum'a, Münâfikûn, Tegâbun, Talâk, Tahrîm, Mülk)

Çeviren

Prof. Dr. S. Kemal SANDIKÇI

[§]MÜCÂDİLE SÛRESİ 7

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lutfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي اِلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴿١﴾

1. "Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a yakınan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin karşılıklı konuşmanızı işitiyordu. Çünkü Allah her şeyi işitmekte ve görmektedir."

[Zıhâr]

Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a yakınan kadının sözünü Allah işitmiştir. Tefsircilerden bir grup; bu âyet, Ubâde b. Sâmit'in kardeşi Evs b. Sâmit ve karısı hakkında nâzil oldu, demiştir. Yalnız onlar, kadının ismi konusunda farklı görüşler ileri sürmüştür. İbn Abbâs, adının Havle'dir. Hz. Âişe'den (r.a.) gelen bir rivayete göre ise ismi Cemîledir. Bazıları da adının Havle kelimesinin küçültme (ism-i tasğîr) kipi olan Have olduğunu belirtmiştir. Bazı rivayetlerde ifade edildiğine göre, Evs'in kendi eşine yönelik sözünün sebebi şudur: Evs bir gece karısını yatağına çağırmış, fakat o sırada kadın, kocası ile birlikte olması helâl olmayan bir konumda (âdet görme hali) imiş. Bu yüzden kadın gitmemiş ve evden çıkmak istemiş. Bunun üzerine kocası ona, "eğer evden çıkarsan artık sen bana anamın sırtı gibisin" demişti. Buna rağmen kadın evden çıkmış. Sabah olunca kocası, ben artık senin bana haram olduğunu zannediyorum, demiş. Kadın ise vallahi sen benim hakkımda talâk (boşama) kelimesini hiç zikretmedin, diye itiraz etmiş. Bunun üzerine kocası sen Resûlullah'a git (s.a.) ve bu durumu kendisine sor, çünkü ben ona böyle bir şeyi sormaktan utanıyorum, demişti. Kadın da Resûlullah'ın (s.a.) yanına vardı ve durumu kendisine anlattı. İşte bu âyet onun üzerine nâzil olmuştur[1]. [§]Bazı 8

1 bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 74.

rivayetlerde karısına ilk zıhâr yapan kişinin Evs olduğu kaydedilir. Hatta râvi, Evs'in akıl sağlığı biraz bozulmuştu, bu sözü de canının çok sıkkın olduğu bir sırada söylemişti, der. Bunu rivayet eden Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'dir[2]. Ancak buradaki "lemem" (اللمم) kelimesi ile Evs'in aklını kaybettiğini kastetmemiş olmalıdır, çünkü aklını kaybeden kişi karısını boşayacak olsa bile talâk vaki olmaz. Kaldı ki onun, sırt benzetmesi ile yaptığı yemin zıhârdı. Buna göre 'onun akıl sağlığı bozulmuştu', cümlesinin yorumu, o aşırı derecede kızmıştı, sanki hiç yumuşak bir hali yoktu, şeklinde olmalıdır.

Kadın ve kocası hakkında da farklı rivayetler vardır. Muhammed b. Ka'b gibi bazıları, kadın Resûlullah'a (s.a.) geldi ve çocuklarımın babası, amcamın oğlu ve benim en çok sevdiğim kişi olan Evs, bir kelimecik söylemişti; şu Kitab'ı sana indiren Allah adına yemin ederim ki, o bu sözcük ile talâkı kastetmedi; sadece, sen bana annemin sırtı gibisin, diye konuştu, dedi. Hz. Peygamber (s.a.) cevaben, "senin ona haram olduğunu zannediyorum" buyurdu. Kadın, böyle söyleme ey Allah'ın resûlü, o talâk sözcüğünü hiç kullanmadı, diye ısrar etti ise de, Resûlullah (s.a.) yine; "senin ona haram olduğunu zannediyorum" buyurdu. Kadın itirazını birkaç kez tekrarladı ise de, Resûlullah (s.a.) her seferinde aynı cevabı verdi. Sonra kadın, "Allah'ım! Yaşadığım bu şiddetli sıkıntıyı ve kocamdan ayrılmaktan duyduğum zorluk konusundaki şikâyetimi sana arz ediyorum. Allah'ım; peygamberine bir çözüm yolu indir" diye dua etti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak; **Allah işitmiştir** meâlindeki âyeti, **Altmış fakiri doyurur** meâlindeki kısmına kadar[3] indirdi.

Kelbî'nin rivayet ettiği bazı haberlere göre kadın Resûlullah'a geldi ve, ey Allah'ın resûlü, kocam Evs b. Sâmit benimle evlendiği sırada, zengin ve büyük aileye sahiptim. Sonra o malımı yedi, gençliğimi de bitirdi. Ben onun yanında ihtiyarladım, ailem öldü gitti, malım-mülküm dağıldı ve zayıf düştüm. Şimdi de beni annesinin sırtına benzetti (zıhâr yemini yaptı), sonra da beni ortada
9 bıraktı. Aslında o da pişman oldu, ben de pişman oldum. [§]Beni tekrar kocamla birleştirecek bir çare var mı ey Allah'ın resûlü?' dedi. Resûlullah (a.s.) kadına, "Seni boşadı mı?" diye sordu. Kadın hayır, dedi. O zaman Resûlullah (s.a.) "Senin durumun hakkında bana bir emir gelmedi, şayet durumunla ilgili bir emir nâzil olursa sana söylerim" buyurdu. Bunun üzerine kadın ellerini göğe doğru kaldırdı ve durumunu açıklayan bir vahyi peygamberine göndermesi için Allah'a yakardı ve niyazda bulundu, oradan çıkıp kocasının yanına gitti. Arkasından Cibrîl aleyhisselâm bu âyetlerle geldi.

---

2 bk. Taberi, *Tefsir*, XXVIII, 6-7.

3 el-Mücâdile, 58/4.

Başka bir rivayette ise olay şöyle anlatılır: Kadın Resûlullah'a (s.a.) geldi ve; kocam Evs b. Sâmit, genç, varlıklı ve aile efradımın da hayatta bulunduğu sırada benimle evlenmişti. Nihayet malımı yiyip bitirdiği, gençliğimi tükettiği, yaşımın ilerlediği, gücümün zayıfladığı ve ailemden kimse kalmadığında beni, annesinin sırtına benzetti. Üstelik benim küçük çocuklarım da var. Eğer bunları onun eline bırakırsam zarar görürler, yanıma alsam aç kalırlar, dedi. Hz. Peygamber (s.a.) "Haydi git! Belki de sen kocana haksızlık etmişsin!" dedi. Kadın heyecanla, ey yeryüzünde Allah'ın emîni olan Resûl, asıl kocam bana haksızlık etti, diye karşılık verdi. Hz. Peygamber (s.a.); "Sen şimdi git, çünkü siz kadınların bazı zayıf tarafları vardır" buyurdu. Buna rağmen kadın Hz. Peygamber'le (s.a.) tartışmaya devam etti. Resûlullah'ın kendisiyle ilgilenmediğini ve bir çıkış yolu göstermeyeceğini anlayınca, başını göğe doğru kaldırarak, kocasının kendisine yaptıklarını Allah'a şikâyet etti: Allah'ım! Ben, yeryüzünde senin emînin olan peygamberine geldim, başını kaldırıp bana bir çare göstermedi. Bugün benim ihtiyacıma sen çare ol yâ Rabbi! Zayıflığıma ve çaresizliğime acı! diye dua etti. Kadın daha evine gitmemişti ki Cibrîl (s.a.) geldi ve, **Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a yakınan kadının sözünü Allah işitmiştir** meâlindeki âyeti getirdi. Hz. Peygamber hemen kadının kocası Evs'i çağırdı, kendisine: "Havle'ye reva gördüğün işi yapmanın sebebi neydi ki, Allah onun hakkında vahiy gönderdi?" diye buyurdu. Kadına da haber gönderdi ve bu âyetle onu rahatlattı. Evs, Resûlullah'ın sorusuna "şeytanın işi ey Allah'ın resûlü" dedi ve "acaba bizi tekrar birleştirecek bir yol var mı? diye sordu. Resûlullah "Evet" buyurdu, sonra da onlara kefâret âyetini sonuna kadar okudu[4].

[§]Görüldüğü üzere bu rivayetler arasında farklılıklar vardır. Kurazî'nin 10
rivayetinde Hz. Peygamber (a.s.) kadına; "senin kocana haram olduğunu zannediyorum" demiş, başka bir rivayette ise; "senin durumun hakkında bana bir emir gelmedi" buyurmuş. Ancak bu iki rivayeti şöylece uzlaştırmak mümkündür: Senin kocana haram olduğunu zannediyorum; yani Câhiliye devri insanları bunu haram sayıyordu. Buna dayanarak ben de kocana haram olduğunu zannediyorum. Ancak bu konuda henüz bana bir vahiy gelmedi. Şayet bu konuda bir emir nâzil olursa onu sana söylerim. İkinci olarak "mâurâki" (مَا أُرَاكِ) lafzı, yani "öyle zannediyorum" meâlindeki cümle, onun haram kılındığını göstermez. Aksine bu, o dönemde insanların haram olduğunu düşünmeleri sebebiyle söylenen zanna dayalı bir beyandı. Dolayısıyla bu ifade ya mevcut

4 bk. Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 3-10; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 69-75.

uygulamanın kabul edilmesi anlamına gelir veya bu olayda haram kılmanın vahiy yoluyla gerçekleştiği anlamına gelir. Buna dayanarak kesin cevap vermeyip sadece kocasından sakınmak gerektiğine işaretle yetinmesi, haram olma ihtimalini göz önüne alan bir ihtiyatı gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bazı fakihler, âyet nâzil olmadan önce zıhârın hükmü konusunda Selef arasındaki ihtilafı da zikretmiştir. İkrime'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Cenâb-ı Hak, zıhâr âyetini gönderene kadar, kadınlar zıhâr (الظهار) yoluyla kocalarına haram sayılırdı, zıhâr âyetten önce talâk kabul edilirdi. Allah Teâlâ bu âyeti göndererek onun talâk değil zıhâr olduğunu hükme bağladı[5]. Ebû Kılâbe ve diğer bazılarının da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Onların Câhiliye dönemindeki talâkları îlâ (الإيلاء) ve zıhârdı[6]. İslâmiyet gelince Cenâb-ı Hak, zıhâr ve îlâ konusundaki hükmünü verdi. Zührî'nin de, Câhiliye ehlinin talâkı zıhârdı dediği rivayet edilmiştir. Ebû Hureyre'nin (r.a.) de, Câhiliye ehlinin talâkı zıhârdı, sonra Allah, zıhârı bu ümmet için kefâretini mutlaka ödemek suretiyle kalkan ve haram olmaktan çıkan bir statüye kavuşturduğu bir harama dönüştürdü, dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî de şöyle demiştir: Zıhâr, talâkın en ağırı ve eşi haram kılmanın son noktasıydı, çünkü erkek karısına zıhâr yaptığında artık ona ebediyen dönemezdi.

11 [§]Gerçeğe en yakın olan şudur ki zıhâr, Câhiliye döneminde talâk sayılsa bile, İslâm'da talâk değildir. Hasan-ı Basrî'nin söylediği gibi haramlığı gerektiren ve hükmü asla kaldırılmayan bir şey de değildir; çünkü Havle hadisinde, kocasının kendisine: Senin artık bana haram olduğunu zannediyorum, demesine Havle, 'vallahi sen, benim hakkımda talâk kelimesini söylemedin', karşılığını vermişti. Eğer zıhâr talâk olsaydı Havle de bunu bilirdi. Bunun gibi Havle meseleyi Resûlullah'a (s.a.) anlatırken, kocam sen bana annemin sırtı gibisin dedi, diye konuşmuştu. Resûlullah (a.s.) da "senin ona haram olduğunu zannediyorum" karşılığını vermişti. Havle ise, böyle söyleme ey Allah'ın resûlü, kocam talâk kelimesini kullanmadı, karşılığını vermişti. Bu söze Hz. Peygamber (s.a.), zıhârın da talâktan ibaret olduğuna inanıyorum, şeklinde bir cevap vermemişti. Bu konuda uzun bir hadis rivayetinin içinde geçen başka bir metinde Havle şöyle der: Kocam beni annesinin sırtına benzetti (zıhâr yemini yaptı), sonra da beni ortada bıraktı. Beni tekrar kocamla birleştirecek bir çare yok mu ey Allah'ın resûlü? Resûlullah (a.s.), "Kocan seni boşadı mı?" diye sordu. Kadın, hayır, dedi. O zaman Resûlullah (a.s.); "senin durumun hakkında bana bir

---

5 İbn Kesir, *Tefsîr*, VIII, 63.

6 Taberi, *Tefsîr*, XXVIII, 10.

emir gelmedi" buyurdu. Buna göre İslâmiyet'ten sonra ve fakat bu âyet henüz nâzil olmadan önce, şayet zıhâr talâk kabul edilmiş olsaydı Allah'ın elçisi (s.a.), kadına, "kocan seni boşadı mı?" diye sormazdı. Üstelik kadın, kocam beni annesinin sırtına benzetti, dedikten sonra bu soruyu sormuştu. Bu durumda Hz. Peygamber (s.a.); "senin durumunla ilgili bana bir emir gelmedi" demeyecekti ve onun getirdiği şeriatin hükmüne göre zıhâr, mülkiyeti yok eden bir talâk olacaktı. Bu şekilde anlamak daha doğru olsa gerektir. Bu, bizim şu sözümüzü doğrulamaktadır: Havle ve Evs'le ilgili hadiste, onun İslâm'da ilk zıhâr yapan kişi olduğu belirtilmektedir; bu durumda bu iş nasıl talâk olabilir?

Şayet denilirse ki: Resûlullah (s.a.); "senin ona haram olduğunu zannediyorum" dememiş miydi? Zıhârla nikâhı kaldırmayan haramlık, ancak âyetin nüzûlünden sonra sabit bir hüküm haline gelmişti. Âyet ise Evs b. Sâmit hakkında, o sözü telaffuz ettikten sonra nâzil olmuştu. Onun maksadı da talâkın doğurduğu haramlıktı. Dolayısıyla bu hüküm, Hz. Peygamber'in (s.a.) şeriatında, zıhâr âyetinin nüzûlünden önce de "gayr-ı metluv" vahiy (okunmayan, yani Kur'ân dışı vahiy) ile sabitti, her ne kadar daha önce Câhiliye devri geleneğinde mevcut ise de. İşte bundan dolayı koca, karısına, senin bana haram olduğunu zannediyorum, demişti. Bu söz, belirtilen âyetin nüzûlünden önce de onun talâk sayıldığına işaret etmektedir.

[§]Buna şöyle cevap verilir: Bu, sizin aleyhinizde bir delil oluşturur. Çün- 12
kü Resûlullah (a.s.); "Senin ona haram olduğunu zannediyorum" sözü ile zıhâr talâk olduğu için onunla nikâhın haram hale geldiğini kastetmiş olsaydı, nasıl olur da onun talâk hükmünde olduğunu bildiği halde aynı söz ve aynı şahıs hakkında zıhârla haramlığına hükmederdi? Sahih bir hadiste belirtildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) Evs'i çağırdı, ona kefâret vermesini emretti ve karısı ile arasındaki nikâhı devam ettirdi. Şayet o talâk sayılsaydı ve böyle bir hüküm de mevcut olsaydı, bu hüküm ancak âyetle yürürlükten kaldırılarak (nesh) yerine başka bir hüküm getirilirdi. Bu ise geçmişte olan bir olaya değil, ancak gelecekte gerçekleşecek bir olaya uygulanabilirdi. Dolayısıyla bu, aleyhte bir delildir. Resûlullah'ın (s.a.), "Senin ona haram olduğunu zannediyorum" anlamındaki sözü ise belirttiğimiz iki sebep dolayısıyla söylenmiş olmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şayet denilirse ki: Zıhâr kesin olarak talâk sayılmakla birlikte Resûlullah (s.a.) o kadın hakkında talâkla hükmetmedi; bilâkis, "senin ona haram olduğunu zannediyorum" diye zanna dayanan bir hüküm verdi. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu söze dayanan hükmü neshedeceğini kendisine bildirmiş ve onu talâktan

ayırıp, kadından faydalanmanın haram kılınmasına yönlendirmiş olabilir. Zıhâr âyeti nâzil olana kadar o sözle, kesin bir hüküm vermeyi kastetmemiştir.

Buna şöyle cevap verilir: Şayet bu, Allah'ın şeriatında karara bağlanmış mevcut bir hüküm olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.) onu nesheden bir âyet nâzil olmadıkça, neshedileceğini bilse dahi, kendisiyle amel etmekten ve o hükmü uygulamaktan çekinmezdi, çünkü Resûlullah nâzil olan hükmü yerine getirmek zorundaydı. Zira Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet!"[7] Başka bir âyette de şöyle buyurdu: "Ey resûl! Rabb'inden sana indirileni tebliğ et!"[8] Şayet uygulamanın aksine bir nâsih gelecek olursa, onu geçmiş bir olaya değil, gelecekte vukû bulacak olaya uygulamak gerekir.
13 Bunun doğruluğu daha önce söylediğimiz şu hususa bağlıdır: [§]Hakkında belirtilen âyetin nüzûlünden önce zıhâra dair İslâm'da herhangi bir hüküm yoktu, Câhiliye devrinde ise zıhârla karı-koca birlikteliği haram sayılıyordu. Söz konusu sebep ortada olup olay da vukû bulunca, Hz. Peygamber (s.a.) onlara ihtiyaten karı-koca ilişkisinden sakınmalarını emretti, tâ ki âyet gelip de olayın hükmünün ne olduğu anlaşılmış olsun. Zira Cenâb-ı Hak -zıhâr yapanın mevcudiyeti henüz bilinmese de- onu uygulamaya ihtiyaç ortaya çıktığında o bilgiye ulaşma imkânı varsa, bununla o hükmü kastetmiş olabilir. Hüküm, onun farz olması konusunda mücmel (المجمل) olarak inen, sonra açıklaması arkadan gelen bir nas gibi ve zâhirinin hilafına açıklaması sonradan gelen ve umûm ifade eden (العام) nas gibidir. Bu mesele de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Kadının Mücadelesi]

Kocası hakkında seninle tartışan kadının sözünü Allah işitmiştir. Yani kadının sözünü ve kocası hakkındaki mücadelesini, kocasının kendisine söylediği "Sen bana annemin sırtı gibisin" sözünden dolayı başına gelen sıkıntılar üzerine çeşitli sorular sorarak Allah'ın elçisiyle giriştiği mücadelesini Cenâb-ı Hak işitti. Mücadele tartışmak ve karşılıklı konuşmaktır. Kadının kocasına karşı mücadelesi, kocası kendisine, "eğer evden çıkarsan sen bana annemin sırtı gibisin" demesine rağmen evden çıkması, sonra kocasının, "artık senin bana haram olduğunu zannediyorum" demesi üzerine de "vallahi sen talâk kelimesini kullanmadın" diyerek kendini savunmasıdır. Kadının Hz. Peygamber'le mücadelesi ve konuşması ise Resûlullah'ın (s.a.) "senin ona haram olduğunu

---

7 "Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve onların arzularına uyma! Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmalarına dikkat et!" (el-Mâide, 5/49).

8 "Ey Resûl! Rabb'inden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun" (el-Mâide, 5/67).

zannediyorum" sözüne karşı, böyle söyleme ey Allah'ın resûlü, demesidir. Bu, onların karşılıklı konuşmasıdır (muhâvere). Bazıları 'muhavere sözün tekrar edilmesidir' demiştir. Yani ikisi de birbirine cevap veriyor ve bu cevaplarını da tekrar ediyorlardı. Nitekim Hz. Peygamber "senin ona haram olduğunu zannediyorum" sözünü tekrar ediyor, kadın da "böyle söyleme ey Allah'ın resûlü, çünkü o, talâk sözcüğünü hiç kullanmadı" cümlesini tekrar ediyordu. Bu yorum, ilkinden daha uygun gözükmektedir.

Allah'a yakınan kadın. Bu meâldeki beyan iki şekilde açıklanabilir. Bi-
rincisi, kadın Resûlullah'a (s.a.) yakınmıştı, ama Allah bunu kendi zatına nis-
pet etti. Çünkü kadının maksadı, [§]kendisini rahatlatacak bir âyetin, Cenâb-ı 14
Hak'tan resûlüne gelmesiydi. İkincisi, kadın şikâyetini Allah'a arz etmiş, O'na yakarışta bulunmuştu. Çünkü Resûlullah'ın kendisine söylediği; "senin, kocana haram olduğunu zannediyorum" sözü üzerine başka bir çıkış yolu ve çare bulamamıştı. Bundan dolayı şikâyetini Allah'a arz etmiş, O'na dua etmiş ve yalvarmıştı. Sonunda Allah, o kadın hakkındaki âyeti indirmiş ve rivayetlerde belirtildiği üzere zıhâr için gerekli olan kefâret verildikten sonra karı-kocanın tekrar birleşmelerine izin verildiğini Resûl'üne bildirmişti. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah sizin karşılıklı konuşmanızı işitiyordu. Yani kadını işitmesi, şikâyet ettiği sıkıntıdan kurtulma ve çıkış yolunu göstermekle ona icabet etmesidir. Yine Resûlullah'n (s.a.) işitmesi de hükmü kendisine karmaşık gelen bu olayı karmaşıklığı gidererek beyan etmesidir. Bazı dilciler "tehâvuraküma" (تحاوركما) kelimesine **sizin sözleriniz** anlamını vermiştir, çünkü tehâvur; iki kişi arasında karşılıklı olarak söylenen sözdür.

Evs ile Havle'nin durumu konusunda farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre Resûlullah (s.a.) kadını çağırdı ve kendisi hakkında nâzil olan âyeti ona haber verdi. Kurazî'nin hadisinde anlatıldığına göre âyet nâzil olunca, Hz. Peygamber (s.a.) kadının kocası Evs'i çağırıp kendisine, "Bir köle âzat et!" buyurmuş. Evs, âzat edebileceğim bir kölem yok, deyince, "Öyleyse ara vermeden iki ay oruç tut!" buyurmuş. Evs, bir gün oruç tutmaya bile gücüm yetmiyor, ey Allah'ın elçisi, çok zorlanıyorum, ara vermeden iki ay oruç nasıl tutarım? diye karşılık verince, Hz. Peygamber de "Öyleyse altmış fakiri doyur!" buyurmuş. Bunun üzerine Evs, bunu yapabilirim, demiş. Altmış fakiri doyurmuş ve böylece karısını nikâhında tutmuştur. Kelbî'nin naklettiği başka bir rivayete göre, onların birleşmelerine izin veren âyet gelince Resûlullah (s.a.) Have'nin kocası Evs b. Sâmit'e haber göndermiş, geldiğinde kendisine, "Yazıklar olsun sana! Seni bu yaptığına ve söylediğine seni sevk eden şey neydi?" diye sormuş.

o da, şeytandı, ey Allah'ın elçisi, acaba bizi tekrar birleştirecek bir çare var mıdır? diye karşılık vermiş. Hz. Peygamber de, "var" buyurmuş ve kendisine dört âyeti okumuş. Sonra da, "Bir köle âzat etmeye gücün var mı?" diye sormuş. O da, "vallahi yok, ey Allah'ın elçisi, benim malım az, aile efradım kalabalıktır, köle de pahalıdır, diye karşılık vermiş. Bu sefer, "Peki, ara vermeden iki ay oruç tutabilir misin?" diye sormuş; yine "vallahi tutamam, ey Allah'ın resûlü, ben günde bir veya iki defa yemek yemezsem, gözlerim kararıyor, öleceğimi zannediyorum" demiş. "Peki, altmış fakiri doyurabilir misin?" diye sorunca, "vallahi doyuramam, ey Allah'ın resûlü, ama sen bana yardım edersen yapabi-
15 lirim" demiş. [§]Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, kendisine on beş ölçek (1 sa' =
2,917 kg.) erzak vererek yardımcı oldu. Evs, Resûlullah'tan on beş ölçek erzakı alarak çıktı ve onu altmış fakire dağıttı. Böylece Allah Teâlâ onu ailesiyle tekrar birleştirdi[9].

Başka bir rivayete göre de bir adam karısına zıhâr yapmıştı ve bundan dolayı oruç tutuyordu. Oruçlu iken karısı ile cinsel ilişkide bulunmuş, hemen Resûlullah'a (s.a.) gelip durumu anlatmış, Resûl-i Ekrem (s.a.) bu yaptığından dolayı onu ayıplamış, sonra da az önce belirtilen kefâretlerden birini vermesini emretmişti. Ancak adam, her kefâret teklifine, "buna gücüm yetmez" karşılığını vermişti. O zaman Resûlullah (s.a.) kendisine, falan yerdeki Ebû Zurayk'a gitmesini, ondan bir vesk (200 kg.lık bir ölçek) hurma almasını ve her birine bir ölçek (sâ', صاع) vermek suretiyle hurmayı altmış fakire dağıtmasını, kalanını da ailesine harcamasını emretmişti. Kefâret olarak verilmesi gereken yiyecek konusunda da Evs, bir rivayete göre, "buna gücüm yetmez" demiş, başka bir rivayete göre de, "tamam, bunu yapabilirim" demiş. Diğer bir rivayete göre ise, "yapamam, ancak sen yardım edersen mümkündür" demiş. Bu farklı rivayetlerden anlaşılan odur ki Hz. Peygamber erzakın temini konusunda kendisine yardım edeceğini veya gerekli bütün erzakı vereceğini vâdettikten sonra adam, "tamam şimdi oldu" demiştir. Böylece bu rivayet farklılıkları da uzlaştırılmış olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu rivayetler, erzak cinsinden kefâret verilirken buğdaydan yarım sa' verilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Kezâ yarım sâ' (صاع) buğdayın da bir yoksulun günlük yiyeceği olduğuna ve fıtır sadakası için bu miktarın uygun düştüğüne işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Çünkü Allah her şeyi işitmekte ve görmektedir. Yani sizin konuşmalarınızı işitmekte, durumunuzu ve hakkınızda verilen hükmü görmektedir.

---

[9] bk. Taberi, *Tefsir*, XXVIII, 5-6; Süyûti, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 72.

اَلَّذ۪ينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَٓائِهِمْ مَا هُنَّ اُمَّهَاتِهِمْ اِنْ اُمَّهَاتُهُمْ
اِلَّا الّٰٓـ۪ٔي وَلَدْنَهُمْ وَاِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَاِنَّ
اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ ﴿٢﴾

2. *"İçinizden karılarına zıhâr yapanların karıları asla onların anaları değildir. Onların anaları sadece, kendilerini doğuran kadınlardır. Gerçek şu ki, onlar çirkin ve asılsız bir söz söylüyorlar. Şüphesiz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır."*

İçinizden karılarına zıhâr yapanların. Bu beyanda geçen "yuzâhırûne" (يُظَاهِرُونَ) kelimesi bir kırâatte "yezzahherûne" (يَظَّهَّرُونَ) diye okunmuştur. Bu fiilin aslı "yetezehherûne" (يَتَظَهَّرُونَ) idi, kural gereği te (ت) harfi za (ظ) harfine idğâm edilip harfe şedde konuldu ve "yezzahherûne" (يَظَّهَّرُونَ) oldu. Bu kelime "yezzâherûne" (يَظَّاهَرُونَ) diye de kırâat edilmiştir. Buna göre de kelimenin aslı "yetezâherûne" (يَتَظَاهَرُونَ) iken tâ harfi zâ'ya idğâm edilerek şedde konulunca "yezzâherûne" (يَظَّاهَرُونَ) oldu. [§]Bu lafız mufâale bâbının muzari olarak (يُظَاهِرُونَ) 16
diye de kırâat edilmiştir. Kelimenin kırâat tarzında bazı farklılıklar varsa da hepsinin mânası aynıdır. Bir adamın karısına zıhâr yaptığını ifade etmek için (ظَاهَرَ، تَظَاهَرَ، اِظَّاهَرَ، اِظَّهَرَ، تَظَهَّرَ) kalıpları kullanılabilir, bunların hepsi de aynı anlama gelir; o da, birinin kendi karısına, "sen bana annemin sırtı gibisin" demesidir. İbn Kuteybe[10] şöyle dedi: "Yuzâhirûne" (يُظَاهِرُونَ) kelimesi, "yuharrimûne" (يُحَرِّمُونَ) yani haram kılıyorlar demektir; annelerin sırtı gibi mahrem kılıyorlar[11]. Ebû Avsece[12] de şöyle dedi: "Yuzâhirûne" (يُظَاهِرُونَ) kelimesi yemin anlamına gelir; bir adamın, karısına, sen bana annemin sırtı gibisin, diyerek yemin etmesidir. Bu kelime "tezâhur" kalıbından "yezzâherûne" (يَظَّاهَرُونَ) diye okunduğun-

---

10 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, yazar ve dilcidir. Bağdat'ta ikamet etmiştir. Çeşitli bilim dallarında pek çok eseri vardır. Konumuzla ilgili olarak *Garibi'l-Kur'ân* ve *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserleri tanınmıştır. Dedesine nispet edilerek kendisine Kutebî de denilmiştir. 276/889 yılında vefat etti (bk. Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*, II, 281; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XIII, 296-300).

11 bk. İbn Kuteybe, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ân*, s. 456.

12 Bu zat, Ebû Avsece Tevbe b. Kuteybe el-Hüceymî en-Nahvî el-A'râbî. Semerkent'ta ikamet ediyordu. Edebiyatta Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ekolüne mensuptu. İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin hocasıydı. Kendisinden, Uştâbdîze mahallesinden Seyhân b. Hüseyin b. Hâzim el-Müeddib rivayette bulunmuştu (bk. Ahmed en-Nesefî, *el-Kand fî ulemâi Semerkand*, s. 115).

da, yardımlaşıyorlar anlamına gelir. (تَظَاهَرَ الْقَوْمُ), adamlar yardımlaştı demektir. Bütün bunlar âyetin ihtiva ettiği hükümlere dayanan farklı açıklamalardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Asr-ı saadet döneminin bazı topluluklarında zıhâr mevcuttu. Bize rivayet edildiğine göre, Evs'in karısı evden çıkmaya niyetlenince, kocasının kendisine, "eğer evden çıkarsan sen bana anamın sırtı gibi olursun" diyerek yaptığı zıhâr yemini sayılıyordu. **Zıhâr yapanlar** meâlindeki âyet de buna işaret etmektedir. "Zıhâr" kelimesi, sırt anlamına gelen "zahr" (الظَّهْر) lafzından türeyen bir isimdir. Müslümanlar kendi aralarında bu lafzı aynı anlamda kullanıyorlardı. "Sen bana annemin sırtı gibisin" cümlesinde de aynı lafız yer almaktadır. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetin zâhirine gelince, zıhâr lafzının, "sen bana annem gibisin" anlamında kullanılmış olması gerekir. Zira âyetin devamında, **o kadınlarsa onların anaları değildir. Onların anaları sadece, kendilerini doğuran kadınlardır** diye buyurulmaktadır. Burada "analar" (أمّهات) lafzı kullanılmış, anaların sırtı denmemiştir. Buna göre âyetin, anayı kastetmiş olması gerekir. Muhammed b. Hasan [eş-Şeybânî] bunu delil göstererek bir adamın kendi karısına, zıhâr niyeti olmasa bile "sen bana anam gibisin" demesini zıhâr saymıştır. Ebû Hanîfe (r.h.) ise haramlığa niyet etmeden, sadece bu sözle zıhâr yapmış sayılmaz, şayet niyet ederse zıhâr olur; çünkü âyet o sözü söyleyen kişi hakkında nâzil olmuştur, delil bulunmadan ona başka bir anlam vermek doğru olmaz, demiştir.

17 [§]**İçinizden karılarına zıhâr yapanların karıları asla onların anaları değildir.** Yani o kadınlar onların anneleri gibi değildir, çünkü Allah Teâlâ **içinizde karılarına zıhâr yapanların karıları** diye haber verirken red makamında **bu kadınlar** asla **onların anaları değildir** buyurmuştur, yani onlar karılarına, "siz bize karşı annelerimizin sırtı gibisiniz" diyorlardı. Azîz ve Celil olan Allah'ın, **o kadınlar, asla onların anaları değildir** diye buyurarak, o insanların, karılarına, onlar bizim annelerimiz gibidirler veya annelerimizin sırtı gibidirler, şeklindeki sözü değil 'onlar bizim analarımızdır', şeklindeki sözlerini reddetmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, **o kadınlar, asla onların anaları değildir** meâlindeki beyan ile anneleri gibi değildirler, demek istemiş olması muhtemeldir. Ancak âyet "onların anaları gibi" diye takdir edildiğinde şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır: **Onların anaları, sadece kendilerini doğuran kadınlardır** anlamındaki beyana nasıl anlam verilecektir? Onlar, karıları için kendi annelerine benzetmeyi iddia ediyorlardı. Cenâb-ı Hak ise böyle bir benzetmeyi reddetmiştir. Bu durumda "onları doğuran anneleri" ifadesinin gerçek

anlamı nedir? Zaten insanlar bunu biliyor ve annelerini asla inkâr etmiyorlardı, ayrıca karılarının da kendilerinin gerçek anneleri olduğunu iddia etmiyorlardı ki **onların anaları, sadece kendilerini doğuran kadınlardır** meâlindeki cümle ile bu iddiaları reddedilmiş olsun?

Burada başka bir problem de şudur: Allah, **Gerçek şu ki onlar çirkin laf ve asılsız bir söz söylüyorlar** diye buyurmaktadır. Halbuki onların zahirî sözleri ne yalan ne de kötüdür. Çünkü onların, "senin sırtın annemin sırtı gibidir" veya "sen bana annemin sırtı gibisin" yahut da "sen annem gibisin" şeklindeki sözlerinde sadece bir benzetme vardı. Kaldı ki karısı hakikatte annesine de benzeyebilir, çünkü şekil ve yaratılış itibariyle onun sırtı annelerin sırtı gibidir; benzetme ise asla bütünüyle aynı olmayı gerektirmez. Bu durumda onların, karılarını annelerine benzetmeleri nasıl olur da çirkin ve yalan bir söz diye nitelendirilebilir?

Başka bir problem de şudur: Cenâb-ı Hak, onları doğuran kadınlardan başka kadınları da onların anneleri diye zikretmektedir. Zira Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in zevceleri ile ilgili olarak; "onun eşleri, müminlerin anneleridir"[13] buyurmuştur. Keza başkalarının çocuklarını emziren kadınlar için de bu çocukları kendileri doğurmadıkları halde "sizi emziren anneleriniz"[14] buyurmuştur.

[§]**Başarı ancak Allah sayesinde mümkündür.** Biz şöyle deriz: Onlar 18
-üstlerine vazife olmadığı halde- anneleri hakkında var olan birtakım hak ve hükümleri karıları için de gerekli kılmak istiyorlardı. Onlar kadınları annelere benzetiyorlar, fakat bu teşbihle şekil veya yaratılış benzerliğini kastetmiyor, aksine bununla haramlığı kastediyorlardı. Aslında kadınların haramlığı annelerin haramlığı gibi değildir. Çünkü anne, bir kadın olarak kendisinden cinsel açıdan yararlanılması ebediyen haram olan kadındır. Fakat bir erkeğin annesinin evine girmesi, ona hizmet etmesi, onunla seyahate çıkması mübahtır. Yine ona bakması, dokunması, onu sırtına alması, indirmesi, onunla yalnız kalması ve başbaşa bulunması da mübahtır. Buna karşılık kadın (eş), üç talâkla veya bâin talâkla nikâhtan çıkarıldığı takdirde, artık kocası için bu haklardan hiçbiri caiz olmaz. İki şey arasındaki benzerlik, her ne kadar ikisi arasında bütün noktalarda tam bir eşitliği gerektirmiyorsa da noktalardan birinde tam eşitliği

---

[13] "Peygamber onlara kendi canlarından daha evlâdır. O'nun eşleri de müminlerin analarıdır" (el-Ahzâb, 33/6).

[14] "Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları ve sizi emziren analarınız size haram kılınmıştır" (en-Nisâ, 4/23).

gerekli kılar. Meselâ dünyada bir kişi ilim sahibi olduğunda kendisine âlim denir, Cenâb-ı Hak da âlim diye isimlendirilir, ancak iki ilim [insanın ilmiyle Allah'ın ilmi] arasında her açıdan benzerlik ve eşitlik olmadığı için, burada benzerlik oluşmaz. Şüphesiz Allah Teâlâ bundan çok yücedir. İşte bu da göstermektedir ki zıhâr yapanların eşlerine yönelik saygınlığı annelerine saygınlık gibi olmasını istiyorler; anneleri için birtakım haklar ve hükümler olduğu gibi onlar için de bazı hakları ve hükümleri gerekli görüyorlardı. Böylece annelerine karşı mübah olan bazı davranışlar olduğu gibi, karılarına karşı bazı muameleleri de mübah hale gelsin; annelerine yönelik saygınlık, onlara karşı da olsun. Fakat Cenâb-ı Hak bunu meşru kılmayıp yasakladı ve **o kadınlar asla onların anaları değildir** diye buyurarak onların böyle demesini reddetti. Yani onların varlığını düşündükleri bu haramlık konusunda karıları anneleri gibi değildirler. Bundan dolayı karılarını, annelerinin haram oluşu gibi haram saymadı. Sonra **onların anaları, sadece kendilerini doğuran kadınlardır,** diye buyurdu. Yani onların karıları hakkında oluştuğunu düşündükleri haramlığı, ancak kendilerini doğuran annelerine tahsis ettik; onlara ne oluyor ki benim emretmediğim ve meşru görmediğim bir şeyi kendi kafalarından uydurup duruyorlar! Böylece Allah, onların yaptıklarını reddetmiştir.

Böylece, **gerçek şu ki, onlar çirkin ve asılsız bir söz söylüyorlar,** meâlindeki âyetin yorumu da anlaşılmış oldu. Eşleriyle ilgili bu hakların ve hükümlerin kendilerine gerekli olduğunu henüz bildirmeden kendi kafalarından söyledikleri için Cenâb-ı Hak sözlerini yalan diye nitelendirmiştir.
19 [§]Yani onlar, kadınlar hakkında bazı hakları, tıpkı anneler hakkında olduğu gibi gerekli görmekle, hükümlerde, haklarda ve haramlıkta kadınları annelerine benzetmekle yalan ve çirkin bir söz söylemiş oluyorlardı. Her ne kadar onların sözleri, teşbihin zâhiri açısından çirkin ve yalan olmasa da... Bu aynen Allah Teâlâ'nın münafıkları nitelerken söylediğine benzemektedir: "Münafıklar sana geldiklerinde, şahitlik ederiz ki sen Allah'ın peygamberisin, derler. Allah da bilir ki sen elbette, O'nun peygamberisin. Allah münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir"[15]. Münafıkların söyledikleri görünüşte doğru idi, ancak maksatları başka idi. Söylediklerinden başka şeyleri kalplerinde sakladıkları için Allah onları yalancı diye niteledi. İşte o zıhâr yapanlar da, kendilerine emrolunmayan bir hükmü öngördükleri için Cenâb-ı Hak, onların sözlerini çirkin ve yalan diye niteledi. Münker (المنكر) şeriatın doğru bulmadığı şeydir; "zûr" (الزور) da yalan sözdür. Yüce Allah onlara bunu yasakladı.

---

[15] el-Münâfikûn, 63/1.

Kendileri doğurmadıkları halde Hz. Peygamber'in (a.s.) zevcelerine ve süt emziren kadınlara, Cenâb-ı Hakk'ın **anaları** demesine gelince; bazı âlimler bu âyetin, "sizi emziren anneleriniz"[16] ve "Peygamber'in eşleri müminlerin anneleridir"[17] meâlindeki âyetlerden önce gelmiş olması münasebetiyle bunu caiz görürler. Çünkü o zaman sütanneliği hükmü yoktu, sonradan geldi. Bu, o zamana bağlı olarak haber verilmiş demektir. Bu durum, şu âyetteki ifadeye benzer: "De ki: Bana vahyedilende yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum"[18]. O vakit böyle bir hüküm yoktu, ama sonra başka şeylerin de haram kılındığını gördü. İşte anne meselesi de buna benzer. Bu sözün, sütannesi bulunmayan özel bir topluluk veya belli bir kabile için söylenmiş olmasının muhtemel olduğu da ileri sürülmüştür. Bu durumda onların annelerinin sadece kendilerini doğuran kadınlar olduğunun haber verilmesi anlamını taşır. Ancak kabul etmek gerekir ki bu, zorlama bir yorumdur. Çünkü **onların anaları, sadece kendilerini doğuran kadınlardır** meâlindeki ilâhî beyanın gereği şudur: Onların gerekli gördükleri o haklar ve hükümler, ancak kendilerini doğuran kadınlar hakkında sabittir, anlamına gelir. Yahut da Hz. Peygamber'in (s.a.) zevceleri ve süt yoluyla anne sayılanlar gibi Cenâb-ı Hakk'ın uygun görmesiyle dinî bakımdan anne gibi sayılan kadınlar hakkındadır. Halbuki yüce Allah, onların kadınları için bu hakları vermemiş [S]ve 20
onları anne kavramına ilhâk etmemiştir. Dolayısıyla söz konusu kimselerin, bu haklar konusunda eşlerini onlara benzetmeleri çirkin ve asılsızdı. *En doğrusunu Allah bilir.* **Şüphesiz Allah, affedicidir, bağışlayıcıdır** cümlesi ise, açık olup herhangi bir açıklamaya ihtiyacı yoktur.

وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ
رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَاسَّا ذٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ
خَبِيرٌ

3. "Karılarına zıhâr yapıp da sonra dediklerinden dönenlerin, onlarla temas etmeden önce bir köle âzat etmeleri gerekir. Size öğütlenen işte budur. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."

---

16 en-Nisâ, 4/23.

17 el-Ahzâb, 33/6.

18 el-En'âm, 6/145.

[Zıhârın Hükmü]

Karılarına zıhâr yapıp da sonra dediklerinden dönenlerin, onlarla temas etmeden önce bir köle âzat etmeleri gerekir. Zıhârın hükmünün ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Âyette geçen dönmek fiilinin yorumu hakkında Tâvûs'tan[19] gelen iki rivayet vardır. Birine göre, **sonra dediklerinden dönenler** anlamındaki cümle ile ilişki kastedilmiştir. Buna göre zıhârdan dönüp karısıyla cinsel ilişkide bulunan kimsenin kefâret vermesi gerekir. Bu yorum, âyete aykırı uzak bir ihtimaldir. Çünkü Cenâb-ı Hak, âyetin devamında; **karısıyla temas etmeden önce** diye buyurmuştur. Onun söylediği ancak 'îlâ'nın hükmüdür; bilindiği üzere 'îlâ' yapan kişi ilişkide bulunursa kefâret ödemesi gerekir. Zıhâr'a gelince onun kefâretinin ilişkiden önce ödenmesi gerekir. Tâvûs'tan gelen başka bir rivayete göre zıhâr sözünü söyleyen kişinin kefâret vermesi gerekir; o, kefâret için başka bir şart öngörmez. İmam Mâlik'ten gelen bir rivayete göre, kişi karısına zıhâr yapar sonra onunla birlikte olup nikâhında tutmaya ve beraber olmaya karar verirse, yeminini bozmuş olur ve kefâret ödemesi gerekir. Hatta karısını nikâhında tutma ve beraber olma kararından veya beraber olduktan sonra onu boşasa veya karısı ölse bile yine de kefâret ödemesi gerekir. Eğer kadını elinde tuttuğu halde cinsel ilişkiye girmese ve sonra kadın ölecek olsa, kefâret düşer, boşasa da yine düşer. Fakat daha sonra onunla evlenecek olursa kefâret vermeden ona sahip olamaz, çünkü ona dönmesi, ilişki için onu tutmak anlamına gelir. Hasan-ı Basrî, dönmekten maksat, ilişkiye karar vermektir der, ilişkiye karar verince de daha sonra onu bırakmak istese bile kefâret ödemesi gerekir. Osman el-Bettî[20],
21 karısına zıhâr yapan, [§]sonra ilişkide bulunmadan onu boşayan kişi hakkında şöyle demiştir: Karısına ister dönsün ister dönmesin onun kefâret ödemesi gerektiğini düşünüyorum. Karısı ölse bile zıhâr ve kefâret hükmü üzerinden düşmez. Kefâret ödemedikçe ona vâris olamaz. İmam Şâfiî şöyle der: Dönmekten maksat kadını nikâhında tutmaktır, kefâret bununla vâcip olur. Zıhârın hükmü kadından faydalanmanın haram olmasıdır. Hatta zıhârdan sonra boşaması mümkün olsa, ama boşamayıp kendisiyle ilişkide bulunmak için bir saat bile tutsa, ondan sonra kadın ister yaşasın ister ölsün, kocasının yine de

---

19 Tâvûs b. Keysân el-Havlânî el-Hemedânî, Ebû Abdurrahman, tâbiîlerin büyüklerindendir. Dinî ilimlerde derinleşmek, hadis rivayetinde bulunmak, zorluk içinde yaşamak halifelerle sultanlara çekinmeden öğüt vermekle tanınmıştı. Aslen İranlı'dır. Yemen'de doğdu ve orada yaşadı. 106 (724) yılının hac mevsimi sırasında Müzdelife'de veya Mina'da vefat etmiştir (bk. Zirikli, *el-A'lâm*, III, 224).

20 Osman el-Bettî, Basralı bir fakihtir. Çiftçi elbisesi ticareti yapardı. Hicrî 140 civarında vefat etti. Kendisinden sünen müellifleri rivayet etmiştir (*el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XIX, 310).

kefâret ödemesi gerekir. Kadının yaşaması durumunda kendisini boşasa veya boşamasa, tekrar karısına dönse veya dönmese de hüküm değişmez. Eğer zıhâr yaptıktan hemen sonra hiç ara vermeden karısını boşayacak olsa, kadını nikâhında tutma kararını vermemişse zıhâr geçersiz olur, kefâret de gerekmez.

Cenâb-ı Hakk'ın, **sonra dediklerinden dönenler** meâlindeki âyetini sonra gelen bazı âlimler "ilk söze dönerler, o sözü tekrar ederler" diye yorumlamıştır. Onlara göre bir adam iki defa "sen bana annemin sırtı gibisin" demedikçe zıhâr yapmış sayılmaz. Bize göre ise zıhârın hükmü, kefâret dışında bir şey ile kaldırılamayan sürekli bir haramlıktır. Bu görüş İbn Abbâs'tan (r.a.) da nakledilmiştir. O, şöyle demiştir: Bir adam karısına, "sen bana annemin sırtı gibisin" dediğinde kefâret vermedikçe karısı kendisine helâl olmaz. Bize göre bizâtihi zıhâr, kefâreti gerektirmez, zıhâr sadece haramlığı gerektirir, başka bir şeyi değil; bu da ancak karısına dönmesi halinde söz konusu olur. Hatta kadın ölecek olsa kefâreti gerektiren şey ortadan kalktığı için -ki o da ilişkinin mübah olmasıdır- erkeğin kefâret ödemesi gerekmez. Kezâ karısını bâin talâkla veya üç talâkla boşayacak olsa yine de kefâret ödemesi gerekmez. Sonra kadın evlenmek yoluyla tekrar kocasına dönecek olsa, ilişkinin mübah hale gelmesi için erkeğin yine kefâret ödemesi gerekir. Bazı âlimlerimize göre, kadının ilk evlilikteki haline dönmesi, ilk evlilik halindeki gibi kendini kocasına helâl kılması ve kendisiyle ilişkinin mübah olması için kefâret gereklidir. Dolayısıyla erkek, karısını kendisine helâl ve mübah kılmak için, ilişkiden önce mutlaka kefâret vermelidir. Bize göre haramlık hükmü ancak kefâretle ortadan kalkar. Kefâret vermek, helâl kılmanın vasıtasıdır. Kummî[21] de, **sonra dediklerinden dönenler** meâlindeki âyeti, sözlerinden dönerler, vazgeçerler diye yorumlamıştır. O, Asmaî'den[22] gelen bir rivayeti de buna delil göstermiştir. Buna göre, yanındaki bir bedevî bir bina yapmaya karar verdiğini, sonra da ona döndüğünü söylemiş. [§]Asmaî "bu sözle neyi kastettin?" diye sorunca, bedevî, "ondan 22
vazgeçtiğimi (avdet) ve kararımı feshettiğimi kastettim" diye cevap vermiş. İşte bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, **sonra dönenler** meâlindeki beyanında, onlar haram kıldıklarını tekrar helâl yaparlar, önceki helâl olma halini kastederek kararlarından dönerler, demek istediğine işaret etmektedir. **Sonra dediklerinden dönenler** beyanının, görünen anlamı söze dönmektir. Bununla söylenmiş olan

---

21 Ali b. Mûsâ b. Dâvûd el-Kummî Ebu'l-Hasan, Hanefî fakihidir, hicrî 305 yılında vefat etmiştir (bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 260; Kâtib Çelebi, *el-Keşfü'z-zunûn*, I, 20; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 675).

22 Abdülmelik b. Kurayb b. Ali b. Asma' el-Bâhilî, Ebû Saîd el-Asmaî Arap râvisidir, dil, şiir ve coğrafya ilminin imamlarından biridir. Dedesi Asma'a nispetle el-Asmaî diye anılmıştır. Basra'da dünyaya gelmiş ve hicrî 216'da orada vefat etmiştir (bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 162).

söz, bu sözle sabit olan hüküm, yani haramlık kastedilmiştir. Sanki şöyle demek istemiştir: Sonra onlar, sözle haram kıldıklarına dönüyor ve onu kendilerine helâl kılıyorlar. Cümlede fiil kullanılarak yapılan işin kastedilmiş olması mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber de "hibesinden dönen kusmuğunu yiyen köpek gibidir"[23] buyurmuştur. Burada hibe edilmiş olan şey kastedilmiştir. Cenâb-ı Hak da "kesin olan şey (yakîn) gelinceye kadar Rabb'ine kulluk et!"[24] buyurmuştur. Buradaki "yakîn" kelimesi ile kesin olarak bilinen şey kastedilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Eğer denilirse ki: Kefâreti gerektiren dönmek fiili ilişkiyi mübah kılma niyeti, onu kendine helâl edinme kastı ve bu helâlliği ilk helâl konumuna getirme düşüncesi midir, yoksa ilişkiye yönelmek veya bizzat ilişkide bulunmak mıdır? Şayet amaç bunların ilki ise o zaman bizâtihi mübah ve helâl kılma niyeti ile kefâret vermek gerekir demeleri icab eder; nitekim İmam Mâlik (r.h.) ve Hasan-ı Basrî (r.h.) böyle demişlerdir. Eğer maksat ilişkide bulunmak ise o zaman ancak ilişkide bulunduktan sonra kefâret vermek gerekir, demeleri icap eder; nitekim bazı âlimler de böyle demişti, fakat bu, hem âyete ve hem de sizin söylediğinize aykırı düşer.

Buna şöyle cevap verilir: Bu ifade ile ilişkiyi mübah kılmaya yönelmek ve onu gerçekleştirmek için uğraşmak kastedilmiştir; bu durumda önce kefâret verir, sonra yapacağını yapar. Fakat sadece niyetle ve zıhâr fiilini yapmakla kefâret gerekmez. Çünkü insan zıhâr yaptığında, bu yaptığı şey sebebiyle karısı kendisine haram olur. Eğer kadın bâkire ise ilişkinin hakkını ödemesi gerekir, hatta buna zorlanır. Kadın bâkire değilse ve bir defa bile olsa onunla ilişkide bulunmuşsa, o zaman kişiye, aralarında Allah'ın belirlediği hakkı ona ulaştırması gerekir. Bazı âlimlerimiz, hükmen o da zorlanır, demişlerdir. Eğer ilişkide bulunmaya karar vermişse, cinsel ilişkide bulunmaya girişebilmesi için kefâreti ödemesi gerekir; çünkü kefâret ödemeden ilişkide bulunmak caiz değildir. Bu, tıpkı namaz kılabilmek için abdest almanın gerekli oluşuna benzer; abdest almak başlı başına yapılması gereken bir farîza değil, ama namaz
23 kılmak için abdeste ihtiyaç vardır, [§]çünkü abdetsiz namaz caiz olmaz. İnsan namaz kılmaya niyetlendiğinde, bu farîzayı yerine getirebilmesi için abdest alması gerekir. Yoksa sadece arzu ettiği için veya sadece abdestini bozduğu için abdest alması gerekmez; hatta namaz vakti girene ve namaz kılmaya kalkana kadar abdest alması da gerekli değildir. Bunun gibi bir kadın, namaz vakti gir-

---

23 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 217; Buhârî, "Hibe", 13; "Cihâd ve Siyer", 137.

24 el-Hicr, 15/99.

dikten sonra âdet görecek olsa kendisinden namaz düşer, bu durum abdesti de düşürür. Buna göre bir erkek zıhâr yaptığı karısı ile ilişki hakkını kullanmaya niyetlendiğinde zıhârın şartı olan kefâreti ödemesi gerekir. Kadın ölecek olsa, ilişki imkânı kalmadığı için kefâret de gerekmez. Üç talâkla veya bâin talâkla boşandığında da hüküm aynıdır. Ama daha sonra kadın tekrar kocasına dönecek olsa, kocası kendisiyle cinsel ilişkide bulunacağı zaman söz konusu kefâreti yine vermesi gerekir, çünkü zıhâr, gayenin gerçekleşme ihtimalinden dolayı zıhâr geçersiz olmaz. *En doğrusunu Allah bilir.*

Burada başka bir yorum daha yapılabilir: **Karılarına zıhâr yapanlar** meâlindeki âyet, onlar Câhiliye döneminde zıhâr yapıyorlardı, anlamında bir haber cümlesidir. Yani o dönemde zıhâr yapıyor, sonra da sözlerinden dönüyorlardı. Buna göre müslüman olduktan sonra da o sözü söyleyecek olurlarsa, âyette belirtilen hüküm uygulanır. Çünkü zıhâr, Câhiliye döneminde bilinen bir uygulamaydı, dolayısıyla müslüman olduktan sonra da aynı sözü söyleyen kişiye söz konusu hüküm uygulanır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, "Kim bunu yeniden işlerse Allah onun cezasını verir"[25] meâlindeki âyetine benzer. Bu adamın eylemi bir defa yaptığı fiile, ikinci defa ise Allah'ın haram kıldığını helâl yapmaya varır. Şayet helâl kılmak düşüncesiyle ilk yaptığına tekrar dönecek olursa Allah da cezalandırmak suretiyle kendisinden intikam alır. Doğrudan doğruya helâl kılmaya girişirse, Allah da azap ile ondan intikam alır. Nitekim ribâ âyetindeki hüküm de buna benzemektedir: "Artık kime Allah'tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisinindir, durumunun takdiri Allah'a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse..."[26], yani kim İslâm'dan önce yaptığı fiile tekrar dönerse... [§]İşte zıhâr fiiline tekrar dönmek de böyledir. Bize göre, bu âyetin 24
yorumu böyle olmalıdır. Bu aynen, Cenâb-ı Hakk'ın şu ilâhî beyanına benzer: "Gizli konuşmaları yasaklanan o kimseleri görmüyor musun, yine dönüp yasaklandıkları şeyi yapıyorlar"[27]. Yani onlar Câhiliye döneminde gizliden gizliye konuşuyorlardı, Cenâb-ı Hak onları bu yaptıklarını tekrar yapmaya dönmelerini yasaklamıştır. İşte zıhâr âyeti de bu şeklide yorumlanabilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ancak bu yoruma göre, kefâretin gerekliliğine ilişkiye yönelmenin sebep oluşu bu delil ile kanıtlanamaz. Burada yalnız zıhârın kefâret ile sınırlı bir süre boyunca haramlığı gerektirdiği açıkça anlaşılır. Zikrettiğimiz hadisler de bunu

---

25 "Allah geçmişi affetmiştir. Fakat kim bunu yeniden işlerse Allah onun cezasını verir" (el-Mâide, 5/95).

26 "... İşte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir" (el-Bakara, 2/275).

27 el-Mücâdile, 58/8.

göstermektedir: Hz. Peygamber (s.a.), karısına zıhâr yapan Evs'e kefâret vermesini emretmişti. Bu kanaate ancak işaret yoluyla varılabilir. Şöyle ki kefârete bağlı olan belirli bir süre haramlık, kefâret ödeyerek kaldırıldığına göre, bu haramlığı kaldıran kişiye haramlığı gerektiren şey, geçmişteki bir sebep değil, o işe teşebbüs etmesidir. Çünkü bir haramlığı kaldıran şey (kefâret) o şeyin haram kılınmasını gerektiren şey (zıhâr) sebebiyle vâcip olmaz. Daha önce abdestten bahsederken, temizliği gideren abdest bozmanın, abdest almayı gerektirmediğini, fakat mükellef olan kişiye temiz olarak namaz kılması farz olunca, namaza durabilmesi için abdest alması gerektiğini, zira abdestsiz namazın kılınamayacağını söylemiştik. İşte kefâret de bunun gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

"Dönmek, nikâhında tutmaya karar vermek ve evliliği sürdürmektir" diyen kişinin bu sözü yanlıştır, çünkü Evs b. Sâmit karısına zıhâr yaptığında, Hz. Peygamber (s.a.) ona nikâhı devam ettirmek isteyip istemediğini sormamış, kefâret vermesini emretmişti. Dolayısıyla âyetteki dönme (العود) fiilini, nikâhı sürdürmek diye anlamak isabetli değildir; çünkü kadını nikâhında tutmak ona dönmek diye anlaşılamadığı gibi herhangi bir şeyi elde tutmaktan "ona dönmek" anlamı çıkmaz. Bu itibarla böyle bir değerlendirme, kelimenin sözlük anlamına aykırıdır. Bir şeye dönmek, üzerinde bulunduğu duruma dönüş yapmak demektir; dolayısıyla bu hal, dönüş gerçekleşinceye kadar o şeyin yokluğunu ve ortadan kalkmasını gerektirir. Bu ise, o şey için ikinci bir var oluştur. Bu da söylediğimiz gibi, ancak avdetin "helâlliği geri getirme isteği" olarak anlaşılması halinde gerçekleşir, zira helâllik zıhâr sebebiyle ortadan
25 kalmış yerine haramlık gelmiştir. [§]Avdetin nikâh akdi olarak anlaşılmasına gelince, o zaten devam etmektedir, zıhârla ortadan kalkmamıştır ki nasıl akde geri dönülsün? Burada anlaşılacağı üzere akdindevam etmesi ve kadının nikâh sebebiyle tutulması "avdet" olamaz. Çünkü Cenâb-ı Hak, **sonra dönerler** diye buyuruyor; bu cümledeki **sonra** anlamına gelen "sümme" (ثم) lafzı terâhî, yani gecikme anlamını ifade eder ve bilâhare anlamına gelir. 'Dönme'yi kadını tutmak ve nikâhı devam ettirmek diye anlayanlar, âyete bilahare sözü olmadan söylenen sözün hemen arkasından dönmek anlamını vermiş olurlar, bu ise âyetin zâhirine aykırı düşer.

Dönmeyi ilişkiye karar vermek diye yorumlamaya gelince, bunun bir anlamı yoktur. Çünkü her ne kadar bir yasağa niyetlenmek o yasağı işlemeye sebep olduğu için sakıncalı görülse de zıhâr, ilişkiye karar vermeyi değil, ilişkiyi haram kılmaktadır. Dolayısıyla ilk duruma göre, kaçırdığı şeye dönmek araç değil amaç olur. Halbuki niyetin, diğer esasların hükümlerine etkisi yoktur.

Görmüyor musun ki, diğer akitlerin ve haram kılmanın, kafada verilen kararla ilişkisi yoktur, binaenaleyh ona itibar edilmez. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.), "Cenâb-ı Hak, bizzat söylemedikleri veya yapmadıkları müddetçe, ümmetimin gönüllerinden geçen düşüncelerini bağışlamıştır"[28] diye buyurmaktadır.

'Dönme'nin (العود), her ne kadar lafzın zâhirinde bulunan anlamın ilk söze dönmesi anlamına gelmesi muhtemel ise de, bunu ilk sözün tekrarı diye anlayanların düşünceleri yanlıştır; çünkü bu, icmâa ve dinî esaslara aykırıdır. Selef ve halef âlimlerinin, âyetin bu anlama gelmediği konusunda ittifak etmeleri münasebetiyle icmâa muhaliftir, dolayısıyla o söz icmâın dışına çıkmış olur. Dinî esaslara aykırı düşmesine gelince, helâl ve haram kılma keyfiyeti, ancak sözün ilk söylendiği zamanda gerçekleşir, tekrar edildiğinde değil. Alışveriş, nikâh, talâk, köle âzat etme ve icâr konularının hepsinde yöntem budur. Diğer sebeplerde ve tezahürlerde usûl, söylenen sözle haram kılmak olduğuna göre bu, haramlığın sözün ikinci defa tekrarı ile değil, ilk söylenmesi ile gerçekleşmiş olduğuna işaret eder. Haramlığı, sebebin tekrarına bağlı görmek diğer usûllere muhalefet etmektir. Bu ilke, Şâfiî'nin, [§] süt haramlığının bir defa em- 26
mekle değil, emmenin birkaç kez tekrarı ile gerçekleşeceği şeklindeki sözünü geçersiz kılar. *En doğrusunu Allah bilir.* Hz. Peygamber (s.a.) de, Evs'e sözünü tekrar edip etmediğini sormadı, kefâret vermesini emretti. Ona bunu sormaması, hükmün, sözün tekrarına bağlı olmadığını gösterir. Şâfiî'nin; karısını hiç fasıla vermeden zıhârdan hemen sonra boşayana kefâret gerekmez, eğer bir müddet bekleyip sonra boşayacak olursa, karısına dönse veya dönmese yahut ölse dahi kefâret vermesi gerekir, şeklindeki sözü münferit bir içtihattır. Çünkü Tâvûs, karısını boşar veya nikâhında tutarsa kefâret ödemesi gerekir demiştir. Diğer tâbiîler de kadın ölür veya kocası karısına dönmeden onu boşarsa, kefâret gerekmez demişlerdir. Onlar, zıhârın hemen arkasından hiç fasıla vermeksizin kadını boşamakla bir müddet beklemiş olmayı farklı görmemiştir. Bu durumda Şâfiî'nin sözü, Selef âlimlerinin kanaatine terstir ve bu söze itibar edilmez. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Zıhâr Kefâretinin Şartları]

Karılarıyla temas etmeden önce bir köle âzat etmeleri gerekir. Bu beyanın zâhiri, kefâret vermeden kadınla ilişkiye geçmenin sakıncalı olduğunu göstermektedir, çünkü âyet, ilişkiyi, kefâret verilinceye kadar belirli bir süre için haram kılmıştır. Cinsel ilişkide bulunduğu takdirde, zıhâr da, kefâret de sâkıt olur. Zira bir şarta bağlı olan veya belli bir zamanla sınırlandırılan her

---

[28] Buhârî, 'Talâk', 11; Nesâî, 'Talâk', 22.

şey, bu delile göre o zamanın dolması veya şartın yok edilmesiyle geçerliliğini kaybeder. Burada, ikinci zaman diliminde buna benzer bir şeyin gerekli olduğuna dair başka bir işaret de söz konusudur. Ancak karısına zıhâr yapıp sonra onunla cinsel ilişkide bulunan ve ardından Rasûlullah'a (s.a.) gelip meseleyi soran kişiye, Hz. Peygamber (s.a.), "Allah'a istiğfar et ve bir daha kefâret vermeden bunu yapma!"[29] diye buyurmuştu. Dolayısıyla biz, cinsel ilişkiden sonraki haramlığın durumunu Sünnet'ten öğrenmekteyiz. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bir köle âzat etmek gerekir meâlindeki ilâhî beyan, biri köle anlamına gelen "rakabe" (رقب) ismine bağlı olmak, diğeri de rakabe (الرقبة) hükmünü gerektiren şeye bağlı olmak üzere iki şekilde yorumlanabilir. Şayet rakabe kelime-
27 si ile bizzat rakabe kelimesi kastedilmişse, [§]küçük olsun-büyük olsun, kâfir olsun- müslüman olsun, elleri veya ayakları kesik olsun-olmasın, kör olsun-olmasın, kısaca ne olursa olsun her nevi kölenin âzat edilmesi caiz olur. Bişr el-Merîsî[30], bu kanaate sahip olup köle nasıl olursa olsun âzat edilmesi caizdir, demiştir. Fakat eğer bu kelimeden maksat, köle hükmünü gerektiren şey ise, o zaman en küçük bir kusuru olan kölenin âzat edilmesi caiz olmaz. Çünkü köle ve câriyede aslolan kölelik niteliğinin dışında bir noksanlık olursa, bütününde noksan sayılmasıdır. Böyle olunca da onun âzat edilmesi caiz olmaz. Çünkü öylesini âzat eden kişi tam bir köleyi değil, ancak bir kısmını âzat etmiş olur. Elinin kesilmesi gibi köleye ârız olan kısmî bir noksanlığın, tümünün helâk olması gibi değerlendirilmesinin ve böylece kefarete elverişli bulunmamasının delili eli kesik veya gözü kör bir kölenin, sağlıklı iken sahip olduğu değerin yarısına satın alınabilmesidir. Zira eksilen şey hakikatin kölenin yarısı olmasa da daha az bir kısmının zarar görmesiyle kıymet açısından onun yarısının telef olduğu anlamına gelir. Bu durumda en küçük bir noksanlığının varlığı halinde onun âzat edilmesinin caiz olmadığı anlaşılır. Çünkü kölede, kölelik niteliğinin dışında kalan noksanlıklar, onun bütününe ait noksanlık diye hükmolunur. O organlarından herhangi birine karşı işlenen cinayet de bütününe işlenmiş sayılır. Ancak âyet hakkındaki bu iki yorum, doğru değildir. İkinci yorumla ilgili şöyle bir cevap verilebilir: Kölenin bazı organlarındaki noksanlık

---

29 İbn Mâce, "Talâk", 26; Tirmizî, "Talâk", 19.

30 Ebû Abdurrahman Bişr b. Ğiyâs b. Ebû Kerîme Abdurrahman el-Merîsî el-Adevî. Mevâlîden ve felsefeyi bilen Mu'tezili fakihlerindendir. Zındıklıkla itham edilmişti. Mürcie'nin kanaatini benimseyen Merîsiyye grubunun reisiydi, bu itibarla ona nispet edilmişti. Fıkhı Kadı Ebû Yûsuf'tan öğrenmişti. Cehmiyye'nin görüşünü benimsemiş, Halife Hârûnü'r-Reşîd döneminde işkenceye mâruz kalmıştı. Atası Zeyd b. Hattâb'ın azatlısı idi. Babasının Yahudi olduğu da söylenmiştir. Bağdatlı'dır, orada 218 (833) yılında vefat etmiştir. Çeşitli eserleri vardır (Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 55).

bütününde eksik olduğu anlamına gelir, düşüncesinde belirtilen bu noksanlık kölenin azadı ile kaldırılmış olur. Her ne kadar köle iken noksan hükmünde olsa da, âzat edilmesi halinde köleliğindeki bu noksanlığının, tam ve kâmil olma hükmüne etkisi olmaz, çünkü o, âzat edilmekle kazanç sağlamış ve sahip olduğu kusur iyileşmiş sayılır. Bu itibarla anlam açısından tam ve sağlıklı bir köle gibi olur. Bu durumda da onun âzat edilmesi sağlıklı bir kölenin azadı gibi caiz olur. [§]Bunun delili de âzat edildikten sonra bir cinayete mâruz kalma- 28
sı halinde diyetinden hiçbir şeyin eksilmemesidir, halbuki kölelik döneminde bu durum eksiklik sebebi sayılıyordu. Bu söylenenlerle anlaşılmış olmalıdır ki köle açısından kendisinde hükmî bir noksanlık yoktur. Niteliklerindeki eksiklik sebebiyle oluşan hükmî noksanlık kölelik dönemi boyunca geçerlidir ve kıymetindeki eksiklik de tamamen efendisini ilgilendirir. Eğer köle açısından kendisinde hükmî bir noksanlık olsaydı, bunun hiçbir zaman yok olmaması gerekirdi. Âzat durumunda hükmî noksanlığın ortadan kalkıyor olması, böyle bir kölenin kefâret olarak âzat edilmesinin caiz olduğunu gösterir.

Cenâb-ı Hakk'ın farz kıldığı zıhâr kefâretlerinde asıl olan, kişinin işlediği günahlara ve sakıncalı arzularını gidermesine kefâret olması, bu kefâretlerle hissettiği üzüntü ve zarar da, tekrar o hatalara dönmesine engel olmasıdır. Şimdi bizim bu kefâretlere bakmamız gerekir: Şayet insana hiç sıkıntı vermiyor, acı çektirmiyorsa onun kefâret sayılması caiz değildir. Eğer bir miktar sıkıntı veriyor ve acı çektiriyorsa kefâret sayılır. Buna göre kölenin âzat edilmesinde duyulan üzüntü iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, insan, kölenin çeşitli hizmetler görmesi sayesinde elde ettiği bazı menfaatleri kaybettiğini düşündüğünde üzülür ve acı çeker. İkincisi, şu anda ondan faydalanamasa bile ileride fayda göreceğini düşünerek beklenen bu faydayı kaybettiği için üzülür. İşte bu iki yoldan birine sahip olan herkesin, köleyi âzat etmesi ve bu azadının onun suçuna kefâret sayılması caiz olur, aksi halde olmaz. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şimdi körün, kötürümün, elleri kesik olan vb. kusurlar taşıyan kölenin kefâret olarak âzat edilmesi caiz değildir. Buradan iki netice çıkar. Biri şudur: Âzat ile kölelik dönemindeki hükmî noksanlık ortadan kalkmış ise de [§]za- 29
ten bu kölenin kefâret olarak âzat edilememesi, eksikliği sebebiyle değil, ancak sahibinin bir bedelle âzat etmiş sayılacağından ötürüdür. Köle bütün organlarıyla kâmil olsa bile onu belli bir bedel karşılığında âzat etmek kefâret için caiz değildir. Bizim, sahibinin bir bedelle âzat etmesi şeklindeki sözümüzün anlamı şudur: Köle aynı haliyle sahibinin elinde kaldığı müddetçe, sahibi onun sıkıntılarını çekecek demektir. Azat etmekle onun sıkıntılarından kurtulmuş oluyor, aynı sıkıntıyı bu sefer müslümanlar yaşamaya başlıyor. İşte bu, kefâret

için caiz değildir. İkincisine gelince, bu, (yukarıda sözünü ettiğimiz üzüntü ve zarar) her iki durumda da yoktur. İlkine göre kusurlu bir köleyi âzat etmekle insan, onun hizmetinden mahrum kalmadığı ve yokluğu ile de üzüntü çekmeyeceği için herhangi bir acı duymaz, sıkıntı da çekmez. İkincisine göre onun, gelecekte kendisinden beklenen bir fayda söz konusu değildir ki yokluğuna üzülsün! Kefâret olmamak anlamına gelen bu illet -hizmet ederek sahibine bir fayda sağlaması söz konusu olmadığı, üstelik nafakasının da sahibi üzerinde bir yük olmasına rağmen- çocuk kölede mevcut değildir ve onun âzadı kefâret olmaya elverişlidir. Biz deriz ki sahibi, küçük kölenin nafakasını, gelecekte ondan fayda beklediği için yüklenmektedir. İnsanlar, ancak gelecekte kendilerinden ve [satılması durumandı) faydalanmak için kız ve erkek küçük çocukları yetiştiriyor ve onlara harcamalar yapıyor. Dolayısıyla böyle bir kölenin âzat edilmesi, bedel karşılığı sayılmaz. Çünkü çocuğun azadında duyulan sıkıntı, büyük kölede olduğu kadar, belki de daha fazladır. Buna göre tek gözü kör olan, ellerinden veya ayaklarından biri kesik olan köleyi âzat etmek de kefâret için caizdir, çünkü böyle bir köle kazanç elde edebilir, efendisi onu âzat etmekle menfaati kaybolacağından dolayı üzülür; efendinin şehvetini tatmin etmesi ve sözünü ettiğimiz bazı eksikliklerini gidermesi ve karşılaması sebebiyle kefâret olması uygundur. *En doğrusunu Allah bilir.*

İmam Şâfiî'den nakledildiğine göre o, kefâret için kâfir bir kölenin âzat edilmesini caiz görmemiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, adam öldürmenin kefâreti olarak mümin bir köleyi âzat etmeyi emretmesini[31] bu görüşüne delil gösterir. Zıhâr kefâreti de bunun gibidir, çünkü bunların ikisi de kefârettir, der.

30 [§]Fakat biz şöyle deriz: Bu, onun mezhebinin usûlüne göre yanlıştır, çünkü onun mezhebi umûm ifade eden lafzı (âmm) esas alır. Köle lafzı da dünyada var olan her nevi köleyi içine alır. Bize göre burada asıl olan şudur: Cenâb-ı Hak zıhâr kefâreti olarak mümin bir kölenin âzat edilmesini emretmemiştir, adam öldürmenin kefâreti konusundaki buyruğunu, bu konuda da geçerli kılmak caiz değildir. Bunun caiz olmadığının delili de Cenâb-ı Hakk'ın o âyette başka şeyleri de belirtmiş olmasıdır. Yüce Allah, "Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Ancak ölünün ailesi o diyeti bağışlarsa o

---

31 Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor: "Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi o diyeti bağışlarsa o başka" (en-Nisâ, 4/92).

başka"[32] meâlindeki âyette diyeti de belirtmiştir, fakat adam öldürme âyetinde diyetin belirtilmiş olması ile zıhâr yapan kişinin de diyet ödemesi gerekmez; çünkü zıhâr âyetinde diyetten hiç söz edilmemektedir. Buna göre adam öldürme âyetinde kölenin mümin olmasının şart koşulması, zıhâr âyetinde de aynı şeyin şart olduğu anlamına gelmez. Kur'ân-ı Kerîm'de buna benzer pek çok örnek vardır. Kefâret konusunda en çok caiz görülmesi gereken şey, kâfir kölenin âzat edilebilmesidir. Çünkü bir müslüman bazan kâfir bir köleyi âzat etmekle, müslüman köleyi âzat etmekten daha çok üzüntü duyabilir. Çünkü onun tabiatı, kâfire iyilik yapmayı müslümana iyilik yapmak gibi hoş karşılamaz. Yukarıda kefâretin, kendi mülkünden çıkarması emredilen şeyi çıkarmak sebebiyle sıkıntı çekmesi için olduğunu söylemiştik. Kur'ân-ı Kerîm'de onlara da iyilik yapmanın caiz olduğuna işaret eden âyetler vardır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Sadakaları açık olarak verirseniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza kefâret olur. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır. Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir." Bunun hemen arkasından da, "Hayır için yaptığınız her harcamanın karşılığını da hiçbir haksızlığa uğramaksızın tam olarak alacaksınız"[33] diye buyurmaktadır. Bir rivayette zikredildiğine göre Resûlullah'ın (s.a.) ashâbından bazıları, müslüman olmayı kabul etmedikleri için kendi akrabalarına infakta bulunmaktan çekinmişlerdi, işte bu âyet onlar hakkında nâzil olmuştu[34]. Bu âyet, kâfirlere iyilik yapmanın ve kâfir köleleri âzat etmenin de kefâret yerine geçeceğini açıkça göstermektedir.

[§]**Kadına temas etmeden önce.** Ebû Hanîfe'ye (r.h.) göre bu âyet, cinsel 31
temas olmadan tamamlanan bir âzat anlamındadır. Ona göre köle azadı, kademeli olan bir iştir, önce kölenin bir kısmını, sonra diğer kısmını âzat etmek mümkündür. Âyette ise, onlara dokunmadan her iki kısmını da bütün olarak âzat etmek şart koşulmaktadır. Hatta bu arada kadına dokunacak olsa âzat etme işine sıfırdan başlaması gerekir.

فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَآسَّا فَمَنْ
لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتّ۪ينَ مِسْك۪ينًا ذٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ
وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٤﴾

---

[32] en-Nisâ, 4/92.

[33] el-Bakara, 2/271-272.

[34] Taberî, *Tefsîr*, III, 130-131; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, I, 233.

4. "Buna imkân bulamayan, temastan önce peş peşe iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen altmış fakiri doyurur. Bu, Allah'a ve resûlüne imanınızı göstermeniz içindir. İşte bunlar Allah'ın koyduğu kurallarıdır. Kâfirleri elem veren bir azap beklemektedir."

Buna imkân bulamayan, temas etmeden önce peş peşe iki ay oruç tutar. Yani bu iki ay boyunca kadınla cinsel ilişkiye girmemelidir. Şayet iki ay dolmadan kadınla cinsel ilişkiye girecek olursa, iki ay orucuna yeniden başlamalıdır. Bunun anlamı kefâret süresi boyunca kadına dokunmamaktır. Kefâret tamamlanmadan ne zaman cinsel ilişki fiili gerçekleşirse oruca tekrar sıfırdan başlamak gerekir.

Cinsel temastan önce. Ebû Yûsuf'a (r.h.) göre bu, cinsel temas anından önce köleyi âzat eder, orucu da aynen, cinsel temastan önce tutar demektir. O, âyet kefâret vaktini açıklamayı hedeflemiştir. Hatta zıhâr orucu tutarken karısı ile cinsel ilişkide bulunacak olsa, oruca yeniden başlaması gerekmez, kalan günleri tamamlar, çünkü o, vaktini geçirmiştir, dolayısıyla üzerinde kalan borcunu kaza eder. İlişkide bulunduktan sonra o orucun vakti bitmiş, geriye kazası kalmıştır. Tıpkı ramazan orucu gibi onun parçalanması ve devam ettirilmesi caiz olur. Ramazan orucunun tutulma vakti belli olduktan sonra, bu vakti geçirirse kazasını peşpeşe tutması şart değildir, parçalı olarak tutabilir. İşte kefâret orucu da öyledir. Bu husus, köle âzat etme gibi düşünülmez, çünkü ona göre köle âzat etme fiili parçalanma kabul etmez. Otuz fakiri doyurduktan sonra cinsel ilişkide bulunacak olsa, sonra fakirleri doyurmaya sıfırdan başlamak gerekmediği konusunda ihtilaf yoktur. Fakihlerin çoğunluğuna göre, kefâretten önce ilişkide bulunan kişiye tövbe ve istiğfarda bulunmaktan başka bir şey gerekmediğinde de ihtilaf yoktur. Ebû Yûsuf (r.h.) gibi bazılarına göre ise iki kefâret gerekir. Çünkü o, ibadetin bir kısmını zamanında yapmıştır; zamanla sınırlı ibadetin bir kısmını vaktinde yapmak, diğer kısmını ise daha sonra yerine getirmek, tamamını sonradan yerine getirmekten daha
32 uygundur. Fakirleri doyurmak konusu da bu anlamdadır. [§]Ebû Hanîfe'ye (r.h.) göre zıhâr kefâreti gerektirmez, fakat haramlığı gerektirir ve bu haramlık da ancak kefâretle kaldırılabilir. Dolayısıyla zıhâr yapan kişiye, bu iş için kefâret ödemesi emredilmez, ancak kadından faydalanmak istediğinde, kendisine "kefâret ödemeden ondan faydalanamazsın" denilir. Durum böyle olunca, kişi kefâretin bir kısmını ödese, sonra kadınla cinsel temasta bulunsa, sonra da kefâretin kalan kısmını ödese, temastan sonra ödemiş olduğu kefâret, temastan önceki vaktin kazası olmaz. Bu onun kazası olmayınca, âyetin ancak şu anlama geldiği kabul edilir: Kadınla cinsel temasta bulunmadan önce bir

köle âzat edin; ikinci olarak kadına dönmek istediğiniz takdirde peşpeşe iki ay oruç tutun. Bundan dolayıdır ki karısına zıhâr yaptığı halde ilişkide bulunan kişiye Resûlullah (s.a.), "Allah'a istiğfar et ve bir daha kefâret vermeden bunu yapma!"[35] buyurmuştur. Yoksulu doyurmak konusu da bunun gibidir; insan bir kısmını yedirir, sonra cinsel temasta bulunursa tekrar yedirmesi gerekmez. Zikrettiğimiz ibare ise, yedirmeye sıfırdan başlamasını gerektirmektedir. Fakat yedirmenin tamamlanması daha isabetli (müstahsen) görülmüştür, çünkü yemek işi farklı zamanlarda dağınık olarak yapılır; şayet o anda bir kısmını yedirse, diğer kısmını da bir yıl sonra yedirse her açıdan caiz olur. Ebû Hanîfe'ye (r.h.) göre köle âzat etmek de bunun gibidir; kölenin bir kısmını o anda, kalan kısmını bir yıl sonra âzat etse caiz olur. Bununla birlikte bu arada temas vukû bulursa, ödemeye yeniden başlamalıdır. Ebû Yûsuf'un (r.h.) âyeti vaktin beyanına hamletmesi doğru değildir, çünkü âyeti bizzat zamana hamlettiğimizde ona bir şey sağlamaz, çünkü o vakti akıl yürüterek bilmek mümkündür. Bu durumda biz zıhârla haramlığın gerektiğini anlar ve bu haramlığın ancak kefâretle kalkacağını bilirsek, o haramı söylemekle helâl olma vakti de ortaya
çıkmış olur. [S]Talâk ve diğer bütün haramlar konusunda da durum aynıdır; 33
yani haramı kaldırma sebebi yerine getirilmeden haramlık kalkmaz. Eğer âyet, vaktin beyanına ilişkin kabul edilecek olursa, bu da bir şey ifade etmez. Fakat kadınla temas etmek için kefâret merhalesine ve kefâret süresinde de kadınla teması yasaklamasına dair kabul edilirse, yeni bir fayda ve anlam ortaya çıkar. Bu durumda bu yorum, daha isabetli olur.

Şimdi âyet-i kerîme vaktin beyanının kastedilmediğine de işaret etmektedir. **Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur** buyurulmaktadır. Âyet, köle âzat etmeyi ve oruç tutmayı, ilişkiyi bırakmak kaydıyla belirtmekte, fakat yoksula yedirmek konusunda bu kaydı koymamaktadır. Şayet maksat vakti beyan etmek olsaydı, yoksula yedirmek konusunda da ilişkiden önce kaydını belirtmesi gerekirdi. Zira bir tek şey için kefâret konuşulurken, vaktinin farklı değil aynı olması gerekir. Yoksula yedirmek için vaktin belirtmesine gerek yoktur, çünkü köle ve oruç konusunda vaktin belirtilmiş olması, yedirmek konusunda da zikredilmiş olduğu anlamına gelir ve zaten bu, kefâretin çeşitlerinden biridir; birinde vaktin belirtilmiş olması diğerinde de belirtildiği anlamına gelmez. Bunun bir kısmının belirlenen zamanda, diğer kısmının başka zamanda edâ edilmesi, tamamını zamanı dışında edâ etmekten daha uygundur. Biz de deriz ki köle ve oruç konusunda zamanın belirtilmiş olması, yoksula yedirmek

[35] İbn Mâce, "Talâk", 26; Tirmizî, "Talâk", 19.

konusunda da söylenmiş sayılmasına yetmez. Çünkü beyan nihâî beyan, kifâî beyan ve tafsîlî beyan olmak üzere üç çeşittir. Kifâî beyan, tek bir şeyin veya az bir şeyin beyanı ile, içtihatla veya benzerlerine kıyasla bütünün anlaşılmasına kâfi gelen beyandır. Bu, kendisine emanet edilen bir anlama işaret eder, o da içtihada ve kıyasa dayanan bir husustur. Nihâî beyana gelince, o tüm detaylarıyla bütünün beyanıdır. O kadar ki o konuda içtihada hiç mahal kalmaz. Tafsîlî beyan ise çoğunluğu açıklayan, fakat sonuna kadar bütün unsurlarını açıklamayan beyandır. Bu beyanın hükmü açıklanan şeyin dışında kalanlara sirayet etmez. Şayet burada bütünü içine alan emanet bir anlam bulunsaydı birinin ilave edilip diğerinin dışlanmaması gerekirdi. Dolayısıyla burada kifâî değil, tafsîlî bir beyan söz konusudur, çünkü bir tanesini zikretmekle yetinilmemektedir. Bu, nihâî bir beyan da değildir, çünkü bütünün beyanını yapmamaktadır. Bu itibarla o, belirttiğimiz gibi tafsîlî bir beyandır, zikri geçen mad-
34 delerle sınırlıdır, diğer bütün maddeleri kapsamamaktadır. [§]Eğer âyet, bunu vaktin beyanı için belirtmiş olsaydı hepsine yetecek şekilde sadece biri için belirtmekle yetinirdi. Her biri için aynı şeyin belirtilmesi mübalağa olurdu. Fakat âyetin tafsîlî beyan anlamında bunu zikretmiş olması, söz konusu oruç ve köle kefâreti sürecinde cinsel temasın yasak kılınması, fakat yoksula yedirmek konusunda bunun zikredilmemesi, temas yasağının vaktini açıklamak için olmadığını göstermektedir. Oruç ve köle kefâreti sürecinde cinsel temasın yasak kılınması, âyetle konulan bir hüküm olduğunu anlıyoruz; bu hükmün başka şeylere uygulanması mâkul değildir. Bunun başka bir örneği de, yerinde görüldüğü üzere, "yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz"[36] meâlindeki âyette görülmektedir.

Hülâsa bu konuda biri kıyas hakkı, diğeri ihtiyat hakkı olmak üzere iki yol vardır. Kıyas, cinsel temasta bulunmadan önce anlamındaki ifadede belirttiğimiz orucu, cinsel temastan ayırmak ve kefâret sürecinde cinsel teması yasaklamak içindir. Fakat âyet bunu, yoksula yedirmek konusunda değil, köle ve oruç konusunda zikretmiştir. Bu bize âyetin tafsîlî beyan anlamına geldiğini gösterir. Bu da âyette beyan edilen hükmün o hususa tahsisine, başkasına taşmayacağına delil olur, çünkü akıl, o anlamı kavrama konusunda yeterli değildir. Bu yüzden biz, oruç ve köle azadı süresince temasın âyetle yasaklandığını, hatta onsuz kefâretin de olmayacağını söylüyoruz. Yoksula yedirmek konusunda ise herhangi bir şart görmüyoruz. İhtiyat yoluna gelince, âyetin, vaktin beyanını veya oruç süresince cinsel temastan sakınmayı ifade etmiş olması ihtimalinde,

---

36 en-Nisâ, 4/92.

ihtiyat prensibine de uyulmuş olur. Yoksula yedirmek konusunda ise kıyas esas alınmıştır, çünkü burada temastan söz edilmemektedir. Temas yasağının oruç ve köle azadında belirtilip yoksula yedirmek konusunda belirtilmemiş olması, onun kifâi beyan olmadığını gösterir. Belki de o, tafsîlî beyandır ve hükmü sadece belirtilen şeyle sınırlıdır, başka bir hususu kapsamaz. En doğrusunu Allah bilir.

Ebû Hanîfe (r.h.), köle âzat etme bölünmeyi kabul eder, yani kişi, kölenin
bir kısmını âzat eder, diğer kısmını ise bulunduğu hal üzere bırakır, sonradan
başka bir vakitte onu âzat eder, görüşündedir. Âyet-i kerîme onun bu görü-
şünün doğruluğunu göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, **temastan önce bir**
köle âzat etmek gerekir diye buyurmaktadır. [§]Yani kefâret öncesinde cin- 35
sel ilişkide bulunmadan bir köle âzat etmek gerekir. Şayet kölenin bir kısmını
âzat etmek tamamının âzat edilmesini gerekli kılsaydı, **cinsel temastan önce**
meâlindeki cümlesinin anlamı kalmazdı. Zira âzat ediş ancak cinsel ilişkiden
önce olur. Cenâb-ı Hak, bu beyanıyla *-en doğrusunu Allah bilir ya-* kölenin
tamamını değil bir kısmını âzat etmişseniz, tamamını âzat etmeden ilişkide
bulunmayın demek istemiştir. Bundan dolayıdır ki O, tıpkı oruçta olduğu gibi
köle azadında da yeniden başlaması gerekir, demiştir. Bu da köle azadının bö-
lünme kabul ettiğini gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah Teâlâ, yukarıda saydıklarımızı zıhârın kefâreti kılmıştır. O'nun zıhârda yalnızca tövbe ve istiğfarı kefâret saymamasının iki sebebi vardır: Birincisi, şayet Cenâb-ı Hak, zıhârın kefâreti olarak tövbeyi emretmiş olsaydı bunun gerçekleşip gerçekleşmediği anlaşılamazdı. Çünkü bu husus, karı-koca arasındaki bir mesele olduğu için kocanın gerçekten tövbe edip etmediği bilinemezdi. Diğer yandan insan, gerçek anlamda kalben tövbe etmeden, sadece sözle tövbe etmiş olabilir, bu yüzden kadın kocasını itham edebilirdi. Bu sebeple Allah Teâlâ zıhâr durumunda tövbenin, anlaşılabilecek şekilde açık yapılmasını emretmesi, hem o kişi hakkındaki töhmeti ortadan kaldırmak ve hem de kadının kalbini teskin etmek içindir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkincisi, Allah nikâh yoluyla eşlerin birbirinden faydalanmasını büyük bir nimet olarak lütfetmiştir. Kişinin eşini, kendisine ebediyen haram olan birine benzetmesi korkunç bir iştir. Bu sebeple Allah ona, kendisine zor gelmeyeceği için ikinci veya üçüncü defa işleyebileceği hafif bir şeyi kurtuluş yolu olarak göstermemiştir. Aksine hem onu, hem de başkalarını tıpkı zina vb. suçlarda olduğu gibi gelecekte zıhâr gibi kabahatlerden caydırmak için canını acıtacak ve ona zor gelecek bir kefâret tayin etmiştir. Bir de şu var: Allah Teâlâ, câriye

hakkında böyle bir haramlık belirlemedi. Zira câriyenin mülkiyetine sahip olmayı özellikle -her ne kadar mübah kılınmış ise de- onun cinselliğinden yararlanmaya vesile kılmıştır. Aynı şekilde Allah câriyelere de efendilerinden faydalanmak hakkını vermemiştir. Bu yüzden câriyeleri âyette sayılan mahremlere benzetmek büyük bir nimeti inkâr, efendileri tarafından hak iptali ve ayrılık
36 sebebi sayılmamıştır. *En doğrusunu Allah bilir.* [§]Bu konuda şöyle de denilmiştir: Zıhâr, bir toplumun talâkı idi, ancak sonradan kadının cinselliğinden mahrum bırakma şekline dönüştürüldü. Câriyeler için ise talâk hakkı yoktu, onlar için talâk ve cinsellikten mahrum kalma diye bir şey söz konusu değildi. Şayet onlara ait böyle bir şey olsa bu, yukarıda anlatıldığı gibi nikâhla ortadan kalkan bir haramlık gerektiren talâk değil, hiçbir zaman kalkmayan bir haramlığı gerektiren talâk olurdu. Câriyelerin mülkiyetine sahip olmak, onlara nikâh yoluyla sahip olmak anlamına gelmediği için böyle bir haramlık söz konusu değildir. Onlar için söz konusu olan, mahremiyet yoluyla meydana gelen ebedî haramlıktır. Şayet o haramlık asıl ise, mülkiyetine sahip olmak hakkı bâki kalmak kaydıyla onlar da haramlıkta asıl olur. O takdirde geçici haramlığa dönüşen cinsellikten mahrum olma hakkına kavuşurlar. Bu da gösteriyor ki bunun çözüm yolu bizim söylediğimiz şeydir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Âyet-i kerîme, beyanı tehir etmenin caiz olduğuna da işaret etmektedir. Çünkü söz konusu kişi karısına zıhâr yaptığında, kendisine uygulanacak hükümleri bilmeye şiddetle muhtaçtır. Ama o gibiler hakkında yapılması gerekenin ne olduğu, kendilerine Resûlullah'a (s.a.) başvurup hükmünü sormalarından sonra nâzil olmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki beyanın, bazan hitabın kulağa gelmesinden sonraya tehiri caizdir, hatta böyle olması tercihe lâyıktır, çünkü önce ihtiyaç ortaya çıkmalı ve olayın vukûundan dolayı çözümü için ciddi bir arzu bulunmalıdır; özel bir delili gerektiren genel bir hükmün nüzûlü olmamalıdır. Nitekim îlâ ve eşine zina iftirası yapanla ilgili hükümler de olayın vukûundan bir zaman sonra nâzil olmuştur. Bu da bizim söylediğimizi desteklemektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Cenâb-ı Hak, adam öldürmenin, zıhârın ve ramazanda oruç bozmanın kefâretinde köle azadına bedel olarak iki ay oruç tutmayı emretmiştir. Yemin kefâretinde ise köle azadına bedel olarak üç gün oruç tutmayı meşrulaştırmıştır. Bunun açıklamasını daha önce yapmıştık[37]. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu, Allah'a ve resûlüne inanmanızı göstermeniz içindir. "el-Vâdıh" (الواضح) müellifi, buradaki "zâlike" (ذلك) işaret edatının, "iman ettiğiniz için

[37] bk. el-Mâide, âyet 89'un tefsiri.

emredildiniz ve yasaklandınız" anlamına geldiğini söyler. Fakat bize göre, **Bu, Allah'a ve resûlüne inanmanızı göstermeniz içindir** meâlindeki ifade, [§]"kocası hakkında seninle tartışan kadının sözünü Allah işitmiştir"[38] anla- 37
mındaki cümlenin bağlantısı (sıla) konumundadır. Allah buyuruyor ki **Sizler Allah'a ve resûlüne iman ettiğiniz için,** aranızda gizli olan şeylerin hükmünü size bildiriyor ve sizi haberdar ediyorum. Yani Allah'ı ve Resûl'ünü doğrulamanız ve yaptığınız hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığını bilmeniz için. Bazıları "zâlike" (ذلك) lafzının; "Allah sizin konuşmanızı işitir"[39] ifadesine dair olduğunu söylemiştir. Yani **Allah'a ve resûlüne iman ettiğinizden dolayı,** size zor gelen ve haramlıkla imtihan edildiğiniz o şeyden sizi rahatlatmak ve size çıkış yolunu göstermek için. Âyette belirtildiği üzere, sizden o sıkıntıyı gidermek ve çıkış yolunu göstermek için. *En doğrusunu Allah bilir.* Bazılarına göre "zâlike" (ذلك), çirkin ve yalan olduğunu Allah'ın size bildirdiği o söylemiş olduğunuz söz anlamına gelir; bunu Allah'a ve resûlüne imanınızı göstermenizden dolayı size haber verdi. Buradan, Allah'ın onlara olan lütfundan ve yapmakla imtihan edildikleri o şeyden rahatladıklarından ve çıkış yolunu bulduklarından dolayı O'na şükretmeleri gereği ortaya çıkar. Yapmakla emrolundukları ibadetler de böyledir; onlar şu üç şeyden birinden dolayı ibadetle emrolunmuşlardır: Ya kendilerine lütfedilen nimetlere teşekkür için, ya O'nun emrine teslim olup boyun büktüğünü göstermek için, ya da geçmişteki kusurlarından ve yaptıkları eksikliklerden dolayı Allah'tan af dilemek için. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah'a ve resûlüne imanınızı göstermeniz için** meâlindeki ilâhî buyruğun, başka bir anlama gelmesi de mümkündür. Meselâ, bu, tekrar tekrar indirilen âyetlere **imanınızı göstermeniz için,** yani her zaman ve her saatte Allah'a ve resûlüne olan imanınızı yeniden canlandırmanız için. Zira insanlarda imanın yenilenmesi ve canlandırılması, yeni ruhsatların ve farzların ortaya çıkarılması için gereklidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İşte bunlar Allah'ın koyduğu kurallarıdır. Yani Allah'ın size farz kıldığı hükümlerdir. Zeccâc, âyetteki "hudûdullah" (حدود الله) ibaresine, Allah'ın yasakları ve delilleri, anlamını vermiştir. İnsanları engellediği için kapıcıya (hâcib) "haddâd" (الحدّاد) denilmiştir. Bize göre, **bunlar Allah'ın kurallarıdır** meâlindeki ifade, kişiyi başkasının sınırına girmeyi engellemek anlamında olmak üzere Allah'ın engelleri ve yasakları, anlamına gelir. Bâtılın, hakkın sınırına girmesine ve onunla karışmasına engel olur. Âyet, kulların fiillerinin yaratılmış olduğuna da işaret etmektedir, çünkü itaatler anlamına gelen, **bun-**

[38] el-Mücâdile, 58/1.

[39] el-Mücâdile, 58/1.

lar Allah'ın kurallarıdır cümlesindeki "hudûd" (الحدود) kelimesi, Allah'a izafe edilmiştir. Bununla da kulların fiilleri kastedilmektedir. Bu da kulların bütün fiillerinin Cenâb-ı Hak tarafından yaratılmış olduğunu göstermektedir. Allah Teâlâ bütün fiilleri kendisi yaratmış olmasına rağmen özellikle itaatları kendisine izafe etmesi, bunlara yönelik hürmet etme ve yüceltme amacına mâtuftur. Bu tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın; "Mescidler yalnız Allah'ındır"[40] meâlindeki âyeti gibidir. Bu âyette de camilere hürmet etmek ve onları yüceltmek amacıyla onları kendi zatına nispet etmiştir. Buna göre, "Onun vaktini herkesten gizlemiş olsam da, kıyâmet mutlaka gelecektir"[41] ilâhî beyanın yorumu da aynı anlama
38 gelir. [§]Yani ben onun vaktini nerdeyse kendime bile gizli tutuyorum, size nasıl açıklarım? Cenâb-ı Hak, bu izafeti yapmak suretiyle kıyâmet saatini yüceltmekte ve ona hürmet edilmesini istemektedir. Sanki şöyle demektedir: Ben kıyâmet saatini bu seviyede olan yaratıklara bile açıklamadım, size nasıl açıklarım? Yani bunu yapmam.

Kâfirleri elem veren bir azap beklemektedir. Yani Allah'ı ve O'nun koyduğu sınırları inkâr edenler için âhirette acıklı bir azap vardır. Çünkü küfrün azabı ancak âhirette daimî ve hiç bitmeyen bir azap şeklinde verilir. *Bütün güç ve kudret yüce Allah'a aittir.*

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ
وَقَدْ اَنْزَلْنَا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٥﴾

5. "Allah'a ve resûlüne karşı gelenler, daha öncekilerin aşağılandığı gibi aşağılanacaklardır. Halbuki biz apaçık âyetler indirmiştik. Ve kâfirler için küçük düşürücü bir azap vardır."

[Hz. Peygamber'e Uyma Zorunluluğu]

Allah'a ve resûlüne karşı gelenler. Bazı edebiyatçılar buradaki "hâdde" (حادّ) fiiline, insanın kendisini Allah ve Resûl'ü'nün (s.a.) emretmiş olduğu yerde değil, başka bir yerde konumlandırmasıdır, diye anlamı vermiştir. Böylece o, resûlünün (s.a.) bulunduğu yerin dışına çıkmış olur. "Bu, onların Allah'a ve

---

40 "Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah'ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın" (el-Cin, 72/18).

41 "Onun vaktini herkesten gizlemiş olsam da, her bir kişinin yapıp ettiğinin karşılığını görmesi için kıyâmet mutlaka gelecektir" (Tâhâ, 20/15).

peygamberine karşı gelmelerinden dolayıdır"[42] meâlindeki âyette de aynı şey söz konusudur. Yani onlar, Rasûlullah'ın bulunduğu mahalden başka bir yerde dururlar, demektir. Bazıları "haddede" (حَدَّدَ) fiili "an" (عن) harfi cerri ile kullanılırsa "ondan uzaklaşmak" anlamına gelir, demiştir. Bunlar birbirine yakın anlamlardır. **Allah'a ve peygamberine karşı gelenler** meâlindeki ifade aslında, onlar Hz. Muhammed'e (s.a.) gitmesinler, ona tâbi olmasınlar diye insanları engelliyorlar, onları bu yoldan alıkoyuyorlar, demektir.

Daha öncekilerin aşağılandığı gibi onlar da aşağılanacaklardır. Buna şöyle bir anlam verilmiştir: Daha öncekiler nasıl mağlup edilmiş ve ihtiyaç duydukları şeye ulaşamadan geri döndürülmüşse, bunlar da mağlup edilecek ve geri döndürülecekler. Şöyle de söylenmiştir: Öncekiler nasıl helâk edilmişse bunlar da helâk edilecektir. Öncekiler nasıl rezil edilmişse, bunlar da rezil edilecek de denilmiştir. Bunların hepsi birbirine yakın anlamlardır. Bu ilâhî beyanda iki ayrı husus karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, insanların Resûlullah'a (s.a.) tâbi olmalarını engelleyen Mekkeliler veya (ikincisi) tıpkı onlar gibi Medine'de de insanların Rasûlullah'a (s.a.) uymalarına engel olanlar -çünkü bu sûre Medenî'dir-, daha öncekiler gibi zelil olacaklar. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Halbuki biz apaçık âyetler indirmiştik.** Yani Allah'ın koyduğu sı- 39
nırları başkalarının koyduğu sınırlardan ayırıp açıklayan veya hakkı bâtıldan ayıran veya resûlünün konumunu başkalarının konumundan veya O'na karşı gelenlerle gelmeyenleri ayırdedip açıklayan âyetler indirmiştik.

Kâfirler için küçük düşürücü bir azap vardır. Yani kâfirler müminleri küçük düşürdükleri gibi, o kâfirlerin hepsini küçük düşürecek bir azap vardır.

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعًا فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ
وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌ ﴿٦﴾

6. "O gün Allah onların hepsini diriltecek ve yapıp ettiklerini kendilerine haber verecektir. Allah bunları bir bir saymış, onlar ise unutmuşlardır. Allah her şeye tanıktır."

O gün Allah onların hepsini diriltecek. Yani öncekileri, sonrakileri, karşı çıkanları, muvafakat edenleri. **Yapıp ettiklerini kendilerine haber verecektir. Allah bunları bir bir saymış, onlar ise unutmuşlardır.** Yani Allah onların

42 "Bu, onların Allah'a ve peygamberine karşı gelmelerinden dolayıdır. Kim Allah'a karşı cephe alırsa bilmeli ki Allah cezalandırmada çok çetindir" (el-Haşr, 59/4).

hepsini diriltecek ve hayır-şer türünden bütün yaptıklarını kendilerine haber verecektir. Aradan uzun zaman geçse de veya miktarı çok fazla olsa da, hatta bizzat kendileri unutmuş olsalar bile Allah onların bütün yaptıklarını tek tek sayar. Bu cümleden tehdit anlamı çıkar. Bu âyet ayrıca risâleti de kanıtlamaktadır; çünkü Hz. Peygamber, Cenâb-ı Hakk'ın inkârcıların unuttukları bütün yaptıklarını haber vermiş, onlar ise yaptıkları hiçbir şeyi unutmadıklarını söyleyerek Resûlullah'ı reddetmeyi düşünememişlerdir. Âyet, Hz. Peygamber'in, Allah'ın bildirmesi sayesinde bu durumu bildiğini göstermektedir. **Allah her şeye tanıktır.** Yani sayılan, saklanan vb. her şeye tanıktır.

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ مَا يَكُونُ
مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَٓا
اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ اَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ
بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٧﴾

7. "Farkında değil misin? Allah göklerde olanı da yerde olanı da bilmektedir! Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın; beş kişi yoktur ki altıncıları O olmasın. Bundan az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka Allah onların yanındadır; nihayet kıyâmet günü onlara yapıp ettiklerini bildirecektir. Çünkü Allah her şeyi bilmektedir."

Farkında değil misin? Allah göklerde olanı da yerde olanı da bilmektedir! Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın. Bu hitap, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selleme yapılmış ise onun peygamberliğini kanıtlar, çünkü Allah, onların Resûlullah'a (s.a.) ve ashâbına yönelik olarak gizlice hazırladıkları tuzakları, hileleri ve gizli konuşmalarını peygamberine haber
40 vermektedir. [§]Cenâb-ı Hak bütün bunları resûlüne bildirmiştir ki resûlü bunları Allah sayesinde bildiğini anlasın. İkinci husus da söz konusu âyet resûlüne yönelik bir yardım ve zafer müjdesi konumundadır. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Mûsâ ile Hârûn'a (a.s.) hitap ettiği gibi; "Allah buyurdu: Korkmayın, bilin ki ben sizinle beraberim; işitirim, görürüm"[43]. Yani Firavun'un size söylediklerini ve verdiği cevapları işitirim. Size yönelik herhangi bir kasıtta bulunduğunu görürüm ve size yönelik bir tuzak kurduğu zaman sizden onu

---

[43] Tâhâ, 20/46.

def ederim. O'nun Resûlullah'a yönelik şu beyanı da bu esasa bağlıdır: **Farkında değil misin? Allah göklerde olanı da yerde olanı da bilmektedir! Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın.** Onların sana karşı niyetlerinin ne olduğunu ve senin hakkında neleri gizlediklerini Cenâb-ı Hak sana haber verecek, yardım edecek ve seni onların tuzaklarından koruyacaktır. Âyetteki hitabın özel olarak Resûlullah'a (s.a.) değil, her bir kimseye yönelik olması da mümkündür. Bu durumda sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Göklerde ve yerde yaşayanlar henüz yaratılmadan önce oralarda var olan ilginçliklere bakmaz mısın? Göklerdeki, yerdeki ve oralarda yaşayanlardaki ilgi çekici olayları görüyor ve bunları biliyorsan, Allah'ın, onların gizli konuşmalarını bileceğini de bil! Bu ifadeden, hile ve tuzak için yapılan gizli konuşmaların yasak olduğu konusunda bir uyarı anlamı çıkar.

Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın; beş kişi yoktur ki altıncıları O olmasın. Bu ilâhî beyanı anlamak için sözün ön kısmına bakmak ve **onların yanındadır** meâlindeki ifadeye buna göre anlam vermek gerekir; tıpkı "Şüphesiz Allah, takvâ ile hareket edip iyiliği seçenlerin yanındadır"[44], "Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır"[45] meâlindeki
âyetlere benzemektedir. [§] Bu tür âyetler, "Cenâb-ı Hak muvaffak kılmak, yar- 41
dım etmek ve zafere ulaştırmak için onlarla beraberdir" anlamına gelir. Açıklamaya çalıştığımız âyetteki **onların yanındadır** anlamındaki ifade ise, "tuzak kurmayı planlarken, aralarında gizlice konuşurken Allah onlarla beraberdir" demektir. Yani Allah onlarla hazır bulunmakta ve konuşmalarını izlemektedir; sizi onların hile ve tuzaklarından koruyacak ve size yardım edecektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Nihayet kıyâmet günü onlara yapıp ettiklerini bildirecektir. Çünkü Allah her şeyi bilmektedir. Yani onların kurdukları tuzakları ve yaptıkları gizli konuşmaları kıyâmet günü kendilerine haber verecektir.

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوٰى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ
وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَاِذَا جَاؤُكَ

[44] en-Nahl, 16/128.

[45] "Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarfedenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır" (el-Ankebût, 29/69).

حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ وَيَقُولُونَ فِىٓ اَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا
اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٨﴾

8. "Gizli konuşmaktan menedilen o kimseleri görmüyor musun? Yine dönüp yasaklandıkları şeyi yapıyorlar; günah işleme, haksızlık etme ve peygambere karşı gelme hususunda fısıldaşıyorlar. Sana geldiklerinde de Allah'ın seni selâmlamadığı bir biçimde selâm veriyorlar. Üstelik birbirlerine, "Allah bizi bu söylediklerimizden dolayı cezalandırsa ya!" diyorlar. Onların harcı cehennem; işte oraya girecekler; ne kötü bir sondur o!"

Gizli konuşmaktan menedilen o kimseleri görmüyor musun? Yine dönüp yasaklandıkları şeyi yapıyorlar. Burada Resûlullah'a (s.a.) hitap edilmekte ve gizli konuşmaları yasaklandığı halde yine o yasaklanan şeyi yapmaya kalkışanları bil, denilmektedir. Bu ifade risâletin kanıtlarına işaret etmektedir; çünkü Allah, onlara yasaklanan şeyi tekrar yaptıklarını haber vermektedir ki bu da gizli planlar kurmaktır. Bilindiği üzere onlar, yasaklanmış oldukları bu şeyi yapmaya Resûlullah'ın (s.a.) ashabının huzurunda iken girişmemiş, aksine onların gıyabında gizlice bunu yapmışlardı. Şu halde âyet, Resûlullah'ın bu durumu Allah sayesinde bildiğini göstermektedir.

Bu gizli plan kurmanın sebebinin ne olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları şöyle demiştir: Yahudilerle Hz. Peygamber (s.a.) arasındaki bir barış anlaşması vardı. Yahudiler müslümanlardan birini tek başına gördüklerinde onu öldürmek için aralarında gizlice konuşuyorlardı. Müslüman da kendisini öldürmek veya bir kötülük yapmak için konuştuklarını düşünerek korkar ve yolunu değiştirirdi. Resûlullah (s.a.) bu durumdan haberdar olunca, yahudilerin gizli konuşmalar yapmalarını yasaklamış, ancak onlar bunu dinlememiş ve yine gizli konuşmalarına devam etmişlerdi. Âyet bunun üze-
42 rine nâzil olmuştur[46]. [§]Bazıları şöyle demiştir: Ashap, Resûlullah'ın yanından ayrıldıklarında, bazı yahudilerle münafıklar, sahâbeden birine bakarak aralarında konuşurlarmış. Sahâbî de onların kendisine baktıklarını görünce, herhalde bu adamlar Resûlullah'ın (s.a.) askerî birlik içinde sefere gönderdiği akrabalarımın öldürüldüğüne veya öldüğüne dair haber aldılar, diye düşünür ve içini bir endişe kaplarmış. Bu endişe hali, akrabası seferden dönünceye ka-

[46] bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 68; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 80.

dar sürermiş[47]. Fakat bize göre bu ve benzeri konularda susmak daha uygundur. Çünkü bu, onların aleyhine bir delil olarak kullanılmıştır. Belirtilen şeyin aksi de mümkündür, o zaman da haberin yalan olmasını gerektirir. Dolayısıyla susmak daha doğrudur.

Sana geldiklerinde de Allah'ın seni selâmlamadığı bir biçimde selâm veriyorlar. Rivayet edildiğine göre onlar, Resûlullah'ın (s.a.) yanına geldiklerinde, kendisini "es-Sâmu aleyke ya Muhammed" (السام عليك يا محمد), yani canın çıksın, başına belâ yağsın diye selâmlıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.) de onlara aleyküm, yani size de diye karşılık veriyordu[48]. Açıklamaya çalıştığımız bu âyet onun peygamberliğine işaret etmektedir. Çünkü onlar, bu selâm lafzını gizlice söylüyorlardı, fakat Cenâb-ı Hak, onların gizli sözlerine peygamberini muttali kıldı. **Üstelik birbirlerine, 'Allah bizi bu söylediklerimizden dolayı cezalandırsa ya!' diyorlar** meâlindeki ilâhî beyanı da böyledir. Yani onlar, haydi yaptığımız gizli konuşmalardan dolayı Allah bize azap verse ya! diyorlardı. İşte bu âyet Resûlullah'ın peygamberliğine işaret etmektedir; çünkü onlar, bu sözü kendi kendilerine gizlice söylemiş, fakat Cenâb-ı Hak, onların kendi içlerinden söylediklerine resûlünü muttali kılmıştı. Buradan anlaşılmaktadır ki Resûl-i Ekrem bu hususa, Cenâb-ı Hakk'ın bildirmesi sayesinde vâkıf olmuştur.

Allah bizi bu söylediklerimizden dolayı cezalandırsa ya! Bu ilâhî beyan için şöyle bir yorum yapmak mümkündür: Resûlullah (s.a.) tarafından onlara yönelik azap tehdidi üzerine bunu söylemiş olmaları mümkündür; çünkü bu, onların kendi içlerinden yaptıkları gizli konuşmalarıydı. Bu azabın gelmesi gecikince, bu sözleri söyleyen kişi peygamber olsaydı şimdiye kadar
bize azap edilirdi, diyorlardı. [§]Ne var ki Allah'ın resûlü onları azapla teh- 43
dit etmiş olsa bile, ne zaman azap edileceklerini belirtmemiştir. Onların görecekleri azap, **Onların harcı cehennemdir, işte oraya girecekler; ne kötü bir sondur o!** meâlindeki beyanda belirtilen zamandadır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah bizi bu söylediklerimizden dolayı cezalandırsa ya!** meâlindeki sözü, Resûlullah'ın (s.a.), onların selâmlarına ve aleyküm diye mukabele etmesi üzerine söylemiş olmaları da muhtemeldir. Hz. Peygamber'in bu cevabı üzerine onlar, "ve aleyküm" (وعليكم) diyerek Muhammed bize beddua etti, şayet o, peygamber olsaydı yaptığı beddua kabul edilirdi, demişlerdir. Ancak gerçek şudur ki Resûlullah (s.a.) onlara beddua etmemiş, sadece selâmlarına karşılık vermişti. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

47 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 331.

48 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 19-21.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ
وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوٰى وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذ۪ٓي
اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩﴾

9. "Ey iman edenler! Aranızda gizli konuştuğunuz zaman, günah işleme, haksızlık etme ve peygambere karşı gelme hususunda fısıldaşmayın; iyilik ve takvâ hakkında konuşun ve huzurunda toplanacağınız Allah'a saygısızlık etmekten sakının."

Ey iman edenler! Aranızda gizli konuştuğunuz zaman günah işleme, haksızlık etme ve Peygamber'e karşı gelme hususunda fısıldaşmayın; iyilik ve takvâ hakkında konuşun. Müfessirler bu âyetin münafıkları kastettiğini söylemiştir. Bize göre ise müminlerin, onlar gibi gizlice fısıldaşmalarını yasaklamaya hamledilmesi de mümkündür. Yani ey iman edenler, onlar sizin hakkınızda düşmanlık ve günah işlemek için gizlice konuştukları gibi, siz de onlar hakkında aynı şekilde gizlice konuşmayın. Onların sizin hakkınızda yaptıklarını siz yapmayın, fakat siz onlar hakkında iyilik ve takvâyı konuşabilirsiniz. Bu tıpkı "Mescid-i Haram'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın!"[49] meâlindeki âyete benzemektedir. Cenâb-ı Hak, onlar müminleri Mescid-i Haram'dan geri çevirdikleri için, müminlerin onlara saldırmalarını yasaklamakta, bilâkis; "İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın!"[50] buyurarak onlara iyilik ve takvâ üzerine yardımlaşmayı emretmektedir. İşte üzerinde konuştuğumuz âyet de bunun gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu âyetin, müminlere bu tür davranışları yasaklamak için doğrudan doğruya müminler hakkında gelmiş olması da muhtemeldir. Bu durumda âyet, "eğer gizli konuşacaksanız, sizi günaha, düşmanlığa, haddi aşmaya ve Hz. Peygamber'in (s.a.) emir ve yasaklarına karşı gelmeye sevk edecek
44 şeyleri konuşmayın" demektir; **İyilik ve takvâ hakkında konuşun!** [§]Sonra buradaki "el-birru" (البر) lafzı muhtemeldir ki her türlü hayrı içine almaktadır. Takvâ ise, daha önce bahsedildiği üzere, insanların kendilerini cehennemden koruyan her şeydir.

---

49 el-Mâide, 5/2.
50 el-Mâide, 5/2.

Huzurunda toplanacağınız Allah'a saygısızlık etmekten sakının. Bu ilâhî beyanın, müminlere ve haşrin varlığını kabul eden kâfirlere hitap etmiş olması mümkündür; çünkü Ehl-i Kitap ile bazı müşrikler öldükten sonra dirilmeyi kabul ediyorlardı. Dehrîler ile müşriklerin bir kısmı ise bunu inkâr ediyordu.

إِنَّمَا النَّجْوٰى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَلَيْسَ بِضَٓارِّهِمْ
شَيْـًٔا اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾

10. "(O tür) ***gizli konuşmalar ancak şeytandandır. Bu, müminleri üzmek içindir. Oysa o, Allah'ın izni olmadıkça onlara hiçbir zarar veremez. Müminler ancak ve ancak Allah'a güvenip dayansınlar.***"

O (tür) gizli konuşmalar ancak şeytandandır. Yani onların günah işlemek, düşmanlık etmek ve resûle karşı gelmek konusundaki gizli konuşmaları şeytandandır; yoksa âyetin zâhirine bakıp genel bir hükümle her nevi gizli konuşmaları değil. Dolayısıyla âyet, yasak kılındığını kaydettiğimiz şeyler hakkındaki gizli konuşmayı ifade etmektedir. Sonra, **o gizli konuşmalar ancak şeytandandır** meâlindeki âyetin, kötülük için gizli konuşmaya başlamak şeytandandır, anlamına gelmesi de mümkündür. Bazı rivayetlerde belirtildiğine göre, Cenâb-ı Hak, Hz. Âdem'i (a.s.) yarattığı zaman İblis meleklere şöyle demişti: Ne dersiniz, eğer o sizden daha üstün tutulursa, siz ne yapacaksınız? Melekler de ona gereken cevabı vermişlerdi. Ancak o şöyle demişti: Şayet ben ona üstün tutulursam kendisini mutlaka helâk edeceğim, ancak o bana üstün tutulursa, kendisine mutlaka düşmanlık yapacağım. Böylece İblis, Hz. Âdem'e (a.s.) kötülükte bulunacağını gizlice dile getirmişti. Buna göre kötülük konusunda gizli konuşmak ilk defa şeytanda görülmüş oluyordu.

Bu, müminleri üzmek içindir. Eğer şeytan, üzüntü hallerinde müminleri bozmaya ve Cenâb-ı Hakk'ın emirlerinden uzaklaştırıp yasaklarına sokmaya daha çok muktedir olmasaydı, **O gizli konuşmalar şeytandandır. Bu müminleri üzmek içindir** meâlindeki âyetin anlamı olmazdı. Bu da göstermektedir ki Şeytan -Allah ona lânet eylesin- müminler üzerinde sevinç ve rahat hallerinden ziyade hüzün ve gazap hallerinde daha muktedirdir. [S]Fa- 45
kat şeytanın Âdem'i zevk ve lezzetlere çağırmasındaki ve ona birtakım şeyleri temenni ettirmesindeki kastı, onu, kendi gücünün daha etkili olduğu darlık ve zorluk haline düşürmektir. Bundan dolayıdır ki Âdem ile Havva'ya, "Sana

sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?"[51] demişti. Sözünü ettiği şeyle onları aldatmaya ve bunları temenni ettirmeye çalışmıştı. Onun maksadı başkasına göstermesi haram olan organlarını ortaya çıkarmak, onları sıkıntı ve belaya düşürmekti. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Nihayet ikisi de o ağaçtan yediler. Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü"[52]. Cenâb-ı Hak İblis'e, sözünü ettiğimiz bazı kötülükleri yapma gücünü vermiş, fakat yiyeceği, içeceği, giyeceği vb. şeyleri bozma gücünü vermemiştir. Halbuki bu, öncekinden daha basit bir şeydir ve bunlar pek çoktur. Fakat Allah'ın insanlara bir lütuf ve ihsan olarak, bahşettiği dünya hayatına dair olan bu şeyleri bozma gücünü İblis'e vermemiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Oysa o, Allah'ın izni olmadıkça, onlara hiçbir zarar veremez.** Yani onlar, hile ve tuzak kurmak için yapmış oldukları gizli konuşmalarla müminlere hiçbir zarar veremezler. *En doğrusunu Allah bilir.*

Müminler ancak ve ancak Allah'a güvenip dayansınlar. Yani müminler, onların kendilerine karşı tasarladıkları hile, tuzak ve helâk etme emellerini yok etme konusunda Allah'a güvensinler. Düşmanlarına karşı yardıma nâil olmak, zafer kazanmak ve her türlü hayırda onlara üstün gelmek konusunda da Allah'a güvensinler. Bütün bunlar müminlerin nitelikleridir.

Mûtezile, bu âyetin uzağında durmaktadır. Onlara göre, müminler de Allah'a tevekkül etmemektedirler. Çünkü Mûtezile mensupları, şöyle demektedir: Cenâb-ı Hak, düşmanlarına galip gelmelerini ve onlardan intikam almalarını sağlayacak her türlü yardımı ve zaferi müminlere vermiştir, o kadar ki kendilerine yardım edip destek olacak herhangi bir şey kalmamıştır. Onların bu sözüne göre müminlerin tevekkül etmeleri yoluyla ellerine bir şey geçmez. Çünkü Allah katında onlara destek olacak, yardım edecek bir şey kalmamıştır.
46 [§]Bu durumda, zikrettiğimiz şeylerden herhangi biri kalmadığına göre tevekkül etmelerinin ne anlamı vardır? Yine Mûtezilî âlimler diyorlar ki Cenâb-ı Hakk'ın, katında verecek bir şey kalmayıncaya kadar her türlü desteği ve başarıyı vermesi gerekir; hatta bunlardan bir şeyi alıkoyup vermeseydi zulmetmiş olurdu. Sonra da belirttikleri şeyleri onlara verdiği zaman yine de doğru yolu bulamamaları ve başarıya ulaşamamaları mümkündür(!) Halbuki yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Allah size yardım ederse, artık sizi yenecek hiçbir kimse

---

[51] "Derken şeytan şöyle diyerek onun kafasını karıştırdı: Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?" (Tâhâ, 20/120).

[52] "Nihayet ikisi de o ağaçtan yediler. Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü, üstlerini cennet yapraklarıyla örtmeye çalıştılar" (Tâhâ, 20/121).

yoktur"[53]. "Allah'ın doğru yola yöneltiği kişi hidâyete ermiştir"[54]. Bu âyetler de göstermektedir ki, onların iddiaları Kur'ân'a aykırıdır.

Şimdi "en-necvâ" (النَّجْوٰى) kelimesinin hangi kökten türediği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, "en-necve" (النَّجْوَة) kökünden türemiştir. Bu durumda kelime yüce ve üstün mekân anlamına gelir. Buna göre onlar, kendilerine gelecek birinin görmesi için yüksek bir yerde duruyor, konuşup dağılıyorlardı; veya bu anlama gelen bir muhteva. Bazılarına göre de "tenâcî" (التَّنَاجِي), "tehâlî" (التَّخَالِي) demektir, yani başbaşa kalmaktır. Buna göre (اِذَا تَنَاجَيْتُمْ) ifadesi, (اِذَا تَخَالَيْتُمْ) demektir; yani başbaşa kaldığınız zaman, zikredilen kötü şeyleri konuşmayın. İbn Kuteybe der ki: Tenâcî, istişare etmek anlamındadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا ق۪يلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا
يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْ وَاِذَا ق۪يلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا
مِنْكُمْ وَالَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿١١﴾

11. "Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda 'Yer açın' dendiğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. 'Davranıp kalkın' dendiğinde de kalkın ki Allah içinizden (gerçekten) ***iman etmiş olanları ve ilme kavuşmuş olanları yüksek derecelere çıkarsın. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır."***

Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda "yer açın" dendiğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. Bu âyet iki şekilde yorumlanabilir: Birincisine göre, **Size yer açın dendiğinde** anlamındaki ifade, onlara meclisten geri kalın denilince geri kalırlar, demektir. **Davranıp kalkın, dendiğinde de kalkın,** yani kalkın, öne geçin. [§]Bu durumda "tefessehû" (تَفَسَّحُوا) 47
kelimesine şöyle anlam verilebilir: Mecliste hazır bulunmakta -verilen emri kavrayıp ilmini yapmak değil- ilk olarak dinlemek ve gereğini yapmak gayesi akla gelebilir. Onlara sanki şöyle denilmektedir: İnsanların imamı ve fakîhi olacak kişilerin yaklaşabilmeleri için sizler geride kalın. Şayet mecliste hazır bulunmaktan gaye hükmü iyi anlamak ve ilmini yapmak ise bu, imamların yapabileceği bir şeydir. Gayesi sadece dinlemek ve gereğini yapmak olan kişiler

53 Âl-i İmrân, 3/160.
54 el-A'râf, 7/178.

ise daha sonra gelir. Önce öne geçmek isteyenlere şöyle denilmektedir: Kalkın veya ön tarafa geçin, tâ ki, sizden sonra meclise gelenler Hz. Peygamber'in (s.a.) sözünü işitsinler. *En doğrusunu Allah bilir.* İkincisine göre, meclis dar ve küçük olup, ayağa kalkmaksızın sadece hareketle ve yer açmakla başkasına yer vermek mümkün olmadığı zaman, onlara "tefessehû" (yer açın), denilir. Ancak ayağa kalkmakla mümkün olduğunda ise kalkın, öne doğru ilerleyin, denir.

Allah da size genişlik versin. Bu ifade ile ilgili çeşitli ihtimaller akla gelebilir. Allah size kabirde veya âhirette yahut da cennette genişlik verir, Allah sizin meclisinize genişlik verir, bundan maksat da kalp genişliği, ilim ve hikmette genişliktir. *En doğrusunu Allah bilir.* Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: **Size, bulunduğunuz toplantılarda 'yer açın' dendiğinde** meâlindeki cümle, savaşta hareket alanınızı geniş tutun, demektir[55]. **Size 'davranıp kalkın' dendiğinde de kalkın!** Yani düşmana saldırın denilince, onlar hemen saldırırlar[56]. Katâde buna, "bir hayra veya namaza çağrıldığınızda hemen gidin" anlamını vermiştir[57]. Başkaları da düşmanla savaşmak, iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamak veya ne olursa olsun bir hakka koşmak gibi her türlü hayrı içine alır, demişlerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilme kavuşmuş olanları yüksek derecelere çıkarsın. Cenâb-ı Hak bu âyette iman eden insanları yükselteceğini haber vermektedir. Kendilerine ilim verilen müminleri de, ilmin cihat vb. diğer ibadetlere olan üstünlüğünden dolayı ilim verilmeyenler-
48 den daha üstün derecelere çıkaracağını bildirmektedir. [§]Cenâb-ı Hakk'ın, cihat âyetinde ne buyurduğunu görmez misin? "Allah, malları ve canlarıyla cihat edenleri derece bakımından oturanlardan üstün kıldı"[58]. Mücahitlerin derecelerini oturanlardan üstün kıldığı gibi, ilmin diğer şeylere olan üstünlüğü bilinsin diye, kendilerine ilim verilenlerin derecelerini de verilmeyenlerden üstün kılmıştır. Allah Teâlâ'nın şu âyeti de aynı şekildedir: "Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır"[59]. Bazıları şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.), dinde geniş bilgi elde etmeleri için bir grubu kendi yanında tutar, diğer grubu sefere gönderirdi. Onlar seferden döndüklerinde

---

55 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, V, 492.
56 bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 82.
57 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 25.
58 en-Nisâ, 4/95.
59 et-Tevbe, 9/122.

Resûlullah'tan (s.a.) öğrenen ve dinde geniş bilgi sahibi olanlar, onları uyarırlardı[60]. Şayet bu yorum doğru kabul edilirse, bu âyet, ilmin cihaddan üstün olduğunu gösterir; o kadar ki mücahitler, ilim ehline daha çok muhtaçtır. Bazıları da şöyle demiştir: Dinde derin bilgi elde etmek için her kavimden bir grup öğrenim görmeye gider, sonra geri döndüklerinde insanları uyarırlar. Katâde şöyle söylemiştir: İlim ehlinin üstün bir fazileti ve ilmin de sahibi üzerinde bir hakkı vardır. Hayatıma yemin olsun ki, ey âlim, onun sendeki hakkı daha üstündür. Allah Teâlâ da her fazilet sahibine faziletini verecektir[61]. Katâde, **Size; 'yer açın' denildiğinde** meâlindeki cümle hakkında da şöyle demiştir: Onlar, Resûlullah'ın (s.a.) huzurunda iken bir kardeşlerinin geldiğini gördüklerinde, meclislerinde ona yer vermek istemezlerdi, bunun üzerine Cenâb-ı Hak onlara, birbirlerine yer açmalarını emretti[62]. Mukātil demiştir ki Bedir Gazvesi'ne katılan ensardan bir grup gelip Hz. Peygamber'e (s.a.) ve yanında bulunanlara selâm vermişler, onlar da selâmı almışlardı. Fakat Resûlullah'ın (s.a.) huzurunda onlara yer vermeyi esirgemişler, halkayı da genişletmemişlerdi. [§]Bunun 49
üzerine Resûlullah (s.a.), Bedir'e katılmayanlara hitap ederek; "sen kalk, sen de kalk" diye emir buyurdu. Bu olay hakkında münafıklar laf etmişler, âyet bunun üzerine nâzil olmuştur[63]. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةًۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَاَطْهَرُۜ فَاِنْ لَمْ تَجِدُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٢﴾ ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَاتٍۜ فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ وَاللّٰهُ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٣﴾

12. "Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."

---

[60] Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 90.
[61] Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 26.
[62] Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 24.
[63] Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, III, 333.

13. "Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (vermediğiniz takdirde) *korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapmadınız ve Allah da sizi bağışladı, o halde namazı özenle kılın, zekâtı verin, Allah'a ve resûlüne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."*

[Hz. Peygamber'le Özel Görüşmenin Anlamı]

Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Resûlullah'la (a.s.) gizlice konuşmak konusu çeşitli şekillerde yorumlanabilir. Onunla gizli konuşmak konusunda insanlar farklı kategorilere ayrılır. Bunlardan biri, din konusunda aydınlanmak ve gelen emirleri öğrenmek için olabilir. Diğeri münafıkların yaptığı gibi Hz. Peygamber'le özel olarak konuşmakla başkalarına karşı övünmek, Allah'ın resûlü nezdindeki özel konumunu ve üstünlüğünü göstermek isteyebilir. Üçüncü bir grup da, insanlara yalan şeyler işittirmek, duyduklarından daha farklı şeyleri onlara duyurmak isteyebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak; "Yalana kulak verirler, sana gelmeyen başka bir kesimi dinler dururlar"[64] buyurmaktadır. Âyette zikredilen şeyi yapan yahudilerdi. Allah'ın resûlü ile gizlice konuşmasına dair kaydettiklerimiz farklı yorumlar çerçevesinde olabilir.

Şimdi, gizli konuşmadan önce fakirlere sadaka verilmesi emri çeşitli şekillerde yorumlanabilir. Birincisi, konuşmadan önce sadaka verilmesi emri, Resûlullah'ın değerini yüceltmek, bu sadaka ile onun özel konumunu ortaya çıkarmak ve böylece kendisiyle gizli konuşmaya lâyık hale gelmektir. Bu, tıp-
50 kı temizliğin, Cenâb-ı Hakk'a münâcata vesile kılınması gibidir. [§]İkincisi, insanların Allah'ın resûlü ile özel olarak konuşmaya lâyık görülmesi sebebiyle, buna teşekkür anlamında sadaka vermeleri emredilmiştir. Üçüncüsü, konuşmadan önce sadaka vermekle emredilmelerinin, onları imtihan etmek ve gerçek durumlarını ortaya koymak amacıyla olması da mümkündür. Tıpkı cihat emrinin, insanların dindeki nifakını ve şüphelerini ortaya koymaya sebep kılınması gibi. İşte bu da öyledir. *En doğrusunu Allah bilir.* Gizlice konuşmak isteyen insanlara önceden sadaka vermelerinin emredilmesinin, gerçekten Resûlullah'a (s.a.) ihtiyacı olanların, özel konuşmalarla onun meşgul edilmesini engellemek anlamına gelmesi mümkündür. Cenâb-ı Hak mâlî destekte bulunma yoluyla kalplerinin hoşnut edilmesi için onlara, sadaka verilmesini emretmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[64] "Yahudiler hep yalana kulak verirler, sana gelmeyen başka bir kesimi dinler dururlar; kelimeleri konulduğu anlamlarından kaydırıp değiştirirler" (el-Mâide, 5/41).

Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Yani sadaka vermeniz kalplerinizi, vermemenizden daha çok temizler. **Şayet bir şey bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir,** Bu ilâhî beyanın sadaka verme emrinin fakirler için değil zenginler için olması da muhtemeldir. Çünkü âyette, sadaka verecek **bir şey bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir** buyurulmaktadır.

Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı korkuya mı kapıldınız? Müfessirlerin geneli buna, "ey zenginler, gizli konuşmanızdan önce sadaka vermekte cimrilik mi ediyorsunuz?" anlamını vermişlerdir. **Madem bunu yapmadınız ve Allah da sizi bağışladı,** yani sadaka vermediğiniz halde Allah sizi bağışladı. **O halde namazı özenle kılın, zekâtı verin.** Yani o sadakayı vermiyorsanız bari mallarınızın zekâtını verin. Müfessirler derler ki bu âyetteki namaz kılma ve zekât verme emri, gizli konuşmadan önce sadaka verilmesi emrini neshetmiştir. **Allah'a ve resûlüne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.** Bu son cümle, bir uyarı ifadesidir.

Peygamber'le özel görüşme yapacağınız zaman. Bu ilâhî beyan, haber-i vâhidin kabulüne işaret etmektedir. Çünkü insan, Hz. Peygamber'le (s.a.) gizlice ve tek başına konuşmaktadır, başka kimsenin bundan haberi yoktur. Bu konuşma, hem dinle hem de dünya hayatıyla ilgili olabilir. Şayet kişi, Resûlullah'tan (s.a.) işittiklerini başkalarına söylediğinde bu kabul edilmeyecekse, gizli konuşmanın anlamı kalmaz. O, tek başına ve özel olarak konuşmuş da sayılmaz. İşte bu hal, onun başkalarına vermiş olduğu haberin kabul edilmesi gerektiğini gösterir. Bu âyet, aynı zamanda yapılan her gizli konuşmanın,
[§]şeytanın eseri olmadığını da gösterir. Çünkü Hz. Peygamber sözü edilen ki- 51
şilerle gizli konuşmuştur. "Gizli konuşmalar ancak şeytandandır"[65] meâlindeki âyet daha önce sözü edilen olaya bağlıdır. Âyette "yed" (اليد), yani el kelimesinin belirtilmesinden, onun mutlaka belli organ anlamına geldiği anlaşılmamalıdır. **Özel görüşmeden önce** meâlindeki âyette yed kelimesi kullanılmıştır, ancak "necvâ" (النجوى) yani topluluğun ne eli ve ne de arası vardır. "Asılsız şey ona önünden (من بين يديه) yaklaşamaz"[66] cümlesindeki yed kelimesi de böyledir. Bu kelime ile burada bilinen organın kastedilmediğini herkes bilir. "Aksine O'nun eli de açıktır"[67] meâlindeki ilâhî buyruğunda ve Resûlullah'ın "Verilen

---

65 el-Mücâdile, 58/10.

66 "Asılsız şey ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir. O, hikmet sahibi, övgüye lâyık olan Allah katından indirilmiştir" (Fussılet, 41/42).

67 "Yahudiler, 'Allah'ın eli bağlanmış' dediler. Asıl kendi elleri bağlanmıştır ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun eli de açıktır, dilediği gibi verir" (el-Mâide, 5/64).

sadaka Rahmân'ın eline düşer"[68] hadisinde geçen el kelimesinin Allah'a izafe edilmesinden, eğer insanların Allah hakkındaki inançları bozuk değil ve O'nu mahlûkata benzetme niyetleri de yoksa, bundan nasıl bilinen organ, yani el anlaşılır?

Katâde şöyle dedi: İnsanlar, Resûlullah (s.a.) ile özel olarak çok konuşmaya başlamışlardı. Cenâb-ı Hak, **peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman bu görüşmenizden önce bir sadaka verin** buyruğuyla onlara bunu yasakladı[69]. Hz. Ali'nin (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyetin emriyle ilk amel eden kişi benim; şu kadar sadaka vermiştim, daha sonra ruhsat emri nâzil oldu[70].

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا
مِنْهُمْ وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤﴾

14. "Allah'ın gazabına uğramış bir toplulukla iş birliği yapanları görüyorsun değil mi? Bunlar ne sizdendir ne onlardan. Bile bile yalan yere yemin de ederler."

[Allah'ın Gazap Ettiği Kişileri Dost Edinmek]

Allah'ın gazabına uğramış bir toplulukla iş birliği yapanları görüyorsun değil mi? Onlar ne sizdendirler ne de onlardan. Burada Cenâb-ı Hak münafıkların, Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinmek suretiyle Resûlullah'a (s.a.) karşı takındıkları câhilane tutumlarını belirtir. Üstelik onlar, Cenâb-ı Hakk'ın o topluluğa gazap ettiğini biliyor, ancak zenginliklerine, sahip oldukları refaha ve dünyevî imkânlara tamah ederek kendilerini dost ediniyorlar. Sonra Cenâb-ı Hak şunu da haber veriyor: Onlar sizden değildirler, yani sizin dininizden değildir; siz de onlardan değilsiniz, yani onların dininden değilsiniz. Burada gazap edilen topluluktan maksat yahudilerdir. Münafıklar, Yahudilerin dünya varlıklarına tamah ederek onları dost edinmiş-
52 lerdi. [S]**Bile bile yalan yere yemin de ederler.** Bu beyanla sanki onlara şöyle denilmektedir: Allah'ın gazap ettiği o topluluğu niçin dost edindiniz? Onlar, yahudileri dost edinmediklerine dair yemin ediyorlar. Allah Teâlâ, onların yalan yere yemin ettiklerini haber vermektedir.

---

68 Taberî, *Tefsîr*, XI, 27-28; İbn Kesîr, *Tefsîr*, V, 428.

69 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 27.

70 Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 294; Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 27.

Bu âyet, Hz. Muhammed'in (s.a.) peygamberliğinin ispatına ilişkin bir delile işaret etmektedir. Çünkü münafıklar, müminlerden gizli olarak yahudileri dost edinmiş ve yalan yere yemin etmişlerdi. Resûlullah (s.a.) onlara, yahudileri dost edindiklerini ve yalan yere yemin ettiklerini haber verdi. Bu durum, Resûlullah'ın (s.a.) bunu vahiy yoluyla öğrenmiş olduğunu gösterir.

اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًاۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٥﴾

15. "Allah onlara çetin bir azap hazırlamıştır. Onların yapmakta oldukları gerçekten ne kötüdür!"

Sonra Allah, onların o adamları dost edinmeleri ve yalan yemin etmeleri sebebiyle kendileri için âhirette çetin bir azap hazırladığını haber vermektedir. **Allah onlara çetin bir azap hazırlamıştır. Onların yapmakta oldukları gerçekten ne kötüdür!** Yani onlar, dünyada yaptıkları şeyler sebebiyle kendilerine kötülük yapmışlardır.

اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ
مُهِينٌ ﴿١٦﴾

16. "Onlar yeminlerini kalkan yapıp (insanları) ***Allah yolundan saptırdılar. Bu sebeple onlara küçük düşürücü bir azap vardır."***

Onlar yeminlerini kalkan yaptılar. Yani yahudileri dost edinmediklerine dair yaptıkları yemini kalkan edindiler. **(İnsanları) Allah'ın yolundan saptırdılar.** Muhtemeldir ki burada kendilerini Allah'ın yolundan alıkoymuş olmaları veya zikredildiği şekilde insanları Allah'ın yolundan engellemiş olmaları kastedilmiştir. **Onlara küçük düşürücü bir azap vardır.** Yani onlar bu azabın içinde hor-hakir halde olacaklardır.

لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ اُو۬لٰٓئِكَ
اَصْحَابُ النَّارِۜ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٧﴾

17. "Malları da evlâtları da Allah'ın azabına karşı kendilerine hiçbir yarar sağlamayacak. Onlar cehennemliktir; orada ebedî olarak kalacaklar."

Malları da evlâtları da Allah'ın azabına karşı kendilerine hiçbir yarar sağlamayacak. Burada Allah haber vermektedir ki onlar mal yüzünden yahudileri dost edindiler ve müminlerle inatlaştılar; fakat bu mallar kendilerine azap geldiğinde onları Allah'ın azabından kurtaramayacak.

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ
اَنَّهُمْ عَلٰى شَيْءٍ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٨﴾

18. "O gün Allah onların hepsini diriltecek; (dünyada) ***size yemin ettikleri gibi -işe yarar bir şey yaptıklarını sanarak- O'na da yemin edecekler. Bilin ki onlar yalancıların tâ kendileridir."***

Allah Teâlâ, **O gün Allah onların hepsini diriltecek, (dünyada) size yemin ettikleri gibi -işe yarar bir şey yaptıklarını sanarak- O'na da yemin edecekler** diye buyurarak, onların dünyada size karşı yemin ettikleri gibi âhirette de yemin edeceklerini haber vermekte ve böylece aptallıklarının boyutunu göstermektedir. Bu âyet, Allah'ın hiç kimseyi kendisine iman etmeye ve tev-
53 hidi benimsemeye zorlamadığını da ifade etmektedir. [§]Çünkü kıyâmetin kopmasından daha büyük bir mûcize bulunmamasına rağmen, bu bile onları yalan söylediklerini inkâr etmelerine engel olmamıştır. Fakat Allah, yine de yahudileri imana zorlamamıştır. "Sonra onların mazeretleri, 'Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşmadık!' demekten başka bir şey olmadı"[71] meâlindeki âyet de böyledir. Yani onlar âhirette, biz dünyada Allah'a ortak koşmadık diyecekler. Durum söylediğimiz gibi olunca, "Biz istesek, onlara gökten bir mûcize indiririz de, ona boyun eğerler"[72] meâlindeki ilâhî beyan ile "Eğer onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi"[73] anlamındaki âyet şöyle yorumlanır: Onlar, ancak Allah'ın dilediği takdirde iman ederler, bunun dışında âyette zikredilen mûcizeler gelse de iman etmezler. Ayrıca, aslında Resûlullah'ın (s.a.) davet ettiği Kur'ân, melekleri göndermek, ölüleri diriltmek ve bunları yahudilerin yanlış yolda oldukları hakkında konuşturmaktan daha büyük bir mûcizedir. Bütün bunlar mûcizenin onları iman etmeye zorlamadığını göstermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

71 el-En'âm, 6/23.

72 eş-Şuarâ, 26/4.

73 el-En'âm, 6/111.

اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنْسٰيهُمْ ذِكْرَ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ حِزْبُ
الشَّيْطَانِ اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٩﴾

19. "Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah düşüncesini unutturmuştur. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır!"

Şeytan onları hâkimiyeti altına aldı. İbn Abbâs (r.a.), "istahveze" (إسْتَحْوَذَ) kelimesinin, 'onlara galip geldi' anlamına geldiğini söylemiştir[74]. Mukātil'e göre ise 'onları kuşattı' anlamındadır[75]. Zeccâc ve İbn Kuteybe buna, 'onlara hâkim oldu' anlamını verirler[76]. Bütün bunlar netice itibariyle aynı anlama gelir. Şeytan onlara musallat edildi ve o da Allah'a, resûlüne ve müminlere düşmanlık yapılmasına dair davetini kabul ettirerek galibiyetini sağladı. Fakat "Şeytanın hâkimiyeti, ancak onu kendilerine veli edinenleredir"[77] meâlindeki âyette belirtildiği üzere onun hâkimiyeti, kendisini dost edinen kişiler için söz konusudur. İstediği şeyleri yaptıkları ve davetini kabul ettikleri zaman şeytan onlara
galip gelir. [§]**Şeytan onlara Allah düşüncesini unutturdu.** Bu ifadenin, on- 54
lara Allah'ın azametini, nimetlerini ve ihsanını veya nimetlerine şükretmeyi unutturdu, anlamına gelmesi muhtemeldir.

Onlar şeytanın yandaşlarıdır. Buradaki "hizb" (الحزب) kelimesi, gruplar topluluğu demektir. "Tehazzebû" (تحزّبوا), "teferrakû" (تفرّقوا) anlamına gelir, yani ayrılıp grup oluşturdular demektir. Buna göre müfessirlerin söylediği gibi şeytanın hizbi onun ordusudur; çünkü onlar önce ayrılıyor, sonra bir araya geliyor ve onun ordusunu oluşturuyor. Bir adamın ordusu demek onun savaşta ve diğer alanlarda kendilerini istediği gibi kullandığı kişiler demektir; bu kişiler, onun fikrine göre hareket ederler. Buna göre o kâfirler, şeytanın ordusunu teşkil etmektedirler. **İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır.** Çünkü şeytan onlara dünyada bir sürü şeyler temenni ettirmekte, emrine uymaları karşılığında kendilerini çeşitli ümit ve beklenti içine sokmaktadır, fakat onlar bunların hiçbirine ulaşamamaktadır. Âhiret hakkında da dirilmek yoktur, cennet yoktur, cehennem yoktur demektedir. Fakat onlar için öyle bir azap vardır ki, iki dünyalarını da hüsrana çevirecektir.

---

74 bk. Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-mikbâs*, s. 584.

75 Mâverdî bu sözü Mufaddal'a nispet eder (bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 5/494).

76 İbn Kuteybe, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ân*, 458; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, V, 140.

77 en-Nahl, 16/100.

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ فِي الْأَذَلِّينَ ﴿٢٠﴾

20. Allah'a ve peygamberine düşmanca davrananlar, işte onlar en büyük zillete uğrayanlar arasında olacaklar!"

Bu âyetin son kısmına, "onlar en aşağıdadırlar" anlamı verilmiştir. Bozguna uğrayanlar arasındadır, son seviyede olanlar içindedir şeklinde anlam verenler de olmuştur. "Ama Allah'tan korkanlar kıyâmet gününde onlardan üstün olacaklardır"[78] meâlindeki âyete dayanarak bunun âhirette olacağı da söylenmiştir. Dünyada ise onlar zaman zaman galip ve üstün gelebilirler. Bazıları ise, onlar dünyada da âhirette de zelil olacaklar anlamını vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٢١﴾

21. "Allah "Elbette üstün geleceğim, ben ve elçilerim" diye yazmıştır. Şüphesiz Allah güçlüdür, üstündür."

Allah 'Elbette ben üstün geleceğim, ben ve elçilerim' diye yazmıştır. Yani Allah, elbette ben galip geleceğim diye hükmetmiştir. Bazıları buna, "Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resûlünü doğru yol rehberi ve hak
55 din ile gönderen O'dur"[79] meâlindeki âyete dayanarak, [S]"elbette Muhammed (s.a.) galip gelecektir" ve bunu yapmıştır anlamını vermiştir. Bu ifadeden bütün peygamberlerin kastedilmiş olması da mümkündür; şu ilâhî beyanlarda görüldüğü gibi, "Andolsun ki, elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza geçmişte söz vermiştik: Zafere mutlaka onlar ulaşacaklardır. Galip gelenler kesinlikle bizim ordumuz olacaktır"[80]; "Elbette biz elçilerimize ve inanmış kişilere yardım ederiz"[81]. Burada sözü edilen galibiyet iki şekilde gerçekleşebilir: Birincisi, deliller ve belgelerle galibiyettir. Her peygamber, mutlaka delillerle düşmanlarına galip gelmiştir. İkincisi, savaşla galibiyettir; sonuç daima -Allah'ın selâmı üzerlerine olsun- peygamberlere gülecektir, zira âyette peygamber öldürüldü

---

78 "İnananlarla alay ederek inkâra saplananlar dünya hayatının çekiciliğine kapıldılar. Ama Allah'tan korkanlar kıyâmet gününde onlardan üstün olacaklardır. Allah dilediğine sayısız rızık verir" (el-Bakara, 2/ 212).

79 et-Tevbe, 9/33.

80 es-Sâffât, 37/171-173.

81 "Elbette biz, hem dünya hayatında, hem de şahitlerin hazır bulunacağı günde elçilerimize ve inanmış kişilere yardım ederiz" (el-Mü'min, 40/51).

denilmemiştir[82]. *En doğrusunu Allah bilir.* Allah Teâlâ'nın galibiyeti kendi zatına nispet etmesindeki maksadı, çeşitli yerlerde ifade ettiğimiz üzere, kendi peygamberleri ve kendi dostlarıdır.

Şüphesiz Allah güçlüdür, galiptir. O, zatıyla güçlüdür; her canlı varlığını O'na borçlu olduğu gibi herkes gücünü de O'ndan almaktadır. Yahut bu âyet, O'nun kendi zatıyla güçlü ve galip olduğu, düşmanlarına karşı onlara yardım edeceği ve düşmanlarını kahredeceği konusunda dostlarına müjde vermektedir.

لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ يُوَٓادُّونَ مَنْ حَٓادَّ اللّٰهَ
وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ اَوْ اَبْنَٓاءَهُمْ اَوْ اِخْوَانَهُمْ اَوْ عَشِيرَتَهُمْ
اُو۬لٰٓئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْاِيمَانَ وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ
جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِىَ اللّٰهُ
عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ اُو۬لٰٓئِكَ حِزْبُ اللّٰهِ اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ
الْمُفْلِحُونَ ﴿٢٢﴾

22. "Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir topluluğun, Allah'a ve peygamberine düşmanlık eden kimselere -babaları, oğulları, kardeşleri yahut diğer akrabaları da olsa- sevgiyle bağlandıklarını göremezsin. İşte Allah bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiş ve onları katından bir ruh ile desteklemiştir. Onları -orada ebedî kalmak üzere- altından ırmaklar akan cennetlere yerleştirecektir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte onlar Allah'tan yanadırlar; iyi bilinmeli ki kurtuluşa erecek olanlar da Allah'tan yana olanlardır!"

[Allah ve Peygamber Düşmanlarına Dostluk Göstermek]

Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir topluluğun, Allah'a ve Peygamber'ine düşmanlık eden kimselere sevgiyle bağlandıklarını göremezsin. Tefsîrcilerin tamamı bu âyetin Hâtıb b. Ebû Beltea hakkında nâzil olduğunu

---

82 Mâtürîdî'ye göre, hiçbir resûl öldürülmemiştir, ancak nebîler ve resûllerin elçileri öldürülmüştür (bk. *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, XII, 197-198).

söylemişlerdir. Çünkü o, 'Hz. Peygamber size saldırmak için hazırlık yapıyor, hemen tedbirinizi alın', diye Mekkeliler'e bir mektup yazmıştı. Onun Mekke'de yaşayan yakınları vardı, bu mektubu da Mekkeliler nezdinde bir itibarının bu-
56 lunması arzusuyla yazmıştı. [§]Resûl-i Ekrem (s.a.) duruma muttali olunca, "neden böyle bir şey yaptın?" diye sormuş, o da az önce kaydettiğimiz gerekçesini söylemişti. İşte âyet, bunun üzerine nâzil olmuştur[83]. Âyet, müfessirlerin belirttiği gibi bu olay üzerine nâzil olmuşsa, iki yönden Hâtıb'ın berâatine işaret etmiş olmaktadır. Birincisi o, inanmaktan ve Resûlullah'ı (s.a.) tasdik etmekten vazgeçmiş değildir, ondan sonra da asla böyle bir şeye yanaşmamıştır. İkincisi, onun maksadı Mekkeliler'e dost olmak değildi, onların kalplerine dost olduğu fikrini yerleştirmekti. Aslında o, sadece dostluk fikrini ilka ediyordu. "Onlara sevgi göstererek dost edinmeyin"[84] âyetinde de işaret edildiği üzere, bazan böyle şeyler olur. *En doğrusunu Allah bilir.* Şayet âyet-i kerîme Hâtıb'tan başka kişiler hakkında nâzil olduğu söylenecek olursa, o zaman Cenâb-ı Hakk'a gerçek anlamda iman eden ve imanlarında sebat gösteren müminler hakkında nâzil olmuştur. Zira iman ehli üç gruptur: Birinci grup, imanlarını haykıran ve düşmanlarına karşı savaş meydanlarında vuruşanlardır. İkinci grup, bunu açıklamaya cesaret edemeyen, er meydanına çıkamayan, fakat kendilerinden güçlü olanlara sığınanlardır. Üçüncü grup, mütereddit olanlardır; gizlice kâfirlere dostluk gösteren, ancak açıktan müminlere uyanlardır. Bu durumda **Allah'a iman eden bir topluluğu bulamazsın** cümlesinin, Cenâb-ı Hakk'a ve âhiret gününe gerçek anlamda iman eden insanların, Allah'a ve resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin, anlamına gelmesi muhtemeldir. Onlara ancak hakiki imana sahip olmayanlar dost olabilir. Bu durumda âyet, **Allah müminlerin kalplerine imanı nakşetmiştir** meâlindeki cümlede de ifade edildiği üzere, onların kalplerindeki imanın varlığını haber vermektedir. Yani Allah onların kalplerine imanı yerleştirmiştir, onlar da bundan geri dönmezler, demektir. Bu ifade, imanın mekânının kalp olduğunu da göstermektedir. İbn Mesûd (r.a.) da âyeti, Allah'a ve âhiret gününe iman eden insanlar, Allah'a düşman olanlara dost olmazlar, diye yorumlamıştır.

Allah, katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Denilmiştir ki Allah onları, kalplerine yerleştirdiği iman nûru ile desteklemiştir. Azîz ve Celîl olan Allah, müminleri imanda sabit kıldı; O, şöyle buyurdu: "Allah sağlam sözle

---

[83] bk. Taberî, *Tefsîr*, XIV, 74-78.

[84] "Ey iman edenler! Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr etmektedirler" (el-Mümtehine, 60/1).

iman edenleri sağlam tutar"[85]. "Güzel bir ağaca benzeyen güzel bir söz..."[86] **Allah, katından bir ruh ile onları desteklemiştir,** meâlindeki cümleye, katından bir rahmetle desteklemiştir, anlamı da verilmiştir. Sonra Cenâb-ı Hak o insanları tavsif ediyor ve âhirette alacakları sevabı şöyle beyan ediyor: [§]**Onları -orada ebedî kalmak üzere- altından ırmaklar akan cennetlere yerleştirecektir. Allah onlardan razı olmuş, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte onlar, Allah'tan yanadırlar.** Yani daha önce de belirttiğimiz gibi onlar, Allah'ın ordusudur, O'nun emriyle hareket ederler, O'nun düşmanlarına karşı savaşırlar, O'nun dostlarıyla dost olurlar. İşte bu şekilde onlar Allah'ın askerleri olduklarını gösterirler. **İyi bilinmeli ki, kurtuluşa erecek olanlar da Allah'tan yana olanlardır.** Denilmiştir ki onlar kurtuluşa ermiş kişilerdir. Bu âyete, onlar Allah'ın nimetleri içinde devamlı kalacaklardır, anlamı da verilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir, dönüş O'nadır, varılacak yer sadece O'nun yanıdır.* 57

---

85 "Allah sağlam sözle iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhiret hayatında sağlam tutar" (İbrâhim, 14/27).

86 "Allah'ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel bir sözü, kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti" (İbrâhim, 14/24).

[§]HAŞR SÛRESİ[1] 59

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾

1. "Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih etmektedir. O üstündür, hikmet sahibidir."

Bu âyette yer alan "tesbih" (تسبيح) kelimesinin yorumu daha önce geçmişti.[2]

O üstündür, hikmet sahibidir. Üstündür (العزيز), yani galiptir ve güçlüdür. Şöyle de denilmiştir: Yarattığı varlıklardan her birine zillet ve ihtiyaç unsurunu da koymuştur, **O, üstündür.** Buradaki **hakîm** (الحكيم) lafzının "ihkâm" (الاحكام) ve "hikmet" olmak üzere iki anlamı vardır. "Sağlam yapmak" anlamına gelen ihkâm: Allah Teâlâ'nın bütün farklılıklarına ve zıtlıklarına rağmen her şeyi, kendi birliğine şahitlik edecek şekilde yaratmasıdır. Hakîm ise nesneleri ait oldukları yerlere koyması ve her şeyi uygun yerde yaratmasıdır. Sonra, bu nesneler ile fiillerin kaynaklandığı kökler üç türdür: Oluşumlar (kiyânât), tabiatlar ve akıllar. Oluşumlar meselâ sperm (nutfe), elverişli maddeyle (kadının yumurtası ile) birleştiğinde insan türü meydana gelir. Kezâ su, onun aracılığıyla her şey hayat bulur ve her şey kendi düzenine girer. Tabiatlar (karakterler), Allah Teâlâ onu insanda yaratmıştır ki, o sayede insanlar güzelliklere ve faydalı şeylere yönelsinler, kötülüklerden ve zararlı şeylerden sakınsınlar. Bir de akıl-
lar, onun vasıtasıyla sonuçlara ulaşsınlar. [§]Şunu da belirtelim ki Cenâb-ı Hak 60
insanlara, bütün bunlardan meydana gelen unsurları da öğretmiştir. Şu halde Allah hakîmdir, çünkü sözünü ettiğimiz asılları yaratmış ve kullarına, sayesinde meydana gelecek sebepleri öğretmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

1 Bu sûre 24 âyettir ve Medine'de nâzil olmuştur.

2 bk. Hadîd sûresinin ilk âyetinin tefsiri ve eserin sonunda bulunan "Istılahlar" kısmı.

هُوَ الَّذٖٓي اَخْرَجَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ
الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ
مِنَ اللّٰهِ فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فٖي قُلُوبِهِمُ
الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِاَيْدٖيهِمْ وَاَيْدِي الْمُؤْمِنٖينَ فَاعْتَبِرُوا يَٓا
اُو۬لِي الْاَبْصَارِ ﴿٢﴾

2. ***"Ehl-i Kitap'tan inkâr edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkaran O'dur. Siz onların çıkacaklarına ihtimal vermemiştiniz. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'a karşı koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azabı hiç beklemedikleri bir yerden geliverdi; Allah yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı. O halde ibret alın, ey akıl sahipleri!"***

[Ehl-i Kitab'ın Sürgün Edilmesi]

Ehl-i Kitap'tan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkaran O'dur. Hasan-ı Basrî, burada kastedilen Benî Kurayza'dır, demiş[3]; diğer müfessirlere göre ise Benî Nadîr kastedilmiştir ki bu doğruya daha yakındır. Onların yurtlarından çıkarılma fiilini Allah'ın kendi zatına nispet etmesi iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, Allah Teâlâ onları yurtlarından çıkmaya zorladığı için çıkarma işini kendisine nispet etmiştir; tıpkı "İnkârcılar onu yurdundan çıkardıklarında..."[4] mealindeki âyetinde ifade buyurduğu gibi. İkincisi, onların kendi yurtlarından çıkış fiilini yaratan Allah'tır, bu itibarla çıkış O'na nispet edilmiştir. Bir fiilin Cenâb-ı Hakk'a nispet edilmesinde asıl olan, onu gerçekleştirme ve sebebini yaratma fiilinin O'na atfedilmesinin caiz olmasıdır. Halka nispet edilmesi ise mümkün olmak cihetiyle değil, sadece sebep olmak açısından caizdir. *En doğrusunu Allah bilir.* **İlk sürgün** ifadesinde ihtilaf edilmiştir. Bazıları ilk sürgün onların Şam'a sürülmesi, ikinci sürgün ise kıyâmette haşredilmeleridir, demiştir. Bazıları da şöyle demiştir: İlk sürgün Ehl-i Kitab'ın Arap Yarımadası'ndan çıkarılması, ikinci sürgün ise Hz. Ömer'in onları Suriye'ye göndermesidir.

---

3 Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 3.

4 "Siz peygambere yardımcı olmasanız da önemli değil. Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti" (et-Tevbe, 9/40).

Siz onların çıkacaklarına ihtimal vermemiştiniz. Yani ey müminler, siz onların yurtlarından çıkacakları bir tarafa, onları yeneceğinize de ihtimal vermemiştiniz, fakat bu zafer, Allah'ın size olan lütfu ve ihsanıdır. [§]**Onlar** 61
da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Buradaki zorluk, kâfirlerin, kalelerinin kendilerini Allah'tan koruyacağını nasıl düşünebildikleridir? Aslında kimsenin böyle bir vehme kapılması ihtimal dâhilinde değildir. *-en doğrusunu Allah bilir ya-* fakat bize göre burada iki ihtimal vardır. Birincisi, onlar zannetmişlerdi ki, Cenâb-ı Hak onlara kuvvet vermiş, sağlam kaleler vermiştir, dolayısıyla kendilerini yurtlarından çıkaracak derecede bir hüküm gerçekleşmez. Çünkü onlar kitap ehliydiler ve tıpkı "biz Allah'ın oğullarıyız ve sevgili kullarıyız"[5] dedikleri gibi, kendilerinin Allah katında başkalarından daha önde olduklarını zannediyorlardı. Âyetteki **Allah'tan** anlamındaki "minellâh" (من الله) lafzı, "Allah sayesinde, O'nun emriyle" anlamına gelir; tıpkı "Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler vardır"[6] meâlindeki âyette olduğu gibi. Buradaki "min emrillâh" (من أمر الله) (Allah'ın emrinden) ifadesi "bi-emrillâh" (بأمر الله) (Allah'ın emriyle) anlamına gelir; yukarıdaki âyet de böyledir. İkincisi, kalelerinin ve kuvvetlerinin, Allah dostlarının onlara galip gelmesinden koruyacağını veya ilâhî dinin içlerinde yayılmasından koruyacağını sanmışlardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Fakat Allah'ın azabı hiç beklemedikleri bir yerden geliverdi. Yani Allah, ne mümin ne de kâfirin beklemediği bir şekilde onların kalplerine korku saldı. Çünkü müslümanlar sayı itibariyle kendilerinin az, Ehl-i Kitab'ın çok olması sebebiyle onları yenebileceklerini, perişan edeceklerini hiç sanmıyorlardı. Keza onlar da kendilerinin ve kalelerinin kuvvetine rağmen ezilip yenilgiye uğratılacaklarını düşünmüyorlardı. Fakat neticede Cenâb-ı Hak, kâfirlerin kalplerine korku salmak suretiyle müminlere lütufta bulundu. Bu, yüce Allah'tan müminlere gelen büyük bir lütuftu. *En doğrusunu Allah bilir.*

Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetteki yorum şu ilâhî beyanlarda da vardır: "Allah onların evlerini temellerinden sökmüştü"[7]; "Rabb'in gelip melekler de saf saf dizildiğinde"[8]; "Onlar, ille de Allah'ın, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini mi bekliyorlar?"[9]. Bu tür âyetlerin şu üç anlamdan biriyle yorumlanması uygun gözükmektedir: [§]Birinci yorum olarak, şöyle diyebiliriz: 62

5 el-Mâide, 5/18.
6 er-Ra'd, 13/11.
7 en-Nahl, 16/26.
8 el-Fecr, 89/22.
9 el-Bakara, 2/210.

Burada hedeflenen ilâhî fiile ait alâmetlerin gelmesidir. Buna göre yapılan işin hakikatinin Allah'a atfedilmesi caizdir, tıpkı "namaz Allah'ın emridir" cümlesinde olduğu gibi; biz biliriz ki namaz Cenâb-ı Hakk'ın bizzat emri değil, emrinin eseridir. Yağmur için de Allah Teâlâ'nın rahmetidir denir, fakat bununla rahmetinin eseridir, anlamı kastedilmektedir. Aynı şekilde yüce Allah'ın hükmünün, tedbirinin ve fiilinin eserleri gelince, ki o Allah'ın azabıdır, fiilin hakikatinin atfedilmesi tarzında, bunun Allah'a atfedilmesi caiz olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkinci yorum olarak, şöyle denilebilir: Bütün bu fiiller bir sonuçla bağlantılıdır, bununla o bağlantı kastedilmiş olabilir. O zaman bu fiil ancak mecâzen Allah'a atfedilir. Nitekim insanlar da bir fiili yapmak istediklerinde onu kendilerine atfederler. Bunun açıklaması, "Allah da onların evlerini temellerinden sökmüş, üstlerindeki tavan da tepelerine inmişti"[10] meâlindeki âyette görülmektedir. Burada asıl maksat o cümleciktir, ki o da; "üstlerindeki tavan tepelerine inmişti"[11] ifadesidir. İşte **Allah'ın azabı hiç beklemedikleri bir yerden geliverdi. Allah yüreklerine korku düşürdü** meâlindeki âyet de böyledir. Bu azaptan maksat **Onların yüreklerine korku düşürmesidir.** "Rabb'in gelip melekler de saf saf dizildiğinde"[12] meâlindeki âyet de buna benzemektedir. "Sonra göğe yöneldi"[13] anlamındaki âyet de bunun gibidir; yani yeryüzünün ve gökyüzünün faydasına olan şeyleri sağlaması için Allah'ın tedbiri göğe yöneldi, demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Üçüncü yorum olarak da şunu söyleriz: Bütün bunlar neticede müşterek anlama gelir. Durum böyle olunca, yaratıklara ait bir iştirak söz konusu olmaksızın fiilin Allah'a nispet edilmesi caiz olur. Bakmaz mısın ki, "gece geldi, gündüz gitti" denilmektedir; bundan maksat da onların ortaya çıkmasıdır.

63 **[§]Onlar evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı.** Bu ilâhî beyan, savaş ehlinin malları hakkında mülkiyetin müslümanlara ait olduğuna, fakat bunun sadece galibiyetle değil aynı zamanda onları esir almaları gerektiğini göstermektedir. Çünkü Allah Teâlâ, müminlerin onların evlerini tahrip ettiklerini haber vermektedir; dolayısıyla galibiyeti müslümanlara, mülkiyeti kâfirlere atfetmektedir. İşte bu durum, sözünü ettiğimiz şeye işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

10 en-Nahl, 16/26.

11 en-Nahl, 16/26.

12 el-Fecr, 89/22.

13 el-Bakara, 2/29; Fussılet, 41/11.

İbret alın, ey akıl sahipleri! meâlindeki cümle iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, âyeti müslümanlara yönelik saymamızdır. Yani ey akıl sahibi müslümanlar, ibret alın! Çünkü ibret alırsanız, sizin kuvvetinizin yeterli olmamasına rağmen Cenâb-ı Hakk'ın kâfirleri yurtlarından çıkarmak suretiyle size olan ihsanını anlarsınız. İkincisi, **İbret alın, ey akıl sahipleri!** anlamındaki ifadeyle Ehl-i Kitab'ın kastedilmiş olması da mümkündür. Bu husus size göstermekte ve anlatmaktadır ki, Peygamber'e karşı zafer elde etmek için yaptığınız ittifak size hiçbir şey kazandırmamıştır; tıpkı daha önce onların Mekke'ye gidip müşriklerle işbirliği yapmalarının kendilerine bir şey kazandırmadığı gibi. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَلَوْلَٓا اَنْ كَتَبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَٓاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ ﴿٣﴾

3. "Eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı, onları bu dünyada yine mutlaka** (başka şekilde) **cezalandıracaktı. Âhirette ise onları cehennem azabı beklemektedir."

Eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı, onları bu dünyada yine mutlaka (başka şekilde) cezalandıracaktı. Yani Cenâb-ı Hak, onları dünyada sürgün ve ölümle cezalandıracağını levh-i mahfûzda yazmamış olsaydı, demektir. **Âhirette ise onları cehennem azabı beklemektedir.** Allah Teâlâ bu sözü, kâfir olarak öleceklerini bildiği kişiler için söylemiştir. Onlardan herhangi birinin müslüman olduğuna dair bir rivayet yoktur. Buna göre âyet, Hz. Peygamber kendiliğinden değil, ilâhî vahye dayanarak bunu haber verdiğine işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَٓاقِّ اللّٰهَ فَاِنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ ﴿٤﴾

4. "Bu, onların Allah ve resûlüne karşı gelmelerinden dolayıdır. Kim Allah'a karşı cephe alırsa bilmeli ki Allah cezalandırmada çok çetindir."

Bu, onların Allah'a ve resûlüne karşı gelmelerinden dolayıdır. Bu âyet üç şekilde yorumlanabilir: Birincisi, şöyle dememizdir: **Bu,** yani âhiretteki bu azap, onların Allah'a ve peygamberine karşı çıkmaları sebebiyledir. (Diğeri),

64 senin onlara galip gelmen, [§]onların Allah'a ve peygamberine karşı geldiklerini Allah'ın bilmesinden dolayıdır. (Öbürü de), onları yurtlarından eden bu sürgün, Allah'a ve peygamberine karşı gelmeleri sebebiyledir. "Mu'âdât" (المعاداة), "muşâka" (المشاقة), "mudâdde" (المضادة), "muhâde" (المحادة) fiillerinin anlamı aynı olup düşmanlık anlamına gelir. **Kim Allah'a karşı cephe alırsa bilsin ki Allah cezalandırmada çok çetindir.** Bu âyette takdim ve tehir ihtimali vardır. Normalde şöyle dememiz gerekir: Cenâb-ı Hakk'ın çetin cezası, Allah'a ve peygamberine karşı cephe alanlar içindir. Cümlede bir şeyin gizlenmiş olması da muhtemeldir, sanki şöyle denilmektedir: Şüphesiz ki Allah'a ve peygamberine karşı cephe alanları Allah'ın cezalandırması pek çetindir.

مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ اَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلٰٓى اُصُولِهَا فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾

5. "Herhangi bir hurma ağacını kesmeniz de kökleri üzerinde ayakta bırakmanız da Allah'ın izniyledir ve bu, yoldan çıkmışların burunlarını sürtmesi içindir."

Herhangi bir hurma ağacını kesmeniz de kökleri üzerinde ayakta bırakmanız da Allah'ın izniyledir. Rivayet edildiğine göre yahudiler müslümanlara, "siz, Allah kötülük yapmayı sevmez diyorsunuz, hurma ağaçlarını keserek siz kötülük yapıyorsunuz" diye söylemiş[14]. Ancak böyle bir şey, ihtimal dâhilinde gözükmemektedir, çünkü Cenâb-ı Hak bundan önce, "Onlar evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı"[15] diye buyurmuştu. Onlar kendi evlerini gönül hoşluğuyla tahrip ediyorlar idiyse, ağaçların kesilmesine razı olmamaları nasıl izah edilebilir? Mâlumdur ki evlerin tahrip edilmesinden sonra artık ondan faydalanmak ümidi kalmamıştır. Fakat hurma ağacını kestikten sonra bilahare ondan faydalanılabilir. Bütün bunlara rağmen şayet o haber doğru ise, bize göre onun yorumu şöyle olmalıdır: Müslümanla-
65 rın, onları ölümle korkutmuş olmaları mümkündür, [§]bunun üzerine onlar şöyle demiştir: Siz bizi öldürürseniz, bu hurmalar zaten sizin mülkünüz olacak, bu durumda kendi mülkünüzü neden yok ediyorsunuz?

14 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 43-44.
15 el-Haşr, 59/2.

Cenâb-ı Hakk'ın, hurma ağaçlarının kesilmesine izin vermesi de, birkaç şekilde yorumlanabilir: Birincisi, müslümanların onlarla savaşmalarının sebebi, mallarına karşı duydukları arzu değildir, aksine Allah'a ve resûlüne teslim olmaları ve O'nun dinine boyun eğmeleri içindir. Âyet bu durumu beyan etmektedir.

İkincisi, bu malların dokunulmazlığı ancak mal sahiplerinin dokunulmazlığı halinde söz konusudur. Mal sahiplerinin dokunulmazlığı hükmü kendilerinin öldürülmesi ve telef edilmesi mübah kılınınca, malları hakkında ne söyleyebilirsin ki?

Üçüncüsü, Azîz ve Celîl olan Allah, onlar için sürgünü takdir buyurdu. Bilinmektedir ki sürgün edilmek istenen kişilerin orada kalma ümitlerini kırmak için evlerinin tahrip edilmesi ve ağaçlarının kesilmesi halinde, sürgün daha kolay bir şekilde sineye çekilir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak onların sürgün edilmelerini takdir buyurunca, bu sürgün işini tamamlamak için hurmalarının kesilmesine izin vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Dördüncüsü, söz konusu kimseler, yahudilerin önderleri idi. Tevrat'ın tahrifi ve değiştirilmesi de sadece dünya menfaatini arzu eden o insanlar tarafından gerçekleştirilmişti. Cenâb-ı Hak, bu yüzden onları cezalandırmak ve rezil etmek için ağaçların kesilmesine izin vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'ın izniyledir. Şayet bu ifadeden maksat bilgi ise o zaman Cenâb-ı Hak, onların durumlarını bildi anlamına gelir. Eğer burada bir bozma söz konusu olsaydı, mutlaka onlara engel olurdu. Şayet emir ise, Cenâb-ı Hak kesilmesini de, bırakılmasını da emretti demek olur. Şayet maksat Allah'ın dilemesi ise o zaman Cenâb-ı Hak, her iki durumu da dilemiş demektir. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyette geçen "lîne" (اللِّينَة) kelimesi, hurma ağacının rengi anlamına gelir[16]. Tıpkı azık anlamına gelen "kût" (قُوتٌ) kelimesi için "kīte" (قِيتَةٌ) denildiği gibi.

Yoldan çıkmışların burunlarını sürtmesi içindir. Yani fâsıkları sindirmek ve kızdırmak içindir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

16 İbn Sîde şöyle dedi: Âyet-i kerîmede yer alan **hurma ağaçlarını kesmeniz** cümlesindeki "lîne" (لِينَةٌ) kelimesi, acve hurması hariç her çeşit hurma için kullanılır; tekili "lîne"dir. Ebû İshak; renkler anlamına gelir, dedi, tekili de "lûne" (لُونَةٌ) gelir. Lam (ل) harfinin kesresinden dolayı, (vav yâ'ya dönüşerek) lîne haline geldi. (bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "لين" md.).

وَمَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖ مِنْهُمْ فَمَآ اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا
رِكَابٍ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ
شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٦﴾

66 [§]6. ***"Allah'ın onlardan alıp resûlüne fey' olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah elçilerini dilediği kimselere üstün kılar. Allah her şeye kadirdir."***

Allah'ın, onlardan alıp Resûl'üne fey olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Bu âyetin, iki sebepten dolayı sonra gelmiş olması ve "Allah'ın, (başka) beldeler halkından alıp resûlüne fey olarak verdikleri"[17] meâlindeki âyetin ise daha önce gelmiş bulunması gerekir. Birincisi, bu âyetin başında atıf edatı olan "vav" (و) harfi kullanılmıştır, "vav", yemin hariç cümlenin başında kullanılmaz. İkincisi, **Allah'ın, onlardan alıp resûlüne fey olarak verdikleri** anlamındaki beyanı bir kinâye lafzıdır; kinâye ise kendisine atfedilen bir bilgiyi ve ait olduğu bir konuyu gerektirir. Bundan dolayıdır ki biz; bu âyetin sonra, ikinci âyetin ise daha önce gelmiş olması gerekir, demekteyiz. Abdullah b. Mesûd'un (r.a.) mushafında da bu şekildedir. Durum böyle olunca, âyetin zikrettiği gruplara verilmesi gereken ganimetin, sadece humus, yani beşte bir olduğu anlaşılır. Halbuki buradaki **Allah'ın, onlardan alıp resûlüne fey olarak verdikleri** meâlindeki cümle, bütün ganimetlerin verilmesi gerektiğini ifade eder. Verilen bu anlama göre ganimetlerin beşte dördünün gazilere değil Hz. Peygamber'e (s.a.) verilmesi gerekir, çünkü onlar bunun için ne at ve ne de deve koşturmuştur. Âyet ise, onların at ve deve koşturmaları sebebiyle ganimetin beşte dördüne hak kazanacaklarına işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.* Söz konusu âyetlerin takdim-tehir olmaksızın mevcut hali ile okunması durumunda ise, **Allah'ın, onlardan alıp Resûl'üne fey olarak verdikleri** anlamındaki ifadenin, "Onlar evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı"[18] meâlindeki cümlenin bağlantısı olması ihtimali vardır. Şayet böyle olursa, o takdirde atıf harfi olan "vav"ın cümle başına gelmesi ve kinâye lafzın kullanılması isabetli olur.

---

[17] el-Haşr, 59/7.

[18] el-Haşr, 59/2.

Münafıklar ve müminlerden taklidî imanla inanan zayıf imanlılar, bu ganimeti, onun kendi akrabasına, kendi yanına hicret eden muhacirlere nasıl tahsis ettiğine ve ganimeti kendisine nasıl tercih ettiğine şüphe ile bakarlar diye düşünülebilir. Bunun cevabı şudur: O grupların sorumluluğu, zaten bütün müslümanların üzerinedir, bu ganimet olmasa bile müslümanların, onların ihtiyaçlarını karşılamaları gerekirdi. [S]Bilinmektedir ki, onlara kamu ma- 67
lından harcama yapılması, müslümanlara, onların her birine kendi malından harcama yapmasından daha kolay gelir.

Bu ifade karşımıza bazı meseleler çıkarmaktadır: Biri şudur: Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, o, diyeti[19] divan ehline yüklemişti, çünkü o, yardım konumunda idi. Yardımın da kamuya düştüğü bilinmektedir. Bu hakkın kamu malına dönmesi, onlara kendi mallarından verilmesinden daha kolay gelir. "Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçar, böylece (tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa, eşinizin gittiği kimselere harcadıklarına denk bir şey verin"[20] meâlindeki âyet de bunun gibidir. O kadına, kocasının malından bir şeyler vererek dârülharbe gitmesine engel olmanın, kamunun görevi olduğu bilinen bir husustur. Allah, o hakkın ödenmesini de kamuya yüklemiştir. Müslümanlar da ganimet elde ettikleri zaman bu, müşriklere galip gelen müslümanın malıdır; dolayısıyla taksim edilmeden kamu malı olarak kaldığı sürece bedelsiz olarak ona iade edilmesi mümkündür. Ancak taksim edilir ve herkesin özel mülkü haline gelirse artık o bedelsiz olarak alınamaz. İşte yukarıdaki âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Örf ve şeriat açısından olması gereken, Resûlullah'ın (s.a.) ihtiyaçlarının ümmetine yüklenmesidir. Örf açısından bakıldığında, başkaları için çalışan her insanın ihtiyacının karşılanması, kendisi için çalışılan kişiye düşer. Şeriat açısından da durum böyledir. Resûl-i Ekrem'in (s.a.), [S]ümmetinin dünya ve 68
âhirete dair her şeyleri için çalıştığı bilinmektedir. Durum böyle olunca, kamu malının da Resûlullah'a (s.a.) verilmesi gerekir, bundan maksat da feydir (yani savaşmadan alınan ganimet malıdır). Bu söylediklerimiz Hz. Peygamber'in ganimeti kendi şahsına tahsis etmiş bulunması haline aittir. Nasıl olur ki o, ona tahsis edilen ganimeti kendisine ayırmayıp fakirlere ve ihtiyaç sahipleri arasında bölüştürmüştür!

---

[19] Her çeşit diyete akl denir, bunu yerine getirenlere de âkıle denir (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "عقل" md.).

[20] el-Mümtehine, 60/11.

Diğer bir husus da şudur: Rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.), "ganimetler bana helâl kılındı, halbuki benden önce hiç kimseye helâl değildi" buyurmuştur. Yine, "bana, iki aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi"[21] buyurmuştur. Şayet Resûlullah (s.a.) ganimeti kendisine tahsis etmiş olsaydı, bu nakillere göre caiz olurdu. Fakat Allah, feyi ona, ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğunun tevdi edildiği müslümanlar arasında dağıtmak üzere verdi. Eğer bu fey olmasaydı, Hz. Peygamber (s.a.) müminlere minnet duymak zorunda kalacaktı, bu minnet olmasın ve ümmetinden herhangi biri kendisine yardım ve iyilik etmiş görüntüsü vermesin diye feyi ona tahsis etti. *En doğrusunu Allah bilir.*

Başka bir husus da şudur: Cenâb-ı Hak Hz. Peygamber'e dünya malından bir şey kazanmaya, hatta hayra sarfetmek üzere fazla bir varlığa sahip bulunmaya izin vermemiştir. Buna mukabil faziletler kazanmak ve iyilik yapmak için feyi ona vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* "Bana, iki aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi" anlamındaki hadis de, Allah'ın, resûlüne vermiş olduğu ganimetin ona mahsus olduğuna, istediği gibi kullanabileceğine ve dilediğine dağıtabileceğine işaret etmektedir.

Âlimlerimizin, devlet başkanı hakkındaki kanaatine göre savaşçılar başkana bir şey verdiği zaman halkı ona ortak etmelidir. Çünkü başkana yapılan bağış kavmine verilmiş sayılır. Fakat düşmana korku salmak suretiyle Resûlullah'a gelen hibeyi kendi şahsına tahsis etmesi caizdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي
الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۙ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً
بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْۜ وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ
فَانْتَهُواۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِۢ

---

[21] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 61, 64; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 608. Meşhur olan rivayet; "...bana, iki aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi, ganimetler bana helâl kılındı, halbuki benden önce hiçbir kimseye helâl değildi..." şeklindedir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 301; Buhârî, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid", 3).

[§]7. *"Allah'ın* (başka) ***beldeler halkından alıp resûlüne fey olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir;*** (servet) ***içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir."*** 69

[Ganimetlerden Hz. Peygamber'e (s.a.) Düşen Pay]

Allah'ın, (başka) beldeler halkından alıp resûlüne fey olarak verdikleri. Yani kâfirlerin mallarından Allah'ın resûlüne verdiği veya lütfettiği ganimetler. **Beldeler halkından** meâlindeki ifadeden maksat, ya mallarını ganimet olarak veren beldelerdir, yahut da beldelerin fethi konusunda Resûlullah'a (s.a.) verilen bir müjdedir. **Yakınlar** anlamına gelen "zi'l-kurbâ" (ذي القربى) sözü hakkında da şöyle denilebilir: Bu âyetten ortaya çıkan görüş Resûlullah'ın (s.a.) akrabalarının kastedilmiş olmasıdır. "Bilin ki, ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlara... aittir"[22] meâlindeki âyete gelince, bu hükme Resûlullah'ın (s.a.) yakınları ancak yorum yoluyla dâhil olur. Şöyle ki, yakınlık ifadesinden anlaşılan, âyetteki muhatapların yakınlığıdır. Taksim konusundaki hitabın, ganimete hak kazanan kimselere yönelik olduğu bilinmektedir. **Allah'ın, resûlüne fey olarak verdikleri** meâlindeki âyetten anlaşılan ise, ancak resûlün (a.s.) yakınlarıdır. Akrabanın hissesine gelince; bu konuda âlimlerimize ait iki görüş vardır: Bazıları, aslında bu hak, iki sebepten dolayı akrabadan ancak muhtaç olanlarındır, der. Bu sebeplerin ilki, bu lafzın devamında gelen; **yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar** anlamındaki cümledir. Bundan maksat, onun muhtaçlara verilmesi olduğuna göre, buradan akrabalardan ihtiyaç sahiplerine harcanması gerektiği anlamı çıkar. Diğer bazıları da şöyle demiştir: Beşte bir, akrabalarına vermek üzere Resûlullah'a (s.a.) ait idi, ancak Hz. Peygamber (a.s.) vefat edince bu hak iki sebeple kesildi: Birincisi, Hz. Peygamber'in (a.s.); "biz peygamberler taifesi miras bırakmayız, geride bıraktığımız mallar sadakadır"[23] buyurmasıdır. İkincisi, onlar bunu sadece Resûlullah'ın (s.a.) hakkı olarak görüyorlardı; insanlar vefat ettiklerinde mallarındaki hakları sona erdiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.) de vefat edince bu hak sona ermiştir.

---

22 el-Enfâl, 8/41.

23 Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Biz peygamberler taifesi miras bırakmayız; geride bıraktığım mallar, işçilerimin ihtiyacından ve eşlerimin nafakasından sonra kalanı sadakadır" (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 463; Buhârî, "Humus", 1).

70 [§]Resûlullah'ın (s.a.) mirasının vârislerine intikal etmesinin yasaklanmasında iki fayda bulunmaktadır: Birincisi, Resûlullah (s.a.) şahsen dünyevî lezzetler ve arzular için çalışmıyordu, sadece Allah rızası için uğraşıyordu. Durum böyle olunca, elindeki malın, bir insanın kölesinin elindeki mal konumunda olması caiz olur; bu mal, her ne kadar zâhirde köleye ait gibi görünse de gerçekte efendisine aittir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şöyle bir soru akla gelebilir: Neticede bütün mal-mülk Allah'a ait değil midir? Buna şu cevap verilir: Evet, ancak şu da var ki, malın Allah'a nispet edilmesi bunun özel durumundan dolayıdır; tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, "Allah'ın devesi"[24] ve "Allah'ın evi"[25] buyurması gibidir.

İkincisi, Resûlullah'a (s.a.) ait olan o mal, kıyâmet gününe kadar ona aittir. Bakmaz mısın? onun zevceleri başkalarıyla evlenmekten alıkonulmuştur, kendisinden sonra kimseye helâl değildirler. Hz. Peygamber'in nübüvveti de kendisinden sonra kimseye geçmeyecektir. Buna göre onun mülkünün de vakfedilmesi caiz olur. Vakfedilen şeyin harcama yolunun sadaka olduğu da bilinmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ta ki (servet), içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın. Bu ilâhî beyanın iki anlamı vardır: Birincisi, şayet âyet-i kerîme ganimetlerin verilmesi gereken yerleri açıklamasaydı, Resûlullah'a (s.a.) tahsis edilen beşte bir miktar kendisinden sonraki halifelere ait olurdu, böylece bu mallar sadece zenginler arasında dolaşan bir servet haline gelirdi. İkincisi, eğer bunlar zengin ve fakir herkese dağıtılmış olsaydı zengin kişi bu malı da elde etmekle daha çok dünya malını ele geçirir, fakir ise elde ettiği bu malla sadece şahsının ihtiyaçlarını karşılamış olurdu. İşte bundan dolayı fakirlere dağıtılması emredilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bazıları şöyle demiştir: "ed-Dûletu" (الدُّولة) insanlar arasında dolaşan şeydir; "ed-devletu" (الدَّولة) kelimesi ise tekil bir kelime olup onun fiile dönüşmesidir[26].

[Hz. Peygamber'in Emirlerine Uyma Zorunluluğu]

71 [§]**Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının.** Yani Resûlullah bu ganimetten size ne verdiyse onu alın ve onun hakkında kötü bir düşünce ve duygu beslemeyin! **Size neyi yasaklamışsa on-**

---

24 el-A'râf, 7/73; Hûd, 11/64; eş-Şems, 91/13.

25 Cenâb-ı Hak şöyle buyurur: "Biz, İbrahim'e ve İsmail'e; 'tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun' diye talimat verdik" buyurmaktadır (el-Bakara, 2/125. Ayrıca bk. el-Hac, 22/26).

26 Zeccâc şöyle der: ed-dûletü, elden ele dolaşan şeyin adıdır, ed-devletü ise bir halden başka bir hale dönüşme fiilidir (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "دول" md.).

dan kaçının. Bu, yasaklayıcı ve şer'î bir kaçınma değil, sadece yasaklanan şeyden kaçınmaktır; yani o size bu ganimetten neyi yasakladıysa ondan kaçının!

Peygamber size ne vermişse onu alın meâlindeki ilâhî beyan, İbn Mesûd (r.a.) mushafına göre[27] emir vermek diye yorumlanır. Yani size dünya malından neyi vermişse onu alın, neyi yasaklamış ise, yani sizden neyi engellemişse onu çirkin sanmayın. Yahut **size neyi vermiş ise** meâlindeki ifade, size ne emretmiş ise onu alın, **size neyi yasaklamışsa** meâlindeki ibare de, size neyi engellemişse ondan sakının anlamına gelir.

Fakihlerin büyük çoğunluğunun bu âyeti, "îtâ" (الايتاء) lafzı ile birlikte emir anlamında delil olarak kullandıklarını görüyoruz. Fakat lafzın zâhiri bunu gerektirmemektedir. Çünkü "îtâ", vermek, temlik etmek demektir, tıpkı "zekâtı veriniz"[28] meâlindeki âyette olduğu gibi. Ancak bu âyetin delil olma yönü, Cenâb-ı Hakk'ın bize, Hz. Peygamber'den (s.a.) gelen mâruf ve meşru şeyleri almamızı emretmiş olmasıdır. Bu emirde Resûlullah'tan (s.a.) başka kimselerden gelen meşru (ahlâka uygun) olan şeyleri almak da bulunmakla birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.) emirlerine uymak bizim için daha önemli ve daha lâyıktır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.** Bu cümle onun emrine uymanın gereğini desteklemektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ
يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ أُولٰئِكَ
هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿٨﴾

[§]8. "(Bu gelirler) ***Allah'ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah'a ve*** 72
resûlüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir."

Yoksul muhacirlerin hakkıdır ve bundan sonra gelen âyetlerin yorumu: "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar"[29] meâlindeki âyet ile "Bunların ardından gelenler"[30] meâlindeki ilâhî beyanlar göstermekte-

---

[27] İbn Mesûd'un mushafındaki bilgiyi kaynaklarda tespit etmek mümkün olmamıştır.

[28] el-Bakara, 2/110.

[29] el-Haşr, 59/9.

[30] el-Haşr, 59/10.

dir ki söz konusu ganimet onların hakkıdır. Çünkü "bu falancının hakkıdır..." denildiğinde, arkasından "şu hususlar" denilmesi de gerekmektedir. Durum böyle olunca, sözü edilen ganimetlerin sayılan zümrelerin de hakkı olduğu kesinlik kazanır. Cenâb-ı Hakk'ın, o zümreler için gerekli olan hakkı insanlardan gizleme ihtimali de yoktur. Bize göre bu âyetler bu şekilde yorumlanmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Şimdi, Resûlullah'a (s.a.) "bunlar kimin için?" diye sorulmuş olması ihtimali de vardır; buna cevaben de **Yoksul muhacirlerin hakkıdır** diye buyurmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.) şanı yüce olan Rabb'ine 'bunlar kimin hakkıdır?' diye sormuş olması, cevaben **Yoksul muhacirlerin hakkıdır** diye buyurulmuş olması da muhtemeldir.

Şunun da belirtilmesi gerekir ki söz konusu edilen ganimetin, fethedilecek beldeler halkının ödenmesi gereken ganimetten ibaret olması da mümkündür. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, Kûfe'nin etrafındaki köy ve kasabaları fethettiğinde, Hz. Ali ile İbn Mesûd'a (r.a.), şöyle demiştir: Daha önce sizinle bir konuyu istişare etmiş ve bir daha ihtiyaç duymamıştım. Fakat şu âyeti okuduğumda karşıma çıkan bir hususta sizin fikrinizi almak istiyorum. Ben **Yoksul muhacirlerin hakkıdır** meâlindeki âyeti okumuş, sonra da, bu mallar sadece
73 bunlar için olmamalı [§]demiş ve arkasından da "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar"[31] anlamındaki âyeti okumuştum. Sonra, sadece bunlara mahsus olmamalı, diyerek "Bunların ardından gelenler"[32] âyetini de okumuştum[33]. Rivayet edildiğine göre Bilal, ona "Resûlullah'ın (s.a.) Hayber'de askere taksim ettiği gibi sen de onları bize paylaştır" demiş. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb (r.a.), "Allah'ım, beni Bilal ve benzerlerinden koru!" dedikten sonra şöyle devam etmiş: "Eğer onu size taksim edecek olsam, bundan pay almayan İslâm'daki son zümreyi ihmal etmiş olurum"[34]; halbuki Cenâb-ı Hak "Bunların ardından gelenler" beyanıyla, onların da bunlara ortak olduğunu haber vermiştir. Ömer b. Hattâb (r.a.) bu âyetleri okuduğunda, Resûlullah'ın (s.a.), Allah'ın tayin ettiği bu haklar o insanlar için olduğu bilinsin diye haber verdiği şeyi hatırlamış olması mümkündür. Yahut da Allah Teâlâ lütfedip ona, Ali b. Ebû Tâlib'e (r.a.) ve İbn Mesûd'a ilham etmiştir, çünkü her ikisi de ona aynı şeyi söylemişti.

---

[31] el-Haşr, 59/9.

[32] el-Haşr, 59/10.

[33] bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 571-572.

[34] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 517.

Bundan dolayıdır ki âlimlerimiz şöyle demiştir: Devlet başkanı, savaşanlar bir beldeyi fethettiği zaman, isterse o beldeyi ora halkına taksim eder ve halkını haraçla yükümlü kılar, isterse askere taksim eder. Bu ancak böyle yapılır, çünkü savaştan maksat, şu iki gayeden biridir: Ya İslâm'ın dar alanını genişletmek veya insanların Allah'ın dinine teslim olmaları O'nun emrine boyun eğmeleri ve delillerini düşünmeleri için onların mekânlarını daraltmaktır. İnkârcılara karşı savaşmak onların küfürlerini cezalandırmak için değil, söylediğimiz gayeden dolayıdır. Bu gaye de, onları haraçla yükümlü kılmakla elde edilebilir. Bu sebeple de devlet başkanının takdirine bırakılmıştır. *En doğrusunu Allah bilir.* Şayet Bilal, Resûlullah'ın (s.a.) Hayber'i askere taksim etmesindeki gayesini anlamış olsaydı, onu, Kûfe'nin köy ve kasabalarıyla mukayese etmezdi. [§]*En doğrusunu Allah bilir ya,* Resûlullah'ın (a.s.) Hayber'i onlara 74
taksim etmesinin gayesi şudur: Müslümanlar, Hudeybiye'de Kâbe'ye gitmekten engellendikleri zaman, Cenâb-ı Hak onları, başlarına gelen bu belaya karşılık elde edecekleri yakın bir fetihle kendilerini müjdelemişti. Kûfe'nin köy ve kasabalarına gelince, orada böyle bir amaç yoktu. Dolayısıyla bunun ona kıyas edilmesi isabetli değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Yoksul muhacirlerin hakkıdır meâlindeki beyanla, mallarından ve memleketlerinden uzak kaldıkları için geçim sıkıntısı çeken mücahitlerin kastedilmiş olması muhtemeldir. Yani daha önce sözü edilen bu hak, onlarındır.

Yurtlarından uzaklaştırılanlar. Onlar gerçekte yurtlarından uzaklaştırılmış değillerdi, sıkıştırılmışlar ve neticede yurtlarından çıkmışlardı. Çıkmalarına onlar sebep oldukları için, bu iş onlara izafe edilmiştir. Nitekim "Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı"[35] buyurulmaktadır. Lanet üzerine olsun İblis, Âdem ile Havva'yı cennetten çıkarmış değildi, fakat onları yasak fiili yapmaya teşvik etmiş bulunması sebebiyle ondan sonra orada kalamamışlardı; bu sebeple çıkarma fiili şeytana nispet edilmiştir. Sözünü ettiğimiz bu tür fiiller kullara nispet edildiğinde, bunun anlamı ancak buna sebep olmalarıdır, yoksa onlara nispet edilen bu fiillerin mahiyeti değildir. Bu tür fiillerin Cenâb-ı Hakk'a nispet edilmesi durumunda ise hakikat ve sebep olmak üzere iki ihtimalden söz edilebilir. Çünkü kul, bir fiil yapıldığı sırada bir başkasını ancak ona sebep olmaya güç verir, bundan başkasına gücü yetiremez. Âlemlerin Rabb'i ise, fiilin işlendiği zaman kulu o fiili yapmaya muktedir kılmaya da kādirdir. Bundan dolayı diyoruz ki, fiil Cenâb-ı Hakk'a nispet edildiğinde o fiilin hakikatinin kastedilmiş olması da caizdir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

---

[35] el-Bakara, 2/36.

Yurtlarından ve mallarından meâlindeki ifade, onların yurtlarının Mekke olduğuna, mallarının da Mekke'de bulunduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte Mekke'nin fethinden sonra, Resûlullah'ın onlara kendi yurtlarından bir şey verdiği ve oradaki mallarından onlara bir şey tazmin ettiği rivayet edilmemiştir. Böyle yapması, savaşanların galip gelerek müslümanların mallarına el koyduklarında, bu malın mülkiyetine sahip olacaklarının bilinmesi içindir. *En doğrusunu Allah bilir.*

75 [§]**Allah'ın lütfunun peşine düşen.** Yani onlar dinleri için hicret etmiş ve mallarından faydalanma imkânını kaybetmişlerdi, kendi mallarından faydalanma imkânını kaybedince rızkı Cenâb-ı Hak'tan diliyorlardı. **Allah'ın rızasının peşine düşen.** Yani hicret etmeleri dolayısıyla Allah'ın rızasını bekleyenler. **Allah'a ve resûlüne yardım edenler** anlamındaki ifadesi, bu ganimetin, onlardan mücahit olanların hakkı olduğunu gösterir. **Allah'a yardım edenler** meâlindeki ifadenin iki anlama gelmesi ihtimali vardır: Birincisi, onlar Allah'ın resûlüne yardım ediyorlardı; buradaki "Allah" lafzı bağlantı konumundadır (sıla). İkincisi, onlar Allah'ın dinine yardım ediyor ve resûlüne (a.s.) itaatte bulunuyorlardı. **İşte onlar dosdoğru kimselerdir.** Yani dinleri için hicret etmek ve kendilerini Cenâb-ı Hakk'a yaklaştırmak için çalışmak suretiyle gerçek imanı fiilleriyle gösterenler onlardır.

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا اُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٩﴾

9. "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır."

[Başkasını Kendine Tercih Etmek]

Onlardan önce bu yurda yerleşmiş olanlar. Yani orayı, hem kendilerini, hem de muhacirleri içine alacak derecede geniş bir vatan edinenler ki, bunlar ensardır. **Gönülden inanmış olanlar.** Yani ensar hicretten önce iman etmişler-

di; böylece muhacirlerin, onların kin ve düşmanlıklarından emin olmalarını ve
kötülüklerinden korkmamalarını sağlamış oluyorlardı. **Daha önce,** yani hic-
retten önce, **Kendilerine göç edip gelenleri severler.** Yani Cenâb-ı Hak, kendi
sevgisini onların kalplerine koydu, bu sayede muhacirleri kendi vatanlarında
misafir ettiler, mallarını da onlara harcadılar. **Onlara verilenlerden dolayı iç-
lerinde bir rahatsızlık duymazlar.** Yani Resûlullah (s.a.) Hayber'i Muhacirler
arasında paylaştırıp ensara pay vermeyince, muhacirlere verdiğinden dolayı
ensar, kalplerinde hiçbir rahatsızlık duymadı. Cenâb-ı Hak onların kalplerini
zenginleştirdiğinden asla bir ihtiyaç ve rahatsızlık duymadılar. [§] Âyette kul- 76
lanılan "hâcet" (حاجة) kelimesinin, kıskançlık ve kin anlamına gelmesi muhte-
meldir. Yani Allah Teâlâ onların kalplerini temizlemiş, o kadar ki bu sebeple
içlerinde hiçbir rahatsızlık duymadılar. **Kendileri ihtiyaç içinde olsalar bile
onları kendilerine tercih ederler.** Yani onlar, kendi malları konusunda mu-
hacirleri kendilerine tercih ettiler; mallarını onlara sarf etmek konusunda hiç
rahatsızlık duymadılar, hatta kendileri ihtiyaç içinde olsalar bile yine de muha-
cirleri kendilerine tercih ettiler.

[Bencillikten Sakınmak]

Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır. Cenâb-ı Hak insanları, güzel ve faydalı şeyleri sevecek ve bunları elde etmekten mutlu olacak, kötü ve zararlı şeylerden nefret edecek ve onlardan kaçacak bir tabiatta yaratmıştır. Sonra kurtuluşa ermeleri ve sevap kazanmaları için onları, sevdikleri şeylerden infak etmekle ve hoşlanmadıkları şeyleri yapmalarını istemekle imtihan etmiştir. Şunu da belirtelim ki Allah Teâlâ'nın kişiyi cimrilikten koruması iki şekilde olur. Birincisi, Allah'ın kuluna, âhirete dair bilmediği sevaplara sahip olması için sanki bu sevabı görüyormuş gibi bir anlayış vererek ihsanda bulunmasıdır, böylece insan sevdiği şeylerden infak etmekten korkmaz ve bu hal, sanki onun için bir tabiat haline gelir. İkincisi, Cenâb-ı Hakk'ın onu muvaffak kılması, koruması ve kendisine emir ve yasaklarına saygı göstermesini ilham etmesidir; bu sayede insan nefsini yener ve şahsî isteği aksi yönde olsa da onu Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından sakınmaya sevketmesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, âyette, korumayı kendisine nispet etmesi, hazinesinde, kuluna henüz vermediği bir şeyin kaldığını gösterir, tâ ki ilâhî zatını, kulunu nefsinin cimriliğinden korumakla nitelemiş olsun; şayet bu olmasaydı kulunu cimriliğinden korumak vâdinin bir anlamı kalmazdı. *En doğrusunu Allah bilir.* **Kurtuluşa erecekler onlardır.** Yani ebedî nimetler içinde yaşayacak olanlar onlardır; zira gerçek kurtuluş daima nimet içinde yaşamaktır.

وَالَّذِينَ جَاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِينَ
سَبَقُونَا بِالْاِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا رَبَّنَا
اِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿١٠﴾

77 [§]*10. "Bunların ardından gelenler de "Ey Rabb'imiz" derler, "Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabb'imiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin."*

[Ölülere Dua Etmek ve İstiğfarda Bulunmak]

Bunların arkasından gelenler de; 'Ey Rabb'imiz, bizi bağışla' derler. Cenâb-ı Hak, Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellemin ümmetinde, geçmişine dil uzatanların bulunabileceğini kesinlikle bilmektedir, bundan dolayı onlara, atalarına mağfiret dilemelerini emretmiştir.

Bu âyette, Râfizîler'e, Hâricîler'e ve Mûtezile mensuplarına ait sözlerin yanlış olduğunu gösteren işaretler vardır. Şöyle ki, Râfizîler, insanlar hilafeti Ebû Bekir es-Sıddîk'a (r.a.) vermekle küfre girmiştir, derler. Hâricîler, Ali b. Ebû Tâlib (r.a.), Muâviye ve arkadaşları ile savaşmakla küfre girmiştir, derler. Mûtezile de, savaşta doğruluktan ayrılan kişi imandan çıkmış olur, derler. Şimdi, söz konusu gruplar, işledikleri günahlar zelle türünden küçük hatalar olsa bile, onları tekfir eder veya imandan çıkarırlar. Bu durumda onlar için istiğfarda bulunmanın anlamı yoktur. Çünkü Cenâb-ı Hak müşrikler için istiğfarda bulunmayı yasaklamıştır. Cenâb-ı Hak, bu âyette onlar için istiğfara izin verdiğine göre, bu, onların işledikleri günahların kendilerini imandan çıkarmadığını gösterir. Ayrıca âyet, onların arasında kardeşlik bağının var olduğunu da ifade etmektedir; hepimiz bilmekteyiz ki öncekilerle sonrakiler arasındaki kardeşlik, sadece dinde kardeşlik anlamındadır. Şayet onlar mümin olmasalardı kardeşliğin sürmesi anlamsız olurdu. *En doğrusunu Allah bilir.* Bir de Cenâb-ı Hak, **kalplerimizde, iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma!** diye buyurmaktadır. Şayet söz konusu grupların yaptıkları kendilerini imandan çıkarmış olsaydı, bu duanın anlamı kalmazdı. Zira müminlerin kalplerinde olması gereken, kâfirlere karşı düşmanlık ve nefrettir. Şanı yüce olan Allah bu âyette, müminlerin kalplerinden nefret ve kıskançlığı gidermek için onlara bu duayı emrettiğine göre, onlar da mümin gruplar içinde yer alır.

En doğrusunu Allah bilir. Bir de müminlere atalarına istiğfar etmelerinin emredilmesinde, onlar, şayet Allah'ın lütfu ve bağışlaması olmasaydı ceza görmelerini gerektirecek birtakım günahlar işlemiş olduklarına dair işaret vardır. Her ne kadar bu günah işleyenler yaptıklarını içtihat ederek gerçekleştirmişlerse de bunlara istiğfarda bulunulmasının emredilmesi aynı zamanda her müçtehidin isabet etmediğini bildirme hikmetini de içerir.

Kalplerimizde, iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma! Yani düşmanlık bırakma! Muhtemeldir ki burada daha önce yaşayıp göçen müminler kastedilmektedir. Her müminin kastedilmiş olması da mümkündür.

[§]**Rabb'imiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin!** Rah- 78
met, Cenâb-ı Hakk'ın kullarına olan lütuf ve ihsanıdır. O'nun şu kelâmına bakmaz mısın: "Rabb'imiz! Bizi doğru yola eriştirdikten sonra kalplerimizi saptırma, bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lütfu bol olan yalnız sensin"[36]. Allah Teâlâ burada rahmetinin, kendisinden bir hediye ve kullarına bir ihsanı olduğunu haber vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[İstiğfarın Anlamı]

Şunu da belirtelim ki yaşarken istiğfar etmenin iki anlamı vardır: Birincisi, mağfireti gerektiren sebebin gelmesini istemektir, ikincisi de, mağfiret gerçeğidir. Ölüm halinde mağfiretin kendisini istemekten başka bir şey yapılamaz. Şânı yüce olan Allah, müminleri öldükten sonra istiğfara davet ettiğinde öldükten sonra istiğfar haline -biraz önce kaydettiğimiz gibi- yöneldiğine göre, bunun gerçek mânada mağfiretten başka bir anlamının bulunmadığı ortaya çıkar. Bu da onların işledikleri günahların kendilerini imandan çıkarmadığını gösterir. Çünkü Cenâb-ı Hak, büyük günah işleyenlerin mağfiretlerinin mümkün olmadığına hükmetmiş olsaydı, onlar için istiğfar emrini vermesinin bir hikmeti kalmazdı. *En doğrusunu Allah bilir.*

Câfer b. Harb[37] şöyle demiştir: **Kalplerimizde, kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma!** meâlindeki âyet, onların kalplerinde bir şey bıraktığına işaret etmez. Çünkü birine, "falana bir şey yapma" denince, bundan istediği zaman ona bir şey yapabileceği anlamı çıkmaz. Fakat buna şöyle cevap verilebilir: Cenâb-ı Hak başka bir âyette, onlarda düşmanlık duygusunu koyduğu-

---

[36] Âl-i İmrân, 3/8.

[37] Ebu'l-Fazl el-Eşec Câfer b. Harb el-Hemedânî el-Bağdadî (ö. 236/850 [?]), Mûtezile'nin önemli âlimlerindendir. Kelâm ilmini Basra'da Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'tan almıştır. Çeşitli eserler telif etmiştir (bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 123).

nu gösteren bir ifade mevcuttur. O'nun şu beyanına bakmaz mısın? "Aralarına kıyâmet gününe kadar sürüp gidecek olan kini ve düşmanlığı soktuk"[38]. Şayet, "onları kendi hallerine bıraktı, kalplerine bir şey koymadı" denilirse şöyle cevap veririz: Âyet, kendileri hiçbir şey yapmadıkları halde Cenâb-ı Hak, onların kalplerinde düşmanlık yarattı anlamına gelmez. Buna göre, Allah Teâlâ bu şeyleri kulun fiil işlediği anda yarattığı sabit olmuştur. *En doğrusunu Allah bilir.*

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ
الْكِتَابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا
أَبَدًا وَإِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١١﴾

11. "Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i Kitap'tan inkârcı yandaşlarına, 'Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız, sizin hakkınızda (aleyhinizde) kimseye asla itaat etmeyiz. Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız' diyorlar. Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar."

[Hz. Muhammed'in Peygamberliğine İlişkin Delil]

Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i Kitap'tan inkârcı yandaşlarına şöyle diyorlar? Bu ilâhî beyan şunu göstermektedir: Allah Teâlâ Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellemin peygamberliğine dair delilleri mü-
79 nafıkların kendileri üzerinde göstermiştir. [§]Çünkü onlar bu sözü Ehl-i Kitab'a gizlice söylemişlerdi. Böyle bir sözü müminlere açıklamaları ihtimali yoktur. Kâfirlerin bunu müminlerden birine haber vermesi de mümkün değildir. Cenâb-ı Hak, münafıkların neler söylediğini kendisine haber verince, Resûlullah'ın bunu ancak vahiyle ve kendisine gelen âyetle öğrendiği ortaya çıkmıştır. İşte bu, Hz. Peygamber'in (s.a.), onların da peygamberi olduğunun alâmetidir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız** meâlindeki ifade iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, onlar bu sözü, savaşta taraftarlarının çok olacağını göstermek için söylemiş olabilirler. İkincisi, bu sözü Ehl-i Kitab'a kendi varsayımları olarak söylemiş olabilirler. Yani Hz. Peygamber (s.a.) onların durumunu bildiğine göre, "kendi arkadaşlarını yurtlarından kovdu" denileceğinden endişe ederek onları Medine'den çıkarmayacaktır. Onları çıkaramayacağına göre, Ehl-i Kitab'ı da çıkarmaz ve bunlara savaş açılmaz.

---

[38] el-Mâide, 5/14.

Sizin hakkınızda (aleyhinizde) kimseye asla itaat etmeyiz. Yani asla sizin aleyhinize kimseye yardım etmeyiz. **Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız.** Onların Ehl-i Kitab'a yardım edeceklerine dair bu vâdi, o müstahkem şehirler hakkında yapmış olmaları muhtemeldir. Nitekim başka bir âyette; "Onların topu birden sizinle, ancak müstahkem yerlerde ve siperler ardında olduklarında savaşırlar"[39] diye buyurulmaktadır. Sonra Cenâb-ı Hak, eğer onlara yardım ederler ve sonra mağlup olurlarsa, kaçıp gideceklerini, onlara sırtlarını döneceklerini ve bir daha asla yardım etmeyeceklerini haber vermektedir. **Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar** buyurmaktadır. Burada şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Allah onların yalanına nasıl şahitlik eder? Yalan, ancak haberlerde söz konusudur. Onların söylemiş oldukları söz ise sadece bir vâddir. Dolayısıyla burada, onlar vâdlerine muhalefet ederler, denilmesi gerekirdi?

Hâriciler bu gibi âyetleri, günah işleyen insanın kâfir olduğuna delil gösterirler ve şöyle derler: Cenâb-ı Hakk'a iman eden insan, asla O'na âsi olmayacağına da iman etmiştir. Sonra âsi olursa, bu isyanıyla, imanında yalancı olduğu ortaya çıkar. Bundan dolayı onun küfrüne hükmedilir.

[§]Buna vereceğimiz cevabın biri şöyledir: Münafıkların Ehl-i Kitab'a 80
söyledikleri sözler, kendilerinin onların dostu olduklarını haber vermekten ibarettir. Cenâb-ı Hak da onların bu dostluk sözlerinde yalancı olduklarını haber vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

لَئِنْ اُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْۚ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْۚ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١٢﴾

12. "Oysa çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılsa asla yardımlarına koşmazlar; yardım etmeye kalksalar da, muhakkak arkalarını dönüp kaçarlar. Ve sonunda onlar yardımsız kalırlar."

Bu âyet-i kerîme iki gruba karşı Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletinin delili bulunmaktadır. Zira âyet, gayba dair bir hususu haber vermektedir. Bu bilgiye, ancak bir bildiren vasıtasıyla ulaşılabilir. Halbuki Resûlullah'ın herhangi birine başvurup bu haberi alması veya herhangi bir insandan bir şey öğrenmiş olması mümkün değildir. Henüz vukû bulmadığı halde ileride olacak bir şeyi haber verdiğine göre, onun söylediklerinin risâlet ve vahiy gereği sözler olduğu anlaşılır. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[39] el-Haşr, 59/14.

Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetlerle müminlere, Resûlullah'ın, kendi âdetleri itibariyle iyilik etmeleri gereken kişilerden neler gördüğünü hatırlatmış olması mümkündür. Zâlim de olsa, nesep veya kabile yoluyla kendilerine yakın olan kişiye yardım etmek ve desteklemek, Arap milletinin âdeti idi. Sonra, Cenâb-ı Hak, Muhammed'i (s.a.), aralarında yetiştiği Kureyş'e peygamber olarak gönderdi, ama onlar kendisine düşmanlık gösterdiler, hatta onu öldürmeye yeltendiler. Allah yahudilere, hıristiyanlara ve kitaplarında nitelikleri belirtilen bütün din mensuplarına görünen bir delil yaptı. Onlarsa kendisini, kötülük etmek ve düşmanlık göstermekle karşıladılar. *-en doğrusunu Allah bilir ya-* bütün bunlar, onun (a.s.) risâletinin insanların yardımıyla değil, Allah'ın yardımı, lütfu ve desteğiyle üstün geldiğinin belgesidir. *Yardım istenecek olan yalnızca Allah'tır.*

لَاَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فِى صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا
يَفْقَهُونَ

81 [§]*13.* ***"Şu bir gerçek ki, yüreklerinde size karşı duydukları korku Allah'a karşı duyduklarından daha şiddetlidir. Çünkü onlar anlayışı kıt bir topluluktur!"***

Şu bir gerçek ki, yüreklerinde size karşı duydukları korku Allah'a karşı duyduklarından daha şiddetlidir. Bu âyet, onların yüreklerinde hissettikleri gerçek korku anlamına gelebilir, fakat bunun temsilî bir ifade olması da mümkündür. Temsilî ifade olduğunu düşündüğümüzde, "Sizden olduklarına dair Allah'a yemin de ederler, halbuki onlar sizden değildir, fakat onlar korkak bir topluluktur"[40] meâlindeki beyanda mevcut anlam kastedilmiştir. Allah Teâlâ, onların yemin ederek kendilerinin mâzur görülmesini istediklerini haber vermektedir. Onların bu davranışını, insanın kendilerinden korktuğu kişilere karşı yaptığı davranışa benzeterek, onu, içlerindeki korku, diye isimlendirmesi de mümkündür. Bu, "Servet toplamış ve onu sayıp durmuş olan herkesin vay haline! O malının kendisini sonsuza kadar yaşatacağını zanneder"[41] meâlindeki âyete benzemektedir; yani malının kendisini ebedî kılacağını zanneden kişinin topladığı gibi varını yoğunu bir araya getirdi. İşte yukarıdaki âyet de bunun gibidir.

---

40 et-Tevbe, 9/56.

41 el-Hümeze, 104/2-3.

Âyetin hakikat mânasında olması da mümkündür. Bu durumda farklı yorumlar yapılabilir: Birincisi, onlar her gruba karşı dostluk gösteriyorlardı. Fakat kesinlikle Cenâb-ı Hakk'ın, iki gruptan sadece birinin dostu olduğunu düşünüyorlardı. Bu gruplardan biri kurtulduğunda onlar da kurtulmuş olacaklardı. Bu yoruma göre sanki onlar, sadece müminlerden değil, herkesten korkuyorlardı, fakat Allah'tan korkmuyorlardı; çünkü belirttiğimiz yoruma göre Allah'a karşı kendilerini emniyette görüyorlardı. İkincisi, onların sadece müminlerden korkuyor olmaları da mümkündür. Nifak ehli, şu iki sınıftan birine mensuptular: Ya Dehriyye'den iken münafık olmuşlar veya Ehl-i Kitap iken münafık olmuşlardı. Şayet Dehriyye'den idiyseler, onlar yaratıcının varlığını kabul etmedikleri için Cenâb-ı Hak'tan korkmazlar. Kitap ehlinden idiyseler, onlar da; [§]"Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız"[42] diye inandıkları 82
için kendilerini emniyette görüyorlardı. Böylece her iki tarafda Allah korkusu taşımayınca, yerini özellikle müminlerin korkusu aldı. *En doğrusunu Allah bilir.*

Yüreklerinde size karşı duydukları korku Allah'a karşı duyduklarından daha şiddetlidir meâlindeki ilâhî kelâmın, **çünkü onlar anlayışı kıt bir topluluktur** anlamındaki âyetle tefsiri de mümkündür. Burada iki ihtimal vardır: Birincisi, onlar dünyadaki belaların ve nimetlerin, âhiretteki belaların ve nimetlerin hatırlatıcısı olduğunu anlamıyorlardı. Bunların beherinin kendisi için oluşturulduğunu düşünüyorlardı. Bu onların vehmi ve zannı haline gelince, artık Cenâb-ı Hak'tan korkmuyorlardı. İkincisi, **onlar anlayışı kıt bir topluluktur** anlamındaki cümle, buradaki vâdi ve tehdidi anlamıyorlar, bilâkis onlar, kendilerinden menfaat bekledikleri ve zararlarından korktukları kişilerden korkuyorlar, ama Cenâb-ı Hak'tan korkmuyorlardı, demektir.

Burada şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Müslümanlardan kimse yoktur ki onun insanlara karşı duyduğu korku, Cenâb-ı Hakk'a karşı duyulan korkudan fazla olmasın. Çünkü kişinin bir hatasından, başkasının haberdar olması korkusuyla sakındığını, ama kendisi ile Cenâb-ı Hak arasında kalan pek çok hatadan sakınmadığını görüyorsun.

Buna iki şekilde cevap verilebilir. Birincisi, insandan korkmanın neticesinde herhangi bir kurtuluş ümidi yoktur, ama Allah'tan korkmanın karşısında, O'nun rahmeti, lütfu ve ihsanının tecelli etme ümidi vardır. Allah'ın rahmet ve faziletinin doğurduğu ümit kişiye, günaha girme cesaretini vermekte ve o günahı işlemektedir. İkincisi, insanın işlediği günaha, başkalarının da ortak

---

42 el-Mâide, 5/18.

olduğunu görünce onlardan korkmuyor. Onun korkusu, kendilerinde iyilik alâmeti ve Cenâb-ı Hakk'ın dinine yardım emaresi bulunan insanlardandır. Durum böyle olunca, kişilerin bizzat yaratılmışlardan değil, Cenâb-ı Hak'tan korktukları ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir.*

لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا اِلَّا فِى قُرًى مُحَصَّنَةٍ اَوْ مِنْ وَرَٓاءِ جُدُرٍ
بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰى ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٤﴾

83 [§]*14.* ***"Onların topu birden sizinle, ancak müstahkem yerlerde ve siperler ardında olduklarında savaşırlar. Kendi aralarındaki gerginlik ve çatışma şiddetlidir: Sen onları birlik içinde sanırsın, oysa kalpleri dağınıktır. Çünkü onlar aklını iyi kullanamayan kimselerdir."***

Onların topu birden sizinle, ancak müstahkem yerlerde ve siperler ardında olduklarında savaşırlar. Buradaki **topu birden** anlamındaki sözcükten maksat şudur: Münafıklar ve Ehl-i Kitap, hep birden topluca sizinle savaşamazlar; çünkü münafıklar, Ehl-i Kitab'a yardım etme ve savaşta yanlarında bulunma şeklinde verdikleri sözlerinde durmazlar. **Ancak müstahkem yerlerde** meâlindeki cümlenin, savaşamamak konumunda bulunması muhtemeldir. Bunun, münafıkların Ehl-i Kitab'a yaptıkları vâdin istisnâsı olması da ihtimal dâhilindedir. Şayet savaşın istisnâsı kabul edilirse, iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, onlar ancak müslümanların kendilerini göremeyeceği şekilde şehirlerde, kalelerde ve siperlerin arkasında savaşabilirler. *En doğrusunu Allah bilir.* İkinci yoruma gelince, burada da iki ihtimalden söz edilebilir: İlki, onlar Ehl-i Kitab'a "savaşta yardım" diye verdikleri söze vefa göstermezler, ama kendileri müstahkem şehirlere sığınırlar. Cenâb-ı Hakk'ın müslüman kesime, onlar hakkında verdiği habere bakmaz mısın? "Düşman birlikleri tekrar geldiğinde, size ait haberleri uzaktan almak üzere çöllerde dağınık yaşayan bedevîlerin arasında bulunmayı arzu ederler"[43]. Bu âyette Allah, onların müslümanlara dostluk gösterisine kalkışacaklarını haber vermektedir, tıpkı savaş çıkıncaya kadar Ehl-i Kitab'a dostluk gösterdikleri gibi. Ama savaş çıkınca müslümanlar hakkında haber alabilecekleri yerlere sığınacaklar. Buna göre, bu kişilerin Ehl-i Kitap olmaları mümkündür. İkinci yorum, onlar sizinle savaşamazlar

[43] el-Ahzâb, 33/20.

ama müstahkem şehirlere girer ve orada âkıbetin kime güleceğini, kimin zafer elde edeceğini beklerler. Nitekim başka bir âyette bu husus şöyle belirtilmektedir: "Sizi gözetleyip duranlar, eğer size Allah'tan bir zafer nasip olursa, 'Sizinle beraber değil miydik?' derler. Kâfirler kazançlı çıkarsa (bu defa onlara), 'Üzerinize kol-kanat gerip müminlerden sizi korumadık mı?' derler"[44]. Cenâb-ı Hak, onların neticeyi bekleyeceklerini haber vermektedir. İşte onların müstahkem şehirlere sığınacakları ifadesi bu şekilde yorumlanabilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Kendi aralarındaki gerginlik ve çatışma şiddetlidir.** Bu ilâhî beyan 84
da iki şekilde yorumlanır: Biri, **onların çatışmaları,** yani kuvvetleri (بأسهم), açık bir düşman görmedikleri müddetçe kendi aralarında şiddetlidir, dememizdir. Diğeri, **onların çatışmaları,** aralarında savaş devam ettiği sürece şiddetlidir, zira onların içinde kendisine korku salmak gücüyle ikram edilen kimse yoktur, dememizdir. Fakat kendileriyle Hz. Muhammed (s.a.) ve arkadaşlarıyla arasında bir savaş çıktığı zaman, müslümanların içinde kendisine korku salma gücü ikram edilen birinin -ki o peygamberdir- bulunması sebebiyle sinerler. Resûl-i Ekrem'den (a.s.) rivayet edildiğine göre o şöyle buyurmuştur: "Bana, iki aylık mesafeden düşmana korku salma özelliği ikram edilmiştir"[45] buyurmuştur. Bu kadar uzun bir mesafeden düşmana korku salmakla yardım edilince, elbette yaşadığı şehirdeki münafıklara karşı da bundan mahrum edilmez. Durum bu şekilde ise, âyetin yorumu söylediğimiz gibi olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sen onları birlik içinde sanırsın, oysa kalpleri dağınıktır. Çünkü münafıkların bütün arzusu canlarını kurtarmak ve rahata kavuşmaktır. Ehl-i Kitab'ın amacı da, kendi inançlarını korumak ve onu ayakta tutmaya çalışmaktır. İki tarafın arzuları ve maksatları farklı olunca kalpleri de farklılaşır. "Arada bocalayıp duruyorlar; ne onlara ne bunlara!"[46] meâlindeki âyet de kalplerinin ve gayelerinin farklı olduğu anlamındadır. **Çünkü onlar aklını iyi kullanamayan kimselerdir.** Bu âyetin üç mânaya gelmesi ihtimali vardır. Birincisi, onlar vâdin ve tehdidin hakikatini anlamıyorlar. İkincisi, akıllarını kullanarak faydalı olanı bulamıyorlar. Üçüncüsü, âkıbetin kime güleceğine akıl erdiremiyorlar. Daha önce onların âdetinin, zaferi kimin kazanacağını, âkıbetin kime

---

44 en-Nisâ, 4/141.

45 "Bana, iki aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edilmiştir. (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 64; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 608). Meşhur olan rivayet; "Bana bir aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi" şeklindedir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 301; Buhârî, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid", 3).

46 en-Nisâ, 4/143.

güleceğini beklemek olduğunu söylemiştik. Akıllarını kullanıp neticeyi kestiremedikleri için de, ne dış görünüşte ne de gerçek âlemlerinde iki taraftan birine toptan dost olamıyorlar. *En doğrusunu Allah bilir.*

كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيبًا ذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٥﴾

85 [§]*15. "Kendilerinden az öncekilerin durumu gibi: Onlar yaptıklarının cezasını tatmışlardı ve onları elem veren bir azap beklemektedir."*

Kendilerinden az öncekilerin durumu gibi: Onlar yaptıklarının cezasını tatmışlardı. Bu ifadenin altında başka bir benzetme gizli olabilir. Sanki Cenâb-ı Hak, o kâfirlerin misali, kendilerinden önce geçenlerin örneği gibidir, buyurmaktadır. Nitekim "İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer"[47] meâlindeki âyette de bu görülmektedir. Yani Hz. Muhammed'in (s.a.) durumu, sürüsüne söz dinletmeye çalışan çoban gibi, kâfirlerin durumu da sadece sözü işiten hayvan sürüsü gibidir. Buradaki benzetme ve onun mahiyeti üç şekilde açıklanabilir: Birincisi, şöyle denilebilir: Kendi peygamberlerine arkadaşlığı kötü yapan o kâfirlerin durumu daha önce gelen peygamberlere kötülük yapanlar gibidir; onların uğradıkları âkıbeti tatmaları yakındır. İkinci olarak şöyle denilebilir: Hz. Peygamber'i (s.a.) Medine'den çıkarmak isteyen Medineli kâfirlerin durumu, Resûlullah'ı (s.a.) Mekke'den çıkaran Mekkeli kâfirler gibi olacaktır; yakında onlar da Mekkeliler'in tattığı esaret ve ölüm acısını tadacaklardır. Medineli kâfirlerin, resûlü Medine'den çıkarmak istediklerinin delili, "Onlar, seni yurdundan çıkarmak için neredeyse sana dünyayı dar etmişlerdi"[48] meâlindeki âyettir. [Üçüncüsü de] o temsil ile özel bir şehrin veya kabilenin kastedilmiş olmasıdır. Buna göre şöyle diyebiliriz: Benî Kurayza'nın durumu, tıpkı kendilerinden önceki Benî Nadîr'in durumu gibi olacaktır; bunlar da onların tattıkları âkıbeti tadacaklardır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onları elem veren bir azap beklemektedir.** Bu âyet, onların kâfir olarak öleceklerini haber vermektedir. Aynı zamanda gaybtan haber vermesi itibariyle Hz. Peygamber'in (s.a.) nübüvvetine de işaret etmektedir.

---

47 el-Bakara, 2/171.

48 el-İsrâ, 17/76.

كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ
مِنْكَ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَم۪ينَ ﴿١٦﴾

16. "Tıpkı şeytanın durumu gibi: Hani o insana 'İnkâr et' der; o inkâr edince de, 'Bilesin ki benim seninle ilgim yok, ben âlemlerin Rabb'i olan Allah'tan korkarım' der."

**Tıpkı şeytanın durumu gibi: Hani o insana 'İnkâr et' der; o inkâr edin-
ce de, 'Bilesin ki benim seninle ilgim yok' der.** Münafıklar da böyledirler.
Onlar da önce dostluk gösterir, yardım vâdederler, ama savaş çıktığında vazge-
çip ilgilerini keserler. [§]**Benim seninle ilgim yok** meâlindeki sözün âhirette 86
söylenmesi mümkündür. Çünkü bir âyette şöyle buyurulmaktadır, Şeytan şöy-
le der: "Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Ben daha
önce, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim"[49]. Bu sözün dünyada
söylenmiş olması da mümkündür. Nitekim âyette şöyle buyurulmaktadır: "O
vakit şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermiş ve 'Bugün insanlar arasında
sizi yenecek kimse yoktur, ben de sizin yanınızdayım', demişti. Ardından iki
güç birbirini görünce hemen dönüş yaptı ve: 'Şüphesiz benim sizin sorumlulu-
ğunuzla ilgim yok, kuşkusuz sizin göremediğinizi görüyorum...' dedi"[50].

فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَٓا اَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ ف۪يهَا وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا
الظَّالِم۪ينَ ﴿١٧﴾

17. "Ama ikisinin de âkıbeti, içinde ebedî kalacakları ateşe girmek olacaktır! İşte zâlimlerin cezası budur!"

Âyetin muhtevası açıktır.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍۚ وَاتَّقُوا
اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٨﴾

---

49 İbrâhim, 14/22.

50 el-Enfâl, 8/48.

18. "Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) *Allah'a itaatsizlikten sakının; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."*

Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının! Herkes ... baksın. Cenâb-ı Hakk'ın **Allah'a itaatsizlikten sakının.** Bir köle ile efendisi arasındaki ilişkiden söz edildiğinde, mutlaka o ilişkiye dair bir şey zikredilmez. Meselâ; "Allah, takvâ ile hareket edenlerin yanındadır"[51] meâlindeki âyette, onlara destek olmak ve yardımcı olmak anlamında kendileriyle beraber olduğu anlatılmaktadır. "Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır"[52] meâlindeki âyette de, dostluk ve başarılı kılmakta onlarla beraber olduğu anlatılmaktadır. İşte **Allah'tan sakının!** meâlindeki ilâhî buyruk da böyledir. Çünkü Allah'ın sakınanlarla beraber olduğu müddetçe, insanın yeniden Allah'tan korkması gerekmemektedir. Zira âyetin zâhiri bunu gerektirmektedir. Tıpkı "doğrularla beraber olun"[53] meâlindeki âyette doğruluk konusunda onlar gibi olun denildiği gibi. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet-i kerîmede bazı şeylerin söylenmemiş olduğu (ızmâr) ortaya çıkınca, âyete şu mânalardan biri verilmelidir: Ya yüce Allah'ın haklarını zayi etmekten sakının, O'nun sınırlarını aşmaktan ve yıkmaktan sakının, O'nun gazabından sakının, O'na muhalefetten sakının,
87 [§]yahut da Cenâb-ı Hakk'ın gazabını gerektiren sebeplerden sakının! "Takvâ" kavramı ile O'nun emir ve yasaklarının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü belirttiğimiz üzere "takvâ", yani "sakınma" lafzı mutlak olarak kullanıldığında, bununla Allah'ın emir ve yasakları kastedilir. Emre mukabil zikredilince de Allah'ın haramları ve yasakları akla gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Herkes yarın için ne hazırladığına baksın. Bu âyette emredilenleri yapan uhrevî sorumluluklardan kurtulur; çünkü insan, yapacağı bir şeyi meydana getirirken onu yarın için yaptığını kalbine hissettirirse yarın utanacağı veya üzüleceği şeyleri yapmaktan çekinir, aksine sevineceği şeyleri yapar. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyetin, insanın yarın için hazırladığı şeylere dikkat etmesinin gerektiği anlamına da gelmesi mümkündür. Buna göre insan, yarın için hazırladığı şeylere dikkat etmesi gerektiğini hatırladığında, bu kendisini iki şeyden birine sevk eder: Ya yaptığı kötülüklere tövbe etmeye veya kendisine verilen güzelliklere şükretmeye. Bütün bunlar hayırda artış demektir; yapılması gereken de insanın bu konuda gafil olmamasıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu ilâhî

---

[51] en-Nahl, 16/128.

[52] "Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarfedenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır" (el-Ankebût, 29/69).

[53] "Ey iman edenler! Allah'tan sakının ve doğrularla beraber olun!" (et-Tevbe, 9/119).

beyan, kişi, yarına neyi göndermek istiyorsa bugün yapacağı fiilleri ona göre ayarlasın anlamına da gelebilir; şayet onun âkıbeti helâke gidecekse ondan sakınır, kurtuluşa götürecekse onu yapar. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın!** meâlindeki cümle, insanın yarın için hazırladığı şeyler üzerinde düşünmeyi terketmekten sakınması mânasına da gelebilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Aynı âyetin içinde **Allah'a itaatsizlikten sakının** anlamındaki cümlenin iki defa tekrar edilmesi, iki ihtimali akla getirmektedir: Birincisi, ilkinde "Allah'ın emir ve yasaklarına muhalefetten sakının" mânası, ikincisinde "Allah'ın cezasından ve gazabından sakının" mânası kastedilmiş olmasıdır. İkincisi, konuşma sırasında uyarma anlamı taşıyan cümlenin desteklenmesi amacıyla tekrar edilmesi genel bir teâmül olduğundan aynı cümle tekrar edilmiş olabilir. [§]§Tıpkı "Bu size söylenenler, gerçek olmaktan çok çok uzak!"[54] 88
meâlindeki âyette ve "(Ey insan!) Acı sonun yaklaştıkça yaklaşıyor; evet o sana yaklaştıkça yaklaşıyor"[55] meâlindeki âyette olduğu gibi. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır** meâlindeki cümlede ise murakabeye ve fiili işlerken dikkatli olmaya teşvik anlamı vardır. Çünkü bir şeyi yaparken, işlediği günahlara ve yaklaştığı kötülüklere Cenâb-ı Hakk'ın muttali olduğunu bilen kişi, onu yapmaktan sakınır ve ondan uzak durur.

Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) Allah'a itaatsizlikten sakının; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır. Bu beyan hakkında âlimler şöyle demiştir: Bu âyet dört açıdan uyarı ifade etmektedir. Biri, **Allah'a itaatsizlikten sakının** anlamındaki cümlede, ikincisi **herkes, yarın için ne hazırladığına baksın** meâlindeki cümlede, üçüncüsü, **Allah'a itaatsizlikten sakının** meâlindeki cümlede ve dördüncüsü **Allah, yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır** anlamındaki cümlede. Şimdi, bu tehditler, **Ey iman edenler** anlamındaki ifadeden sonra gelmekte, dolayısıyla müslümanları muhatap almaktadır; dolayısıyla müminler hakkında kullanılan tehdit ifadeleri, kâfirler hakkında kullanılandan daha fazla olmuştur. Şu kadar var ki Allah Teâlâ müminleri, kâfirler için hazırlamış olduğu şeyden korkutmaktadır, tâ ki kâfirler için hazırlamış olduğu azabı gerektiren fiilleri müminler yapmış olmasın. Bu aynen "kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının"[56] meâlindeki âyette olduğu gibidir.

---

[54] el-Mü'minûn, 23/36.

[55] el-Kıyâme, 75/34-35.

[56] Âl-i İmrân, 3/131.

Sonra Cenâb-ı Hak âhireti çabuk geleceği için "yarın", dünyayı da çabuk yok olacağı için "dün" diye nitelemiştir. Tıpkı "biz dünyayı sanki dün yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş hale getiririz"[57] meâlindeki âyette ifade edildiği üzere. Herkes kendi âkıbetini düşünsün diye, Allah Teâlâ bu âyetle müminleri uyarıp öğüt veriyor. İnsan bir şeyi yaparken onu dünya için mi, âhiret için mi yapıyor? Herkes, kendisi boş yere mi, yoksa Cenâb-ı Hakk'ın zikrettiği gibi büyük bir dâva için mi yaratıldı? Bunları düşünsün diye...

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللّٰهَ فَاَنْسٰيهُمْ اَنْفُسَهُمْ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١٩﴾

19. "Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır."

Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. Bazı müfessirler **onlar Allah'ı unuttular** meâlindeki cümleye, Allah için amel etmeyi unuttular anlamını vermiştir. Unutmak (nisyan), terketmek demektir; buna göre, onlar Cenâb-ı Hak için yapılması gere-
89 kenleri terkettiler, anlamına gelir. [§]**Allah da onlara kendilerini unutturdu.** Yani kendilerinin unutması sebebiyle onları rezil etti. Bize göre âyette, bir iş yapıp ondan kendisi için bir fayda beklemeyen hiçbir insan yoktur, anlamı da vardır. Çünkü fayda elde etmek için çalışmayan insan, dünyada o işle fuzuli oyalanmaktadır. Kâfirler, Cenâb-ı Hakk'ın emrine uymamaları, O'na itaat etmemeleri ve O'nun rızasına uygun iş yapmayı terketmeleri yüzünden Allah için çalışmayı terketmiş olmaları, kendileri için çalışmayı da terketmiş olmaları demekti. Bu itibarla **onlar Allah'ı unuttular** meâlindeki cümle, Allah için çalışmayı unuttular anlamına gelir. Allah için bir şey yapmaları kendileri için yapmış olmaları demek olur. Buna göre onlar, kendileri için çalışmayı terketmiş oluyorlardı. Sanki onlar kendilerini unuttular ve bu yüzden unutulmuşlardan oldular, denilmektedir.

[İnsanlara Ait Fiillerin Yaratılması]

Allah da onlara kendilerini unutturdu. Yani Allah Teâlâ, onlarda unutmak ve terketmek fiilini yarattı. Cenâb-ı Hak burada unutmayı seçmiş olmayı onlara, unutturmayı da kendisine nispet etmiş ve o fiili yaratmıştır. Bu, onlar-

---

[57] Yûnus, 10/24.

da unutma fiili önceden gerçekleşti de sonra Allah onlara unutturmuş oldu anlamında değildir, bunu onlarda, o fiili ihtiyar ettikleri zamanda yarattı anlamındadır. Bu aynen "Allah ona doğru yolu gösterdi, o da doğru yolu buldu" cümlesine benzer. Yani o doğru yolu istedi, Allah da ona doğru yolu gösterdi. Bütün bunlar, aynı anda olmaktadır. İşte unutmak ve rezil etmek de böyledir. Nasıl ki insan hidâyeti veya küfrü seçtiğinde Allah onun için hidâyeti ve küfrü yarattı ise, insan unutma fiilini seçtiğinde Cenâb-ı Hak da onun için unutma fiilini yaratmıştır. Bunlardan herhangi birinin diğerine göre takdim-tehiri caiz değildir. **Allah onlara kendilerini unutturdu** anlamındaki cümle, aynen **onlar Allah'ı unuttular** meâlindeki beyan gibidir. Zira **kendilerini** anlamındaki söz, **onlar Allah'ı unuttular** cümlesi içinde de vardır. Çünkü Allah için amel aynı zamanda kendileri için amel demektir. Kendileri için çalışmaları da, rızasını istedikleri Allah için çalışmaktır. Bundan dolayı diyoruz ki iki şeyden her biri, aynı zamanda diğeri içinde de vardır. Burada başka bir ihtimal
daha söz konusudur. [§]Onlar itaati terkettiklerinde, Cenâb-ı Hak, onların 90
ilâhî emri terketmeleri sebebiyle kendilerini de terketmekle cezalandırmış, dolayısıyla onları hayırlara ve itaatlere muvaffak kılmıştır. Bu ise cezaların en ağırıdır. Âyetin şu anlama gelmesi de muhtemeldir: Allah bu yaptıkları sebebiyle âhirette onları ebedî azap içinde terketmekle cezalandıracaktır. Dünyada yaptıkları şeyler ve Cenâb-ı Hakk'a imanı terketmeleri yüzünden onların cezası budur. Bu iki yorum yukarıda sözü edilen fiilleri yüzünden onların rezil edilmeleriyle de bağlantılıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* **İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır.** Burada geçen "fısk" (الفسق) kelimesi Cenâb-ı Hakk'ın emrinden çıkmak anlamına gelir.

لَا يَسْتَوٖٓي اَصْحَابُ النَّارِ وَاَصْحَابُ الْجَنَّةِۜ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿٢٠﴾

20. "Cehennemliklerle cennetlikler bir değildir. Muratlarına erecek olanlar ancak cennetliklerdir."

Buradaki "fâizûn" (الفائزون) kelimesi "kurtuluşa erenler" anlamına gelir. "Fevz" (الفوز) istediğini elde etmek demektir. **Cehennemliklerle cennetlikler bir değildir** anlamındaki cümle iki şekilde yorumlanır: Birincisi, dünyada veya âhirette bir olmazlar demektir. [İkincisi,] âhirette bir olmazlar demektir. İlkine göre âyet, dünyada aklın ölçülerine göre, cennet ehlinin yaptıkları ile

cehennem ehlinin yaptıkları bir değildir, anlamına gelir. Zira cehennem ehlinin yaptıklarını akıl çirkin görür, cennet ehlinin yaptıkları ise, aklın güzel bulduğu işlerdir. Çünkü bunların yaptıklarının delilleri vardır, ama öbürlerinin yaptıklarının delili yoktur. Akıl da delillere dayanan işleri delile dayanmayandan daha güzel görür. Bundan dolayıdır ki sevaba hak kazandıran bir iş gören herkesi akıl güzel görür, cezayı gerektiren bir işi yapanı da akıl çirkin görür, dolayısıyla bunlar eşit değildir. İkinci yoruma göre, cennet ehlinin göreceği karşılık ile cehennem ehlinin göreceği karşılık aynı değildir, çünkü cennette ebedî nimetler, cehennemde ise ebedî şiddet ve intikam vardır; dolayısıyla aynı değildirler. Cenâb-ı Hak bunu, insanlara, onları gafletten vazgeçirmek ve âhirette kendilerine sevap kazandıracak olan yüce Allah'ın rızasına uygun işler yapmaları için hatırlatmaktadır.

لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١﴾

91 [§]*21.* ***"Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz."***

Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. Âlimler bu âyetin tefsirinde farklı görüşler ileri sürmüştür. Bazıları şöyle demiştir: Bu âyet sembolik bir anlamda, yani ikaz ve hatırlatma amacıyla gelmiştir. Onlar bu kanaate şu gerekçe ile vardılar: Araplar bir olayla karşılaştıkları, onu büyük ve şiddetli diye nitelemek istedikleri zaman, kendilerince büyük olan bir şeyle darb-ı mesel getirirlerdi, bununla da o şeyin hakikatini kastetmezlerdi. Tıpkı büyük bir olay karşısında "yerim göğüm karardı" ve "bütün genişliğine rağmen dünya bana dar geldi" cümlelerinde olduğu gibi. Cenâb-ı Hakk'ın Lût aleyhisselâm hakkındaki, "Lût onlardan dolayı huzursuz oldu ve ne yapacağını şaşırdı"[58] anlamına gelen beyan da böyledir. Bu sözler Araplar'da bir şeyin hakikatini değil, nihai sınıra vardığını belirtmek için ancak temsilî mahiyette söylenirdi. Zira bilindiği üzere dünya olduğu gibi durmakta ve hiç değişmemektedir. Keza kimsenin dünyası da kararmış değildir. Ama onlar, başlarına gelen işin şiddetini göstermek için böyle temsilî ifadeler kullanırlardı. İşte **Şayet biz bu Kur'ân'ı**

---

58 Hûd, 11/77; el-Ankebût, 29/33.

bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün meâlindeki ilâhî beyan da bunun gibidir. Yani Cenâb-ı Hak temsilî mahiyette olmak üzere, "eğer bu deliller bir dağa indirilmiş olsaydı, dağ bütün sağlamlığına ve gücüne rağmen Cenâb-ı Hakk'a boyun eğer ve O'nun korkusundan çatlardı, ama şu insanlar boyun eğip korkmadıklarına göre kalpleri dağlardan daha katıdır, demektedir. Tıpkı, "kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır"[59] meâlindeki âyette ifade edildiği gibi. Bilindiği üzere taşta, içinden sular fışkırmak vb. faydalar vardır, ama o kâfirlerin kalplerinde hiçbir fayda yoktur, bilâkis çok katıdır, saygı duymaz, ürpermez. Müfessirler; "Neredeyse gökler çatlayacak"[60] meâlindeki âyete de hakikat mânası değil, temsilî bir anlam vermiştir.

[§]Bazıları da şöyle demiştir: **Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine in- 92**
dirmiş olsaydık, meâlindeki cümlede fiil hakikat mânasında kullanılmıştır, bundan maksat dağın korkması yarılmasıdır. "Neredeyse gökler çatlayacak" ifadesi de böyledir. Bunun mânası şudur: Eğer bu Kur'ân ve onun hükümleri ile insana yüklenen emanetler dağlara indirilmiş olsaydı, şartlarını yerine getirmek için bunları kendi arzularıyla kabul etme durumunda bulunsaydı korkar, boyun büker ve Allah korkusundan çatlardı. Cenâb-ı Hakk'ın, "Biz emaneti, göklere, yer küreye ve dağlara teklif ettik"[61] meâlindeki âyette belirttiği üzere, emanetin gereğini yerine getiremeyeceğinden korkarak kabul etmezdi. Biz deriz ki âyetin anlamı şöyledir: Bu Kur'ân'daki emanetleri dağlara indirseydik muhakkak ki onun baş eğerek parça parça olduğunu görürdün, çünkü insan kendisine yüklenen emanetlerin tamamını yerine getirmesi mümkün değildir. Ayrıca emanetleri edâ etmenin mümkün olup olmaması bir tarafa, onların sayısı çok fazladır. Bu yoruma göre parçalanma gerçek anlamda ortaya çıkar: eğer onlar dağa indirilmiş olsaydı dağ bütün sağlamlığına ve kuvvetine rağmen parça parça olurdu. Bu, insanlar için bir ikaz ve hatırlatmadır.

Bazıları da şöyle demiştir: Bu âyet Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selleme bir hatırlatmadır, Allah'ın ona ve bütün peygamberlere olan ihsanını hatırlatmaktadır. Şayet Allah'ın peygamberlere yönelik lütfu ve ihsanı olmasaydı hiçbir peygamber bu kitaptaki emanetleri taşıyamaz ve peygamberlik konusunda

---

59 "Sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır" (el-Bakara, 2/74).

60 Meryem, 19/90.

61 "Biz emaneti, göklere, yer küreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yüklendi. Kuşkusuz insan çok zâlim, çok bilgisizdir" (el-Ahzâb, 33/72).

üzerine yüklenen sorumluluğu yerine getiremezdi. Ama Allah Teâlâ lütufta
93 bulundu ve bütün bunları onlar için kolaylaştırdı. [§]Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, "Doğrusu biz sana taşınması zor bir söz vahyedeceğiz"[62] meâlindeki buyruğu ile "Andolsun ki Kur'ân'ı düşünülsün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?"[63] meâlindeki âyete benzemektedir. Cenâb-ı Hak, o ağır işi, onlara kolaylaştırdı. Bu görüşün sahipleri diyorlar ki: **Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün** anlamındaki ilâhî beyan da, ondaki ağır hükümleri ifade etmektedir. Fakat Allah sana lütfetti, ondan öğüt almayı kolaylaştırdı ve hükümlerini, sorumlularına tebliğ etmeye seni muvaffak kıldı.

Şöyle diyenler de vardır: Allah Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma Tevrat'ı indirmek istediğinde, Tevrat kırmızı zebercetten veya kırmızı yakuttan taş bir levhada yazılıydı; meleklere onu götürmelerini emretti, ama melekler onu kaldıramadı. Sonra ondaki her harfi tek tek götürmelerini emretti, buna da güçleri yetmedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, onu Mûsâ'ya (a.s.) hafifletti ve o da yüklendi. Hz. Îsâ (a.s.) ve Hz. Dâvûd (a.s.) için de aynı şey zikredilir. Sonra Allah, onu peygamberler (s.a.) için hafifletti. Buna göre sanki Allah, Resûlullah'a (s.a.) şöyle demektedir: Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik onu şöyle şöyle görürdün. Ama senden önceki peygamberlere hafifletildiği gibi, Kur'ân da sana hafifletilmiştir. Kelbî bu görüştedir[64].

Ancak şayet bu haber doğru ise söz konusu ağırlık bizâtihî levhalarda yazılı olan şeylerden dolayı değildir, ondaki emanetlerin vb. şeylerin edası gerektiğinden dolayıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, eğer bu Kur'ân'ı dağlara indirmiş olsaydı, dağın Allah korkusundan baş eğerek parça parça olacağını haber ver-
94 mektedir. Başka bir âyette de [§]"Biz emaneti yükledik"[65] diye buyurmaktadır. Sonra yeryüzünün yüklenmiş olduğu o levhaları, Hz. Mûsâ'nın taşıması da mümkün hale geldi. İşte bazan taşımanın hakikat mânasına, bazan ince levhalara yazılmasına hamledilmesi bakımından Kur'ân, Tevrat, İncil ve Zebûr böy-

---

62 el-Müzzemmil, 73/5.

63 el-Kamer, 54/17.

64 "İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi: Şüphesiz gökyüzü gıcırdadı, ses çıkardı veya Hz. Mûsâ (s.a.) zamanında Allah'ın göğe koyduğu levhaların ağırlığı yüzünden gıcırdaması arttı. Allah Teâlâ hemen onun her harfi için bir melek gönderdi, meleğe de ağır geldi, ama Allah onu Mûsâ'ya hafifletti. Hz. Îsâ'ya da İncil böyle oldu, Hz. Muhammed'e (a.s.) de Furkan böyle oldu" (İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IX, 451-452).

65 Müellif burada "Biz emaneti göklere, yer küreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yüklendi. Kuşkusuz insan çok zâlim, çok bilgisizdir" meâlindeki âyete işaret etmektedir (el-Ahzâb, 33/72).

ledir. Bu söylenenlerden maksat harfler değildir; o levhalarda bulunan emir, nehiy, emanetin edası ve Allah'tan hakkıyla korkulmasıdır, bizâtihî o levhalar değildir. Bu söylediklerimiz söz konusu âyetin nüzûlu konusunda âlimlerin yorumlarıdır.

Bana gelince, ben bu âyetin hakiki tefsiri konusunda herhangi bir bilgiye sahip değilim. Şayet âyette bir hatırlatma ve ikaz olmasaydı şöyle derdik: O, mânası gizli olan ve tefsir edilemeyen müteşâbih âyetlerdendir. Fakat hatırlatma ve kırâati kolayımıza gelen âyetlerin şükrünü edâ etme anlamında olduğu için tevile mecbur kaldık. **İşte bu misalleri insanlar düşünsünler diye veriyoruz** cümlesinin anlamı ise açıktır.

هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِۚ هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿٢٢﴾

***22. "O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; duyular ve akılla idrak edilemeyeni de edileni de bilir. O Rahmân'dır, Rahîm'dir"*[66].**

Bazı âlimler; âyetteki **O** (هُوَ) zamiri, Allah'ın en üstün isimlerindendir, dediler. Resûlullah'ın (s.a.) Ehl-i Beyt'inden biri tarafından rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber "Ey O! Ey O'ndan başka kimse olmayan O!" diye dua
ederdi. Bu söz, [§]her şey O'nunla olmuştur, diye açıklanabilir. **Duyular ve** 95
akılla idrak edilemeyeni de edileni de bilir meâlindeki cümle hakkında üç yorum yapılmıştır: Birincisi, O, mahlûkatın bildiği ve bilmediği her şeyi bilendir. İkincisi, O, olanı ve olacak olanı bilendir. Üçüncüsü de, O, olanı ve onun nasıl olduğunu bütün mahiyetiyle bilendir. **O Rahmân'dır, Rahîm'dir.** Buradaki Rahmân ve Rahîm kelimeleri rahmet kökünden türemiş iki isimdir.

Bu âyette dört şey beyan edilmektedir. Birincisi, tevhîdin beyanıdır. **O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır,** meâlindeki cümle bunu gösterir. İlâh, mâbudun ismidir, şüphe yok ki mâbudun dışındaki her şey bâtıldır.

---

66 Tirmizî, Mâkıl b. Yesâr'dan naklen Resûlullah'ın (s.a.) şöyle buyurduğunu rivayet eder: "Sabahleyin üç defa, (أَعُوذُ بِاللّٰهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ) taşlanan şeytandan her şeyi bilen ve işiten Allah'a sığınırım, der ve sonra Haşr sûresinin son üç âyetini okuyan kimse için Allah Teâlâ yetmiş bin melek görevlendirir, bu melekler akşama kadar ona dua eder. Böylesi o gün ölecek olsa şehit sayılır. Aynı şeyi akşamleyin okuyan da aynı durumdadır." Tirmizî, bu hadis hasen garibdir, dedi (bk. Tirmizî, "Sevâbü'l-Kur'ân", 22. Fazla bilgi için bk. Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 1; Beğavî, *Tefsîr*, IV, 327; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 354; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 133).

İkincisi, âyette insanın bütün hallerine Allah'ın muttali olduğu ve onları bildiği ifade edilerek bir ikaz ve sakındırma anlamı taşımaktadır. **Duyular ve akılla idrak edilemeyeni de edileni de bilir,** meâlindeki cümle bunu gösterir. Üçüncüsü, insanların Allah'ın rahmetine özendirilmesi, kendilerine dünyada ve âhirette verilen her şeyin Allah tarafından ihsan edildiği haberi vardır. **O Rahmân'dır, Rahîm'dir,** cümlesi de bunu gösterir. Dördüncüsü de aşağıdaki âyette zikreceğimiz hususlardır:

هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَز۪يزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُۜ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٢٣﴾

23. "O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir."

[**Allah'ın İsimleri**]

O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır. Bu âyetteki "el-Melik" kelimesi mülk (الملك) kökünden gelmiştir. Her şeyin mülkiyeti O'na aittir. O'ndan başka hiç kimse için gerçek anlamda bir mülkiyet söz konusu değildir. Âyetteki "el-Kuddûs" lafzı hakkında iki görüş vardır. Bazıları şöyle der: Kuddûs, mübarek demektir, bereket de her türlü hayrın ismidir, yani bütün hayırlar O'ndan geliyor, demektir. Ancak lafızda kendisinden her türlü hayrın geldiği zat anlamı olsa da, yine de Cenâb-ı Hak için "ey mübarek!" denilmesi caiz değildir; çünkü Allah'ın isimleri arasında böyle bir ismin rivayet edildiği bilinmemektedir. Allah Teâlâ'nın kendisi için beyan etmediği bir ismi O'na vermektense susmamız isabetli olur. Bundan dolayı "Allah'ın mübarek diye isimlendirilmesi" caiz değildir diyoruz. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* Kuddûs hakkındaki ikinci yorum şöyledir: "el-Kuddûs" (القدوس) temiz demektir. Yani O, inkârcıların
96 [S]ve kâfirlerin, Allah'ın çocuğu ve ortağı olduğu şeklindeki sözlerinden münezzehtir. Âyetteki "es-Selâm" (السلام) lafzının tefsirinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle der: Allah Teâlâ her türlü âfetten salim olduğu için

kendine Selâm ismini vermiştir, buna mukabil bütün yaratıklar kendilerine âfetlerin gelmesinden kurtulmuş değildir. Bazıları da şöyle demiştir: Müminler O'nun azabından salim olduğu için kendini es-Selâm diye isimlendirmiştir. İlk yorum daha doğru görünmektedir.

"el-Mü'min" (المؤمن) lafzının yorumunda da ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu kelimenin "emân" (الأمان) kökünden geldiğini, buna göre lafzın "müminleri azap görmekten emin kılan anlamına geldiğini, başka hiçbir kimsenin kimseyi O'nun azabından emin kılmasının mümkün olmadığı" anlamına geldiğini söylerler. Bazıları da şöyle der: Bu kelimenin aslı "iman"dır ki bu tasdik anlamına gelir. Sonra, bu da iki şekilde izah edilir: Biri, müminlere vâdettiği cennet sözünü tasdik eden demektir. Diğeri "el-Mü'min", müminlerin kendisini tasdik etmek için söyledikleri sözleri doğrulayandır, onların sözlerini tasdik edendir anlamına gelir. Bir kısmı da O, insanların ellerindeki Kur'ân'ın geleceğe dair verdiği bilgilerin doğruluğunu tasdik ettiğini haber vermek anlamında kendine "el-Musaddık" (المصدّق) ismini verdi, demişlerdir.

"el-Müheymin" (المهَيْمن) lafzının anlamında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları, müheymin emîn anlamına, bazıları musallit, yani galip, bazıları da, şahit mânasına gelir demişlerdir. İlk yorumun sahibi, kelimenin aslının "mu'temen"den (المؤْتَمَن) yani güvenilen anlamına geldiğini ileri sürer ve bunun da emanet anlamına geldiğini söyler. Bu yorumun sahibi İbn Kuteybe'dir[67]. Ona göre bu, her söylediği ve her yaptığında güvenilen, zulmetmeyen demektir. "Müheymin"e musallit anlamını verenlere göre, bunun aslı "heymene, yuheyminu" (هَيْمَنَ، يُهَيْمِنُ) fiilinden gelmektedir, o da (سَلَّطَ، يُسَلِّطُ) yani galip gelen, kontrol altına alan demektir. Musallit'in anlamı sorulunca galip ve kâhir gibidir, demiştir. Çünkü O, bütün kullarına galiptir, hepsi O'nun mülküdür. [§]Bunu 97
"görüp gözeten" diye tefsir edenlere göre de Müheymin iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, O, kendisinden hiçbir şey gizlenememesi itibariyle kullarının yaptıklarına ve kulların kendilerine de şahittir. İkincisi de resûlüne indirdiği vahyin doğruluğuna şahittir; tıpkı şu âyet-i kerîmede ifade buyurulduğu gibi: "Sana da, kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik"[68]. Yani ona şahit olmak üzere. Âyetteki **el-Azîz** (العزيز) sözü da, O'ndan başka var olan her azîz zelildir, anlamına gelir.

---

67 el-Mâide, 5/48'deki "وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ" ibaresi, onu emniyete aldı, korudu anlamına gelir (İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, 144).

68 el-Mâide, 5/48.

el-Cebbâr (الجبّار) sözü ise, iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, Allah Teâlâ kendisine Cebbâr ismini vermiştir, çünkü O, her kırık şeyi onarmıştır. [İkincisi,] şöyle diyenler de vardır: O, olağanüstü güçlü ve azametli olduğu için kendine Cebbâr ismini vermiştir; O'ndan yani Cenâb-ı Hak'tan başka hiç kimseye bu ismin verilmesi caiz değildir. O, kendisine emsal ve benzerin bulunmasından çok yücedir. **el-Mütekebbir** (المتكبّر) lafzı ise yücelik ve azametten gelmektedir. Bu ismin de başkasına verilmesi uygun değildir, çünkü yaratılan varlıklar yaratılış itibariyle birbirine benzer, dolayısıyla birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Eşit olduklarına göre de birinin diğerinden üstün olması mümkün değildir. Bu itibarla bu isim, sadece yüce Allah'a ait bir haktır. Tekebbür, başkalarına üstün olmak demektir. Onda asıl olan tek olmaktır, bu da kendisinin herhangi bir benzerinin bulunmamasıdır. Allah Teâlâ kendi zatına mütekebbir demiştir, çünkü O, zatı itibariyle büyüktür, büyüklüğü başkasından değildir. Bu sebepledir ki Allah'tan başka hiç kimsenin tekebbüre hakkı yoktur, demekteyiz. Çünkü O'nun ne aynısı, ne zıddı, ne de benzeri vardır. Yaratıklara gelince, onların
98 hepsi aynı şekildedirler. [§]**Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir,** meâlindeki ilâhî beyan Cenâb-ı Hakk'ı mülhitlerin sözlerinden tenzih etmektedir. Allah bunu da kendisine isim yapmış, meleklere, peygamberlere ve müminlere böyle söylemelerini emretmiştir. **Sübhânallah** (سبحان الله) tesbihi, gerçeğin, kâfirlerin söyledikleri gibi olmasından Allah'a sığınırız, demektir. Cenâb-ı Hak kendine Cebbâr diye de isim vermiştir, çünkü O, "Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur"[69] meâlindeki âyette ifade buyurduğu üzere, nesneleri kendi istediği gibi olmaya mecbur kılmıştır. O, eşyayı başkalarının istediği gibi değil, kendi istediği gibi yaratmıştır.

Cenâb-ı Hak, dört açıdan üstün ve münezzeh olandır. Birincisi, zulümden, haksızlıktan ve O'na lâyık olmayan her şeyden yüce olmasıdır. İkincisi, istediği gibi tasarrufta bulunmak ve zorlayabilmek gücüne sahip olması itibariyle eşyaya üstün olmasıdır. Yani hiçbir kimse O'nu zorlayamaz, ama O bütün yaratıkları zorlar. Üçüncüsü, her türlü ihtiyaçtan ve âfete mâruz kalmaktan üstün olmasıdır; halbuki O'ndan başka hiçbir kimse bundan kurtulmuş değildir. Dördüncüsü, zâlimlerin O'nun hakkında söyledikleri çocuğu, benzeri, zıddının bulunması gibi sözlerden ve mahlûkatın başına gelen her türlü kötülüklerden yüce olmasıdır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

---

69 Âl-i İmrân, 3/6.

هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى يُسَبِّحُ لَهُ
مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿٢٤﴾

24. "O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerdekiler ve yerdekiler hep O'nu tesbih ederler. O üstündür, hikmet sahibidir."

O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah'tır. Buradaki "Hâlik" ve "Bâri'" (الخالق والبارئ) kelimeleri aynı anlama gelir. Berae, (برأ) yarattı, beriyye (البرية) de yaratık demektir. Beriyye lafzını insanı topraktan yarattığı için kullandığı da söylenmiştir, çünkü berâ (البرى) toprak demektir. [§]**Biçim ve özellik veren.** "el-Musavvir" her şeye 99
sûretini veren, onu sahip olduğu şekle koyan anlamına gelir. Tasvîr, sınırları açıklamak demektir. İnsanlar "savvertu'l-emre inde fulân" (صَوَّرْتُ الأمْرَ عِنْدَ فلان) dediklerinde, "işi falanın yanında açıkladım" demek isterler. **En güzel isimler O'nundur.** En üstün meseller, yani sıfatlar O'na aittir, demektir. Çünkü "mesel" (المثل), bazan "sıfat", bazan da "teşbih" olmak üzere iki mânaya gelir. Sıfat mânasına gelince, işin hakikatine varmış olur, ama teşbih mânasına gelince hakikate varmış olmaz. **En güzel isimler O'nundur** meâlindeki cümle, en yüce sıfatlar O'nundur, yani O'ndan başkası bununla isimlendirilemez demektir. Çünkü başka bir şeye nispet edilmeden herhangi birine "rab", "rahman" ve "mâlik" denilemez. Bu isimleri yalın olarak kullanmaya gelince, onlar şanı yüce olan Allah'tan başkası için kullanılmaz. Bir de şöyle bir ihtimal vardır: İsimleri konusunda kimse O'na benzemez veya kimse bu isimlerde O'na ortak olamaz, bilâkis bunlar sadece O'na mahsustur. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّ۪ي وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ تُلْقُونَ
اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَٓاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ
الرَّسُولَ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا
ف۪ي سَب۪يل۪ي وَابْتِغَٓاءَ مَرْضَات۪ي تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَاَنَا اَعْلَمُ
بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ وَمَٓا اَعْلَنْتُمْ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ
السَّب۪يلِ ﴿١﴾

1. "Ey iman edenler! Eğer benim yolumda savaşmak ve hoşnutluğumu kazanmak üzere yola çıkmışsanız, benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr etmektedirler; üstelik Rabb'iniz Allah'a iman ettiniz diye peygamberi ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar. Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da bildiğim halde onlara gizliden gizliye sevgi besliyorsunuz. İçinizden kim bunu yaparsa bilsin ki doğru yoldan sapmış demektir."

[İmanın Sınırı]

Ey iman edenler! Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. Bu ve benzeri âyetler, "Ey iman edenler! Kendinizi koruyun"[2] meâlindeki âyet gibidir. "Ey iman edenler"

---

1 Bu sûre 13 âyettir ve Medine'de nâzil olmuştur.

2 et-Tahrîm, 66/6.

ibaresinin zikredildiği bütün âyetler, imanın kendine ait bir sınırı olduğunu gösterir. O, Haşviyye'nin, Mûtezile'nin ve hadisçilerin "bütün itâatler imandır" dedikleri gibi değildir. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetten anlaşıldığı üzere, söz konusu âyette yer alan ve Allah tarafından yasaklanan fiiller mâsiyet olmakla birlikte "mümin olma vasfı içinde yer almıştır. Şu halde imanın kendine özgü "kalbin tasdikinden ibaret" bir sınırı vardır, diğer salih ameller imana değil dinî hükümlerin uygulama alanına dâhildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

102 [§]"Ey insanlar, Rabb'inize kulluk edin!"[3] ve bu meâldeki âyetler, gördüğümüz insana işaret etmektedir. Nazzâm'ın[4] dediği gibi, insanın içinde başka bir latif cisim[5] daha vardır anlamına gelmez. Nâşî'nin[6] söylediği gibi, insanın içinde basit cevher daha vardır mânasına da gelmez. İşte bu âyet, insanın, onların zannettiği gibi basit bir cevher veya başka bir latif cisim olmadığını göstermektedir. Onlardan her biri bu âyetlerin o mânaya geldiğini düşündüler. Ama söylediğimiz gibi insan, müşâhede ettiğimiz varlıktan ibarettir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Umûm veya husus açısından bu tür âyetlerden anlaşılması gereken bir kural da, hitabın zâhiri değil, hikmetin gerektirdiği şey olduğuna da işaret etmiş bulunmasıdır. Metin eğer âmmı gerektirirse umûma, hâssı gerektirirse hususa hamledilir. Bizim söylediğimize işaret eden şey, **Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin** meâlindeki beyandır. Bu âyet, zâhirde umûm ifade etmektedir. Ama hemen arkasından gelen **onlara sevgi göstererek** meâlindeki cümle, âyetin siyâkında beyan edildiği üzere hususa hamledilmesi gerekir. Zira onlara gizli muhabbet besleyenin bütün müminler değil, sadece belli bir zümre olduğu açıktır. Bununla birlikte hikmet, bu âyetin "âmm" (العام) kabul edilmesini gerektirir. Çünkü birine, "benim de senin de düşmanın olan kişileri dost edinme" deyince, hikmet gereği bu hitap herkesi kapsar; artık ona düşman olduğunu bildiği kişiyi dost edin-
103 mez. [§]**Onlar, size gelen gerçeği inkâr etmektedirler; üstelik peygamberi ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar,** meâlindeki cümle de böyledir, zâhirde

---

3 el-Bakara, 2/21.

4 İbrahim b. Seyyâr b. Hâni' el-Basrî, Ebû İshak en-Nazzâm; Mûtezile imamlarındandır. 231/845 yılında vefat etmiştir (Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 43).

5 Mâtürîdî burada latif cisim ve basit cevher ile ruhu kastetmektedir.

6 Nâşî el-Ekber Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Abdillah el-Enbârî el-Mu'tezilî, büyük kelâmcılardan, şairlerin ve nahivcilerin önde gelenlerindendi. Çeşitli eserler kaleme almıştır. 293/906 yılında vefat etmiştir (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 40-41; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/118).

genel hüküm ifade eder. Ama onları yurtlarından bütün kâfirler değil, sadece Mekkeliler çıkarmışlardı. Bu da göstermektedir ki, umûm ifade eden bir sözün zâhiri esas alınmamalı, delilin ve hikmetin gereğine bakılmalıdır. "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun"[7] meâlindeki âyet de böyledir. Burada özellikle Cuma gününün zikredilmesi sebebiyle sadece o gün camiye koşmak farz kılınmış değildir. Ama Cuma ezanı için iki zikre[8], diğer günlerin ezanı için bir zikre koşun; yahut Cuma günü dar zamandaki ezana, yani ilk ezana, diğer günlerde ise ikinci ezana (kamete) koşun anlamındadır. Cuma günü namaza koşmak ancak bu iki mânadan dolayı farz olunca, bu, sözün zâhirinin husus ifade etmediğini gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Açıklamaya çalıştığımız âyet, Hz. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellemin risâletine de işaret etmektedir. Âyette; **gizliden gizliye sevgi göstererek onları dost edinmeyin,** buyurulmaktadır. Mâlum olduğu üzere insan sırrını kimseye vermez. Fakat Cenâb-ı Hak, peygamberini o sırdan, kitapla haberdar etmektedir. Bu, onun bu bilgiyi vahiy yoluyla aldığını gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyetin kimler hakkında nâzil olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hasan el-Basrî, münafıklar hakkında nâzil oldu, der. Diğer müfessirlerin geneli, onun Hâtıb b. Ebû Beltea hakkında nâzil olduğu kanaatindedir[9]. Bu, iki yorumun doğruya en çok benzeyeni ve hakka en yakın olanıdır.
[§]Cenâb-ı Hak, **Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanı- 104**
nız olan kimseleri dost edinmeyin, buyurarak kâfirlerin, onlara düşman olduğunu haber vermektedir. Şayet âyet münafıklar hakkında olsaydı, kâfirlerin onlara düşman değil, bilâkis dost olmaları gerekirdi. Dolayısıyla burada kastedilen müminlerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyet, söz konusu günahı işleyen kişiyi, Allah'ın dostluğundan çıkmadığına da işaret etmektedir. Çünkü Allah **Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin,** buyurmaktadır. Şayet o günah

---

7 el-Cum'a, 62/9.

8 Muhtemelen müellif "iki zikir" sözü ile iki farzı, yani Cuma namazını ve hutbeyi kastetmektedir.

9 bk. Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 74-78. "Hâtıb b. Ebû Beltea el-Lahmî, sahabîdir. (ö. 30/650). Hz. Peygamberle (s.a.) birlikte bütün savaşlara katılmıştı. Sahâbe arasında en güçlü ok atandı. Büyük tüccardı. Hz. Peygamber (s.a.), İskenderiye Emîri Mukavkıs'a yazdığı mektubu onunla göndermişti. Câhiliye döneminde Kureyş'in süvarilerinden ve şairlerindendi" (Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 159).

insanı küfre götürüp ve imandan çıkarmış olsaydı, kâfirin ona düşman değil dost olması gerekirdi. Zira Cenâb-ı Hak; "Kuşkusuz haktan sapanlar birbirlerinin dostlarıdır"[10] buyurmaktadır. Açıklamaya çalıştığımız âyette Allah, **Ey iman edenler!** buyurarak, onlara mümin adını vermektedir. Bu fiilin büyük günah olduğunun delili ise şudur: O[11], Mekkelilere, Resûlullah'ın (s.a.) savaşa hazırlandığını haber vermişti, bununla aynı zamanda onlara Resûlullah'a karşı savaşmaya hazırlanmalarını da emretmiş oluyordu. Resûlullah'a karşı savaşa hazırlanma emrini verenin ise büyük günah işleyen biri olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Buna rağmen Cenâb-ı Hak, **Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin,** meâlindeki buyruğuyla onu müminler zümresine dâhil etmektedir. İşte bu delillerden dolayı, büyük günahın kişiyi küfre sokmadığı ve iman ismini değiştirmediği ortaya çıkmaktadır. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin de bizim de düşmanımız olan kişileri dost edinmeyi bize yasaklaması, düşmanları dost edinmekte herhangi bir hikmetin bulunmadığını gösterir. Mûtezile mensupları, Cenâb-ı Hak bütün kulların iman etmesini dilemiştir kanaatini taşımaktadır. Şimdi, Allah Teâlâ bunu di-
105 lediğine göre, [§]onların kendisine düşmanlığı tercih edeceklerini bilmesine rağmen yine de kendileriyle dost olmalarını da dilemiş demektir, şeklindeki sözleriyle onlar, sanki Allah'ı hikmetli söz söylemekten çıkarıp âkıbeti görememekle nitelemektedir. Bütün bunlar her türlü kusurdan münezzeh olan Cenâb-ı Hak için caiz olmayan şeylerdir. Mûtezile Allah'ı bu şekilde nitelemekle haktan sapmış ve fıska düşmüşlerdir; onların küfre düşmelerinden de endişe edilir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Onlara sevgi göstermek, yani onlara yazdığı mektupla sevgisini göstermek[12]. **Oysa onlar, size gelen gerçeği inkâr etmektedirler; üstelik Rabb'iniz Allah'a iman ettiniz diye peygamberi ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar,** cümlesi ile **Eğer benim yolumda savaşmak ve hoşnutluğumu kazanmak üzere yola çıkmışsanız** cümlesinde kastedilen kişilerin, Mekke'den Medine'ye hicret edenler olması muhtemeldir. Bu, iki yorumun doğruya en yakın olanıdır. Çünkü Hâtıb Mekke'den Medine'ye hicret etmiş, âyet de onun hakkında nâzil olmuştur. Bununla müslümanların, Mekke'ye karşı cihada çıkmak isteyişlerinin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bunlardan hangisinin doğru olduğunu en iyi bilen Allah'tır.

10 el-Câsiye, 45/19.

11 Hâtıb b. Ebû Beltea'yı kastediyor.

12 Burada Hâtıb b. Ebû Beltea'nın, akrabalarına yazdığı mektup kastedilmektedir.

Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da bildiğim halde onlara gizliden gizliye sevgi besliyorsunuz. Yani sizin Mekkeliler'e gizlice yazdığınız mektubu Allah çok iyi bilmektedir. **Açıkladıklarınızı da en iyi bilenim.** Yani ileri sürdüğünüz mazeretlerin mahiyetini de en iyi ben bilirim. **İçinizden kim bunu yaparsa,** yani Allah düşmanlarını dost edinirse; **bilsin ki doğru yoldan sapmış demektir,** yani yaptığının doğruluğuna inanırsa imandan sapmış olur, inanmayıp yapsa da sapmış olur. *En doğrusunu Allah bilir.* **Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da bildiğim halde onlara gizliden gizliye sevgi besliyorsunuz.** Bu ilâhî beyan müminleri gizli ve açık her durumda Allah'ın gözetlemesi altında bulunduklarını bildirmekte, gizli ile açığı bir araya getirmeleri için O'ndan sakındırmakta ve Mekkeliler'e yazdıkları mektubu resûl'üne haber verdiği gibi, gizlice yaptıklarından da onu haberdar etmekle korkutmaktadır.

[§]Bu âyetteki en önemli şey, gizli ve açık yaptıkları bütün günahları pey- 106
gamberine haber vermek suretiyle müminleri isyandan vazgeçirmesi ve bu davranışları yasaklamasıdır. Müminler, Resûl-i Ekrem'in açıktan yaptıklarını bildiği gibi gizli yaptıklarını da Allah'ın kendisine bildirmesi yoluyla bildiğine kanaat getirirlerse, bu durum onları gizli ve açık her türlü isyandan vazgeçmeye ve yapmaya davet edildikleri şeyleri yerine getirmeye mecbur eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

إِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ
وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ ﴿٢﴾

2. "Onlar sizi bir yakalasalar size yine düşmanca davranırlar, elleriyle ve dilleriyle size kötülük etmeye çalışırlar ve isterler ki sizler de hakkı inkâr edesiniz."

Onlar sizi bir yakalasalar size yine düşmanca davranırlar, elleriyle ve dilleriyle size kötülük etmeye çalışırlar. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bize göre bu âyet şöyle yorumlanmalıdır: Cenâb-ı Hak, kâfirlerin mallarına olan düşkünlüklerini gören müslümanların, çocuklarını ve mallarını korumak için onlara özendiklerini görünce, onları şöyle ikaz etmiştir: Onların koruma gayretlerine nasıl özenirsiniz? Şayet onlar size güçleri yeter ve galip gelirlerse öldürürler, dilleriyle sizi incitirler. Sanki O, şöyle buyuruyor: Kendilerine gizlice sevgi göstermek suretiyle onlara nasıl dost olursunuz? Eğer onlar galip gelirlerse sizi öldürürler, çünkü onlar size düşmandır.

Onlar isterler ki sizler de hakkı inkâr edesiniz. Yani onlar, sizin küfre dönmenizi isterler. Bununla birlikte güçleri yeterse yine de sizi öldürürler. Onların size karşı durumu bu olduğuna göre çocuklarınızı ve mallarınızı korumalarına nasıl tamah edersiniz?

لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ
وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٣﴾

3. "Kıyâmet gününde ne yakınlarınızın ne de çocuklarınızın size yararı olabilir; Allah aranızda hükmünü verir. Yapıp ettiklerinizi Allah tamamıyla görmektedir."

Kıyâmet gününde ne yakınlarınızın ne de çocuklarınızın size yararı olabilir; Allah aranızda hükmünü verir. Bu âyet iki şekilde yorumlanabilir:
Birincisi, kıyâmet günü yakınlarınız ve çocuklarınız bile size hiçbir fayda ve-
remeyeceğine göre o kâfirlerle nasıl dost olursunuz? İkincisi, kıyâmet günü
yakınlarınız bile size şefaat edemez ve hiçbir fayda sağlayamaz. **Allah aranızda**
107 **hükmünü verir,** meâlindeki cümle de iki şekilde yorumlanabilir: [§]Birincisi,
sizinle yakınlarınız hakkında hükmü Allah verecektir. Çünkü Cenâb-ı Hak;
"O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından
kaçar"[13] buyurmuştur. İkincisi, amellerinizin farklılığından dolayı o gün Allah
sizinle yakınlarınızı ayırır, herkes amelinin gerektirdiği yere gider.

قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فٖٓي اِبْرٰهٖيمَ وَالَّذٖينَ مَعَهُ اِذْ قَالُوا
لِقَوْمِهِمْ اِنَّا بُرَءٰٓؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ كَفَرْنَا بِكُمْ
وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَٓاءُ اَبَدًا حَتّٰى تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ
وَحْدَهُٓ اِلَّا قَوْلَ اِبْرٰهٖيمَ لِاَبٖيهِ لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَٓا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللّٰهِ
مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَاِلَيْكَ اَنَبْنَا وَاِلَيْكَ الْمَصٖيرُ ﴿٤﴾

---

13 Abese, 80/34-35.

4. "İbrahim'de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiğimiz yoktur. Sizi (ve değerlerinizi) ***reddediyoruz. Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah'a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır. Ancak İbrahim'in, babasına 'Hiç şüphen olmasın bağışlanman için dua edeceğim, ama Allah'tan sana geleceklere karşı yapabileceğim bir şey de yoktur' demesi başka. Rabb'imiz! Sadece sana dayanıp güvendik, sana yöneldik; dönüş de ancak sanadır."***

İbrahim'de ve ona uyanlarda size güzel bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiğimiz yoktur. Geçmiş milletlere dair haberlerin verilmesindeki ana gaye, onda bu ümmet için ibretler bulunmasıdır. Geçmiş ümmetlerden mümin olanlar hakkında verilen haberlerden amaç, bu ümmetin müminlerini uyarmak ve diğer ümmetlerin kâfirlerinin müminlere nasıl mukabele ve muhalefet ettiklerini bildirmektir. Geçmiş ümmetlerin kâfirleri hakkında verilen haberlerin de, onların yaptıkları gibi yapmamaları ve onların müstahak görüldükleri cezaya uğramamaları için bu ümmetin kâfirlerini korkutma amacı vardır. O haberlerden peygamberler hakkında olanlar da, mâruz kaldığı şeylerden dolayı peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem için bir tesellidir. Burada diğer bir ölçü de şudur: Hitap, bazan muhatabın şahsına yönelik olarak hitap edilen şeyi yapmasını sağlamak içindir. Bazan da başkasına verilecek bir uyum sağlama emridir, bu da illede kendisine emir verilmeden gerekeni yapmayan kişiye yöneliktir. Şimdi, Cenâb-ı Hak bu âyette müminlere, İbrahim aleyhisselâma ve onunla beraber olan müminlere uymalarını emretmektedir. Ve bunların kâfirlere yönelik tavırlarını ve onlarla dostluğu terketmeleri gerektiğini haber vermektedir. Sanki O, şöyle buyurmaktadır: Tıpkı İbrahim
aleyhisselâmın yaptığı gibi siz de kâfirlerle dostluğu [§]ve kâfir oldukları müd- 108
detçe onlara gizli sevgi beslemeyi bırakın! **İbrahim ve ona uyanlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiğimiz yoktur.** Onlar, kendi milletlerine muhalefet etmişler ve onlarla dost olmamışlardı, siz de onlar gibi yapın! **Ancak İbrahim'in, babasına 'Hiç şüphen olmasın bağışlanman için dua edeceğim, ama Allah'tan sana geleceklere karşı yapabileceğim bir şey de yoktur' demesi başka.** Cenâb-ı Hak sanki şöyle söylemektedir: İbrahim'in, babasına söylediği **Hiç şüphen olmasın bağışlanman için dua edeceğim** meâlindeki sözü müstesna, onları örnek alın! Yani İbrahim (a.s.) müşrik babası için mağfiret istediği gibi, siz de müşrikler için mağfiret istemeyin. Çünkü İbrahim'in, babası için neden mağfiret istediğini sizler bilmiyorsunuz.

[Müşrik Yakınlar İçin İstiğfarda Bulunmak]

Hz. İbrahim'in, babası için istiğfarda bulunmasının ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebû Bekir el-Esam şöyle demiştir: O (s.a.) babasına, kendisi için istiğfar edeceğine söz vermişti. Bir peygamber olarak bu sözünü yerine getirmenin gerekli olduğunu düşündü, onun istiğfarı işte bundan dolayıdır. Hasan el-Basrî şöyle demiş: O, babası müşrikken değil, tövbe ettiği sırada onun için istiğfarda bulunmuştu. Çünkü onun, bir müşrik için istiğfarda bulunmanın helâl olmadığını bilmemesi düşünülemez; bunun helâl olduğuna inanan müslüman ve mümin olmaz. Dolayısıyla o ancak babası müslüman olunca istiğfarda bulunmuştu. Bize göre ise istiğfar bağışlanma talebidir. Cenâb-ı Hak'tan mağfiret iki şekilde gerçekleşebilir: Biri rahmet, lütuf ve ihsan mağfiretidir. İkincisi, kulu bir sebebe muvaffak kılmasıdır ki kul onu gerçekleştirdiğinde Allah Teâlâ onu bağışlar. "Rabb'inizden bağışlanmanızı dileyin; O çok bağışlayıcıdır"[14] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Yani tahakkuk ettiğinde sizi bağışlayacağı o sebebi isteyin. Bu durumda, o sebebin tahakkuku anlamında Hz. İbrahim'in babası için istiğfarda bulunması caiz olur: Yani o Cenâb-ı Hak'tan, vukû bulduğunda bağışlayacağı sebebin gerçekleşmesine muvaffak kılmasını dilemiştir. Bu doğru bir yorumdur, ama Allah'ın söz konusu sebebi gerçekleştirmeyi nasip etmediğini anlayınca babasından uzaklaştı. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'tan sana geleceklere karşı yapabileceğim bir şey de yoktur. Yani Allah'ın azabından hiçbir şeyi senden engelleyemem veya Allah sana hidâyet nasip etmezse ben sana hidâyet veremem anlamına gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, "Kuşkusuz sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, ama Allah dilediğini hidâyete erdirir"[15] buyurduğunu görmez misin? Hz. İbrahim sanki şöyle diyordu: "Allah'ın seni hidâyete muvaffak kılması için dua etmekten başka, Allah'ın aza-
109 bından bir şeyi senin için azaltmaya gücüm yetmez." [§]**Rabb'imiz! Sadece sana dayanıp güvendik, sana yöneldik.** Bu duanın, kâfirlerle anlaşmazlığın ve düşmanlığın ortaya çıktığı sırada yapılmış olması mümkündür. Yani bizim sayımız az, onların sayıları çok olduğunda düşmanlarımıza karşı zafere ulaşmamızda dayanağımız ve sığınağımız sensin, öldüğümüzde de yine sana döneceğiz.

رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاغْفِرْ لَنَا رَبَّنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٥﴾

---

14 Nûh, 71/10.

15 el-Kasas, 28/56.

5. "Rabb'imiz! Bizi, inkâr edenler için bir sınama konusu yapma. Bizi bağışla ey Rabb'imiz! Çünkü kudret ve hikmet sahibi olan sensin."

Rabb'imiz! Bizi, inkâr edenler için sınama konusu yapma! Müfessirler bu âyetin üç şekilde yorumlanabileceğini söylemiştir. Birincisi, düşmanlarımızı başımıza musallat etme, ki onlar, kendilerinin hak yolda bizim ise bâtıl yolda olduğumuzu düşünmesinler. İkincisi, onlardan ayrı olarak bize azap gönderme ki onlar kendilerinin hak yolda bizim ise bâtıl yolda bulunduğumuzu zannetmesinler. Üçüncüsü de, dünyayı onlara genişletip bize daraltma ki, onların hak yolda bizim ise bâtıl yolda olduğumuz sonucuna varmasınlar. İkinci yorumu esas alacak olursak âyet, fâsıkların kendilerinin hak yolda olduklarını zannetmemeleri için bu ümmetin âdil fertlerinin Cenâb-ı Hak'tan afiyet istemelerinin vacip olduğu anlamına gelir. Fakat buna, bu ümmetin fâsıkları, içinde bulundukları fıskın sakıncalı olduğunu zaten biliyorlar, diye cevap verilebilir. Kâfirlere gelince, onların içinde küfrü hak din olarak kabul edenler vardır, müminlere üstün geldikleri zaman da onu gerçekten hak din sanırlar. Bu ümmetin fâsıkları ise, fıskın haram ve yasak olduğunu bildiklerinden artık o zanları da kalmamıştı. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bizi sınama konusu yapma! beyanındaki "fitneten" (فتنة) kelimesi "azap" anlamındadır. Yani bizi, kâfirlere azap edilme sebebi kılma. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Rabb'imiz! Peygamberlerin aracılığıyla bize vâdettiklerini ver bize!"[16] yani peygamberlerine vâdettiğin ve bize gerekli olan o sebebi bize ver diye yorumlanmıştır. Yukarıdaki âyet de bunun gibidir. *En*
doğrusunu Allah bilir. **Bizi bağışla ey Rabb'imiz!** [§]Yani düşmanlarımızı bize 110
galip getirmeyi hak eden günahlarımızı bağışla! **Çünkü kudret ve hikmet sahibi olan sensin.** Buradaki "Azîz" kelimesi, düşmanlarından intikam alan anlamına gelir.

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ﴿٦﴾

6. "İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar için onlarda hiç şüphe yok ki güzel bir örneklik vardır. Kim yüz çevirirse bilsin ki Allah hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü hamde lâyıktır."

---

16 "Rabb'imiz! Peygamberlerin aracılığıyla bize vâdettiklerini ver bize; kıyâmet gününde bizi rezil etme!" (Âl-i İmrân, 3/194).

İçinizden Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar için onlarda hiç şüphe yok ki güzel bir örneklik vardır. Yani İbrahim ve onunla beraber olanlar, sizin için pek güzel örnektirler; onlara uyar ve itaat ederseniz siz de güzel örnek olursunuz. **Allah'ın lütfuna ve âhiret gününe umut bağlayanlar için,** meâlindeki cümle iki mânaya gelebilir: Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın sevabını ümit edenler için anlamına, ikincisi de öldükten sonra diriltileceğine inananlar için anlamına. Cenâb-ı Hak, kitabında, öldükten sonra dirilme olayını çeşitli şekillerde nitelemiştir. "Her kim Rabb'ine kavuşmayı bekliyorsa"[17] meâlindeki âyette belirtildiği üzere, Allah bazan onu kendi zatına nispet eder, bunun anlamı öldükten sonra dirilmektir. O, bazan da onu başka şekilde tavsif eder. Şayet ondan maksat "sevap" ise, o zaman, ümit eden kişinin hakikatte, davet edildiği ve ümitlendirildiği şeye ulaştıran sebepleri bulmak isteyen kişi olduğunu haber vermektedir. Korkan da hakikatte sakındırıldığı şeyden ve men edildiği yasaklardan kaçınan kişidir. Sebeplerine sarılmadan sadece ümit ve korkuya bağlanan kimse sadece Cenâb-ı Hak'tan temennide bulunmuş olur. Bu söylediklerimizin delili ise şu ilâhî beyandır: "İman edenler, hicret eden ve Allah yolunda savaşanlar, şüphesiz işte bunlar, Allah'ın rah-
111 metini umarlar"[18]. [§]Cenâb-ı Hakk'ın, ümidin mânasını, kendi yolunda cihat eden mücahitler ve kendisine itaat ederek yaşayanlar için nasıl gerçekleştirdiğine bakmaz mısın? *En doğrusunu Allah bilir.* Âyeti, öldükten sonra dirilmeyi umanlar mânasına aldığımızda da aynı şey söz konusudur. Çünkü insan yasak kılınan şeyden kaçınır ve emredileni yapmaya çalışırsa, kendisinin Allah'ın sevabına ve rahmetine götüren kişilerle dost olduğu, Allah'ın cezasına ve azabına götüren kişilerden de uzak olduğu anlaşılır. Bunu ise öldükten sonra dirilmeye inanan kişiden başkasının yapmayacağı mâlumdur. Çünkü öldükten sonra dirilmeye inanmayan kişi, ancak dünya menfaatinin peşinden koşan kişileri dost edinir ve sadece dünyada kendisine zarar veren kişilerden kaçmış olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim yüz çevirirse, meâlindeki cümle ile Allah'ın yapılmasını emrettiği şeylere itaat etmekten yüz çevirmek kastedilmiştir. **Allah hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü hamde lâyıktır,** meâlindeki cümle ile de yaratıklara itaat etmekten vazgeçilmesi kastedilmektedir. Bu da, insanlara emrettiği şeylere itaat etmelerine, ihtiyaç duyduğu veya kendisine fayda sağladığı için değil Allah'ın bütün bunlardan müstağni olduğunun bilinmesi içindir. O, bunları sadece insanların ihtiyacı olduğu ve itaatlerinin faydasının da sadece kendile-

---

[17] el-Kehf, 18/110.
[18] el-Bakara, 2/218.

rine döneceğini bildiği için emretmiştir. Âyette yer alan "el-Hamîd" lafzının, biri hamd eden, diğeri de hamd edilen olmak üzere iki anlamı vardır. Şayet "hamd edilen" anlamı kastedilirse bu ifade, yaratıklarına verdiği nimetlerden dolayı hamd edilmeye lâyık olan sadece Cenâb-ı Hak'tır, anlamına gelir. Eğer "hamd eden" mânası kast edilirse o zaman, Cenâb-ı Hak, insanların yaptıkları az amele çok mükâfat vermek suretiyle onları övmekte ve teşekkür etmektedir, yahut amelleri sebebiyle onları övmektedir, anlamına gelir. Dolayısıyla Allah, her iki anlam itibariyle de Hamîd'dir.

عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذ۪ينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةًۜ وَاللّٰهُ
قَد۪يرٌۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٧﴾

7. "Belki de Allah sizinle onlardan düşmanınız olan kimseler arasında (karşılıklı) ***bir dostluk meydana getirecektir. Allah Kadîr'dir. Allah bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir."***

Cenâb-ı Hak müminlere, kâfirlere düşman ve muhalif olmalarını, kâfir oldukları müddetçe onlarla dost olmamalarını emretmektedir. Sonra da iman ettikleri takdirde onlarla aramızda bir dostluk kuracağını vâdetmektedir. Bu, bütün insanlar herhangi bir zamanda hangi durumda iseler, Cenâb-ı Hak katında da o durumda kabul edildiğinin en büyük delilidir. Bazı câhillerin, [S]in- 112
san, herhangi bir zaman diliminde iman etse bile, o kâfir iken de Allah katında mümindir dedikleri gibi değildir. Bu anlayış, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette beyan ettiği duruma muhaliftir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Mûtezile mensupları, kendi görüşlerinde inat ederek bu âyetlere muhalefet etmiştir. Şöyle ki Cenâb-ı Hak, "benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin!"[19] buyurdu; onlarsa kendi mezheplerinden olmayanları kendilerine düşman sayıyorlar. Fakat şüphe yok ki onlar yine de böyleleriyle dostluk yapıyor ve kendileriyle aynı safta duruyorlar. Halbuki Cenâb-ı Hak bunu yasaklamıştı. Onların, âyete muhalif davrandığı şeylerden biri budur. İkincisi de şudur: Allah Teâlâ bizimle onlar arasında bir muhabbet tesis edeceğini vâdetmektedir. Onlarsa, Allah'ın, insanların fiillerinden herhangi birini yaratmaya güç yetiremediğini ileri sürüyorlar. Buna göre Cenâb-ı Hak, muktedir olmadığı bir şeyi vâdetmiştir. Böyle bir hal, Allah'ın yarattıklarından en sefih birine bile lâyık değilken, âlemlerin Rabb'ine nasıl lâyık görülür? İşte

---

19 el-Mümtehine, 60/1.

bu açıdan onlar âyete inatla karşı çıkmış durumdadır. *En doğrusunu Allah bilir.* Üçüncü bir muhalefet noktası da şudur: Her türlü eksiklikten münezzeh olan Cenâb-ı Hak, **Allah Kadîr'dir** meâlindeki beyanıyla kendisini mutlak bir kudretle nitelemiştir. Onlarsa mahlûkatın fiillerinden hiçbir şeye gücü yetmez demektedir. Bundan daha açık ve daha önemli muhalefet ne olabilir? *En doğrusunu Allah bilir.*

لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذ۪ينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدّ۪ينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ
مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِط۪ينَ ﴿٨﴾
اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذ۪ينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدّ۪ينِ وَاَخْرَجُوكُمْ
مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ اَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ
فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٩﴾

8. "Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever."

9. "Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir."

[Adalet]

Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Bu âyetteki yasağın ve serbestliğin, "ıksât" (الإقساط) kökü ile ilgisi
113 yoktur. [§]Çünkü "ıksât" adaletli davranmak demektir. Allah Teâlâ, ister dost olsun ister düşman, kimseye adaletle muamelede bulunmayı yasaklamış değildir. Onun, "Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun!"[20] meâlindeki beyanına bakmaz mısın? Allah, düşmana karşı bile adaleti terketmenin helâl olmadığını haber vermektedir. Durum böyle olunca, bu ve diğer yasağın, iyi ilişkiler içinde olmanız anlamındaki ifade ile ilgili olduğu ortaya çıkar. Sonra, açık olarak yasaklanan şeyin dışında

[20] el-Mâide, 5/8.

kalanların yasak kılınmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Rabb'imiz, **Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı yasaklamaz** buyurmaktadır. Yasak kıldığı şeyler için de; **Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar,** diye buyurmaktadır. Bilindiği gibi bazan dostluğu caiz olmayan kişilere iyilik yapılması caiz olabilir. Cenâb-ı Hakk'ın; "Anne babana dünyada iyi davran"[21] âyetini görmez misin? Sonra da Allah Teâlâ "benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin!"[22] buyruğuyla kâfirleri dost edinmeyi yasaklamaktadır. İyilik yapmakla dostluğu terketme niteliğinin aynı kişide birleşmesi caiz olunca, kendisiyle dostluk kurulması yasaklanan kişilere iyilik yapmak da caiz olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah, din konusunda sizinle savaşmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı yasaklamaz. Muhtemelen buradaki "yasaklamaz" anlamındaki lafız, "size emreder" anlamındadır. Bunun, "iyilik yapmanıza izin verir" anlamına gelmesi de muhtemeldir. Tıpkı "onların ticaretleri kâr etmedi"[23] mealindeki âyette olduğu gibi; buradaki "kâr etmedi" mânasındaki beyanı "zarar ettiler" anlamına gelir. Bununla birlikte kazanmayan ticaretin bazan zarar etmemesi de mümkündür. Bu mümkün olunca, [§]**Allah, din konusunda sizinle savaşmayan-** 114
larla iyi ilişkiler içinde olmanızı yasaklamaz, mealindeki âyetin de, bilâkis onlara iyilik etmenizi size emretmektedir anlamına gelmesi de mümkün olur. Bundan, "onlara iyilik yapmanız için size ruhsat vermektedir" mânasının kastedilmiş olması da mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

Âyette, Cenâb-ı Hakk'ın iyilik yapılmasını emrettiği, fakat dostluğunu yasakladığı kişilerin kimler olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle demiştir: Onlar Mekke'de yaşayan zayıf kişilerdi; bunlar gizlice iman etmiş, müşriklerden korktukları için imanlarını açıklayamamıştı. Cenâb-ı Hak Medine'deki müslümanlara, mektup yazmak suretiyle kendileri için tedbir almalarını emretmiştir. Çünkü Mekkeli müşrikler, Resûlullah'ın (s.a.) kendilerine savaş açtığını gördüklerinde, bu zayıf müslümanlara yapacakları kötülüklerden korkulması anlaşılır bir durumdur. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, müslümanlara, müşrikler tarafından başlarına geleceğinden kor-

---

21 "Eğer anne baban seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa, bu durumda onlara uyma, ama yine de onlara dünyada iyi davran" (Lukmân, 31/15).

22 el-Mümtehine, 60/1.

23 el-Bakara, 2/16.

kulan belalardan korunmak amacıyla onlara mektup yazmaları ve böylece çare aramalarını emretmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bazıları da şöyle demiştir: Bu âyet, kendileriyle Resûlullah (s.a.) arasında anlaşma bulunan kişiler hakkındadır. Allah müminlere, anlaşmada belirtilen süre içinde yapılan anlaşma şartlarına uyarak o insanlarla iyi ilişkiler içinde bulunmalarını emretmektedir. Bunun yanında kendileriyle savaşan ve ahitlerini bozan kişilerle dost olmalarını da yasaklamaktadır. Diğer bazı müfessirler ise şu açıklamayı yapmıştır: Âyet müşriklerin kadınları ve çocukları hakkındadır. Cenâb-ı Hak, bunlarla savaşmayarak onlara iyilik edilmesini emretmektedir. Kendileriyle savaşan müşrik erkekleri de dost edinmemelerini, bilâkis onlarla savaşmalarını buyurmaktadır.

Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir, yani inançları açısından kim onları dost edinirse, bu inanç konusunda **onlar kendilerine yazık etmişlerdir.** Yahut davranışlar açısından kim onları dost edinirse, bu davranışlar konusunda **onlar kendilerine yazık etmektedirler;** aynen daha önce "şüphesiz o, doğru yoldan sapmış demektir"[24] meâlindeki âyette belirttiğimiz gibi.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ
اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِا۪يمَانِهِنَّ فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى
الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُوا
وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ وَلَا
تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقْتُمْ وَلْيَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقُوا
ذٰلِكُمْ حُكْمُ اللّٰهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿١٠﴾ وَاِنْ فَاتَكُمْ
شَيْءٌ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ اِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَاٰتُوا الَّذ۪ينَ ذَهَبَتْ
اَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَٓا اَنْفَقُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذ۪ٓي اَنْتُمْ بِه۪ مُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾

---

[24] el-Mümtehine, 60/1.

[§]*10. "Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınayın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin. Bunlar onlara helâl değildir, onlar da bunlara helâl olmaz. Onlara* (kocalarına) *harcadıklarını* (mehirleri) *geri verin. Mehirlerini ödediğiniz takdirde bu kadınlarla evlenmenizde sakınca yoktur. Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın. Siz harcadığınızı* (verdiğiniz mehiri) *isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler. Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor. Allah hakkıyla bilmektedir, hüküm ve hikmet sahibidir."* 115

11. "Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçar, böylece (tazminat ödemek için) *sıra size gelmiş olursa, eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına denk bir şey verin. İnandığınız Allah'a karşı gelmekten sakının."*

Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde. Bize göre bu âyetin mânası -*en doğrusunu Allah bilir ya*- mümin olduklarını söyleyen kadınlar demektir. **Onları sınayın!** meâlindeki beyan, şayet imanın hakikati anlamında kullanılmış olsaydı, bu sözün söylenmesi gerekmezdi. Allah sınamayı emrettiğine göre, **size mümin kadınlar geldiklerinde** meâlindeki cümle, başta belirttiğimiz şekilde yorumlanır. Bunun bir örneği de, "Kalbi imanla dolu olduğu halde, baskı altında kalanın durumu müstesna, kim kalbini inkâra açarsa"[25] meâlindeki âyettir. Bunun anlamı, kalbi imanla dolu olduğu halde kim küfür kelimesini kullanırsa, demektir. İşte yukarıdaki âyetin de zikredilen mânaya gelmesi caizdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Müfessirler bu sınamanın şeklini de açıklamışlardır. Buna göre onlar, kendilerini vatanlarından çıkaran şeyin kocalarına duydukları nefretleri olmadığına dair Allah adına yemin ederler. Veya kendi vatanlarından başka yerlere gitmek amacı taşımadıklarına, sadece İslâm'ı arzu ettiklerine dair yemin ederler. Ancak bu, geçersiz bir yorumdur. Çünkü bir kadın müslüman olunca, dinin gereği olarak kâfir kocasından nefret etmesi onun en tabiî hakkıdır. Tıpkı "Siz bir tek Allah'a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır"[26] meâlindeki âyette ifade edildiği gibi. Şeriatin ve dinin hükmü onların bu yaptıklarını gerektirdiği halde, iddia edildiği gibi onların bununla imtihan edilmeleri nasıl caiz olur? [§]Bundan dolayı biz di- 116
yoruz ki, bazı müfessirlerin, bu sınamanın şekli konusunda yaptıkları yorum doğru değildir. Onların imtihana tabi tutulmalarının iki şekilde yorumlanması

[25] en-Nahl, 16/106.

[26] el-Mümtehine, 60/4.

mümkündür: Birincisi, onlardan imanın ne olduğunu söylemeleri istenir. Şayet imanın hakikatini söylerlerse mümin oldukları anlaşılır. İkincisi, "hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek..."[27] meâlindeki âyette olduğu gibi, diğer mümin kadınlara iman konusunda teklif edilen şeyler onlara da teklif edilir. Bütün bunları kabul ederlerse imtihanı başarmış sayılırlar. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onların imanlarını Allah daha iyi bilir. Bu âyet, o kadınları sınamanın müminlerin mükellef tutulduğu şey ile, yani zâhirde imandan anladıkları şey ile yapılacağına, imanın hakikatini ise ancak âlemlerin Rabb'i olan Allah'ın bildiğine işaret etmektedir.

Bu husus, ilmin, amel ilmi ve şehâdet ilmi diye ikiye ayrıldığını da gösterir. Amel ilmi, insanların görünen olgulara dair bildikleri ve gereğini yaptıkları bilgidir. Şehâdet ilmi ise, kendisiyle Allah adına hüküm verilmesi caiz olan [naklî-vahyî] bilgidir. Buna ancak Allah'ın nas olarak ya kitapta, ya da Resûlullah'tan (s.a.) gelen mütevatir sünnette bildirmesiyle ulaşılabilir. Amel ilmi haber-i vâhid, kıyas ve benzerleri gibi içtihat yapmanın caiz olduğu alana dairdir.

Eğer o kadınların mümin olduklarını anlarsanız onları kâfirlere iade etmeyin. Rivayet edildiğine göre Resûlullah Hudeybiye'de Kureyş müşrikleriyle; Mekkeliler'den Hz. Peygamber'e (s.a.) gelen olursa onlara iade edilmek, fakat Resûlullah'ın (s.a.) ashabından Mekke'ye dönen olursa onların yanında kalmak vb. şartlarla barış antlaşması yapmıştı. Hz. Peygamber, Hudeybiye'de iken bunları yazdırmıştı. Anlaşmanın yazması bittiği anda Sübey'a bint Hâris el-Eslemiyye adlı bir kadın müslüman olarak gelmişti. Hemen ardından kadının kocası Resûlullah'a (s.a.) başvurdu; Ey Allah'ın resûlü, karımı bana geri ver, çünkü sen bunu anlaşma maddesi olarak koydun, henüz yazının mürekkebi de kurumamıştır, dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınayın. Eğer mümin olduklarını anlarsa-**
117 **nız, onları kâfirlere iade etmeyin,** meâlindeki âyeti gönderdi[28]. [§]Cenâb-ı Hak, **bu kadınlar onlara helâl değildir. Onlar da bunlara helâl olmaz,** buyurarak, o kadınları kâfir kocalarına vermeyin diye emretmektedir. Âyet, aynı zamanda mümin kadının kâfir erkekle, kâfir erkeğin de mümin kadınla nikâhlanamayacağını haber vermektedir.

---

[27] el-Mümtehine, 60/12.

[28] Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, VIII, 256.

Onların (kocalarına) harcadıklarını (mehirleri) geri verin. Cenâb-ı Hak bu âyette, karısına yaptığı harcamayı kâfir kocasına verin buyurmaktadır. Müşriklerle müslümanlar arasında yapılan anlaşmaya göre, Mekkeli kadınlardan biri mümin olarak Medine'ye gidecek olursa kâfirlere iade edilmeyecek, ama kadına verdikleri mehir kocalarına ödenecekti. Müslüman kadınlardan biri irtidat ederek Mekke'ye dönecek olsa, Medinelilere iade edilmeyecek, fakat böylelerine yapılan harcamalar kocalarına ödenecekti.

Bilindiği gibi biri kadına verdiği mehiri alıyor, öbürü de kadına mehirden başka yaptığı harcamayı alıyordu. Yalnız ondan, -daha önce verdiğimiz örneklerde işaret ettiğimiz gibi- vermiş olduğu şeyin cinsinden alınırdı. Bundan dolayı âlimlerimiz şöyle demiştir: Gayr-i müslimler, müslüman tüccardan ticaret vergisi aldıkları için müslümanlar da savaşçı tüccarlardan aynı vergiyi alır. Malı kendisinden alan başkası da olsa, ancak malın kendi cinsinden alınırdı. Buna göre biz de deriz ki bir sıkıntı, iyi ve kötü kişiye eşit şekilde gelebilir. Âdemoğlunun mâruz kaldığı sıkıntıların, onun kazandığı günah ve kötülüklerin cezası olmaması mümkündür. Çünkü Cenâb-ı Hak, kulunu ilk olarak bu dünyada imtihan eder. Âhirette ise hiç kimse başkasının yaptığından hesaba çekilmez ve cezalandırılmaz, aksine herkes kendi yaptığının karşılığını görür; kötülük yapmışsa kötülük, iyilik yapmışsa iyilik görür. *En doğrusunu Allah bilir.*

Mehirlerini ödediğiniz takdirde bu kadınlarla evlenmenizde sakınca yoktur. Yüce Allah bu âyette, mehirlerini verdiğiniz zaman o kadınlarla sizin, yani müslümanların evlenmelerinde bir günah yoktur buyurmaktadır.

Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın. İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah'ın (s.a.) kızı Zeynep, kocasından önce müslüman olmuştu. Kocası daha sonra müslüman olunca Hz. Peygaber kızını ilk nikâhı ile kocasına verdi. Bu olay, [§]**Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın** 118
meâlindeki âyet nâzil olmadan önce. Bu âyet-i kerîme nâzil olduktan sonra, artık bir koca müslüman olup İslâm diyarına hicret edince karısı ile arasındaki nikâh bağı koptu[29]. Aynı şekilde kadın hicret edip kocası geride kaldığı zaman da durum aynıdır. **Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın** meâlindeki ilâhî buyruk hakkında bazıları, yani kâfir kadınların nikâh akdini tutmayın anlamına gelir, demiştir. Buna göre kimin Mekke'de kâfir bir karısı olursa, o kâfir kadın asla iade edilmez, çünkü o artık onun karısı değildir, aralarındaki nikâh bağı kopmuştur. Bazıları şöyle der: **Kâfir kadınları nikâhınız altın-**

[29] İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 118-119.

da tutmayın meâlindeki cümle, kâfir kocanın nikâh bağı (ismeti) sebebiyle muhacir hanımlarla evlenmekten geri durmamanız konusunda bizi ikaz etmektedir. Bu yorumda ismet menetmek anlamındadır. "Kevâfir" kelimesinin erkekler için kullanılması caizdir. Burada da âyetin zâhiri, "kevâfir"in erkekler anlamında olduğunu göstermektedir, söz konusu olduğu için. *En doğrusunu Allah bilir.*

Siz harcadığınızı (verdiğiniz mehiri) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler. Allah buyuruyor ki: Şayet müslüman bir kadın Mekke kâfirlerine gidecek olursa, onun mehirini Mekkeliler'den isteyin ve kadının kocasına verin. **Onlar da harcadıklarını istesinler.** Eğer Mekkeli bir kadın hicret edip sizin yanınıza gelecek olursa, onun müşrik kocasının kendisine vermiş olduğu mehiri geri verin. Bu, Hz. Peygamber (s.a.) ile Mekkeliler arasında yapılan anlaşmanın gereği idi.

Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor. Yani müslümanlarla Mekkeli kâfirler arasında yapılan anlaşmada, mehiri birbirlerine iade etmek konusunda Allah'ın hükmü budur. **Allah hakkıyla bilmektedir, hüküm ve hikmet sahibidir.** Yani müslümanlarla anlaşmalı kişiler arasında sözünü ettiğimiz konulardaki hükmü bilendir.

Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçar, böylece (tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa. Şayet mümin bir kadın, aranızda herhangi bir anlaşma olmayan ve savaşan Mekke kâfirlerine katılırsa, aranızda da o kadının müslüman bir kocası bulunursa. **(Tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa.** Yani elinize ganimet malı geçerse. **Eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına**
119 **denk bir şey verin.** [§]Ganimet henüz taksim edilmeden önce, kadına ödenen mehiri onun müslüman kocasına verin. **Allah'a karşı gelmekten sakının.** Allah'ın size emrettiği bu konuda O'na karşı gelmekten sakının. **Sizler, O'na inanıyorsunuz.** O'nu tasdik ediyorsunuz; öyleyse ödemenizi eksik yapmayın. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu, Mesrûk'tan (r.h.) gelen rivayettir; Zührî'nin de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Müslümanların, müşriklere kaçan müslüman kadının mehirini onlardan istemeleri, kâfirlerin de müslüman olarak bize gelen kadınlarının mehirini müslümanlardan istemeleri Allah'ın hükümlerindendir. Müminler, Cenâb-ı Hakk'ın hükmünü kabul ve ikrar etmişler, müşriklerse bunu kabul etmeye yanaşmamışlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçar, böylece (tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa, eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına denk bir şey verin!** meâlindeki âyetini in-

dirdi[30]. Cenâb-ı Hak müslümanlara, evli ve müslüman bir kadın eğer kâfirlere gidecek olursa, kocasının ona vermiş olduğu mehiri ellerindeki maldan kendisine ödemelerini, onlardan müslüman olarak bize gelen muhacir bir kadının mehirini de müşriklere ödemelerini emretmektedir. Ellerinde mal kalmamışsa, onu savaşanlara ödemesi gerekir; ey savaşçılar, elde ettiğiniz ganimetten bunu ödeyin!

En doğrusunu Allah bilir ya, bunun aslı şöyle olmalıdır: **Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçarsa...** Eşlerinize harcadığınız malî imkân elinizden gider, sonra da düşmanlarınıza galip gelerek ganimet kazanırsanız, **eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına denk bir pay verin,** kendilerinin yaptıkları harcama kadarını onlara ödeyin! Âyette sanki şöyle denilmektedir: Sizin onlara giden kadınlarınıza yaptığınız harcamayı onlardan isteyin. İstediğiniz halde onlar kaybettiğiniz miktarı size vermezlerse, o zaman daha sonra onlarla savaşır ve galip gelerek ganimet elde ederseniz, eşlerine yaptığı harcamadan dolayı uğradığı zararı kocasına ödeyin!

Bil ki bu âyet, çeşitli hükümler içermektedir. Bunların ilki içtihadın ve zâhirî ilimle amelin caiz olduğudur. **Allah onların imanlarını daha iyi bilmekle beraber, siz de onları sınayın! Eğer mümin olduklarını anlarsanız,** meâlindeki ilâhî beyan, içtihat ve imtihan yoluyla anlarsanız, demektir. **Onları kâfirlere iade etmeyin,** hükmü de zâhirî bilgiye dayanan bir hükümdür. Bu hükümle amel etmenin caiz olduğuna işaret eder.

[§]İkincisi, ister dârülislâmda ister dârülharpte olsun, aynı memlekette **120**
eşlerden biri müslüman olduğu zaman, bizzat müslüman olmasıyla veya başka bir yere katılmasıyla karı-kocanın ayrılmaları gerekir mi? Bişr el-Merîsî, başka bir yere katılmasıyla hemen ayrılık gerçekleşir, demiştir. Şâfiî, eğer kadınla gerdek vukû bulmuşsa üç hayız görmeden ayrılık olmaz, gerdek vukû bulmamışsa hemen ayrılırlar. Bizim [Hanefî] âlimleri de şöyle demiştir: Onlar dârülharpte olup eşlerden biri müslüman olmuşsa kadın üç hayız görmeden ayrılık vukû bulmaz. Şayet dârülislâmda ve zimmî iseler, eşlerden biri müslüman olduğunda, devlet başkanı diğer eşe müslüman olmasını teklif etmeden ayrılık vukû bulmaz; teklif ettiğinde kabul ederse ne âlâ, etmezse onları ayırır. Bişr, **Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde, -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınayın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere iade etmeyin. Bunlar onlara helâl değildir, onlar da bunlara helâl olmaz,** meâlindeki âyetin zâhiri anlamıyla o kanaate varmıştır. Onlardan birinin diğerine helâl olmadığını söylemiş, buna başka bir şey ilave etmemiştir.

---

30 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 306.

Bizim [Hanefî] âlimleri (r.h.) ise âyeti delil kabul etmiş ve şöyle demişlerdir: **Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde, onları sınayın,** meâlindeki âyetten dolayı, ayrılık sadece İslâm'a girmekle olmaz. Şayet sadece imanla ayrılık vukû bulsaydı imtihanın anlamı olmazdı. Onların kocalarına haram sayılmalarının, ancak sınama ile mümkün olacağı zikredildiğine göre sadece imanla ayrılığın meydana gelmeyeceği sabit olmuştur. Bunun bir örneği de, "Zina eden erkek, ancak zinakâr veya müşrik kadınla evlenir, zina eden kadın da ancak zinakâr ve müşrik erkekle evlenir. Bu, müminlere haram kılınmıştır"[31] meâlindeki âyettir. Sonra Cenâb-ı Hak, "Eşlerine zina suçlamasında bulunanlar..."[32] diye buyurmuştur. Eğer zina etmesi, kadının kendisine haram olmasını gerektirseydi erkek, karısına zina etmek suçlamasında bulunmazdı. Bilâkis karısına, sen zina ettin, dediği zaman sanki ona, seninle benim aramda nikâh yoktur, demiş olurdu. **Eşlerine zina suçlamasında bulunanlar** anlamındaki ifadesiyle kocanın karısına zina isnadında bulunduğu sabit olun-
121 ca, [§]zina etmesi sebebiyle kadının kendisine haram olmasını gerektirmediği de ortaya çıkmış olur. Sırf iman etmek de böyledir; eğer o, kadını kocasına haram kılsaydı, imtihan etmenin anlamı kalmazdı. İman ettiğini bizzat söyledikten sonra yine de iman konusunda imtihan edilmesi emredildiğine göre, sadece imanla kocasına haram olmayacağı sabit olur, mutlaka ona başka bir şeyin daha eklenmesi gerekir. Buradan anlaşılmaktadır ki âyetin zâhiri ile amel etmek mümkün değildir, çünkü söz konusu âyet mutlak mânada hüküm çıkarmaya elverişli değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkinci delil de şudur: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemin ashabından, önce erkekler müslüman olmuş, hanımları ise daha sonra İslâm'a girmişlerdi. Onlardan herhangi birinin nikâhını yeniden kıydığına dair herhangi bir rivayet yoktur. Eşlerden birinin sadece İslâm'a girmesiyle ayrılık vukû bulsaydı, Allah Resûl'ü'nün (s.a.) ashabı öncelikle nikâhlarını yenilerdi. Şayet, "onların hep birlikte İslâm'a girmiş olması mümkündür", denilirse biz de deriz ki: Bu, âdet, örf ve hayatın yürüyüşü açısından mümkün olmayan bir şeydir, onlar birlikte İslâm'a girmek isteselerdi bile bu, fiilen gerçekleşmezdi. Binaenaleyh onlardan birinin, eşinden önce İslâm'a girmiş olması kaçınılmazdır; bunun yanında herhangi birinin nikâhını yenilediği de rivayet edilmemiştir. Bu durumda sadece İslâm'a girmekle ayrılığın gerçekleşmeyeceği ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[31] en-Nûr, 24/3.

[32] en-Nûr, 24/6.

Üçüncüsü, ashâb-ı kirâmdan (r.a.) memleket farklılığı ile sebeplerin farklılığına dair herhangi bir şey rivayet edilmemiştir. İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledildiğine göre karı-koca dârülharpte olduklarında, kadın üç hayız görünceye kadar nikâhlı kalırlardı. Hz. Ali'den (r.a.) de, hicret boyunca nikâhlı kalacakları rivayet edilmiştir. Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre de karı-koca dârülislâmda iken eşlerden biri müslüman olursa, devlet başkanı diğerine müslüman olmayı teklif edinceye kadar nikâhlı kalmaya devam ederler. Bütün bunlar şunu göstermektedir ki birinin sadece İslâm'a girmesiyle ayrılık vukû bulmaz, mutlaka ona başka bir şeyin daha eklenmesi gerekir. Bu konuda biraz önce nakledilenlerden başka, kimseden farklı bir rivayet sabit değildir. Bu durumda bu noktada icmâ gerçekleşmiştir. İşte [Hanefî] âlimlerimiz de bundan dolayı onların bu kanaatlerine katılmışlardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§] Dördüncüsü, eşlerden biri dârülislâma hicret eder, diğeri de dârülharpte 122
kalırsa, bize göre aralarında ayrılık vukû bulur. Şâfiî'ye göre ise memleket farklılığı ile ayrılık oluşmaz. Çünkü, der, müslüman oraya güven ve emniyetle girebiliyorsa, hanımının nikâhı bozulmaz. Harbî de bizim yanımıza güvenle gelebiliyorsa eşi ile arasında ayrılık vukû bulmaz. Karı-koca dârülharpte birlikte müslüman olur da, sonra biri dârülislâma giderse yine ayrılık vukû bulmaz. Buradan anlaşılmaktadır ki, ayrılığın gerçekleşmesi için memleket farklılığına itibar edilemez.

Ancak bize göre memleket farklılığının anlamı bu söylenenler değildir. Onun anlamı, ister müslüman olsun ister zimmî, eşlerden birinin dârülislâm ehlinden, diğerinin ise dârülharp ehlinden harbî bir kâfir olmasıdır. Bunların ikisi de müslüman oldukları takdirde, biri "dârülharp"te diğeri "dârülislâm"da yaşasa bile, her ikisi de aynı belde halkından sayılır. Bizim bu söylediğimize, tefsirini yapmakta olduğumuz âyette çeşitli açıdan işaret vardır. Bunlardan biri, **siz de onların mümin olduklarını anlarsanız onları kâfirlere iade etmeyin,** meâlindeki beyandır. [Din] farklılığına rağmen evlilik akdi devam ediyor olsaydı, o kadına eş olarak kendi kocası, o adama da kendi karısı başkalarından daha lâyık olurdu. Bu durumda kadının kâfir kocaya dönmesini yasaklamanın anlamı kalmazdı. Azîz ve Celîl olan Allah yine, **bunlar onlara helâl değildir, onlar da bunlara helâl olmaz,** buyurmaktadır. Bu ifade, hicret eden kadınlarla kocalarını birbirlerine haram kılmaktadır. Birbirlerine helâl olmadıkları bir konumda, nikâhın devamı tasavvur edilemez. Yahut bunun anlamı, onların birbirlerinden faydalanmalarının haram kılınmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, **onlara (kocalarına) harcadıklarını (mehirleri) geri verin,** diye buyurması da bunun başka bir delilidir. Allah, o kadının mehirini kocasına iade etmeyi emretmek-

tedir. Eğer karı-kocalık akdi devam ediyor olsaydı kocanın söz konusu mehiri geri almaya hakkı olamazdı. Çünkü onun, kadının hem bedenine, hem de onun bedeline sahip olması caiz değildir. Allah yine, **mehirlerini ödediğiniz takdirde bu kadınlarla evlenmenizde sakınca yoktur,** buyurmaktadır. Şayet ilk kocası ile olan nikâhı devam ediyor olsaydı "dârülislâm"da bir müslümanın onunla evlenmesi caiz olmazdı. Yine Cenâb-ı Hak, **kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın,** buyurarak kâfir kocanın nikâh bağı sebebiyle muhacir kadınlarla evlenmekten geri durmayı biz müslümanlara yasaklamaktadır. Bütün bunlar, haramlığın (din) farklılığına bağlı olduğunu göstermektedir.

123 [§]Belirttiğimiz görüşlere dair diğer bir aklî delil şudur: Bir kadın esir alındığında, kocasıyla nikâh akdinin bozulduğu konusunda âlimler icmâ etmiştir, tâ ki bu sayede esir alan kişinin, gerekli temizlik müddetinden sonra onunla cinsel ilişkiye girebilmesi helâl olabilir. Kadının İslâm'a girmesiyle nikâh akdinin sona ermesine gelince, fakihlerin çoğunluğu kadının sadece İslâm'a girmesiyle -ilk kocasıyla gerdeğe girdikten sonra olmak ve İslâm'a girmeye başka bir şeyin eklenmemesi ve kadını esir alanın mülkiyetine geçmesi hariç, mülkiyetin nikâha mani olmadığı da mâlumdur, kocasıyla olan evliliğinin bitmeyeceğinde ittifak etmişlerdir. Câriye statüsünde olanlara ilk defa nikâh akdi yapılmasının caiz olduğuna bakmaz mısın? Bundan dolayı câriye, satıldığı zaman satın alanın mülkü haline gelse de nikâh akdi sona ermez. Şu husus da gözden kaçmamalıdır: Bir adam ölür ve geride nikâhlı bir câriye bırakırsa, onun mülkiyeti ölen adamın varisine geçer, nikâhı da ortadan kalkmaz. Bu iki durumda ayrılık meydana gelmediğine göre geride sadece ayrı beldede bulunma meselesi kalmıştır. İşte bu hal, esir alınan kadınlar için ayrılık sebebinin farklı beldelerde bulunmak olduğunu gösterir. Bu farklılık muhacir kadınlar için de söz konusudur. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkrime vasıtasıyla İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen bir rivayete göre o, şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.), kendi kızı Zeyneb'i yıllar sonra, kocası Ebu'l-Âs b. Rebî'e ilk nikâhıyla geri vermişti. Zeyneb, kocasını müşrik olarak Mekke'de bırakmış, kendisi Medine'ye hicret etmişti. Sonra Resûlullah onu ilk nikâhıyla kocasına geri vermişti. Bunu delil göstererek bazıları farklı beldelerde bulunmanın ayrılık gerektirmediğini ileri sürmüştür[33].

Biz onlara deriz ki söz konusu rivayeti bu konuda delil göstermek çeşitli açılardan doğru değildir. Bunlardan biri şudur: Hz. Peygamber (s.a.) kızını, ona, altı yıl sonra ilk nikâhıyla vermişti. Bir kadının üç hayız dönemini ge-

[33] İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 119.

çirdikten sonra ilk nikâh akdiyle tekrar kocasına verilemeyeceği konusunda fakihler arasında ihtilaf yoktur. Altı yıllık bir sürede sadece üç hayızın gerçekleşmiş olmasının mümkün olmadığı da bilinmektedir. Bu durumda bu konuda söz konusu rivayet delil olamaz.

İkincisi, İkrime, kocasından önce İslâm'a giren bir yahudi kadın hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.), "o kendi nefsine herkesten daha çok mülkiyet sahibidir", dediğini rivayet eder. Bu rivayet, İbn Abbâs'ın da kadının İslâm'a girmesiyle ayrılık vukûa geldiği görüşünde olduğunu gösterir[34]. Râvî rivayet ettiği şeyin aksiyle amel ettiği zaman, bu onun neshedildiğini gösterir. Çünkü onun, Resûlullah'a muhalefet etme ihtimali yoktur.

[S]Üçüncüsü, Amr b. Şuayb'ın babası vasıtasıyla dedesinden rivayet et- 124
tiğine göre Hz. Peygamber (s.a.), kızı Zeyneb'i Ebu'l-Âs'a ikinci bir nikâhla vermişti[35]. Buna göre bu iki rivayet arasında aykırılık ortaya çıkmıştır, bu da ilk rivayetin delil olarak kullanılmasını geçersiz kılar. Eğer bir tercih yapılacak olursa; ilk rivayette sadece kocası müslüman olduktan sonra Zeyneb'in kendisine verildiği haber verilmekte, ancak ikinci bir nikâhın yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Amr b. Şuayb'ın rivayetinde ise Ebu'l-Âs'ın müslüman olması üzerine, aralarında ikinci bir nikâh akdinin yapıldığı haber verilmektedir. Bu durumda bu rivayet, ilkinden daha çok tercihe şâyandır. Çünkü ilk rivayet sadece meselenin zâhirini haber vermektedir. İkinci rivayette ise râvî, bildiği bir olayı haber vermektedir. Rivayetler arasında buna benzer başka tercihlerimiz de olmuştu. İbn Abbâs'ın, Hz. Peygamber (s.a.) ihramlı iken Meymûne ile evlenmişti hadisini, Yezîd b. Esam'ın, helâl (ihramsız) iken onunla evlenmişti, rivayetine tercih etmiştik. Çünkü İbn Abbâs'ın (r.a.) naklettiği hadis, olayın cereyan şeklini haber vermekte, diğeri ise ilk halin zâhirinden bahsetmektedir. Kocası hür iken kendisini âzat ettiğini söyleyen Berîre[36] hadisi de böyledir. Başka bir rivayette de kocasının o sırada köle olduğu belirtilir. Bu rivayetlerden ilki, diğerine tercih edilir, çünkü hadisenin oluş tarzını haber vermektedir, diğeri ise durumun (detayını değil) zâhirini ifade etmektedir. Dolayısıyla ilki tercihe şayandır. İşte söz konusu ettiğimiz meseledeki rivayetler de böyledir[37].

---

34 Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, V, 331.

35 *Tefsîru İbn Kesîr*, VIII, 119.

36 Berîre, müminlerin annesi Hz. Âişe'nin azatlısıdır (bk. İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 876; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 50).

37 Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, III, 82.

Dördüncüsü, Ebû Hanîfe'ye (r.a.) göre hicret eden kadın için iddet yoktur, İmâmeyne[38] göre ise vardır. Söz konusu âyet çeşitli yönlerden Ebû Hanîfe için delil oluşturur. Azîz ve Celîl olan Allah, **eğer mümin olduklarını anlarsanız onları kâfirlere iade etmeyin,** diye buyurarak muhacir kadınların ilk kocalarına iadesini yasaklamıştır. Şayet onlar için iddet söz konusu olsaydı kocasının, kendisini geri çevirmesi ve iddet süresini orada geçirmesi gerekirdi. Cenâb-ı Hakk'ın "o kadınları kendi oturduğunuz yerde oturtun"[39] diye buyurduğunu
125 görmez misin? [§]İddetleri devam ettiği sürece onları kendi evlerinde bulundurmalarını Allah, kocalarına nasıl emrediyor? **Onları kâfirlere iade etmeyin,** meâlindeki âyete gelince, bu da onlar için iddet olmadığını gösterir. **Bu kadınlarla evlenmenizde sakınca yoktur,** meâlindeki beyan böyledir. Allah, iddeti hiç söz konusu etmeden mutlak olarak onların evlenmelerini mübah kılmaktadır. **Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın,** meâlindeki âyet de böyledir. Şayet iddet gerekli olsaydı, Allah Teâlâ'nın "o kadınlar üzerinde hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur"[40] hükmü gereği nikâhın da devam ediyor olması gerekirdi. Allah'ın, iddeti kocanın hakkı olarak nasıl belirlediğine bakmaz mısın? Kocanın, hanımı üzerinde bir hakkı olduğu kabul edilince kadın onun nikâhındadır, demektir. **Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın,** meâlindeki âyet nikâh bağının koptuğunu ifade eder. Nikâhın varlığı iddeti gerektirdiğine ve Allah da nikâhı yok saydığına göre, biz de o kadının nikâh bağını kestik ve kadını iddet beklemekten de kurtardık. *En doğrusunu Allah bilir.* Bir de şu var: Fakihler, bir kadın esir alındığında ayrılık meydana gelir ve iddet düşer hükmünde icmâ etmişlerdir. Birinin mülkiyetine sahip olmak, iddeti düşürme (bozma) bebebi değildir, fakat iddeti bozma sebebidir. Esir olma hali ile hicret etmesi halinde kadından iddet düşer, ama sadece esirlik iddeti düşürme sebebi değildir, burada iddeti düşüren memleket farklılığıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Beşincisi, bu âyet göstermektedir ki insanların Kur'ân'daki bir hükümle amel etmeyi terketmeleri onun neshedildiğine işaret edebilir. Zira **onlara (kocalarına) harcadıklarını (mehirleri) geri verin,** ve **siz harcadığınızı (verdiğiniz mehiri) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler,** anlamına gelen beyanındaki hüküm hakkında kitap ve sünnette bir emir olmadığı halde terk edilmiştir, yani insanlar onun terkinde icmâ ettikleri için terk edilmiştir. Bu

38 İmâmeyn ile İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî kastedilmiştir.
39 et-Talâk, 65/6.
40 el-Ahzâb, 33/49.

ve "kalpleri kazanılacak olanlar"[41] meâlindeki âyette geçen ifadeler, örf hükmünde özel bir anlam için var olmuş, fakat sonra bu mâna ortadan kalkmıştır. Mânası aklen anlaşılmayan konulara gelince bunlar hakkında kitaba göre amel etmek gerekir, insanların uygulamaması ile bunlar terk edilemez, Onların terki konusunda icmâ da oluşamaz, kaldı ki böyle bir icmâ da gerçekleşmiş değildir. Bazı âlimlerimiz şöyle demiştir: Bu âyet "Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında, aranızda mallarınızı haksızlıkla yemeyin"[42] meâlindeki âyetle ve Resûlullah'ın (s.a.) "kendi rızasıyla olmadıkça müslümanın malı (nı almak) müslümana haramdır"[43] meâlindeki hadisiyle neshedilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]Altıncısı, **Siz harcadıklarınızı isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler** meâlindeki ilâhî buyruk, Allah'ın hüküm itibariyle bizim malımız ile karşı tarafın mallarını eşit tuttuğuna işaret etmektedir. Şu da var ki düşmana galip geldiğimizde savaşanların mallarını alıp kendi mülkiyetimize geçirmemiz konusunda, keza onlar galip geldiklerinde bizim mallarımızı kendi mülkiyetlerine geçirmeleri konusunda da icmâ oluşmuştur. Kadınların, mümin ve muhacir olarak bize geldiklerindeki haramlık hükmü, insanlar hakkındaki hükümlerin farklılığını göstermektedir. Buna göre onlardan her birinin hicret etmiş olduğu kendi memleketinde bıraktığı mallar, ganimet sayılır. Çünkü Mekke fethedildiği zaman Resûlullah'ın (s.a.) ashabından herhangi birinin, Medine'ye gittiklerinde geride bıraktıkları mallarını araştırmaya giriştiği rivayet edilmemiştir. Bu mallar mutlaka ya miras kalmıştır, ya da kaydettiğimiz üzere ganimet sayılmıştır. Müslümanlar ile kâfirler arasında miras ahkâmının uygulanmadığı da mâlumdur. Miras yolu ortadan kalktığına göre geriye sadece ganimet yolu kalmıştır. *En doğrusunu Allah bilir.* 126

Yedincisi, **Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor,** meâlindeki ilâhî beyan düşmanlar arasında bile adaletle hükmedilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu aynen, "Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun!"[44] meâlindeki buyruk ve "Mescid-i Haram'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın!"[45] meâlindeki ilâhî beyan gibidir.

---

41 "Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar" (et-Tevbe, 9/60).

42 en-Nisâ, 4/29.

43 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 72.

44 el-Mâide, 5/8.

45 el-Mâide, 5/2.

Cenâb-ı Hak burada, **siz harcadıklarınızı isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler,** diye buyurarak, bizim malımızla onların malını eşit görmüştür, bu da adaletin gereğidir. Sanki o şöyle buyurmaktadır: Düşmanlarınızla aranızdaki meselelerde adalete uymanızı, Allah size emretmektedir: Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor. Onların, düşmanlık duygusunun sizi adaleti terketmeye sevketmediğini bilmeleri, kendilerini uzlaşmaya ve merhamete sevketmiştir. Ayrıca onlar, arzularınızı terk eder, adalete ve eşitliğe uyarsanız, bu duygunun kendinizden değil Cenâb-ı Hak'tan kaynaklandığını da bilmişlerdir. İşte bu davranış onları İslâm'a teşvik etmektedir. Sanki Allah şöyle demektedir: Cenâb-ı Hakk'ın emrettiği ve bir sebep haline getirdiği bu adalet, düşmanlarınızı İslâm'a teşvik etmekte ve anlaşmaya sevketmektedir. **Allah'ın**
127 **hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor.** [Ş] **Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.** Yani Allah, adalet ve eşitlik konusunda verdiği emri bilir. **Hüküm ve hikmet sahibidir.** Tedbirde herhangi bir hataya düşmez. Bütün bunlar insanlar arasında adaletin gerekli olduğunu gösterir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

[İrtidat Eden Kadınlar Öldürülmez]

Sekizincisi, bu âyet dinden dönen (mürted) kadınların öldürülmeyeceğine de işaret etmektedir. **Eğer mümin olduklarını anlarsanız onları kâfirlere iade etmeyin, meâlindeki** emir şunu göstermektedir ki kadınların mümin olduklarını anlayamazlarsa, aralarındaki anlaşma gereği onları kâfirlere iade etmeleri gerekir. İman ettiklerini söyledikleri halde kâfirlere iade edilmeleri, dinden döndükleri (irtidat) anlamına gelir. Şayet dinden dönen (mürted) bir kadının öldürülmesi gerekli olsaydı, yanlarında imanını izhar eden o kadını kâfirlere vermeyip öldürmeleri gerekirdi. Söylediğimiz gibi, mürted olduklarını bildikleri halde kadınları kâfirlere teslim ettiklerine göre, dinden dönen kadının öldürülmemesi gerektiği ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ
بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْن۪ينَ وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْت۪ينَ
بِبُهْتَانٍ يَفْتَر۪ينَهُ بَيْنَ اَيْد۪يهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْص۪ينَكَ ف۪ي
مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ

12. "Ey Peygamber! Mümin kadınlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmeyecekleri, dine ve akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmeyecekleri hususunda sana bîat etmeye geldiklerinde onların biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile. Kuşkusuz Allah bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir."

[Hicret ve Biat]

Ey Peygamber! Mümin kadınlar sana bîat etmeye geldiklerinde. Bîat ve hicret, Hz. Peygamber (s.a.) döneminde yapılması farz olan işlerdendi; her ikisi bugün de farz hükmünü alır. Hicret, Mekke'den Medine'ye yapılıyordu. Çünkü Mekkeliler'den biri müslüman olduğunda, şayet Mekke'de kalırsa kâfirler arasında dinî hayatının bozulabileceğinden korkuyordu. Ayrıca onun, dinini ve ahkâmını bilmeye de ihtiyacı vardı. Ancak bugün itibariyle Mekke'den Medine'ye hicretin gereği kalmamıştır. Ama dârülharpte yaşayan bir kâfir (ehlü'l-harb) müslüman olur da kâfirler arasında yaşamaya devam edecek olursa ve dinî hayatının bozulacağından korkarsa, [§]dinini emniyete 128
almak ve hükümlerini öğrenebilmek için oradan İslâm ülkesine hicret etmesi farz olur. Bîata gelince, onun kadınlar hakkındaki anlamı, onları İslâm'a özendirmesidir. Erkekler hakkındaki anlamı ise kâfirleri İslâm'a yönlendirmesidir. Şöyleki bîat eden kadınlara, güzel ahlâk ilkeleri ve güzel davranışlar emredildiğinde ve kâfir kadınlar da İslâm'ın, güzellikleri emreden bir din olduğunu anladıklarında, bu onları müslüman olmaya özendirir. Erkeklere de aynı şey, Hz. Peygamber'le (s.a.) birlikte cihat ve zafer kazanmak açısından emredilir, bu da İslâm'ın başarısını ve ortaya çıkmasını sağlar. Bu iki amaca sahip çıkmak bugün de her müslüman için farzdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları... hususunda sana bîat etmeye geldiklerinde. Âyetin bu kısmı, hem itikadı hem de muamelâtı içine almaktadır. **Hırsızlık yapmamak.** Bu yasak, her türlü kamu malına ve bütün ibadetlere hiyânet etmemek hükmünü de kapsar. Zira "hırsızların en büyüğü, namazından çalandır" buyurulmuştur[46]. **Zina etmemek.** Bu beyanla, gerçek anlamda zina kastedilmiş, gerçek zina ile birlikte ona götüren yolların kastedilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim Resûlullah'tan (s.a.) şöyle rivayet

---

[46] Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Hırsızlık açısından insanların en kötüsü, namazından çalan adamdır." Dediler ki: Ey Allah'ın resûlü, insan kendi namazından nasıl çalar? "Rükûunu ve secdesini tam yapmamakla" buyurdu. Veya "Rükû ve secdede sırtını düz tutmamakla" buyurmuştur (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 56; V, 110).

edilmiştir: "Eller zina eder, gözler zina eder, ayaklar zina eder; cinsel organ da bunu ya gerçekleştirir, ya vazgeçer"[47]. **Elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmemek.** Bu ilâhî beyanın söz gezdirmeyi, yani birinin lafını dostuna götürmeyi ve böylece dostluğu bitirmeye sebep teşkil etmeyi yasak-
129 lamış olması muhtemeldir. [§]Yahut zina sonucu sahip olduğunu bildiği bir çocuğu, kocasının çocuklarına katmasını yasaklamaktadır. İbn Abbâs'tan (r.a.) böyle rivayet edilmiştir[48]. **Akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmemek.** Bu beyanın, emirden kinâye olması muhtemeldir. Çünkü âyet önce yasaklara ve meşru olmayan şeylere temas etti, sonra **akla uygun hiçbir konuda sana karşı gelmemek,** diye buyurdu. Sanki kadınlara, bu yasaklanan şeylerden uzak durmayı ve Hz. Peygamber'in (s.a.) emrine uymayı emretmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın "Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir, iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar"[49] buyurduğunu görmez misin?

Onların bîatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan bağışlama dile. Cenâb-ı Hak hicret eden kadınlar hakkında söylediği gibi burada "onları sınayın"[50] buyurmadı. Bize göre bunun iki anlamı vardır. Birincisi, **Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık yapmayacakları, zina etmeyecekleri, çocuklarını öldürmeyecekleri,** meâlindeki beyanıyla Allah Teâlâ, sınamanın mahiyetini zaten söylemiş oluyordu, tekrar sınamadan söz etmeye gerek yoktur. İkincisi, hicret eden kadınlar savaş ülkesinden geliyorlardı, dinî bilmiyorlardı, onun için imtihana ihtiyaç duyuldu. Fakat bu kadınlar İslâm ülkesinde yaşıyorlardı, dinin ana ilkelerini biliyorlardı, bundan dolayı onları sınamaya ihtiyaç duyulmamıştır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onlar için Allah'tan bağışlama dile.** Bu ilâhî kelâm, büyük günahların insanı imandan çıkarmadığının delilidir. Çünkü bağışlanma talebinin, bu sınırlara uymayan kişi için yapılacağı mâlumdur. Eğer yasaklara uymamak insanı imandan çıkarsaydı, Allah Teâlâ peygamberine, o kadınlar için mağfiret dilemesini emretmezdi. İstiğfar, günahların bağışlanması (mağfiret) talebidir. Bağışlanması mümkün olmayan biri için Allah'tan mağfiret dilemek de muhaldir. Bundan dolayı, söylediğimiz gibi, büyük günahları işlemek, sahibini imandan çıkarmaz. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

47 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 344, 535.

48 "Elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek" meâlindeki âyet hakkında İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kocalarından olmayan çocuklarını onlara katmasınlar (Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 98.)

49 et-Tevbe, 9/71.

50 el-Mümtehine, 60/10.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا
مِنَ الْاٰخِرَةِ كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ ﴿١٣﴾

13. "Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği, inkârcıların kabirlerde yatanlardan (onların dirileceklerinden) *ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmiş bir topluluğu dost edinmeyin."*

Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği kavmi dost edinmeyin. Bu meâldeki âyetin yahudiler hakkında gelmiş olması mümkündür, çünkü Allah Teâlâ, onlara gazap etmişti. Azîz ve Celîl olan Allah sanki bize, kendisinin gazap ettiği kişilere gazap etmemizi, [§]O'nun düşman olduğu kişilere 130
düşman olmamızı ve O'nun dost olduklarına da dost olmamızı emretmektedir. **İnkârcıların kabirlerde yatanlardan (onların dirileceklerinden) ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir,** meâlindeki beyanın iki yorumu vardır. Biri, yahudiler peygamberimiz Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellemin Tevrat'ta haber verilen niteliklerini değiştirmişler ve tahrif etmişlerdi. Cenâb-ı Hak, onların âhirette Allah'ın sevabından ümitlerini kestiklerini Tevrat'ta belirtmişti, tıpkı **inkârcıların kabirlerde yatanlardan ümitlerini kestikleri gibi.** Yani tekrar dirilmelerinden ümit kestikleri gibi. Diğeri de kabirlerdeki kâfirler Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinden ümit kestikleri gibi, onlar da Allah'ın rahmetinden ümit kesmişlerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]SAF SÛRESİ[1] 131

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾

1. "Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih etmektedir. O Azîz'dir, Hakîm'dir."

[Tesbih]

Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih etmektedir. Cenâb-ı Hak burada "sebbeha" (سَبَّحَ), başka yerde "yusebbihu"[2] (يُسَبِّحُ) buyurmuştur; tâ ki O'nu zikredenin yaptığı tesbihin kesintisiz olduğu bilinsin. Sebbeha, olan tesbihi, yusebbihu sonsuza kadar devam eden tesbihi ifade eder. Bu ilâhî beyanda inatçı kâfirlerin akılsız durumuna düşürülmesi anlamı vardır. Şöyle ki dünyada tesbih ve övgü, ancak tesbih edilen ve övülen kişiye yönelik olur, çünkü övgüye lâyık olandan başkası övülmez, noksanlıklardan münezzeh olmaya lâyık olandan başkası takdis edilmez. Tesbih eden kişinin takdîsi ve övgüsü Allah'a boyun eğmek ve O'na yaklaşmak anlamına gelir, bu da onun şerefini ve üstünlüğünü artırır. Azîz ve Celîl olan Allah, sanki o insanın Cenâb-ı Hakk'a boyun eğdiğini ve teslim olduğunu haber vermektedir. Bu da ona şeref ve güzellik kazandırmakta, dolayısıyla Allah'a yaklaşmasını sağlamaktadır. Yalnız kâfirler müstesnadır, çünkü onlar -ondaki şeref, fazilet ve güzellikle birlikte- Cenâb-ı Hakk'ı tesbih etmeyi terketmişlerdir. *Başarıya
ulaştıran sadece Allah'tır.* [§]Bu âyet-i kerîme bir başka açıdan onların akıl- 132
sızlıklarına da işaret etmiş olabilir. O da şudur; Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkattan gelecek bir tesbihe ihtiyacı olsaydı bile, kendisini tesbih edenlerin zikri yeterli

---

1 Bu sûre 14 âyettir ve Mekke'de nâzil olmuştur. Medine'de nâzil olduğu da rivayet edilmiştir.

2 bk. el-Cum'a, 62/1; et-Tegâbun, 64/1.

olup kâfirlerin tesbihine ihtiyaç kalmazdı. Cenâb-ı Hak, onlardan da onların tesbihinden de zaten müstağnî olduğu halde, onlar tesbihi terkettiler. Onu da sadece akılsızlıklarından dolayı yapmışlardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

O Azîz'dir. Bu lafız, O'nun zatı itibariyle yüce ve üstün olduğunu ifade eder; kâfirlerin tesbihi terketmeleri, O'nu zelil etmez. **O Hakîm'dir.** Yani birbirine zıt varlıklarda bile kendi rablığının alâmetini ve vahdâniyetinin delilini koyması itibariyle üstün hikmet sahibidir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾

2. "Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?"

[Verilen Sözde Durmamak]

Bazıları şöyle demiştir: Bu âyet, savaşla ilgili olarak münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Onlar önce savaşı temenni etmişler, fakat Allah Teâlâ kendilerine savaşı emredince, "Rabb'imiz! Savaşı bize niçin yazdın?"[3] demişlerdi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da; **Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?** meâlindeki âyeti indirdi; yani neden yerine getiremeyeceğiniz vâdlerde bulunursunuz? Bazıları da şöyle demiştir: Bu âyet, yine savaşla ilgili olarak bazı müminler hakkında nâzil olmuştur; âyette takdim tehir vardır. Şöyle ki onlar, Cenâb-ı Hakk'ın en çok sevdiği amelleri yapmak istiyorlardı, O da "Ey iman edenler! Size elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi?"[4] meâlindeki âyet ile "Bilin ki Allah, kendi yolunda sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş halde çarpışanları sever"[5] anlamındaki âyeti indirdi. Fakat bu sefer müminler sözlerinde durmadılar. O zaman Cenâb-ı Hak da **Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?** meâlindeki
133 âyeti indirdi. [§]Bu âyetin bütün müminler hakkında gelmiş olması da mümkündür. Çünkü her mümin, imanı sebebiyle Cenâb-ı Hakk'a itaat etmek, O'na teslim olmak ve boyun eğmek konusundaki vâdine vefa göstermesi gerektiğine inanır. Vâdine vefa göstermediği zaman da, yaptığı her hatanın kendisini bu âyetin kapsamına sokacağından korkulur. Aslında müminlerden hiçbiri bütün

[3] "Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınınca, içlerinden bir grup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da 'Rabb'imiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaşı farz kılmasan) olmaz mıydı?' dediler" (en-Nisâ, 4/77).

[4] es-Saf, 61/10.

[5] es-Saf, 61/4.

vâdine vefa gösteremez. Bu durumda ona düşen görev bu vefasızlığından dolayı gönülden tövbe etmektir.

كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾

3. "Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır."

Allah katında çok çirkin bir davranıştır. Buradaki "makt" (المقت) lafzı nefret ve kin anlamına gelir. Allah'ın buğzuna müstahak olan kişi hiç şüphesiz azaba uğrar. Ama bu âyetin, vâdine vefa göstermeyi terketmenin helâl olduğuna inanan ve Cenâb-ı Hakk'ın yasakladığı şeyleri helâl sayan kişilerin, hiç şüphesiz O'nun gazabına ve intikamına müstahak olacakları anlamına gelmiş olması da muhtemeldir. İnancında samimi, fakat fiillerinde hataları olan insanın yaptığı günahların gruplandırılması gerekir; kişinin bunların mertebesine ve derecesine göre korku yaşaması icap eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِى سَبِيلِهِ صَفًّا كَاَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ ﴿٤﴾

4. "Bilin ki Allah kendi yolunda sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş saflar halinde çarpışanları sever."

Bu ilâhî beyan, savaşmak için tek başına cenk meydanına atılan kişiyi Allah'ın sevmediği anlamına gelmez. Çünkü savaş meydanına çıkan insanın cihadı ve savaşı daha zordur. Şöyle ki şayet o, birliğin içinde safta bulunursa, savaş sırasında yanındakiler kendisine yardım eder. Dolayısıyla safın içinde olduğunda can güvenliği daha fazladır. Fakat savaş meydanına çıkan insan tek başınadır, yardımcısı yoktur. Şayet rakibini yenerse ne âlâ, aksi takdirde kendisi helâk olacaktır; böylesinin can korkusu daha fazladır; sıkıntıyı daha çok yaşaması da kaçınılmaz bir durumdur. Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyette, müminlerin birbirlerine yardım etmeleri ve hepsinin tek bir sözde birleşmesi için savaşın mahiyetini öğretmeyi kastetmesi de mümkündür. Çünkü onlar parçalanırsa, düşünceleri de parçalanır, bu durumda hezimete uğramalarından ve cepheden kaçmalarından korkulur. Buna mukabil fikirleri ve sözleri aynı, düşmana saldırıları da birlikte olursa, bu hal savaş için büyük bir güç sağlar ve ilâhî yardımın artmasına vesile olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

134 **[§]Sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş.** Bazıları şöyle demiştir: Allah Teâlâ bu örneği, gösterilen sebat için vermiştir. Yani sağlam ve sıkı bir şekilde saf bağlarsanız, küçük bir darbe ile yıkılmayan kenetlenmiş bir duvar gibi sabit ve istikrar halinde olursunuz. Bazıları da şöyle yorumlamıştır: Allah bu misali, onların aynı gayede birleşmeleri ve birbirlerine yardımcı olmaları için vermiştir. Bu iki husus birbirine benzerdir; onlar sabit ve kararlı olduklarında birbirlerine yardım eder ve aynı hedefte birleşirler. Ana gaye tek olunca, bu durum sebat etmeye daha çok sevk eder ve gayeye yaklaştırır. Bundan dolayı diyoruz ki sözü edilen her iki hususun kastedilmiş olması mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyette Cenâb-ı Hakk'a nispet edilen "muhabbet" kavramı iki anlama gelebilir: Biri, insanlardan razı olmak, diğeri de yaptıkları şeylerden dolayı onları övmek.

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنٖى وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنّٖى رَسُولُ
اللّٰهِ اِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُٓوا اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ
الْفَاسِقٖينَ ﴿٥﴾

5. "Hani Mûsâ kavmine şöyle demişti: 'Ey kavmim! Size Allah tarafından gönderilmiş elçi olduğumu gayet iyi bildiğiniz halde ne diye beni üzüyorsunuz?' Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğriltti. Allah günaha saplananları doğruya eriştirmez."

Hani Mûsâ kavmine şöyle demişti: 'Ey kavmim! Size Allah tarafından gönderilmiş elçi olduğumu gayet iyi bildiğiniz halde ne diye beni üzüyorsunuz?' Bu meâldeki âyetin iki şekilde anlaşılması mümkündür. Birincisi, onlar Hz. Mûsâ'ya (a.s.) yaptıkları şeyin eziyet olduğunu bilmeden kendi aralarında yapmaya alıştıkları davranışları kendilerine bildirmek ve bunlardan dolayı onları ikaz etmektir. Tıpkı Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem hakkında, "Seslerinizi peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın, sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider"[6] buyurduğu gibi. Onlar, yaptıkları o muameleyi Mûsâ'ya (a.s.) eziyet olarak saymıyorlar ve eziyet olduğunu bilmiyorlardı. Allah Teâlâ, onların bundan vazgeçmeleri için bunun, Mûsâ'yı üzdüğünü kendilerine haber vermektedir. İkincisi, yaptıklarının Hz. Mûsâ'yı (a.s.) incittiğini bilmiş olmaları mümkündür. Fakat onlar

---

6 el-Hucurât, 49/2.

inat ettiler ve ona karşı kibirlendiler. [§]O da bu yaptıklarını şu sözlerle haber 135
veriyor: Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğumu bildiğiniz halde neden beni incitiyorsunuz? Krallara ait elçilerin saygı ve itibar görme hakları olduğunu bildiğiniz halde, âlemlerinin Rabb'inin elçisine o hakkı neden tanımıyorsunuz? Mûsâ aleyhisselâm onların kendisini incittiklerini, kendilerini kendilerine şikâyet ederek haber vermektedir.

Âyette sözü edilen eziyetin ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları şöyle demiştir: Mûsâ (a.s.) üst elbisesini kaldırarak dolaşmazdı, bu yüzden insanlar onun vücudunda bir âfet, kötü bir şey vardır, diye kendisini üzecek şeyler söylüyorlardı. Bazıları ise şöyle bir görüş ileri sürmüştür: Mûsâ (a.s.), kardeşi Hârûn'la birlikte dağa gitmişti; Hârûn o dağda vefat etti. Bunun üzerine insanlar, "Mûsâ kardeşini öldürdü" diyerek kendisini incitmişlerdi. Bazıları da şöyle demiştir: Onlar Mûsâ'ya (a.s.), "Bize Allah'ı apaçık göster"[7], "Onlara [puta tapanlara] ait tanrılar gibi, sen de bizim için bir tanrı yap!"[8] ve "Biz bir tek yiyeceğe dayanamayacağız"[9] diyerek kendisini incitmişlerdi. Ancak açıklamaya çalıştığımız âyette, bu yorumlara bizzat işaret edilen herhangi bir açıklama yoktur. İlk yoruma baktığımızda; onlar Mûsâ'yı (a.s.) bilmeden incittiler, ancak sözlerinin Mûsâ'yı incittiğini ise bilmiyorlardı, dolayısıyla bu üç yorumdan herhangi biri ona hamledilemez, diye cevap verilmiştir. İkinci yorum da aynıdır[10]. Üçüncü yorumun ise ona hamledilmesi mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

Tefsirini yapmaya çalıştığımız ve Hz. Mûsâ'yı konu edinen âyeti, Resûlullah (s.a.) hakkında düşündüğümüzde iki husus karşımıza çıkar: Biri, İsrâiloğullarının Resûlullah'ı (s.a.) da incitmiş olmaları mümkündür; Cenâb-ı Hak Resûlullah'ın sabretmesi ve kalbinin sükûn bulması için Mûsâ'nın (a.s.) durumunu zikrederek onların, Mûsâ'yı da incittiklerini haber vermektedir. Diğeri de, Resûl-i Ekrem'i inciteceğinden korkulan fiilleri irtikâp etmekten ashâb-ı kirâmı sakındırmak için bu olayı ikaz anlamında zikretmiş olması ihtimalidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

7 en-Nisâ, 4/153.

8 el-A'râf, 7/138.

9 el-Bakara, 2/61.

10 Anlaşılıyor ki İmam Mâtürîdî (r.h.), ikinci yorumla "Mûsâ kardeşini öldürdü" sözünü, üçüncü yorumla da çeşitli isteklerde bulunarak dilleriyle Mûsâ'yı incitmelerini kastetmektedir.

136 [§]Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğriltti. Bu âyet iki anlama gelir: Birincisi, Allah onların kalplerini eğriltti, dememizdir, yani onların kalplerinde eğrilme fiilini yarattı demektir. [İkincisi], Allah onları terketti, kendi nefisleri ile başbaşa bıraktı.

Mûtezile mensupları, bize "Allah ancak emrine karşı gelenleri saptırır"[11] meâlindeki âyeti delil göstererek şöyle demiştir: Allah, fıska düştükten sonra insanı saptırdığını söylemektedir, halbuki siz, hidâyet üzere iken saptırır diyorsunuz.

Biz deriz ki: Bu tutum, konuyu ciddiye almamaktır. Bizim dediğimiz şudur: Cenâb-ı Hak onu, tercih gücüne sahip olduğu sırada sapıklığa, ihtiyarı elinde iken günaha yönlendirmiştir. Durum böyle olunca Mûtezile'nin ileri sürdüğü sakınca ortaya çıkmaz. Bununla birlikte onlar diyorlar ki insan kendisi saptıktan sonra Cenâb-ı Hak da ceza olarak onu sapıklıkta bırakır, hidâyet bulduktan sonra da mükâfat olarak onun hidâyetini artırır. Bu görüş, doğru değildir. Çünkü biz dünyada imandan sonra küfre giren, küfürden sonra imana gelen insanların varlığını görüyoruz. Kişi, iman ettikten sonra küfre döndüğünde bu, geçmişteki imanından dolayı Cenâb-ı Hakk'ın sevap olarak hidâyetini artırması gereken bir zaman dilimidir. Küfre girdiğinde de sanki Cenâb-ı Hakk'ın hidâyeti, onun küfre girmesine sebep olmuştur. Veya insan küfürden sonra imana geldiğinde, bu onun küfründen dolayı cezalandırılması gereken bir dönemdir. Cenâb-ı Hakk'ın onu geçmişteki küfründen ötürü cezalandırması sanki imana gelmesine vesile olmuştur. Bu çok çirkin bir sözdür.

Allah günaha saplananları doğruya eriştirmez. Yani Allah Teâlâ onların zulmü ve küfrü seçtiklerini, bundan tövbe etmeyeceklerini, kendilerini ondan kurtaramayacaklarını ve hidâyete eremeyeceklerini bilmektedir. Onlardan tövbe edeceğini ve müslüman olacağını bildiklerine de hidâyet vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَاِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِى اِسْرَٓاءِيلَ اِنِّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ
مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى
اسْمُهُٓ اَحْمَدُ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٦﴾

[11] el-Bakara, 2/26.

6. "Meryem oğlu Îsâ da şöyle demişti: 'Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.' Ama o (Ahmed) ***kendilerine apaçık kanıtlarla gelince, 'Bu*** (kanıtlar) ***besbelli bir büyü!' dediler."***

Meryem oğlu Îsâ ... doğrulamak için. Doğrulayıcı (مُصَدِّقًا). Bu söz çeşitli ihtimalleri akla getirir. Biri, Hz. Îsâ'nın (a.s.) şöyle demiş olmasıdır: Ben size onun [§]Tevrat'ta zikredilen niteliklerini getirdim. [Diğer bir ihtimal de 137
şu mânaya gelmesidir:] Peygamberlerin geçmiş kitapları tasdik etmeleri gerektiği ve bütün peygamberlerin kendi ümmetlerine de bunu zorunlu kıldıkları bilinsin diye Tevrat'ı ve Cenâb-ı Hakk'ın kitaplarını doğrulayanı size haber veriyorum. [Başka bir ihtimal de şudur:] **Doğrulayıcı,** yani Tevrat'ta da size emredildiği üzere Allah Teâlâ'ya ibadet edip birliğine inanmanızı emredici. Tâ ki bütün peygamberlerin aynı dinî getirdikleri, hepsi de Rahmân'ın birliğine inanmaya ve O'na kulluk yapmaya çağırdıkları bilinsin diye. Peygamberlerin getirdiği dinlerdeki muamelâta ilişkin hükümlere gelince bunların farklı olması mümkündür; bu, dinlerin de farklı olduğu anlamına gelmez. Çünkü şer'î (yani muamelâta ilişkin) hükümler bir peygamber döneminde farklı olabilir, oysa peygamberin getirdiği (ilâhî) din değişmez. Bütün peygamberler böyledir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* **Benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.** Yani benim Tevrat'ı tasdik ettiğim gibi kendisi de beni tasdik eden peygamberi müjdelemek için. Sanki ona, onun ismi nedir? diye sorulmuş, o da ismi Ahmed'dir, cevabını vermiştir.

Ama o (Ahmed) kendilerine apaçık kanıtlarla gelince. Bazıları onlara delil getirenin Hz. Îsâ, bazıları da Hz. Muhammed (s.a.) olduğunu söylemiştir. Şüphe yok ki ikisi de deliller getirmiştir. Buradaki **kanıtlar** (el-beyyinât), getirdiği vahyin Allah'tan geldiğini açıklayan deliller demektir. Buna karşı onlar; **Bu (kanıtlar) besbelli bir büyü dediler,** veya açık bir sihirbaz[12] dediler. Onların bu sözü kime karşı söylediği ihtilaflı bir konudur. Bazıları Hz. Îsâ'ya, bazıları da Hz. Muhammed'e karşı söylediği kanaatini belirtmiştir. Gerçek olan her ikisine karşı söylemiş olmalarıdır. Bu sözü, küfrün önde gelen liderlerinin zayıf kişilere söylemiş olmaları ihtimali de vardır. Çünkü onlar, işi ciddiye almamak ve hakkı bâtıl gibi göstermek için peygamberleri sihre nispet etmekten başka bir çare bulamıyorlardı. Bu âyet göstermektedir ki, Hz. Îsâ İsrâiloğullarına kar-

12 Hamza ve Kisâî bu âyeti, "o açık bir sihirbazdır" anlamına gelecek şekilde "sâhirun mübîn" (سَاحِرٌ مُبِينٌ) şeklinde, diğer kırâat imamları ise "sihrun" (سِحْرٌ) şeklinde okumuşlardır (İbn Zencele, *Huccetü'l-kırâât*, 707).

136 [S]Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğriltti. Bu âyet iki anlama gelir: Birincisi, Allah onların kalplerini eğriltti, dememizdir, yani onların kalplerinde eğrilme fiilini yarattı demektir. [İkincisi], Allah onları terketti, kendi nefisleri ile başbaşa bıraktı.

Mûtezile mensupları, bize "Allah ancak emrine karşı gelenleri saptırır"[11] meâlindeki âyeti delil göstererek şöyle demiştir: Allah, fıska düştükten sonra insanı saptırdığını söylemektedir, halbuki siz, hidâyet üzere iken saptırır diyorsunuz.

Biz deriz ki: Bu tutum, konuyu ciddiye almamaktır. Bizim dediğimiz şudur: Cenâb-ı Hak onu, tercih gücüne sahip olduğu sırada sapıklığa, ihtiyarı elinde iken günaha yönlendirmiştir. Durum böyle olunca Mûtezile'nin ileri sürdüğü sakınca ortaya çıkmaz. Bununla birlikte onlar diyorlar ki insan kendisi saptıktan sonra Cenâb-ı Hak da ceza olarak onu sapıklıkta bırakır, hidâyet bulduktan sonra da mükâfat olarak onun hidâyetini artırır. Bu görüş, doğru değildir. Çünkü biz dünyada imandan sonra küfre giren, küfürden sonra imana gelen insanların varlığını görüyoruz. Kişi, iman ettikten sonra küfre döndüğünde bu, geçmişteki imanından dolayı Cenâb-ı Hakk'ın sevap olarak hidâyetini artırması gereken bir zaman dilimidir. Küfre girdiğinde de sanki Cenâb-ı Hakk'ın hidâyeti, onun küfre girmesine sebep olmuştur. Veya insan küfürden sonra imana geldiğinde, bu onun küfründen dolayı cezalandırılması gereken bir dönemdir. Cenâb-ı Hakk'ın onu geçmişteki küfründen ötürü cezalandırması sanki imana gelmesine vesile olmuştur. Bu çok çirkin bir sözdür.

Allah günaha saplananları doğruya eriştirmez. Yani Allah Teâlâ onların zulmü ve küfrü seçtiklerini, bundan tövbe etmeyeceklerini, kendilerini ondan kurtaramayacaklarını ve hidâyete eremeyeceklerini bilmektedir. Onlardan tövbe edeceğini ve müslüman olacağını bildiklerine de hidâyet vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَاِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنٖٓي اِسْرَٓاءٖيلَ اِنّٖي رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ
مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتٖي مِنْ بَعْدِي
اسْمُهُٓ اَحْمَدُ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبٖينٌ ﴿٦﴾

---

11 el-Bakara, 2/26.

6. "Meryem oğlu Îsâ da şöyle demişti: 'Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.' Ama o (Ahmed) *kendilerine apaçık kanıtlarla gelince, 'Bu* (kanıtlar) *besbelli bir büyü!' dediler."*

Meryem oğlu Îsâ ... doğrulamak için. Doğrulayıcı (مصدقا). Bu söz çeşitli ihtimalleri akla getirir. Biri, Hz. Îsâ'nın (a.s.) şöyle demiş olmasıdır: Ben size onun [§]Tevrat'ta zikredilen niteliklerini getirdim. [Diğer bir ihtimal de 137
şu mânaya gelmesidir:] Peygamberlerin geçmiş kitapları tasdik etmeleri gerektiği ve bütün peygamberlerin kendi ümmetlerine de bunu zorunlu kıldıkları bilinsin diye Tevrat'ı ve Cenâb-ı Hakk'ın kitaplarını doğrulayanı size haber veriyorum. [Başka bir ihtimal de şudur:] **Doğrulayıcı,** yani Tevrat'ta da size emredildiği üzere Allah Teâlâ'ya ibadet edip birliğine inanmanızı emredici. Tâ ki bütün peygamberlerin aynı dinî getirdikleri, hepsi de Rahmân'ın birliğine inanmaya ve O'na kulluk yapmaya çağırdıkları bilinsin diye. Peygamberlerin getirdiği dinlerdeki muamelâta ilişkin hükümlere gelince bunların farklı olması mümkündür; bu, dinlerin de farklı olduğu anlamına gelmez. Çünkü şer'î (yani muamelâta ilişkin) hükümler bir peygamber döneminde farklı olabilir, oysa peygamberin getirdiği (ilâhî) din değişmez. Bütün peygamberler böyledir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* **Benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.** Yani benim Tevrat'ı tasdik ettiğim gibi kendisi de beni tasdik eden peygamberi müjdelemek için. Sanki ona, onun ismi nedir? diye sorulmuş, o da ismi Ahmed'dir, cevabını vermiştir.

Ama o (Ahmed) kendilerine apaçık kanıtlarla gelince. Bazıları onlara delil getirenin Hz. Îsâ, bazıları da Hz. Muhammed (s.a.) olduğunu söylemiştir. Şüphe yok ki ikisi de deliller getirmiştir. Buradaki **kanıtlar** (el-beyyinât), getirdiği vahyin Allah'tan geldiğini açıklayan deliller demektir. Buna karşı onlar; **Bu (kanıtlar) besbelli bir büyü dediler,** veya açık bir sihirbaz[12] dediler. Onların bu sözü kime karşı söylediği ihtilaflı bir konudur. Bazıları Hz. Îsâ'ya, bazıları da Hz. Muhammed'e karşı söylediği kanaatini belirtmiştir. Gerçek olan her ikisine karşı söylemiş olmalarıdır. Bu sözü, küfrün önde gelen liderlerinin zayıf kişilere söylemiş olmaları ihtimali de vardır. Çünkü onlar, işi ciddiye almamak ve hakkı bâtıl gibi göstermek için peygamberleri sihre nispet etmekten başka bir çare bulamıyorlardı. Bu âyet göstermektedir ki, Hz. Îsâ İsrâiloğullarına kar-

---

12 Hamza ve Kisâî bu âyeti, "o açık bir sihirbazdır" anlamına gelecek şekilde "sâhirun mübîn" (سَاحِرٌ مُبِينٌ) şeklinde, diğer kırâat imamları ise "sihrun" (سِحْرٌ) şeklinde okumuşlardır (İbn Zencele, *Huccetü'l-kırâât,* 707).

şı çıkılmaz mûcizeler getirmiştir, onlar ise bunları sihre nispet etmiş, ve "bu bir sihirdir, biz de sihiri bilmeyiz" demiştir. Aslında peygamberlerin getirdikleri sihir olsaydı, bu onların aleyhine delil olurdu. Çünkü İsrâiloğulları, peygamberlerin sihirbazlara gitmediklerini, onlardan ders almadıklarını ve kendi başlarına bu sanatı öğrenmeleri de mümkün olmadığını biliyorlardı. Bundan dolayı eğer getirdikleri sihir olsaydı, bu inkâr eden İsrâiloğullarının aleyhine delil olurdu. Zira İsrâiloğulları sözünü ettiğimiz bu durumu biliyorlardı. Ama Cenâb-ı Hak, Hz. İsâyı sihirden tenzih etti ve onu temize çıkardı. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعٰٓى اِلَى الْاِسْلَامِ
وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾

138 [§]7. ***"Yalnız Allah'a teslim olmaya çağırılıp dururken Allah hakkında asılsız şeyler yakıştırmaya çalışandan daha büyük haksızlığı kim yapabilir? Allah zâlimlere hidâyet nasip etmez."***

Allah hakkında asılsız şeyler yakıştırmaya çalışandan daha büyük haksızlığı kim yapabilir? Yani Allah'a bile iftira edecek boyuta varan asılsız şeyleri yakıştıran insandan daha kötü ve daha çirkin bir zulmü kim yapabilir? Onlar, sahip oldukları nimet ve imkânları ancak Allah'ın lütfu sayesinde elde ettiklerini bilmelerine rağmen, yine de Allah'ı inkâr ediyor, Allah ve resûlü hakkında yalan söylüyorlar. Yahut bu âyet, Allah'a karşı yalan uyduran kimseden daha büyük haksızlık yapan biri yoktur anlamına gelir. **Daha büyük haksızlığı kim yapabilir?** meâlindeki beyan, soru cümlesidir. Cenâb-ı Hakk'ın ise kimseye soru sormadığı bilinmektedir. Şayet böyle bir soru varsa, istifham anlamına gelen bütün cümlelerde yapılması gereken, âlemlerin Rabb'inin sözünün ne anlama geldiğini anlamak için, kendisi bir soru soracak olsaydı onun cevabının ne olacağına bakmaktır. Bu tür soru sorulan kişinin cevabından anlaşılan, ancak şöyle demesidir: Cenâb-ı Hak İslâm'ın selâmet yurduna çağırdığı ve bütün varlıkları insan için sâlim kıldığı halde, yine de Allah'a asılsız şeyler yakıştırmaya çalışandan daha büyük haksızlığı yapacak kimse yoktur. İnsan, sahip olduğu bütün nimetleri Cenâb-ı Hak sayesinde elde ettiği şuurunu taşır ve bütün nesnelerin de Allah'a ait olduğunu bilirse, bile bile Allah hakkında asılsız şeyleri nasıl uydurur? Bunları bildiği halde yine de Allah hakkında asılsız şeyler uydurandan daha büyük haksızlığı kimse yapamaz. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾

8. "İsterler ki Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler; ama inkârcılar hoşlanmasalar da Allah nurunu muhakkak tamamlayacak!"

Allah'ın nuru. Yani Allah'ın kitabı veya Allah'ın resûlleri kastedilmektedir. **Ağızlarıyla.** Yani ağızlarıyla bu sihirdir demekten başka onların hiçbir delili yoktur, bu nura karşı ileri sürdükleri şeylerin de anlamı yoktur.

[Allah'ın Nuru]

Allah nurunu muhakkak tamamlayacak. Bu ilâhî beyan çeşitli şekillerde açıklanabilir: Birincisi delillerle ve belgelerle tamamlayacak. İkincisi bu dinin mensuplarına yardım etmek ve onları galip getirmek suretiyle tamamlayacak. Üçüncüsü de her yerde yayıp göstermek suretiyle tamamlayacaktır. Şayet yardım ve galibiyet anlamını verecek olursak, tarihte bu durum gerçekleşmiştir. [§]Öyle ki müşrikler korku içinde, müslümanlar ise güven içinde olmuştur. 139
Cenâb-ı Hakk'ın, "Allah'ın vâdi gelinceye kadar yaptıklarından dolayı inkâr edenler, ya kendileri felâkete uğrayıp duracaklar veya felâket onların yurtlarının yakınına inecektir"[13] meâlindeki âyete ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadise bakmaz mısın? "Bana iki aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi"[14]. Şayet Cenâb-ı Hakk'ın, nurunu deliller ve belgelerle tamamlayacağı düşünülürse bu da gerçekleşmiştir. Çünkü insanlar, onun gibi bir şeyi vücuda getirmeleri bir tarafa, ona benzer bir şey yapmaktan da âciz kalmıştır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, nurunu yardım ve galibiyetle olduğu gibi deliller ve belgelerle de tamamlamıştır. Şayet maksat, İslâm'ın bütün dünyaya hâkim olması ise, bunun gerçekleşmesi de umulur. Rivayet edildiğine göre Hz. Îsâ (s.a.) nüzûl edince, yeryüzünde İslâm'dan başka bir din kalmayacaktır[15]. Sonra, **Allah nurunu tamamlayacaktır** meâlindeki beyan, sanki onda bir miktar bulanıklık vardı da Allah onu temizleyip parlattı anlamında değil, önce söylediğimiz mânadadır. Buna göre "Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim"[16]

---

[13] er-Ra'd, 13/31.

[14] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 61, 64; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 608. Meşhur bir rivayet de "Bana bir aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi" şeklindedir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 301; Buhârî, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid", 3).

[15] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 303-304; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 86.

[16] el-Mâide, 5/3.

meâlindeki âyetin, daha önce eksikti de dinî hükümler koyarak onu kemâle erdirdi şeklinde anlaşılması gerekmez. Bunu ve yukarıda "Allah nurunu tamamlayacaktır" meâlindeki âyeti açıklarken söylediğimiz şekilde, koyduğu hükümlerle dinî galip kıldı, diye anlamak gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İnkârcılar hoşlanmasa da. Cenâb-ı Hak dinin üstünlüğünden söz edince "müşrikler istemese de"[17], diye buyurdu. Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve nimetleri olan Hz. Peygamber ile kitabı inkâr etmişlerdi; Allah Teâlâ da **inkârcılar hoşlanmasa da,** diye buyurdu. Tevhidi reddeden müşrikler için de; **müşrikler istemeseler de,** diye buyurdu. *En doğrusunu Allah bilir.*

هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٩﴾

9. "Müşrikler istemese de, bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye resûlünü, doğru yol rehberi ve hak din ile gönderen O'dur."

[Hak Din]

Resûlünü, doğru yol rehberi olarak gönderen. Yani insanlar peygambere uysalardı doğru yolu bulurlardı. **Hak din ile** meâlindeki beyan üç şekilde anlaşılabilir: Birincisi, buradaki hak kelimesi Cenâb-ı Hak'tan kinayedir, sanki
140 O, "Allah'ın dini" demektedir. [§]İkincisi, tefsiri yapacak kişinin, hak kelimesini dinin sıfatı yerine koymasıdır, sanki diğer dinler arasında hak olan yegâne din, demektedir. Üçüncüsü de herkesin kabul etmesini ve boyun eğmesini hak eden din, demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye. Bu beyan iki şekilde izah edilebilir. Biri, bu dine ihtiyaç duyulan her olayda resûlünü üstün kılması için. Buna göre söz konusu olaylar hakkında, ondan gelen açıklamaların vahiy olduğunu ve Cenâb-ı Hakk'ın, onu üstün kılmak için gönderdiğini beyan etmektedir. Diğeri de bu dinî bütün mekânlarda üstün kılmak için göndermiş olması ihtimalidir. "Din" Cenâb-ı Hakk'a teslim olmak ve boyun eğmek demektir. Dolayısıyla dinin hakikati, bütün varlıkların kendisine teslim olmasıdır.

---

17 Bu sûrenin bundan sonra gelen âyeti.

[Kullara Ait Fiiller]

Müşrikler istemeseler de. Bu beyan, "Mûtezile istemese de" demeyi de gerektirir. Çünkü O'nun nurunun tamamlanması delillerle, zafer ve galibiyetle veya onu bütün mekânlarda üstün kılmakla gerçekleşecekse, bu ancak kulların fiilleriyle olur. Sonra Allah onu kendi zatına nispet etmiştir. Bu da kulların fiilleri konusunda Cenâb-ı Hakk'ın etkisi ve yaratması bulunduğunu kanıtlar. Kulların bütün fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır; hiçbir şey O'nun tedbiri ve dilemesinin dışına çıkamaz. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰى تِجَارَةٍ تُنْج۪يكُمْ مِنْ عَذَابٍ
اَل۪يمٍ ﴿١٠﴾ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَتُجَاهِدُونَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ
بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَۙ ﴿١١﴾

10. "Ey iman edenler! Size, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi?"

11. "Allah'a ve resûlüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihat edersiniz. Bilirseniz bu sizin için çok hayırlıdır."

[Allah'a ve Resûlüne İman]

Ey iman edenler! Size, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi? Allah'a ve resûlüne iman edersiniz. Allah'a iman etmek; O'nun bir ve tek olduğuna, hiçbir şeye ihtiyacı bulunmayan yegâne ilâh olduğuna, doğmadığına, doğurmadığına ve kendisine denk hiçbir varlığın bulunmadığına inanmak[18] demektir. Aynı zamanda yaratma ve emretmenin de O'na ait olduğuna inanmaktır. O'nun Kādir olup hiçbir şeyin kendisini âciz bırakamayacağına, Alîm olup hiçbir şeyin O'ndan gizlenemeyeceğine, Hakîm olup bütün çeşitleriyle yarattığı varlıkların zorluk-kolaylık, karanlık-aydınlık, hastalık-sıhhat hallerinde de hikmetinin dışında kalmadığına inanmaktır. O, Seneviyye'nin dediği gibi karanlığı, kötülüğü ve çirkinliği yaratan, aydınlığı yaratandan ayrı bir ilâh değildir. [§]Bilâkis karanlık, aydınlık, kolaylık, zor- 141
luk, sağlık ve hastalık bir tarafa âlemdeki her şeyi O'nun yarattığını bilmektir. Mecûsîler'in dediği gibi Cenâb-ı Hak, gaflete dalmış ve kendisinden şeytan doğmuş değildir; bilâkis O, hiçbir şeyden gafil değildir ve hiçbir şey O'na giz-

[18] Muhtemelen müellif bununla İhlâs sûresine işaret etmektedir.

li değildir. Hıristiyanların O'nu yaratılmışa benzeterek çocuğunun olmasını caiz görmeleri gibi de değildir. Kaderiyye'nin, Allah kötülüğü, hastalığı ve acıyı yaratmaya kādir değildir iddiaları da geçerli değildir. Mûtezile'nin, kulların fiilinde O'nun dahli ve tedbiri yoktur, dedikleri gibi de değildir. Aksine O, Alîm'dir; her şeyi bütün detaylarıyla bilmektedir; Kādir'dir, her şeyi yapmaya gücü yetendir. Yaratılmış her şeyin üstünde bir yüceliğe sahiptir. Her türlü âfet, ihtiyaç ve ayıptan münezzehtir. Bize göre Allah'a iman, işte bu şekilde olmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Peygambere iman etmek, Resûlullah'ın (s.a.) getirdiği şeylerin hak ve doğru olduğuna inanmaktır.

[Cihat]

Allah yolunda cihat edersiniz. Bu beyan biri, Cenâb-ı Hakk'ın düşmanlarıyla savaşırsınız anlamında, diğeri de Allah'a itaat ve O'nun istediği kulluk görevlerini yapmaya gayret gösterirsiniz, anlamında olmak üzere iki şekilde anlaşılabilir.

Cihat dört şekilde yapılır: Biri Allah'ın düşmanlarıyla savaşmak ve O'na itaat için bütün gayretini göstermek suretiyle Allah yolunda cihattır. Diğeri nefsini yenmek, onun lezzet ve şehvet ihtirasına engel olmak, kendisini helâke düşüreceğini ve alçaltacağını bildiği arzularına gem vurmak suretiyle, insanın kendi nefsiyle cihat etmesidir. Üçüncüsü insanlara karşı hırs ve tamahı terketmek, onlara şefkat ve merhamet göstermek, bütün ümitlerini onlara bağlamamak ve onlardan korkmamaktır. Dördüncüsü de dünyayı, âhireti için azık edinmek veya yaşamı için bir vasıta olarak görmek, ondan âhiretine zarar verecek hiçbir şeyi almamak suretiyle dünyaya karşı cihat etmesidir. Bütün bunlara, Allah yolunda cihat adını vermek doğrudur.

142 [§]Şunu da belirtelim ki bu âyet üç şeyi daha tanzim etmektedir. Birincisi, Cenâb-ı Hak, "ey iman edenler" dedikten sonra, onlara tekrar imanı nasıl emretmektedir? İkincisi, Allah'a ve resûlüne iman etmiş, ama neticede her şey cihada bağlandığı halde Allah yolunda cihat etmemiş olanın kurtulması nasıl ümit edilir? Üçüncüsü Allah'a ve resûlüne iman ettiği ve Allah yolunda cihat yaptığı halde, büyük günah işleyen birinin, âyette **sizi elem verici bir azaptan kurtaracak** diye buyrulmakla, onun azaba uğramasından niçin korkulur?

İlk maddeye şöyle cevap verilebilir: Bu âyette kastedilen kişiler, muhtemelen münafıklardır. Buna göre **ey iman edenler** ifadesi, zâhirde iman edenler anlamına gelir. **Sizi elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi? Allah'a iman edersiniz.** Yani kalplerinizle de tasdik edersiniz. Bu âyetin

Ehl-i Kitap hakkında gelmiş olması da mümkündür. Buna göre Azîz ve Celîl olan Allah **ey iman edenler** meâlindeki sözüyle, geçmiş kitaplara iman edenleri kastetmiştir; onlara "Allah'a, Hz. Muhammed'e ve bu kitaba da iman edin" buyurmaktadır. Bu husus, âyetin kâfirler hakkında gelmiş olması itibariyledir. Müminler hakkında geldiği düşünülürse, zaten iman ettikleri halde Allah'ın, onlara tekrar imanı emretmiş olması, imanda sebat veya imanda ziyadelik yahut da imanda gerçek bir yenileme anlamındadır. Çünkü hayatın devam eden seyrinde imana üç isim verilir: Artma, devam etme ve yenileme. Cenâb-ı Hak, bunu kitabında bir seferinde artma ve pekiştirme adıyla, "... Bu, iman etmiş olanların imanlarını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler"[19] meâlindeki âyette; bir seferinde sebat ve sağlamlık adıyla, "Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar"[20] meâlindeki âyette; bir seferinde de iman adıyla, "Ey iman edenler! Allah'a... iman edin"[21] meâlindeki âyette zikretmiştir. Bu şekildeki artma ve sebat (devam etme) Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfudur. Ziyadelik ve sebat, devam eden bir fiil için kullanılan iki isimdir. İman fiili ise bitip tamamlanan bir şeyi ifade eder. Fakat biten bir şeyi devamlı kılması da Cenâb-ı Hakk'ın lütfu kabul edilebilir.
[§]Dolayısıyla bu fiil, ziyadelik ve sebat mânasına yorumlanır. *En doğrusunu* 143
Allah bilir. Hayatın seyrinde yenilenme mânasına hamledilmesi de doğrudur. Şöyle ki insan yaşadığı her zaman diliminde küfürden menedilmiştir, insan iman getirdiği anda küfrü sona ermiş olur. Böylece onun imanı, yenilenmiş hükmü kazanır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Allah'a ve resûlüne iman edersiniz, Allah yolunda cihat edersiniz,** meâlindeki ilâhî beyanla Allah Teâlâ, itikadı da kastetmiş olabilir. Maksat bu ise ve insan da inanılması emredilen bu şeylere inanır, fakat fiilen onları yapmazsa yine de onun kurtuluş hakkında bir ümidi olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bilirseniz bu sizin için çok hayırlıdır. Yani size emretmiş olduğu Allah'a ve resûlüne iman etmek ve O'nun yolunda cihat etmek, sizin için kendi hevânıza uymanızdan **çok daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz.** Yani eğer açıkça bilirseniz, bunun sizin için daha hayırlı olduğunu da anlarsınız. Bununla, "eğer bildiklerinizden faydalanırsanız, bu sizin için daha hayırlı olur" anlamı da kastedilmiş olabilir.

---

[19] "Ne zaman bir sûre indirilirse, içlerinde, 'bu hanginizin imanını artırdı ki?' diye soranlar çıkar. Ama bu, iman etmiş olanların imanlarını pekiştirmiştir ve onlar birbirlerine bunu müjdelemek istediler" (et-Tevbe, 9/124).

[20] İbrâhim, 14/27.

[21] en-Nisâ, 4/136.

يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ
وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٢﴾

12. "O sizin günahlarınızı bağışlar, sizi altından ırmaklar akan cennetlere, adn cennetleri içindeki güzel köşklere koyar. İşte büyük kurtuluş budur."

O sizin günahlarınızı bağışlar. Yani o ticareti yapmakla Allah sizi bağışlayacaktır. **Sizi altından ırmaklar akan cennetlere, adn cennetleri içindeki güzel köşklere koyar.** Cenâb-ı Hak bu âyette terkini emrettiği şeyleri terketmeye müminleri özendirmesi muhtemeldir. Allah onlara meskenlerini terketmeyi, mallarını infak etmeyi ve canlarıyla cihat etmeyi emretmektedir. Sonra da bunları yaptıkları takdirde onlara, kaybettikleri şeylerden daha hayırlısını vereceğini haber vermektedir. Meskenlerini terketmelerinin karşılığında Adn cennetlerindeki güzel meskenleri, infak ettikleri mallarına karşılık ebedî ni-
144 metleri, [§]hayatlarından ve canlarından kaybettiklerine karşılık da bâki ve ebedî bir hayatı vereceğini haber vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.* **İşte büyük kurtuluş budur.** Yani her dem sürecek olan sevap, işte o büyük kurtuluştur.

وَاُخْرٰى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾

13. "Hoşunuza gidecek bir şey daha var: Allah'ın yardımı ve yakın bir fetih! Haydi müminleri müjdele."

Hoşunuza gidecek bir şey daha var: Allah'ın yardımı ve yakın bir fetih! Sanki Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: Allah'ın sizi yönlendirdiği bu ticaret ile sözünü ettiği o mükâfatları âhirette size verecektir. Ama burada hoşunuza gidecek başka bir şey daha vardır: Dünyada düşmanlarınıza karşı Allah'tan yardım ve beldelerin fethi. Müminleri bu iki şeyle müjdele! Cenâb-ı Hak onlar için bunu da gerçekleştirmiştir.

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُوا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ
لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ اَنْصَارِي اِلَى اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ

فَاٰمَنَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓاءٖيلَ وَكَفَرَتْ طَٓائِفَةٌ فَاَيَّدْنَا الَّذٖينَ
اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ فَاَصْبَحُوا ظَاهِرٖينَ ﴿١٤﴾

14. "Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun. Nitekim Meryem oğlu Îsâ da havârîlerine, 'Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?' diye sorduğunda havârîler, 'Allah'ın yardımcıları biziz' demişlerdi. Sonra İsrâiloğulları'ndan bir kısmı iman etmiş, diğer bir kısmı da inkâra sapmıştı. Biz inananları düşmanlarına karşı destekledik, böylece üstün geldiler."

[Allah'ın Yardımcıları]

Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun. Bu, insanın kalbine şüphe düşüren bir kelâmdır. Cenâb-ı Hak **Allah'ın yardımcıları olun** nasıl der? Cenâb-ı Hak korkmaz ki başkasından yardım istesin! Fakat bu şüpheyi kalpten atmanın yolu şudur: Bu âyet ve "Allah'a güzel bir borç verin"[22] meâlindeki âyet aynı anlamdadır. Biz bunu daha önce[23] şöyle açıklamıştık: Cenâb-ı Hak, onların sıla-i rahim yapmalarını ve fukaraya sadaka vermelerini, kendi zatından bir kerem, fazilet ve lütuf olarak kendisine verilen borç saymaktadır. İşte aynen bunun gibi, kendi dinine veya peygamberine yardım edenleri de kendi yüce zatına yardım etmiş saymaktadır. "Eğer siz Allah'a yardım ederseniz Allah da size yardım eder"[24] meâlindeki âyet de böyledir. [§]Bunun anlamı şudur: Siz **145**
Allah'ın dinine yardım ederseniz Allah da size yardım eder. Yahut siz Allah'ın resûlüne yardım ederseniz veya hakka yardım ederseniz Allah da size yardım eder. Bunun hangisinin kastedildiğini en iyi bilen Allah'tır. Bütün bunlarla, sizin dininize yaptığınız yardımı Allah için, O'nun rızası için yapın mânasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. "Allah'a güzel bir borç verin"[25] meâlindeki âyet ile de onu Allah için, Allah'ın Kerîm olan rızası için verin mânasına gelir.

Bu âyette, anlamın düzgün bir şekilde ortaya çıkabilmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın **Meryem oğlu Îsâ da havârîlerine ... dediği gibi** anlamındaki beyanın yerini bulması için ya baş tarafta veya sonda gizli kalan bir şeyler olmalıdır. **Meryem oğlu Îsâ'nın havârîlerine söylediği gibi.** Sanki Cenâb-ı Hak

---

22 "Namazı kılın, zekâtı ödeyin, Allah'a güzel bir borç verin." (el-Müzzemmil, 73/20). Ayrıca bk. el-Bakara, 245. âyetin tefsiri.

23 bk. el-Bakara, 245. âyetin tefsiri.

24 "Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz, Allah da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır." (Muhammed, 47/7).

25 el-Müzzemmil, 73/20.

şöyle buyurmaktadır: "İman edenlere de ki: Meryem oğlu Îsâ'nın havârîlerine, Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kimdir? dediği gibi, siz de Allah'ın yardımcıları olun!" Yahut burada gizlenen mâna icabet hakkındadır. Yani Allah'ın ve resûlünün davetine icabet edin ve O'na yardımcı olun! Tıpkı Hz. Îsâ ümmetinin **Allah'ın yardımcıları biziz** dedikleri gibi. "Havârîler" dinlerini her türlü şüpheden arındıran, tertemiz eyleyen insanlar demektir[26]. Onlar Hz. Îsâ'nın en hayırlı ve ona en yakın olan kimselerdir; zira Îsâ onları Allah'ın dinine davet edince hemen kabul edip iman etmişler ve dinlerini de her türlü şüphe, âfet ve ayıptan arındırmışlardı.

Sonra İsrâiloğulları'ndan bir kısmı iman etmiş, diğer bir kısmı da inkâra sapmıştı. Bunun, Hz. Îsâ (a.s.) yaşarken, havârîlerin kendisine tâbi oldukları sırada vukû bulmuş olması muhtemeldir. Hz. Îsâ aleyhisselâm kavmini Allah'ın dinine çağırmış, ama onların bir kısmı inanmış, bir kısmı inkâra sapmıştı. **Biz, inananları, düşmanlarına karşı destekledik.** İnkâr edenlere karşı
146 inananları delillerle, hüccetlerle destekledik. [§]**Böylece onlar üstün geldiler.** Yani düşmanlarına kesin delillerle ve kanıtlarla üstün geldiler. Bu olayın Hz. Îsâ'nın (a.s.) vefatından sonra, onun mahiyeti hakkında ihtilaf ettiklerinde vukû bulmuş olması da muhtemeldir. Bazıları o, Allah'tır, bazıları da Allah'ın oğludur, dediler. Bu sebeple bir zümre onu inkâr etmiş, diğer zümre de ona iman etmişti. Aralarında savaş çıktığında da **biz, inananları, düşmanlarına karşı destekledik;** böylece onlar düşmanlarına karşı yardıma mazhar oldular ve bu sayede zafere ulaştılar. *En doğrusunu Allah bilir, dönüş ve varış sadece O'nadır*[27].

---

[26] Havvera (حَوَّرَ) fiili, yıkayıp temizlemek, yönünü değiştirmek demektir. Havârîler, Hz. Îsâ'nın yardımcılarıdır. Onların çamaşırcı (kassârîn) (قصّارين) oldukları da, avcı (sayyâdîn) (صيّادين) oldukları da söylenmiştir. Bazı âlimler şöyle demiştir: "Allah sizden, sadece günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor" (el-Ahzâb, 33/33) meâlindeki âyette işaret edildiği gibi, onlar insanların nefislerini temizledikleri ve dinlerine faydalı oldukları için kendilerine havârî ismi verilmişti. Onlara ancak teşbih ve temsil anlamında çamaşırcı (kassâr) denilmiştir. Bundan onların uzman olmadıkları için hakikatleri bilmeyen kişiler oldukları anlaşılır, bu yüzden onlara halk arasında bilinen böyle bir isim verilmiştir. Onlara insanların gönüllerini avlayıp şaşkınlıktan kurtardıkları ve onları gerçeğe sevkettiklerinden dolayı da avcı (sayyâd) denmiştir (Râgıb, *el-Müfredât*, "حور" md.).

[27] Allah'a hamdolsun, O'nun verdiği başarı ile bu sûrenin tefsiri de bitti; âlemlerin Rabb'i olan Allah'a hamdolsun. Resûlü Muhammed'e (s.a.) ve onun temiz ailesine salât ve selâm olsun.

[$]CUM'A SÛRESİ[1]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١﴾

1. "Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da egemenliğin mutlak sahibi, her türlü eksiklikten uzak, üstün ve her işi hikmetli olan Allah'ı tesbih ediyor."

"Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih ediyor. Cenâb-ı Hak sûrenin başındaki ilk cümleyi "yusebbihullâhe" (يُسَبِّحُ اللهَ) değil "yusebbihu lillâhi" (يُسَبِّحُ لله) ifadesiyle başlamıştır. Halbuki insanlar arasında alışılan, bu tesbih lafzının elifli olarak "sübhânallâh, sübhâne rabbiye'l-azîm" (سُبْحَانَ اللهِ و سُبْحَانَ رَبِّىَ الْعَظِيمِ) şeklinde kullanılmasıdır. Bu ilâhî beyanın dilde mutad olan kullanışına göre (يُسَبِّحُ اللهَ مَا فِى السَّمَاوَاتِ وَمَا فِى الأَرْضِ) şeklinde olması gerekirdi. Ancak bu fiilin "şekerehu" ve "şekere lehu", "nasahahu" ve "nasaha lehu" (شَكَرَهُ وَشَكَرَ لَهُ، نَصَحَهُ وَنَصَحَ لَهُ) lafızlarında olduğu gibi, mef'ûlünü doğrudan alması veya lam harf-i cerri ile alması da caizdir.

[Tesbih]

Tesbih üç şekilde olabilir: Birincisi hilkatin (yaratılışın) tesbihidir. Şöyle ki sen her bir varlığa, kendisine özgü olarak baktığında, onun temel kuruluşu ve yaratılışı seni, Cenâb-ı Hakk'ın birliğine, O'nun her şeyden yüce, her türlü ayıptan ve âfetten berî olduğu sonucuna götürür. İşte bu, her varlığın tesbihidir.

---

1 Bu sûre Medine'de nâzil olmuştur ve 11 âyettir.

148 [§]İkincisi, marifet (bilgi) tesbihidir. Bu da şöyledir: Cenâb-ı Hak, kendisinin bilinmesi ve aklımız ermese bile her şeyden münezzeh oluşunun anlaşılması için, lütfederek hakikat bilgisini her şeye yerleştirmiştir. Yüce Mevlâ'nın; "O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz, onların tesbihini anlayamazsınız"[2] buyurmasına bakmaz mısın? Ancak söz konusu bilgi bizde, bir tür hayatın meydana getirilmesiyle gerçekleşir. Zira hayatsız bilgi oluşmaz.

Üçüncüsü, zaruret ve telkin tesbihidir. Bu da şöyle olur: Cenâb-ı Hak, bir cevherde hakikat bilgisi olmadan tesbihi var eder; tıpkı Hz. Mûsâ'nın (a.s.) asâsında mûcizesini ve ulûhiyet alâmetini gerçekleştirdiği, ayrıca gemi tesbihin hakikatini bilmese de gemiyi suyun üzerinde yürüttüğü gibi. İşte bu, her varlığın tesbihidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Âyetteki **Melik** ismi ile bütün sultanların mülkünün O'nun olduğu veya mülkün hakikatte O'na ait bulunduğu kastedilmiştir. **Kuddûs** ise iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, her türlü ayıptan, âfetten ve ihtiyaçtan veya başkasına gelebilecek hallerden arınmış anlamında. İkincisi de mübarek, yani her türlü hayır ve berekete kendisiyle ulaşılan anlamında. Bu mübarek lafzında her türlü kusurdan berî olmak anlamı ile bereket anlamı bir araya getirilebilir. Çünkü sen, birini mübarek olmakla niteleğinde onu her türlü ayıptan berî olmakla da vasıflandırmış olursun, aynı zamanda her türlü hayır ve bereketi de ona nispet etmiş olursun. Nitekim bir hadiste, "Sübhânallâh" (سبحان الله) mîzanın yarısını, "el-hamdu lillâh" (الحمد لله) da mîzanın tamamını doldurur, buyurulmuştur[3]. Bize göre buradaki "sübhânallâh" lafzı Allah'ın ayıplardan berî olduğu mânasını, "elhamdu lillâh" da ayıplardan münezzeh olmak mânası ile bütün nimetleri O'na izafe etmek mânasını düzenlemektedir. İşte bu iki anlam birleştiği zaman, mîzanı doldurması caiz olur. "Sübhânallâh" lafzını sadece
149 ayıplardan arınmış olmaya ait kılınır [§]ve ona başka bir anlam daha eklenmezse, mîzanın yarısı boş kalır. *En doğrusunu Allah bilir.* "Ey kavmim! Allah'ın size (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin"[4] meâlindeki âyetin tefsirinde de aynı farklılık söz konusudur.

el-Azîz, el-Hakîm. Azîz galip, kāhir veya hiçbir şeyin kendisini âciz bırakamadığı üstün güç mânasına gelir. Bu lafzın, zelilin zıddı anlamında kullanılmış olması da muhtemeldir. Zelil, her çeşit fakirliği, ihtiyacı ve zayıflığı içine alır; Azîz lafzı, zelilin zıddı ve mukabili olduğuna göre onun da her nevi şerefi,

---

2 el-İsrâ, 17/44.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 260; V, 370.

4 el-Mâide, 5/21. Ayrıca Tâhâ 20/12 âyetiyle de karşılaştırınız.

üstünlüğü, hiçbir şeye muhtaç olmamayı ve kuvveti içine alması gerekir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* Âlimler **Hakîm** lafzı hakkında şöyle demiştir: Bu lafız, her şeyi, ait olduğu yere koyan anlamına gelir. Cenâb-ı Hak varlıkları ait oldukları yerlere koyması itibariyle Hakîm'dir. Diğer yaratıklar ise nesneleri Cenâb-ı Hakk'ın tayin ettiği yerlere koyduklarında hakîm olurlar. Hakîm lafzı aynı zamanda tedbirinde hata bulunmayan anlamına da gelir; "musîb"in anlamı da aynıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

هُوَ الَّذٖى بَعَثَ فِى الْاُمِّيّٖنَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ
وَيُزَكّٖيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفٖى
ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٢﴾

2. "Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler."

[Ümmî Peygamber]

Ümmîlere kendi içlerinden bir elçi gönderen O'dur. Ehl-i Kitap, Cenâb-ı Hakk'ın, Muhammed'i (s.a.) bu ümmetin sadece ümmîlerine peygamber olarak gönderdiğini söylemiş ve bu âyeti de delil göstermişlerdir. Onlar âyeti, ümmîlere özgü kılmışlar, dolayısıyla kendilerine peygamber gönderilen zümrenin ümmîler olduğunu, buna göre başka insanların bu hükmün dışında kalması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Biz deriz ki bu âyetin zâhirinden, zikredilen zümrenin dışında kalanların yok sayılması anlaşılmamalıdır, aksine âyetin zâhirinden, onları dışarda bırakmadığını anlamak gerekir. Aslında bir zümrenin özellikle zikredilmesi, diğerlerini dışarıda bırakmaz. Çünkü âyetin sadece zikredilene tahsis edilip başkalarının yok sayılması, insanı doğru ve helâl olmayan bir kanaate götürür. Cenâb-ı Hakk'ın, "Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor, ne de onu sağ elinle yazabiliyordun"[5] ilâhî beyanına bakmaz mısın? Bu ifadeden, o, sağ
eliyle yazmadığına göre sol eliyle yazmıştır anlamı çıkmaz. [§]Keza **sen okur** 150
değildin meâlindeki cümle, kitap yanında okunuyordu anlamına gelmez. Bütün bunların anlamı *-en doğrusunu Allah bilir ya-* şudur: Allah ümmî olan

---

5 el-Ankebût, 29/48.

peygamberini, hikmeti ve mahiyetini bilmeyen ümmîlere gönderdi. Bunu da onun peygamberliğinin alâmeti ve delili kıldı. Çünkü o ümmî olunca yazmayı da kitap okumayı da bilmez, buna rağmen onun, telif ve tanzim edilmiş, ayrıca Ehl-i Kitab'ın ellerindeki kitaba uygun bulunan bir kitabı getirmiş olması, bunun ancak vahiy yoluyla gelen bir bilgi olduğunu, kendi kafasından uydurmadığını gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Resûl-i Ekrem'in bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğinin delili, "Biz seni bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik"[6] meâlindeki âyettir. Kendisinden rivayet edilen bir hadiste de Hz. Peygamber (s.a.); "ben kızıla da siyaha da peygamber gönderildim"[7], yani insanlara da cinlere de peygamber gönderildim, buyurmuştur. O, bir zümreyi Allah'a itaate ve kulluk yapmaya davet etmek için gönderildiğine, bunun yanında başka zümrelere başka peygamberler gönderilmediğine göre, bundan onlara da peygamber olarak gönderildiği anlamı çıkar. Çünkü kendilerine ayrıca peygamber gönderilmeyen zümreler de, Rahmân'a itaat, O'nun emir ve yasaklarına riayet etmek için gerekli bilgiye -tıpkı peygamber gönderilmiş olan zümrenin ihtiyacı kadar- muhaçtır. Bu durumda onun bütün insanlara peygamber gönderilmiş olması gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ümmîlere kendi içlerinden bir elçi gönderdi. Bu beyanının mânası şudur: Allah onu (s.a.) Allah'a kulluk yapmayı ve kitap okumayı bilmeyen, hatta putlara tapınmayı adet haline getiren ümmî bir millete gönderdi. Ümmîlerin tanımı konusunda, "onlar kitaplara iman etmeyenlerdir" denilmiştir. Tıpkı "Ehl-i Kitab'a ve ümmîlere, 'Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?' de!"[8] meâlindeki âyette buyurulduğu gibi. Sanki onu kitaplara iman etmeyen bir kavme gönderen O'dur, demektedir. Ancak bu yorum isabetli değildir; çünkü Cenâb-ı Hak, "onlar ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de (niteliklerini) yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar"[9] beyanıyla peygamberine "ümmî" niteliği vermiştir. Zira içlerinde okuma yazma bilen çok az kişi bulunsa da, onlar büyük çoğunluk itibariyle okuma yazma bilmezlerdi. Bundan dolayı Hz. Peygamber'e (s.a.) de ümmî özelliğini nispet etmiştir, zira o da okuma yazma bilmiyordu. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Sen bundan önce ne bir kitap

---

6 "Biz seni başka değil, ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak bütün insanlara gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmek istemiyorlar" (Sebe', 34/28).

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 304; IV, 416; V, 147; Müslim, "Mesâcid ve Mevâdıʿu's-salât", 3.

8 Âl-i İmrân, 3/20.

9 el-Aʿrâf, 7/157.

okuyabiliyor, ne de onu kendi elinle yazabiliyordun"[10] buyurmuştur. [§]Bunu 151
ifade eder mahiyette rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.), eliyle işaret ederek[11] "Ay şu kadardır" buyurmuş ve şöyle devam etmiştir: "Biz ümmî bir milletiz; ne hesap biliriz, ne de okuma yazma!"[12] Zeccâc şöyle demiştir: Ümmî okuma yazmayı iyi yapamayan, öğrenmeyen, anasından doğduğu gibi kalan kişidir; annesinden doğduğu zamandaki haline nispet edilerek ümmî denilmiştir, çünkü okuma yazma, doğumla değil, ancak tahsille öğrenilir.

Cenâb-ı Hakk'ın, peygamberliği bir ümmîye vermesinin hikmeti, bunun peygamber olduğunun bilinmesine vesile ve nübüvvetine alâmet olması içindir. Çünkü okuma yazma bilmeyen ve tahsil için herhangi birinden ders almayan birinin kendi kafasından bir şeyler söylemesi mümkün değildir. Sonra, edebî üslûbu ve güzel telifinden dolayı bütün hükemâyı hikmetine, bütün okur-yazarları da bilgisine muhtaç kılan bir kitabın, ancak vahiy ve risâlet yoluyla elde edilebileceği bilinsin diye onu ümmî olarak göndermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onlara Allah'ın âyetlerini okuyan. Âyet alâmet ve delil demektir. Allah Teâlâ sanki onlara şöyle demektedir: Kitapta risâletini açıklayan ve nübüvvetini gösteren delilleri okuyan bir peygamber. Buradaki "âyetler" lafzının helâller, haramlar vb. anlamına gelmesi de mümkündür; yahut hakkı ortaya çıkaran deliller mânasına da gelebilir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onları temizleyip arındıran:** Bazıları bu lafzı, onları ıslah eden, yani kendilerini tertemiz yapacak şeylere tâbi olmaya çağıran peygamber, diye açıklamışlardır. **Onları arındıran,** yani onları şirk pisliğinden, kötü ahlâktan, kötü söz ve davranışlardan arındıran anlamına gelmiş olması da mümkündür. *En doğrusunu Allah
bilir.* [§]**Onlara kitabı ve hikmeti öğreten,** meâlindeki cümlenin anlamında 152
ihtilaf edilmiştir. Hasan el-Basrî, burada kitap ve hikmet diye ikili olarak zikredilen şeyden maksat bir şeydir, demiş. Ebû Bekir el-Esam ise, kitap ile okunan âyetler, hikmet ile de farzlar kastedilmiştir, demiştir. Bazıları da onlara şöyle mâna vermiştir: Hikmetten maksat sünnettir, çünkü o insanlara Allah'ın âyetlerini okuyor ama aynı zamanda Cenâb-ı Hakk'ın kendisine lütuf ve ilhamı ile veya vahiy yoluyla gelen sünnetini de onlara öğretiyordu. Bazıları hikmete, kendisiyle amel edilen doğru söz anlamını vermiştir. Bir kısmı da kitap nas olarak okunan âyetlerdir, hikmet ise bu âyetlere yüklenen ince anlamlardır, demişlerdir. *Bunlardan hangisinin isabetli olduğunu en iyi bilen Allah'tır.*

---

10 el-Ankebût, 29/48.

11 Müslim, "Savm", 16.

12 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 43, 52, 129; Buhârî, "Savm", 13; Müslim, "Savm", 15.

Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler. Yani onlar, kitap ve hikmetten mahrum olarak açık bir sapıklık içindeydiler. Çünkü müşriktiler, putlara kulluk yapıyorlardı, ellerinde kitapları yoktu, hikmetten de yoksundular. Bu âyetin, şirkten ve putlara tapmalarından dolayı sapıklık içindeydiler anlamına gelmiş olması da mümkündür; sonra Resûl-i Ekrem (s.a.) onları tevhit inancına ve putlara tapma adetlerini terketmeye davet etti.

Onlara kitabı ve hikmeti öğretecek. Bu beyanda Cenâb-ı Hakk'ın, ümmî, câhil ve sefîh oldukları halde onları arındırıp temizleyerek âlim yaptığını belirtmesi, Hz. Peygamber'in (s.a.) getirdiği dinin hak din olduğuna ve diğer dinlere olan üstünlüğüne işaret eden bir mûcizedir, çünkü diğer din mensupları böyle değildi. Bu aynı zamanda diğer insanları da âlim ve hakîm olmaya teşvik etmektedir. **Onlara öğretiyor.** Bu beyanda belirtilen öğretimin bu ta'limin, Cenâb-ı Hakk'ın lütfu olarak onlar câhil iken âlim, sefîh iken hakîm, putlara tapınma bataklığında bocalarken arındırıp tertemiz hale getirmesi sebebiyle O'nun tarafından gerçekleştirilmiş olması da muhtemeldir.

153 [§]Şimdi, bu fiillerden Allah'a izafe edilenler, onların gerçek varlığına, Hz. Peygamber'e (s.a.) nispet edilenler de sebeplere hamledilir. Yoksa Cenâb-ı Hakk'ın birine ders vererek onu âlim yapması mümkün değildir. O'nun öğretmesi, istediği mahalde ilmi yaratması anlamındadır. O'nun istemiş ve yaratmış olduğu şey de mutlaka gerçekleşir. Beşerin öğretmesine gelince, kişi o yolla bir şey öğrenemez; çünkü onun öğretmesi sebep ve vasıta olmanın ötesine geçemez, çünkü onun yaratmaya ve icad etmeye kudreti yoktur. Böyle olunca da onun öğretmesinin sadece bir sebep ve vasıta olduğu ortaya çıkar. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

وَاٰخَر۪ينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٣﴾

3. ***"Henüz kendilerine katılmamış bulunan daha başkalarına da*** (elçi gönderilmiştir). ***O üstündür, her işi hikmetlidir."***

Henüz kendilerine katılmamış bulunan daha başkaları. Buradaki "âharîne" (آخَرِين) kelimesini mecrûr kabul edersek, bu âyeti "ümmîlere kendi içlerinden bir elçi gönderen de O'dur" meâlindeki âyete bağlamış oluruz. Buna göre âyet, Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletinin kıyâmete kadar süreceğini haber vermektedir. Şayet âyeti mansub kabul edersek o zaman da "onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir elçi" meâlindeki âyete (bir önceki âyet) bağlamış oluruz. Bu durumda da o insanlar içinde olduğu gibi "diğerlerinden" de âlimler, takvâ

sahibi kişliler ve hakîmlerin çıkacağı müjdesi verilmektedir. Bazıları şöyle demiştir: Bu âyetin münafıklar hakkında gelmiş olması mümkündür. O zaman da âyet, "ümmîlere elçi gönderen O'dur; bu sayede onlar zâhirde de bâtında da gerçekten âlim, hakîm ve mümin olacaklar" anlamına gelir. Bu durumda, zâhirde o ümmîlerden olan diğerleri, bâtında onlara katılmamışlardır. İlk yorum daha isabetli ve doğruya daha yakındır.

O, Azîzdir. Çünkü beşer türünün her birine, bir parça zillet eseri ve kendisine muhtaç olma hali koymuştur. **O, Hakîm'dir.** Bütün emirlerinde Hakîm'dir, çünkü hikmetle emretmektedir. Yahut tedbirinde Hakîm'dir, çünkü kendi vahdâniyetini ve tedbirini gösteren alâmetleri bütün yaratıklara koymuştur. Yahut da takdirinde Hakîm'dir; çünkü aydınlık-karanlık, gece-gündüz gibi birbirine aykırı olan şeyler yaratmış, her şeyi ait olduğu yere koymuş, karanlığı aydınlıkla, aydınlığı karanlıkla, geceyi gündüzle, gündüzü gece ile karıştırmamıştır.

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٤﴾

[§]4. ***"Bu Allah'ın lütfudur, onu dilediğine verir. Allah büyük lütuf sahibidir."*** 154

Bu, Allah'ın lütfudur. Buradaki lütufla (fazl) nübüvvet ve risâleti kastetmektedir. **Onu dilediğine verir.** Yani beşer türünden nübüvvete ve risâlete lâyık olanları yaratır. Yahut kitaptan ve hikmetten oluşan o lütuf Allah'a ait olup dilediğine verir.

Bu âyet, Mûtezile'nin sözlerinin doğru olmadığını göstermektedir. Çünkü onlar, Allah kendi lütfuyla kimseye bir şey vermez, aksine bunu yapması kendisi için gereklidir, diyorlar. Şayet bu, Allah'ın yapması gereken bir şey ise fiilen onu yerine getirmesi de gereklidir. Evet, yapması üzerine gerekli olan bir şeyi yerine getiren kimse faziletle nitelenemez. Halbuki Cenâb-ı Hak kendini "fazl" ile, yani lütufla nitelemiştir. İşte bu, Mûtezile'nin sözlerinin doğru olmadığını gösterir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Allah büyük lütuf sahibidir. Yani dünyada insanlar cehâlet içinde iken onlara kitap ve hikmet göndermekle büyük lütufta bulunmuştur. O'nun bu lütfunu âhirette göstermesi de muhtemeldir. Buna göre Allah insanlara amellerine karşılık kendisinden bir lütuf olarak cenneti vererek onları mükâfatlandıracaktır. Âyetteki **büyük** (azîm) sıfatı, daim ve ebedî anlamına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرٰيةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٥﴾

5. "Tevrat'la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer. Allah'ın âyetlerini yalan sayan kavmin misali ne kötü! Allah zâlimler topluluğunu doğru yola çıkarmaz."

Tevrat'la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu. Bu âyet, değişik şekillerde yorumlanabilir. Birincisi, âyetin amelden kinâye olmasıdır. Yani onlar Tevrat'taki hükümlerle yükümlü tutulmuşlardı, ama onunla amel etmediler.

İkincisi, **onun hakkını vermeyenler,** yani onun ahkâmıyla amel etmeleri emredilen kişilere bunu uygulamadılar; zira onu tahrif ederek değiştirmişlerdir.

Veyahut *-en doğrusunu Allah bilir ya-* şöyle de yorumlanabilir: Onlar Tevrat'ı yalanladılar, onu inatla ve yalanlamakla karşıladılar, kendisinden faydalanmadılar. Bu yüzden onlar, Cenâb-ı Hakk'ın **onların durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer,** meâlindeki cümlede ifade buyurduğu gibi, sırtında kitap taşıyan, ama o kitapların kadrini ve değerini bilmeyen eşeklere benzerler. Çünkü onlar her ne kadar Tevrat'ı biliyor idiyseler de, ona lâyık olduğu saygıyı göstermemeleri ve içindeki hükümleri yalan-
155 lamaları sebebiyle [§]sanki onun kadrini ve değerini bilmeyen bir konuma düşmüşlerdir. Bundan dolayı onlar eşeklere benzetilmektedir; çünkü eşek de ciltler dolusu kitabı sırtında taşıdığı halde, o kitapların kadrini ve değerini bilmez. Bu sonuncu yorum doğruya daha yakındır; çünkü âyetin ileri kısmında **Allah'ın âyetlerini yalan sayan kavmin misali ne kötü!** diye buyurulmaktadır. Buna göre âyetin baş tarafında da "yalanlama" anlamı kastedilmiş olmalıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Mâlumdur ki bu yalanlama ve tahrif, onların ileri gelenleri ve reisleri tarafından yapılmaktaydı. Onlar Tevrat'ı yalanladıklarında Allah bu yalanlamalarını ve Tevrat'ın kadrini bilmediklerini haber vererek, zayıf insanları onlara tâbi olmaktan vazgeçirmeyi dilemiştir. Bu bakımdan reislerinin, kendilerine

uymaya lâyık olmayan kişiler durumunda bulunduklarını açıklamıştır. Bu âyet aynı zamanda müslümanlara da Allah'ın kitabını ve onun hükümleriyle amel etmeyi hafife almayı yasaklamıştır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'ın âyetlerini yalan sayan kavmin misali ne kötü! Bu ilâhî beyana iki anlam verilebilir. Biri şudur: Onların yalanlamalarının, Allah'a bile yalan isnat edecek dereceye varmış olması, ne kötü bir niteliktir! Yalan söyleyen kişi, örf açısından kötülükle nitelenen biridir. Onların yalanlamalarının, Allah'a bile yalan isnadına vardığı zaman, bu onların kötülükte son noktaya vadıklarını ifade eder. Sanki şöyle denilmektedir: Allah'a yalan isnat edenlerin vasfı, kötülük ve çirkinliğin son noktasında bulunur. Diğeri de âyette şöyle denilmek istenmiş olabileceğidir: Cenâb-ı Hak, müşrikleri en çirkin ve en kötü misallerle, müminleri ise en güzel ve en temiz örneklerle zikretmiştir. Buradaki misal, yani Cenâb-ı Hakk'ın, âyetlerini yalanlayanlar için yaptığı benzetme kötü ve çirkin davranışlara yönelik bir benzetme anlamındadır.

Sonra, bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın çirkin ile güzel, pis ile temizi birlikte yarattığına da işaret etmektedir. **Ne kötü kavim!** meâlindeki ifade bunu gösterir. Allah bu benzetme ile yaratmış olduğu o insanlara kötü ismini vermektedir.
İşte bu, [S]pis ile temiz olanı ve güzel ile çirkin olanı Cenâb-ı Hakk'ın yarat- 156
tığını gösterir. Halbuki Mûtezile'ye göre Allah sadece güzel olanı yaratır. Bu sebeple âyet, onların aleyhine bir delil oluşturur.

Allah, zâlimler topluluğunu doğru yola çıkarmaz. Bu beyan iki şekilde yorumlanır. Biri, onlar tercih zamanında zulmü ve fıskı tercih ettikleri için zâlimleri doğru yola çıkarmaz. Diğeri, onlar âyetlere haksızlık yaptıkları, onlara karşı büyüklendikleri ve inatla karşı koydukları için o insanları doğru yola iletmez. Fakat cehâletinden dolayı zulmeden yahut câhilliğinden isyana düşen, fakat sonra doğru yolu bulmak isteyen kişileri ise doğru yola iletir. *En doğrusunu Allah bilir.*

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ هَادُٓوا اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَٓاءُ لِلّٰهِ مِنْ دُونِ
النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٦﴾

6. "De ki: Ey yahudiler! Başka insanlar değil de yalnız kendinizin Allah'ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız ve şayet sözünüze sadıksanız haydi ölümü temenni edin!"

Azîz ve Celîl olan Allah başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "(Onlara), 'Şayet Allah katında, âhiret yurdu diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım"[13]. Burada Allah'ın dostu olan kişiye âhiret yurdunun verileceği beyan edilmektedir. Kendisine âhiret yurdu verilen kişi de, Allah'ın dostlarındadır. Onun her ikisine de birlikte nail olması mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra, yaygınlık kazanan meydan okuma (lânetleşme) konusunda anlaşılması gereken şey, onun ancak inat ve direnmenin son hadde vardığı bir tartışma olduğudur. Sanki bütün deliller önlerine konduğu halde yine de kabul etmediler, bunun üzerine Cenâb-ı Hak onlara meydan okumayı teklif etmiştir, fakat yahudiler ve hıristiyanlar buna yanaşmamıştır. Onların kitaplarında tartışmanın son sınırı olan meydan okuma konusu yer almış ve kim meydan okursa, haklı olmaması halinde kendisine azap ve lânetin geleceğinin belirtilmiş olması mümkündür. Bundan dolayı onlar, meydan okumaktan kaçınmışlardı. Müşrik Araplar'a gelince, onlar ilâhî bir kitaba sahip olmadıkları için meydan okumanın hükmünü bilmiyorlardı ve bu sebeple meydan okumuşlardı. Rivayet edildiğine göre Ebû Cehil, "Allah'ım! Bizim sana en sevgili olanımıza, misafire en çok ikram edenimize
157 ve akrabaya en çok sıla yapanımıza yardım eyle!" diye dua etmişti. [§]Cenâb-ı Hak da peygamberine yardım etti. Ebû Cehil Hz. Peygamber'e (s.a.) meydan okumuştu, çünkü o kitap sahibi biri değildi. Yahudiler ve hıristiyanlarsa Ehl-i Kitap oldukları ve o kitapta yazılı bulunan meydan okumanın hükmünü bildikleri için bu işe girişmemişlerdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدٖيهِمْ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِالظَّالِمٖينَ ﴿٧﴾

7. "Ama onlar daha önce yapıp ettikleri yüzünden asla ölümü istemeyeceklerdir. Allah zâlimleri çok iyi bilmektedir."

Ama onlar daha önceden yapıp ettikleri yüzünden asla ölümü istemeyeceklerdir. Bu âyet, Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellemin nübüvvetine işaret etmektedir. Çünkü Resûlullah (s.a.) bu sözü kendiliğinden söylemiş olsaydı, onlar onun yalanını meydana çıkarmak için hemen ölümü temenni etmeye koşarlardı. Ama kendilerinin, onu asla temenni etmeyecekleri haber verildiğine ve gerçekten de bunu temenni etmediklerine göre, Hz. Peygamber (s.a.) bu sözü ancak vahye dayanarak söylemiş olmalıdır. Onlar da bu durumu bildikleri için helâk olmaktan korkarak ölümü temenni etmekten kaçın-

---

[13] el-Bakara, 2/94.

mışlardı, zira temenni edecek olsalar öleceklerdi. *En doğrusunu Allah bilir.* **Daha önceden yapıp ettikleri yüzünden.** Yani Tevrat'ı ve İncil'i tahrif ettikleri için. Çünkü hıristiyanların, "biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız"[14] şeklindeki sözleri İncil'de yoktu. Yahudilerin "Yahudiler hariç hiç kimse cennete giremeyecek"[15] şeklindeki sözleri de Tevrat'ta yer almıyordu. Fakat onlar ilâhî kitapları değiştirip tahrif etmişlerdi. İşte onlar daha önce kitabı değiştirip orada tahrifte bulunduklarından ve Hz. Muhammed'in (s.a.) niteliklerine dair belirtilen hususları değiştirmeleri sebebiyle ölümü temenni edemediler. **Allah, zâlimleri çok iyi bilmektedir.** Yani onların âyetlere karşı yaptıkları haksızlıkları, inatlarını ve büyüklenmelerini çok iyi bilmektedir.

قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذ۪ي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاق۪يكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى
عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾

8. "Şöyle söyle: Biliniz ki, kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm, muhakkak gelip size çatacaktır. Sonra akıl ve duyularla idrak edilemeyeni de edileni de bilen Allah'a döndürüleceksiniz, O da size yapıp etmiş olduklarınızı bildirecektir."

Şöyle söyle: Biliniz ki, kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm, muhakkak gelip size çatacaktır. Yani önceden Tevrat'ı ve İncil'i tahrif ederek yaptıklarınız sebebiyle kendisinden kaçtığınız ölüm mutlaka gelip sizi bulacaktır, kaçmanız işe yaramayacaktır. Burada Allah Teâlâ'nın korkup "hadi, kaçıp
durduğunuz ölüme dönüş yapın" gibi bir hatırlatması vardır. [§]**Sonra akıl** 158
ve duyularla idrak edilemeyeni de edileni de bilen Allah'a döndürüleceksiniz. Yani Tevrat ve İncil'den değiştirdiklerinizden halkın bildiği tahrifatı da, Hz. Muhammed'in (s.a.) nitelikleri vb. konularda halktan gizlediğiniz tahrifatı da bilen Allah'a döndürüleceksiniz. Yahut Hz. Muhammed'i (s.a.) yalanlamak gibi içinizde sakladığınız ve gizlediğiniz şeyleri de, halkın ve zayıf kişilerin ona tâbi olmasını engellemek için açıktan yaptıklarınızı da bilen Allah'a döndürüleceksiniz. **O da size yapıp etmiş olduklarınızı bildirecektir.** Ya kıyâmet günü amel defterinizi okuyarak alenen veya iyilik ise iyilikle, kötülük ise kötülükle karşılık vermek suretiyle yaptıklarınızın ne olduğunu size bildirecektir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

---

[14] el-Mâide, 5/18.

[15] el-Bakara, 2/111.

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩﴾

9. "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilirseniz, bu sizin için çok hayırlıdır."

Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun. Buradaki koşma, iki anlama gelebilir. Birincisi, size emredilen amellere sarılın ve onları yerine getirin. İkincisi, yürüyerek ve koşarak gidin. Çünkü "sa'y" (السعى) kelimesi yürümekle beraber kullanıldığında koşmak anlamına gelir. Amellerle birlikte kullanıldığında ise onları ihmal etmemek ve hemen yerine getirmek demektir. Bu âyetteki "sa'y"den maksat şayet koşmak ise âyet, uyarmak ve sıkıştırmak anlamına gelir. Hemen devamında **alışverişi bırakın!** buyurulmasına bakmaz mısın? Yürürken de alışveriş yapmak mümkün iken alışverişi bırakmayı neden emretmektedir? "Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın"[16] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Burada bir farîza yerine getirildikten sonra, onun edası konusunda hiçbir şey söylemeden yeryüzüne dağılmayı nasıl emretmektedir? Eğer maksat teşvik olsaydı ona koşarak gitmeyi
159 emrederdi. [§]Bütün bunlar bu âyetin uyarma ve sıkıştırma anlamı taşıdığını gösterir. Hz. Peygamber'in (s.a.) "Namaza giderken yürüyerek gidin, koşarak gitmeyin; sâkin ve vakûr olmalısınız, namaza yetiştiğiniz kadarını cemaatle kılın, kaçırdığınız rekâtları da tamamlayın!"[17] meâlindeki hadiste buyurulduğu üzere diğer farz namazlarda koşmak mendup değildir. Söylediğimiz darlıktan dolayı koşmak cuma namazına tahsis edilmiş, diğer namazlarda ise genişlik olduğu için yürümek tavsiye edilmiştir. Ancak buradaki koşmaktan maksadın da onu edâya karar vermek, bunun için hazırlanmak ve acele etmek olduğu anlaşılmaktadır. Âyetteki "sa'y" lafzı bu alamda kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak diğer bir âyette şöyle buyurmuştur: "Kim âhireti ister ve bir mümin olarak âhiret için ona yaraşır bir çabayla çalışırsa, işte böylelerinin çalışmaları karşılık görecektir"[18]. Başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder. Ve çabasının karşılığı ileride mutlaka görülecektir"[19]. Bu

16 el-Cum'a, 62/10.

17 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 238; Nesâî, "İmâmet", 57.

18 el-İsrâ, 17/19.

19 en-Necm, 53/39-40.

âyetlerdeki "sa'y" kelimesi ile Allah, sadece ameli, çalışmayı kastetmiştir. Allah kendilerinden razı olsun Hz. Ömer, İbn Mesûd, Übey ve İbnu'z-Zübeyr'in bu âyeti (فَامْضُوا اِلَى ذِكْرِ اللّٰهِ) diye, yani Allah'ın zikrine gidin anlamına gelecek şekilde okudukları da rivayet edilmiştir[20]. Hatta Abdullah [b. Mesûd] şöyle demiştir: Eğer bu âyetin kırâati "fes'av" şeklinde olsaydı üstümdeki hırkam düşecek olsa bile koşarak giderdim, bu lafzın hakkını zâyi edeceğimden korkarak hırkama dönüp bakmazdım bile[21]. İşte bütün bunlar, ilk yorumdan maksadın koşmak ve yürümekten önce o farîzayı edâ etmeye karar vermek ve onu derhal yerine getirmek olduğunu göstermektedir. Bu anlayış, diğer namazlar için koşmanın müstahap olmamasına da uygun düşmektedir. Zira namaza giderken sekînet ve vakar halinde olmayı emreden hadis mutlaktır, hadiste cuma namazı ile diğer namazları ayıran bir şey yoktur. Cumaya normal yürüyüş hali ile gitmek gerektiğinde fakihlerin icmâı vardır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Alışverişi bırakın. Bazı âlimler bu âyete dayanarak cuma vaktinde alışveriş yapmanın caiz olmadığını söylemişlerdir. Bize göre alışveriş caizdir, ama mekruhtur. Onun caiz olduğunun delili de, bu âyetteki yasağın alışveriş mekânı için değil, Cuma mekânı için gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla buradaki fasit olma, alışveriş için değil, sadece Cuma için söz konusudur. Zira insan namazda iken alışveriş yapacak olsa, namazı fasit olur, yoksa namaz alışverişi bozmaz. Bize
göre asıl olan şudur: [§]Başka bir şey yüzünden yasaklanan her akitte, bu ya- 160
saktan dolayı bir noksanlık meydana geldiğinde, bu yasak akit için değil, sadece o başka şey için söz konusudur. Buna benzer bir konu için Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "İhramlı kişi evlenemez, evlendirilemez"[22]. Burada nikâhın yasaklanması ihram durumunda bulunduğu içindir, yoksa nikâh için değil. Bundan dolayı biz şöyle deriz: İhramlı kişinin nikâhı caizdir, ancak bu nikâhın akabinde ihramlı iken cinsel ilişkide bulunursa haccı fasit olur. Çünkü buradaki yasak akdin kendisi için değildir, dolayısıyla akit fasit olmaz, çünkü yasak o akit için değildir. *En doğrusunu Allah bilir.* Şimdi Cenâb-ı Hakk'ın "Cumaya koşun, cuma için koşun" demeyip **Allah'ın zikrine koşun** buyurması, zikrin cumadan önce olduğuna, onu dinlemenin ve ona gitmenin gerektiğine işaret etmektedir. Bu, hutbenin de farz olduğunu gösterir. **Allah'ın zikri** anlamındaki ifadede geçen "zikir"den maksadın hutbe olduğu sabit olunca, sonra da bu zikre gitmek ve onu dinlemek için alışverişi terketmek emredildiğine göre, hutbe sırasında konuşmanın mekruh olduğu anlaşılır, hatta ima-

20 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 375.

21 Taberî. *Tefsîr*, XXVIII, 128-129.

22 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 57, 65, 68, 73; Müslim, "en-Nikâh", 5; Tirmizî, "el-Hac", 23.

mın hutbeye çıkışı sırasında konuşmak da mekruhtur; çünkü o sırada alışveriş de mekruhtur. Alışveriş bir konuşmadır, dolayısıyla her çeşit konuşma da mekruhtur. İşte bu durum Ebû Hanîfe'nin (r.h.), "imam hutbeye çıktığı andan itibaren namaz bitene kadar susmak gerekir" şeklindeki görüşünün doğruluğunu gösterir. Bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.) şu hadis rivayet edilmiştir: "İnsan cumaya gelir, istediği kadar namaz kılar, sonra imam hutbeye çıktığı andan itibaren namaz bitene kadar sükût ederse, bu onun için o cuma ile gelecek cuma arasındaki hatalarına ve ondan sonra üç günlük hatalarına kefâret
161 olur"[23]. [§]İmam hutbeye çıktığı andan itibaren namaz bitene kadar susmak gerektiğine göre, o sırada konuşmanın mekruh olduğu anlaşılır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyet-i kerîme şu iddia sahiplerini de reddetmektedir: Namaz ancak vaktin sonunda farz kılınmıştır, dolayısıyla vaktin başında farzı edâ eden kimse ancak nâfile kılmış sayılır. Çünkü Allah ona namaza koşmayı emretti ve namazı da ona ezan okunduğunda farz kıldı. İlk vakitte farz kılınmasına rağmen namazın o vakte kadar tehiri, imam için hazırlanma ve kolaylaştırma anlamına geldiği mâlumdur. Biraz önce söylediklerimiz, böylelerinin iddialarını çürütmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bundan daha çirkin olanı onların şu sözleridir: Namazlar kâfirlere küfür halinde olduklarında farz kılınmış, müslümanlara ise nâfile kılınmıştır. Bununla birlikte onlar; bu ümmetten hiç kimse bir farzı edâ etmiş değildir, iddiasında da bulunmuşlardır. Zira vaktinin çıkacağından korktuğu için kimsenin namazın edâsında gecikme yaptığı söylenmemiştir. Bu çok çirkin bir iddiadır, sahibinin derhal bu ve benzeri sözlerden tövbe etmesi gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyet, camiye iki fersah [yaklaşık 12 km.] uzakta oturan kişiye cuma namazının farz olmadığını da gösterir, çünkü âyet, namaza ezandan sonra koşmayı emretmektedir. Ezandan sonra iki fersahlık bir mesafeden yola çıkarak namaza yetişmenin mümkün olmadığı herkesin mâlumudur. Buna göre cuma,

---

23 Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilmiştir: "Cumaya üç kişi gelir: Biri gelir ve gereksiz konuşur, onun cumadan nasibi bundan ibarettir. Diğeri dua ile gelir, Azîz ve Celîl olan Allah'a dua eder; Allah dilerse böylesine verir, dilerse vermez. Öbürü de camiye gelir, susar, müslümanın omuzlarına basarak ilerlemez, kimseye eziyet vermez; işte bu adamın o günden gelecek cumaya kadar ve ayrıca üç gün daha ilave edilerek bu sürede yaptığı hatalarına kefâret olur. Çünkü Cenâb-ı Hak, 'kim bir iyilik yaparsa ona on misli mükâfat verilecektir' buyurmuştur" (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 214; Ebû Dâvûd, "es-Salât", 227).

daha yakın yerde, şehrin sınırları dâhilinde oturanlara farzdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra, alışverişin yasaklanması cuma günü ile sınırlıdır. Mesrûk ve diğer bazı âlimlerden rivayet edildiğine göre bu zaman dilimi de zevâl vakti ile imamın cumayı bitirdiği vakit arasıdır. Mücâhid ve Zührî ise, **Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında** ifadesinin zâhirine dayanarak alışverişin ezandan sonra yasak olduğunu söylemişlerdir[24]. İlk görüş daha doğru gözükmektedir. Çünkü cumaya gelmek ancak vaktin girmesiyle farz olur ki o da ezan geç okunsa bile zeval vaktidir. Zira zeval vaktinden önce okunan ezan muteber değildir, varlığı ile yokluğu eşittir.

فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ فَانْتَشِرُوا فِى الْاَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَث۪يرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠﴾

[§] *10.* ***"Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Allah'ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz."*** 162

Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Bu ilâhî beyan, dış görünüşü açısından emir konumunda bulunmaktadır. Ancak bize göre mübahlık anlamına gelir. Çünkü söz konusu emir, bir yasağın hemen arkasından gelmektedir. Âlimlerin icmâ ettiği temel ilke, bir yasağın arkasından gelen her emirin mübah anlamına geldiği şeklindedir. Yasağın arkasından gelmeyen emir ise halin gereğine göre verilecek karara bağlıdır. Şayet bulunduğu hal, onun farz olmasını gerektiriyorsa farzdır; vacip olmasını gerektiriyorsa vaciptir, mendûp anlamını gerektiriyorsa mendûptur. Bir yasağın arkasından gelen her emrin mübah anlamına geldiğinin delili, "ihramdan çıkınca avlanabilirsiniz"[25] buyruğu ile, "kadınlar aybaşı halinden temizlendiklerinde, onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın"[26] meâlindeki âyetlerdir. Bu âyetlerdeki emirler, terki caiz olmayan kesin bir emir anlamında değildir, aksine avlanmanın mübah hale geldiğini ifade etmektedir, yani isterseniz avlanabilirsiniz demektir. İkinci âyet de aynı anlamdadır; isterseniz hanımlarınıza yaklaşabilirsiniz. **Namaz kılındı mı yeryüzüne dağılın** emri de aynı anlamda ve konumdadır. Durum böyle olunca, âyet sanki şunu ifade etmektedir: Ezanı okunan namaz tamamlanınca, isterseniz ve arzu ederseniz yeryüzüne dağılabilirseniz. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

---

24 Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 163-164.

25 el-Mâide, 5/2.

26 el-Bakara, 2/222.

Allah'ın lütfundan nasip arayın. Bu beyanla, ticaret yapma ve kazanç elde etme kastedilmiştir. Alışveriş, sanki ilâhî lütuf için düzenlenir. **Allah'ın lütfundan nasip arayın** meâlindeki cümle ile ticarete izin vermekte ve onu
163 serbest bırakmaktadır. Yasakladığı şeyler için de, [S]"alışverişi bırakın"[27] buyurmaktadır. Şayet söz konusu iki âyet alışveriş anlamına gelse de; zira "Allah'ın lütfundan nasip aramayı bırakın" demesi güzel olmazdı. Bir de "Allah'ın lütfundan nasip aramak" ifadesi, alışverişi ve başka şeyleri de içine alır. Buna göre "Allah'ın lütfundan nasip aramayın" denilmesi doğru olmaz. Dolayısıyla burada, özel bir yasağı dile getirmek için "alışverişi bırakın" diye buyurmuştur. Alışverişin serbest bırakılmasına ve buna izin verilmesine gelince, bu, hem alışveriş hem de diğer şeyler için geçerli olur; bu sebeple **Allah'ın lütfundan nasip arayın,** diye buyurmuştur. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Allah'ı daima çok anın. Bu ilâhî beyan iki anlama gelebilir: Birincisi, dillerinizle ve kalplerinizle Allah'ı çok zikredin. İkincisi, içinde Allah'ın zikri tahakkuk edecek olan itâatlere yönelmekle Allah'ı zikredin. **Umulur ki kurtuluşa erersiniz.** Bu beyan da farklı şekillerde anlaşılabilir. Birincisi, kurtuluş ümidi anlamına gelir. İkincisi, kurtuluşa ermeniz için demektir. Üçüncüsü de, bu söylenenleri yaptığı zaman kurtuluşun gerçekleşeceğinin kesin olduğu anlamına gelmesidir. Zira âlimler, Allah'a nispet edildiğinde "lealle" (لعل) ve "asâ" (عسى) kelimelerinin gereklilik ifade ettiğini söylemişlerdir.

وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا اِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللّٰهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ﴿١١﴾

11. "Fakat onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona yönelip seni ayakta bırakıverdiler. De ki: Allah'ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır."

Fakat onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona yönelip seni ayakta bırakıverdiler. Ticaret ve eğlence gerçekte görülemezler, görülen sadece eğlenen ve ticaret yapandır. Ancak âyette görme fiili, eğlencenin eğlenen kişiye olan yakınlığından ve ticaretin de tüccara olan yakınlığından dolayı kullanılmıştır. Bu tıpkı "Allah'ın kelâmını duymasına fırsat vermek için"[28] meâlindeki âyet ve "ben falancının sözünü işittim" denilmesi gibidir. Hakikatte

[27] bk. Bir önceki âyet.
[28] et-Tevbe, 9/6.

o, sözü işitmiş değildir; bir kelâm, ancak sayesinde sözün anlaşıldığı bir sesin varlığı ile duyulmuş olur. Ancak burada işitme lafzının mutlak olarak zikredilmesi kelâm ile işitmenin yakınlığından dolayıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra, bu âyetin mânası, *-en doğrusunu Allah bilir ya-* bizâtihî görmek değildir. Bize göre onun anlamı bilmektir. Sanki Cenâb-ı Hak onlar "bildiklerinde" buyurmuştur. Çünkü onlar bizzat ticaretin kendisini görmüyorlardı, fakat ticaretin varlığına dair haber onlara ulaşmış ve onlar da bunu bilmişlerdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Ona yönelirler.** Burada Allah Teâlâ "ona" diye tekil zamiri kullanmış, 164
"o ikisine" diye ikili zamir kullanmamıştır; halbuki âyette eğlence ve ticaret diye iki şey zikretmişti; burada ise her ikisinden kinâye olarak ikincisini katmadan sadece birine işaret buyurmuştur. Aslında ifadelerde böyle şeyler caizdir, nitekim bir âyette, "Altın ve gümüşü biriktirip onu Allah yolunda harcamayanlar"[29] buyurmakta, daha önce zikredileni de içine alan bir kinâye ile yetinmekte ve "o ikisini harcamayanlar" buyurmaktadır. Başka bir âyette de "Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz o, Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir"[30] buyurmaktadır. Buradaki kinâye ifadesi (zamir), âyette geçen sabır ve namaz ikilisine değil, sadece birine râcidir. Açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. Onların camiden çıkmalarından maksatları eğlence değil ticaretti. Fakat onlar, bu "eğlence" ile kendilerine kazandırılacak şeyleri de biliyorlardı. İşte bu anlamda buna eğlence denilmesi caiz olur, fakat asıl maksat ticaretti. "Onu Allah yolunda harcamayanlar"[31] meâlindeki âyet de böyledir. Her ne kadar infaktan maksat altın ve gümüşün her ikisiyse de örfte gümüşün infakı daha kolay ve daha basit olduğu için âyetteki zamir ona atfedilmiştir. İnfaktan asıl maksat fukaraya sarf edilmesidir. Burada da durum öyledir. Bize göre bu âyette zamirin sadece namaza irca edilmesinin anlamı, namazın yahudilere ağır geliyor olmasıydı. Zira başlangıçta kıble Beytülmakdis'ti, sonra Kâbe'ye döndürülünce Kâbe'ye yönelerek namaz kılmak kâfirlere zor geldi. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "Bu, onlara elbette ağır gelecektir"[32]. Yani Kâbe'ye karşı namaz kılmak ağır gelecektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

29 et-Tevbe, 9/34.

30 el-Bakara, 2/45.

31 et-Tevbe, 9/34.

32 "Biz bu yöneldiğin kıbleyi özellikle resûle uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelelecektir" (el-Bakara, 2/143).

Şayet, "Ashâb-ı kirâmın, kendi değerinin yüceliğine ve Resûlullah'a saygı göstermelerine rağmen, hutbede iken onu bırakıp eğlenceye ve ticarete gitmeleri nasıl mümkün olur? Diğer bir soru da şudur: Âmâ olan birisi mescide girdiğinde kuyuya düşmüş, ashap da ona gülmüştü [Bu nasıl açıklanır?][33], diye
165 bir soru sorulursa buna [§]şöyle cevap verilir: O günlerde söz konusu insanlar İslâm'la yeni tanışmışlardı, ayrıca onlar halkın ayak takımı ve câhil kesimi idi; hatibin ve kendilerine okunan hutbenin konumunu bilmiyorlardı. Dışarıda ise menfaat bekledikleri bir ticaret vardı, şayet hemen ona gitmezlerse ellerinden kaçabilirdi. Onlar, sadece hutbenin ve hatibin konumunu bilmedikleri için camiden çıkmışlardı. Bir de onlar ashabın önde gelenleri değildi, hatta hutbenin ve hatibin hakkını anlayabilmeleri için ileri gelen ashapla arkadaşlık etmiş de değildiler. Bu yüzden onlardan bu hata ortaya çıktı. Bu seviyede bulunan benzeri insanlardan benzer şeyler nadir görülen hususlar değildir. Allah hepsinden razı olsun, ashabın ileri gelenlerinden ve âlimlerinden ise hiçbir kimse camiden çıkmamıştı. Gülme olayı da bunun gibidir; gülenin câhil ve ayak takımından olması mümkündür. Onlar ashabın ileri gelenleri ve asilleri değildi. O seviyedeki insanların ise buna benzer davranışlar sergilemeleri yadırganmaz. *En doğrusunu Allah bilir.*

Hz. Peygamber'in (s.a.), onların camiden çıkmalarını engellememesi ise iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, hutbe sırasında konuşmak haram kılınmıştı, bundan dolayı onlara engel olamadı. İkincisi, onların çok süratle çıkmış olmaları, Hz. Peygamber'in (s.a.) yasağını duymamış olmaları veya onların duymayacağını bildiği için Resûlullah'ın (s.a.) engel olmaya tevessül etmemesi de muhtemeldir. *En doğrusunu Allah bilir.* Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) namazdan sonra içeride kalanları saydı, onların on iki kişi olduğunu gördü. Bunun üzerine şöyle buyurdu: "Eğer sonuncunuz da öncekilere katılsaydı, vâdiyi -yani Medine'yi- ateş kaplardı"[34].

Bu rivayet, cuma namazının kırk kişiden daha az cemaatle de kılınması gerektiğini göstermektedir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.) on iki kişilik bir cemaate cuma namazı kıldırmıştı. *En doğrusunu Allah bilir.*

166 [§]**Seni ayakta bırakıverdiler.** Bu ifade, hutbenin ayakta okunmasının gerektiğine delildir. **De ki: Allah'ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür.** Bu ilâhî buyruk olmasa bile Allah'ın yanında bulunan şeyin eğ-

---

[33] Enes b. Malik'in rivayet ettiğine göre, bir âmâ kuyuya düşmüş, Resûlullah'ın (s.a.) arkasındaki insanlar da bu duruma gülmüşlerdi. Resûl-i Ekrem gülenlere abdesti ve namazı iade etmelerini emretmişti (Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 162).

[34] Abdürrezzâk, *Tefsîrü'l-Kurân*, III, 310; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 361.

lenceden ve ticaretten daha hayırlı olduğu bilinirdi. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bunun anlamı şudur: Bütün dünya ticaret alanıdır, orada yaşayan insanlar da, ister dünya ticareti için olsun ister âhiret ticareti için olsun, bir nevi tüccardırlar. Zira itaat ve ibadet de netice itibariyle ticaret gibidir, insan onunla âhiret menfaatini kazanmaktadır. Dünya ticareti ile de dünya menfaatini kazanır. Buna göre Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Kendisine itaat etmek suretiyle Allah'ın yanında elde edilecek olan ticaret ve âhiret menfaatleri eğlenceden ve dünya menfaatlerinin elde edileceği ticaretten daha üstündür. *En doğrusunu Allah bilir.* Sanki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Allah'tan korkun, çünkü siz Allah'tan korktuğunuz zaman, rızık ve diğer menfaatleri kazanırsınız. Dünya ticareti ile sadece dünya menfaatleri elde edilir. Cenâb-ı Hakk'ın "Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah kendisine bir çıkış yolu gösterir. Ve ona hiç beklemediği yerden rızık verir"[35] buyurduğunu görmez misin? Başka bir âyette de "Allah onun kötülüklerini örter"[36] buyurmaktadır. Buna göre Allah'a saygısızlıktan sakınıldığında, bundan rızık, işlerde kolaylık ve günahların bağışlanması sağlanır. Ticaretle ise sadece dünya menfaatleri elde edilir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, bu âyette müminleri, bütün menfaatleri elde etmenin yolu olan takvâya teşvik etmekte, bunun için de Hz. Peygamber'in (s.a.) yanında kalmaları gerektiğini buyurarak sizin rağbetiniz, kendinize bütün menfaatleri kazandıracak olan şeylere yönelik olmalıdır. Şayet Allah'tan sakınır ve Hz. Peygamber'in (s.a.) yanında kalırsanız, bu, eğlenceden ve size sadece bir menfaat sağlayacak olan ticaretten daha hayırlıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.** Bu beyan, insanlara başka bir 167
rızık veren de vardır, ama onların en hayırlı olanı Allah'tır anlamına gelmez. Fakat bu âyetin ve "Yaratanların en güzeli olan Allah"[37] anlamındaki beyanla "Sen hâkimler hâkimisin"[38] meâlindeki âyetin anlamı şudur: Eğer [faraza] başka bir rızık veren, başka bir yaratan ve başka bir hükmeden olsaydı yine en hayırlı rızık veren, en güzel yaratan ve en âdil hükmeden Allah olurdu. Çünkü O, sadece adaletle hükmeder, her yarattığı şeyde de mutlaka hikmet vardır. İşte **Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır** meâlindeki cümle de böyledir. Rızık vermek, yaratmak ve hükmetmenin, mecâzen kullara nispet edilmesi de mümkündür. Bundan dolayı sizi rızıklandıranların **en hayırlısı Allah'tır,**

---

35 et-Talâk, 65/2-3.

36 "Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah onun kötülüklerini örter ve ona büyük bir karşılık verir" (et-Talâk, 65/5).

37 el-Mü'minûn, 23/14.

38 Hûd, 11/45.

buyurulmuştur. Zira O'ndan başka rızık veren ancak Allah'ın yarattığı rızkı verebilir, ancak O'nun hükmüyle âdil olabilir, ancak O'nun muvaffak kılması ve doğru yolu göstermesiyle bir şey yapabilir. **Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır** diye buyurdu, buradaki **rızık verenler** anlamındaki beyanla, O'nun rızkından insanlara rızıklandıranları işaret etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]MÜNÂFİKÛN SÛRESİ[1] 169

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ
إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ ﴿١﴾

1. "Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) ***kesinlikle yalan söylemektedirler."***

Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Buradaki **tanıklık ederiz** anlamındaki sözcüğün yorumunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları buna "neşhedu" (نشهد), yani yemin ederiz anlamını vermiştir. Bazıları da şahitlik yapma mânasını vermiştir. Bu lafzı yemin anlamına yorumlayanlar, "onlar yeminlerini kalkan edindiler"[2] meâlindeki âyeti delil gösterirler. Şahitlik yapmak mânasına hamledenler de âyeti (اِتَّخَذُوا إِيمَانَهُم جُنَّةً) şeklindeki kırâati esas almıştır. Buna göre âyetin anlamı **onlar imanlarını kalkan edindiler** şeklindedir, yani tasdik etmelerini[3]. Bu âyet tek kırâatle değil iki şekilde de okunmuştur. Her iki lafızla kırâat edildiği için iki anlam da mevcuttur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Münafıklar sana geldiklerinde, 'Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Aslında Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selleme münafıkların tamamı değil sadece bir kısmı gelmişti. **Tanıklık ederiz** anlamındaki (نشهد) lafzı da böyledir; bazı yorumlara göre bu lafız, "nuksimu" (نقسم), yani yemin ederiz demektir. [§]Yemin ise tebaanın ve ayak takımın değil, reislerin 170

---

1 Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur ve on bir âyettir. Medine'de nâzil olduğu da söylenmiştir.

2 el-Münâfikûn, 63/2.

3 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 377; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 467.

ve önderlerin fiilidir. Bu da söz konusu fiili, münafıkların ancak bir kısmının işlediğini gösterir. Ama Cenâb-ı Hak, o bir kısmı, "bütün" konumundaki lafızla ifade etmiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki zâhirde umûm ifade eden her lafız o isme dâhil olan herkesi kapsamaz. Bu durumda lafzın zâhir ve hakikat anlamına bakılmalıdır; umûmileştirmeyi gerektiriyorsa umûma hamledilir, tahsisi gerektiriyorsa da tahsis edilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler. Burada şöyle bir problem vardır: Münafıklar sadece **tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin,** demişlerdi; onların bu sözlerinin doğru olduğu bilindiği halde nasıl olur da Allah onların yalancı olduklarına şahitlik yapmaktadır? *En doğrusunu Allah bilir ya*, bunun sebebi şu olmalıdır: Söz konusu kimseler Resûlullah'ın (s.a.) bulunmadığı yerlerde kendisini yalanlamışlar ve ona muhalefet etmişlerdir, fakat Resûlullah'ın (s.a.) onların bu hallerine muttali olduğunu da düşünmüşlerdir. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem'e gelip **tanıklık ederiz ki sen Allah'ın elçisisin** diyerek özür dilemekte, bizim söylediğimiz sözler konusunda sana gelen haberler doğru değildir, biz öyle bir şey söylemedik demektedirler. İşte Cenâb-ı Hak onların söylemediklerini iddia ettikleri sözlerde yalancı olduklarını haber vermektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, "Onlar söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar. Oysa inkârcılık içeren sözü elbette söylediler"[4] meâlindeki âyetine bakmaz mısın? Âyete şöyle de anlam verilebilir: Onlar, dillerimizle söylediğimiz gibi kalplerimizle de senin Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik ederiz demişlerdi. Cenâb-ı Hak da **münafıklar kesinlikle yalan söylemektedirler** diye buyurarak onların, kalplerindeki imanın varlığına şahitlik etmelerinde yalancı olduklarını haber vermiştir. **Tanıklık ederiz** anlamındaki sözcük, biz senin peygamberliğini kalben biliyoruz anlamına da gelebilir. Buna göre de, peygamberliğini kalben bildiklerini söyledikleri o söz hakkında Cenâb-ı Hak, **Allah tanıklık eder ki münafıklar kesinlikle yalan söylemekte** olduklarını haber vermektedir. Konuya âyetler ve deliller açısından bakıldığında, Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletini elbette onların da bilmeleri gerekirdi. Fakat onlar küçümsemek için ve inat olsun diye bu bilgi yollarına gözlerini kapatmışlardı, böylece söz konusu bilgi, gerçek bir cehâlet haline gelmişti. Bir de onlar içlerinden bunu bildiklerini söylediler, ama Allah, onların Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletini bildikleri yönündeki sözlerinde yalancı olduklarını haber vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

4 et-Tevbe, 9/74.

[§]Burada bilinmesi gereken bir şey de, onların, "senin Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz" demeye neden ihtiyaç duyduklarıdır. Pek çok mümin Resûlullah'ın (s.a.) yanına gidiyor, ama böyle bir şey demiyordu, münafıklar neden böyle söylemek ihtiyacını duymuştur? *En doğrusunu Allah bilir ya*, bize göre bunun mânası şudur: Onlar, Allah'a ve resûlüne karşı hile yapmaya alışkındı, Cenâb-ı Hak bu sözle onları imtihan etmiştir. Muhtemeldir ki onlar alışkanlıklarına uygun davrandılar. Kendilerinin âdeti şöyleydi: Müslümanlarla karşılaştıklarında, "Biz de sizin gibi iman ettik" diyorlardı, müşriklerle karşılaşınca da, "Biz sizinle beraberiz, onlarla sadece alay ediyoruz" derlerdi[5]. Resûlullah (s.a.) ile karşılaştıklarında da, her ortamda karakterlerine ve huylarına uygun olan mûtat tabiatlarını sergileyerek, "Tanıklık ederiz ki sen Allah'ın elçisisin" diyorlardı. *En doğrusunu Allah bilir.* Muhalefetlerinin ve yalanlamalarının Resûlullah'a (s.a.) ulaşmış olmasından korktukları için, kendisiyle karşılaştıklarında, eğer muhalefetleri kendisine ulaşmış ise özür dileme anlamında; şahitlik ederiz ki sen Allah'ın elçisisin demiş olmaları da mümkündür. Yüce Mevla'nın "onlar her gürültüyü kendilerine yönelik sanırlar"[6] buyurduğuna bakmaz mısın? Onlar kalplerinde gizledikleri nifaktan dolayı, Resûlullah (s.a.) ile konuşan herkesin kendileri hakkında konuştuklarını zannediyorlardı. İşte yukarıdaki âyet de bu anlamdadır. *En doğrusunu Allah bilir.* 171

Sonra, bu şahitlik lafzı yemin mânasına geldiğine göre, âyette "neşhedu billâhi" (نَشْهَدُ باللهِ), yani Allah adına yemin ederiz, demeyip sadece (نَشْهَدُ), yani yemin ederiz dediler. Alışılmış olan, bir müminin yemin ettiği zaman Cenâb-ı Hak adına yemin etmesidir. Burada ise sadece yemin ederiz anlamında "neşhedu" (نَشْهَدُ) demekle yetinilmiştir. Bu husus, "neşhedu" sözü burada, kendisine işaret edilen mânadan dolayı yemin mânasına gelir diyen mezhebimizin delilidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢﴾

[§]2. ***"Onlar yeminlerini kalkan edinip Allah yolundan yan çizmişlerdir. Onların yaptıkları ne kadar çirkin!"*** 172

---

5 Müellif burada "İman edenlerle karşılaşınca, 'inandık' derler, şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında ise, 'biz sizinleyiz, biz sadece alay etmekteyiz' derler" meâlindeki âyete işaret etmektedir (el-Bakara, 2/14).

6 el-Münâfikûn, 63/4.

Allah yolundan yan çizmişlerdir meâlindeki beyan iki şekilde yorumlanır: Birincisi, Allah'a itaatten ve Resûl'üne imandan yan çizmişler, yani yüz çevirmişlerdir. İkincisi, zayıf kişileri Resûlullah'a (s.a.) iman edip uymaktan engellemişlerdir. **Onların yaptıkları ne kadar çirkin!** Yani onların küfrü imana tercih ederek âyetlerden ve kesin aklî delillerden yüz çevirmeleri ne kadar çirkindir! Bu ilâhî beyan, onların zayıf kişileri ve başkalarını örnek alanları Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selleme iman etmekten alıkoymaları ne kadar çirkindir, anlamına da gelebilir.

ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٣﴾

3. "Şöyle ki onlar sözde inandılar ama gerçekte inkâr ettiler; bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir; artık anlayıp kavrayamazlar."

Şöyle ki onlar sözde inandılar ama gerçekte inkâr ettiler. Bu beyan iki şekilde yorumlanır: Birincisi, onlar önce dilleriyle iman ettiler, sonra kalpleriyle inkâr ettiler. İkincisi de, burada iman ile küfrün hakikati kastedilmiştir. Şöyle ki onlar Bedir günü müslümanların sayıca az ve zayıf olduklarını görmüşler, sonra bu azlık ve zayıflığa rağmen kalabalık kâfir ordusuna galip gelmelerini müşahede edince Resûlullah'a (s.a.) iman etmişler ve müslümanların hiçbir şekilde mağlup edilemeyeceğini düşünmüşlerdi. Fakat daha sonra müslümanlar Uhud savaşında yenilgiye uğrayıp başlarına belalar gelince inançları sarsıldı, şüpheye düşüp inkâr ettiler. İşte **onlar önce inandılar sonra inkâr ettiler** meâlindeki beyan, "insanlar içinde kimileri vardır ki Allah'a şartlı olarak kulluk eder; öyle ki kendisine bir iyilik denk gelirse bundan pek memnun olur, ama başına bir imtihan sıkıntısı gelse hemen yüz çevirir"[7] meâlindeki âyetle aynı anlama gelmektedir. Âyetteki "zâlike" (ذلك) işaret sıfatı, onların nifaklarının ve **şahitlik ederiz ki sen Allah'ın elçisisin** anlamındaki cümlede sözü edilen yeminlerinin sebebinin **önce iman edip sonra küfretmeleri** olduğunu göstermektedir. Bu âyetteki iman ve küfrün onlar için hakikat mânasında kullanılmamış olması da muhtemeldir. Buna göre onlar, bütün emelleri dünyalık ve zenginlik olan bir milletti. Bu yüzden kimin yanında dünya imkânları varsa onunla beraber olurlardı: Şayet müminlerin yanında görürlerse hemen gidip kendilerinin de mümin olduklarını, kâfirlerin yanında görürlerse onlara gidip kendilerinin de kâfir olduklarını gösteriyorlardı. Yoksa onların hedefi imanın veya küfrün hakikati değildi. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

7 el-Hac, 22/11.

[§]**Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir.** Mühürlenmek (hatm-i kulûb), 173
onların (münafıkların) kalplerinin örtülü ve karanlık olduğundan kinâye olabilir. Buna göre onlar hakikati ve delillerini görmüyorlar demektir. Cenâb-ı Hakk'ın kalpte küfrü bir karanlık olarak yaratması, bu sebeple onların mûcizeleri ve delilleri görememiş olmaları mümkündür. Yahut küfrü insanın kalbinde daracık bir sığınak olarak yaratması da ihtimal dâhilindedir, ondan sonra insan, menfaat ve zararını sadece o pencereden görür ve başka ne olursa inkâr eder. İşte mühürlenmenin anlamı budur. Yani onların inkârla uğraşmaları ve sonuç olarak küfrü elde etmeleri sebebiyle Allah kalplerini örtmüş, gerçeği ve delillerini görmelerini perdelemiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Artık anlayıp kavrayamazlar. Bu ilâhî beyanın, kalpleri mühürlenmiş olduğu için onlar anlamazlar, aksi takdirde haktan ve mûcizelerden yüz çevirmezlerdi anlamına gelmesi muhtemeldir. Zira onlar, kendilerinin hak üzere olduklarını zannediyordu ve bu yüzden başka bir şey anlamıyorlardı. Veya hak üzere olduklarını zannettikleri için Allah Teâlâ söz konusu münafıkların kalplerinin mühürlendiğinin farkında olmadıklarını haber vermiştir. Bu yüzden onların bütün himmetleri ve gayretleri dünyevî menfaatler ve zararlarla sınırlı kaldı. Aslında onlar, Cenâb-ı Hakk'ın dünyadan başka bir âleminin daha olduğunu ve onu ancak amelleriyle elde edebileceklerini anlasalardı, mutlaka dine sarılmak gerektiğini de bilirler, menfaat ve zararını öne almazlardı. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* **Anlayıp kavrayamazlar,** Allah'tan gelen mesajları anlayamazlar, Cenâb-ı Hakk'ın onları kul edindiğini, hem kendisine, hem de Resûlullah'a (s.a.) itaat etmelerini ve ona tâbi olmalarını emrettiğini anlamıyorlar, anlamına da gelir. Bu beyan, ayrıca kendilerinin haddi aştıklarını, Allah'ın dünyadan başka bir âleminin daha bulunduğunu ve yaptıklarından dolayı orada hesap soracağını, bütün yaptıklarının bir karşılığının bulunduğunu anlamıyorlar mânasına da gelir.

Cenâb-ı Hak burada "bilmiyorlar" (لا يعلمون) demeyip **anlayamıyorlar** (لا يفقهون) diye buyurdu. Çünkü "anlamak" (الفقه) bir şeyin ancak başka bir şeyle bilinmesidir. Buna göre âyet onların, âhireti dünyanın aracılığıyla bilmediklerini haber vermektedir. İbn Süreyc[8] fıkıh, bir şeyi, benzerini gösteren anlamına dayanarak bilmektir, der. Bize göre fıkıh, bir şeyi, dengi olsun veya olmasın
başka bir şeye işaret eden mânasıyla bilmektir. [§]Zira yaratıkları gerçek anla- 174
mıyla bilen insanın bu bilgisi, kendisini yaratıcıyı bilmeye de götürür; dünyayı bilenin o bilgisi kendisini âhireti bilmeye götürür, halbuki bunlar birbirlerine

---

8 Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî, Ebu'l-Abbâs: Asrının Şâfiî fakihidir. Bağdat'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir (ö. 306/918) (Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 185).

denk değildirler. Şunu da belirtmeliyiz ki fıkıh ile ilim gerçekte aynı anlama gelseler de, bir açıdan aralarında fark bulunmaktadır. Çünkü ilim, bir şeyin kişiye tecelli etmesi ve kendisinin onu görmesidir (zuhûr). Fıkıh ise bir şeyin başka bir şey vasıtasıyla istidlâl edilerek bilinmesidir. Bundan dolayıdır ki varlıklar kendilerine tecelli ettiği için "Allah Âlim'dir" denilir, fakat Allah "fakîhtir" denilmez, çünkü O, nesneleri istidlâl yoluyla bilmez. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.* "Hikmet" (الحكمة) nesneleri ait oldukları yerlere koymaktır. "Kesin bilgi" (îkān) ise ancak sebeplerin ortaya çıkmasından doğar. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak Hakîm'dir denilir, fakat mûkındır (kesin bilgi sahibidir) denilmez. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ أَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٤﴾

4. "Onlara şöyle bir baktığında dış görünüşleri sana iyi bir izlenim verir; konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Ama onlar sanki bir yere dayanmış kütükler gibidir (böyle güvendeymiş gibi görünürler). ***Ama her gürültüyü de kendilerine yönelik sanırlar. Asıl düşman onlardır, onlardan korun! Allah kahretsin onları! Nasıl da haktan yüz çeviriyorlar!"***

Onlara şöyle bir baktığında dış görünüşleri sana iyi bir izlenim verir; konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Bu âyette Cenâb-ı Hakk'ın insanlara güzel bir görünüş ve meramını güzelce açıklama kabiliyeti verdiği beyan edilmektedir. Kezâ Allah onlara ilim de vermiştir, çünkü güzel bir açıklama ancak ilimle olabilir. Sanki Cenâb-ı Hak, burada onlara nimetler verdiğini, ama onların bu nimetlere şükretmediklerini ve kötülükle karşılık verdiklerini belirtmektedir. Sanki şöyle buyurmaktadır: Onlar, âlemlerin Rabb'inin verdiği nimetlere bile güzel bir karşılık vermediklerine göre, sana karşı nasıl güzel muamele edecekler? Burada biraz da Resûlullah'ı (s.a.) teselli etme anlamı vardır; çünkü onların yaptıkları kötülükler ve kendisine uyup itaat etmekten yüz çevirmeleri Resûlullah'ı üzmüştü.

175 [§]**Konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin.** Yani onlar konuşmaya başlayınca hakkı söyleyeceklerini zannedersin ve o hakkı kabul etmek için sözlerine kulak verirsin. Bu ilâhî beyan, sözlerinden hoşlandığın için onları dinlersin

anlamına da gelebilir. Yahut her konuşanı dinleme, kimseyi ayıplamama ve sözlerini tamamlayana kadar sözünü kesmeme huyundan dolayı onları dinlersin. Resûlullah, bu durumlarda konuşanın sözleri kabul etmeyi gerektiriyorsa kabul eder, reddetmeyi gerektiren sözleri söyleyeni uyarıp reddederdi. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ama onlar sanki bir yere dayanmış kütükler gibidir. Her ne kadar sen onların güzel endamlarını ve meramlarını güzel ifade etmelerini beğensen de kendilerine hakkı, dinî ve hikmeti teklif ettiğinde sanki bir yere dayanmış kütük gibi olduklarını görürsün; tıpkı bir kütüğe söylemiş gibi hak onlarda hiçbir tesir meydana getiremez. Burada şu açıdan kütüğün temsil getirilmiş olması da mümkündür: Zâhirde bir yere yaslanmış kütükler, kurumuş ağaç parçalarıdır; onların içine herhangi bir şeyin konulması mümkün değildir. İşte o münafıklar da böyledir; onlar da tıpkı kurumuş odunlar gibi hikmetin, dinin ve hakkın konulacağı bir kalbe sahip değildir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu âyetin şu mânaya gelmesi de mümkündür: Kurumuş odunlar göze, kulağa ve kalbe sahip olmadıkları gibi o münafıklar da hakkı dinlemek ve onu benimsemek konusunda sağır, dilsiz ve kördürler. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

[§]**Her gürültüyü de kendilerine yönelik sanırlar.** Bu ilâhî beyan iki anlama gelebilir. Birincisi, onlar duydukları her sözün, kendilerinin örtülerini yırtacağını ve rezil edeceğini sanıyorlar. Cenâb-ı Hakk'ın, "Münafıklar, kendileri aleyhine olmak üzere kalplerindekini ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe ediyorlar"[9] buyurduğuna bakmaz mısın? Allah Teâlâ, onların kalplerinde gizledikleri şeyleri ortaya çıkararak gizlilik perdelerini yırtacağını ve kendilerini rezil edeceğini sandıklarını haber vermektedir. Aynı şekilde söz konusu münafıklar, Resûlullah (s.a.) ile konuşan insanın da, gizlilik perdelerinin yırtılacağını ve kendilerini rezil edeceğini göze alarak konuşmuş olacağını zannediyorlar. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* 176

İkincisi, muhtemeldir ki bu, onların savaştaki durumlarını göstermektedir. Onlar savaşta bir gürültü duyduklarında, bunun kendilerini helâk edeceğinden korkuyorlardı. Çünkü sınırlı bir çizgide de olsa taraflardan her birine muvafakat ediyorlardı. Bir tarafa muvafakat ettiklerinde karşı tarafla savaşa tutuşmuş, öbür tarafa muvafakat edince de diğer tarafla savaşa tutuşmuş oluyorlardı. İşte bundan dolayı Allah, onların duydukları her gürültünün kendilerini helâk edeceğini sandıklarını haber vermektedir.

---

[9] et-Tevbe, 9/64.

Bu âyetin, güvenlik içinde olmayı umdukları için Cenâb-ı Hakk'ın, onları sürekli bir korku hali ile cezalandırmış olması ve güven içinde olmalarına izin vermemiş olması anlamına gelmesi de mümkündür. Bu hal ise -az önce söylediğimiz gibi- onların güven içinde olmak umuduyla taraflardan her birine muvafık görünmelerinden dolayı ortaya çıkıyordu. Hülasa onların bütün gayeleri, dinlerden birine bağlılık değil, sadece dünya menfaatidir. Buna da Allah tarafından izin verilmemiştir. İzin verilmediği halde bu yolu benimseyip tercih ettiklerinde onların cezası daimî bir korku halidir: Ya kalplerindekinin ortaya dökülüp rezil olma korkusu, yahut da helâk olma korkusu. *En doğrusunu Allah bilir.*

177 [§] **Asıl düşman onlardır, onlardan korun!** Bu ilâhî hitap da farklı şekillerde yorumlanabilir. Birincisi, **asıl düşman onlardır,** yani, en yakın düşman onlardır, demektir. Yemekte, içmekte ve diğer bütün durumlarda **onlardan korun.** Çünkü yakınında bulunan bir düşmandan sakınmak uzaktaki düşmandan sakınmaktan daha önemlidir. Diğeri, senin cihat ve savaş gibi gizli tuttuğun sırlarına onları haberdar etmekten sakın! Zira onu öğrenirlerse ya tuzak kurup seni helâk ederler, yahut da sırlarını kâfirlere verirler. Öbürü de onların, senin ashabından naklettikleri sözlerini kabul etmekten sakın! Zira onlar ashabını sana karşı tahrik ederler, dolayısıyla ashabının aleyhine söyleyecekleri sözleri kabul etmekten sakın.

Allah kahretsin onları! Yani Allah onlara lânet eylesin! **Nasıl da haktan yüz çeviriyorlar!** Bu beyan iki şekilde yorumlanabilir: Biri, sen onların sırlarına muttali olduğunu göstererek deliller ve mûcizeler getirdiğin ve bunun vahiyden başka bir şey olmadığı bilindiği halde sana iman ve itaat etmekten ve sana tâbi olmaktan onları engelleyen şey nedir? Diğeri, **nasıl da haktan çeviriyorlar,** yani münafıklar, kâfirler hiçbir delil ve mûcize ortaya koyamadıkları halde o kâfirleri taklit ederek nasıl yalan söylüyorlar? Delillere ve mûcizelere bakarak neden sana tâbi olmuyorlar? *En doğrusunu Allah bilir.*

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ
وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٥﴾

5. "Onlara 'Gelin, Allah'ın resûlü sizin için bağışlama dilesin' dendiğinde başlarını çevirirler ve büyüklük taslayarak uzaklaştıklarını görürsün."

Onlara 'Gelin, Allah'ın resûlü sizin için bağışlama dilesin' dendiğinde başlarını çevirirler. Bu âyetin zâhiri, bu sözün bütün münafıklara söylendiğini göstermektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, "güçlü olan, zayıf olanı oradan çıkaracak"[10]
meâlindeki âyeti de böyledir. [§]Bu âyetin, münafık Abdullah b. Übey b. Selûl 178
hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) her cuma günü camide ayağa kalktığında, caminin bir köşesinden Abdullah b. Übey b. Selûl da kalkar ve "bu, Allah'ın resûlüdür, ona saygı ve tâzim gösterin" dermiş. Sonra bu sûre nâzil oldu ama o yine aynı sözü söylemeye devam etmiş. Nihayet Hz. Ömer (r.a.), "otur yerine ey kâfir! Cenâb-ı Hak senin samimiyetsizliğini ortaya çıkardı" demiş. Bunun üzerine o da cuma namazını kılmadan camiden çıkmış, yolda bazı kişilere rastlamış, onlar, cumayı kılmadan neden çıktığını sormuşlar, o da olayı anlatmış. Onlar da kendisine, Resûlullah'ın (s.a.) yanına dön, senin için Allah'tan mağfiret dilemesini iste, demişler. O da başını sallamış ve, onun mağfiret dilemesine ihtiyacım yok, demiş[11].

Bu konuda şöyle bir rivayet de nakledilmiştir: O, "Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak"[12] sözünü söyledikten sonra Medine'ye girmek isteyince, kendi oğlu onu engelledi ve babasına, "zelil olanın sen, Azîz olanın da Allah'ın resûlü olduğunu ikrar etmeden seni Medine'ye sokmam" demiş. Bu haber Resûlullah'a (s.a.) ulaşınca, oğluna, babasının yolunu açmasını emretmiş ve "sen, babandan daha çok Abdullah diye isimlendirmeyi hak ediyorsun" buyurmuş. Sonra ona Abdullah adı verildi, halbuki daha önce ismi Hubâb idi. İşte bu iki rivayet, âyetin münafıklardan sadece bir kişi hakkında nâzil olduğunu ifade etmektedir. Fakat âyetin zâhiri, onun bütün münafıklar hakkında nâzil olduğunu gösterir.

En doğrusunu Allah bilir ya, bize göre âyet, onların hepsinin inancının böyle olduğunu ifade etmektedir. Cenâb-ı Hak burada, onların hepsinin aynı inancı paylaştıklarını ve âhirete inanmayan bir topluluk olduklarını belirtmek-
tedir. [§]İstiğfar, bağışlanma talebidir; bu ise ancak âhirette tahakkuk eder. 179
Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın zikrettiği şekilde, onların hepsinin itikadının temeli âhirete inanmamaktır. "Güçlü olan, zayıf olanı oradan çıkaracak"[13] meâlindeki âyet de böyledir. Onlar Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine, Muhammed'den (s.a.)

---

10 el-Münâfikûn, 63/8.

11 bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 175.

12 el-Münâfikûn, 63/8.

13 el-Münâfikûn, 63/8.

daha üstün bir izzet, zenginlik, şeref ve fazilet verdiğini düşünüyor, bu yüzden onu inkâr ediyorlardı.

Sonra, bu âyette Cenâb-ı Hak, münafıklara dünyada vermiş olduğu bütün izzet ve şereflerin yanı sıra, bu nimetlerin hakkını, önemini ve şükrünü bilip de edâ edip etmediklerini denemek için verdiğini bildirmektedir. Fakat onlar bu nimetlere karşı kâfirlerin takındığı kötü davranışı sergilemişlerdir. İşte farklı ilâhî beyanlardan bazı örnekler: "Onlara şöyle baktığında dış görünüşleri sana iyi bir izlenim verir; konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin"[14] meâlindeki âyet, onlara endam ve meramlarını güzelce ifade edebilme gücü verdiğini göstermektedir. "Onlar, 'Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler' diyenlerdir"[15], meâlindeki âyet de kendilerine zenginlik verildiğini göstermektedir. "Güçlü olan, zayıf olanı oradan çıkaracak"[16] beyanı ise, onlara izzet ve şerefin verildiğine işaret etmektedir. Bu zikrettiğimiz hususların, zâhirde izzet ve şeref göstergesi olduğu mâlumdur. Cenâb-ı Hak, onların, kendilerine verilen nimetlere şükretmeyi, hakka saygı göstermeyi ve şükrünü edâ etmeyi terkettiklerini haber vermektedir. İşin iç yüzü itibariyle münafıklar her şeye kötü karşılık vermekte son hadde varmışlardı. "Onlar, 'Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler' diyenlerdir"[17] meâlindeki beyan, kendilerinin infaktan yüz çevirmeleri ve başkalarına da infak etmemelerini emretmeleri cihetiyle cimriliklerinin son sınıra vardığını göstermektedir. Bu, gerçekten son sınıra varan bir cimriliktir. "Onlar bir yere yaslanmış kütükler gibidirler"[18]. Bu beyan da, onların Allah'ı anmaktan ve verilen öğütleri benimsemekten son derece gaflet içinde olduklarını göstermektedir. **Onlara, 'Gelin, Allah'ın resûlü sizin için bağışlama dilesin' dendiğinde başlarını çevirirler** meâlindeki ilâhî beyan da münafıkların adalet ve insafı terk ederek Hz. Peygamber'i (s.a.) hafife aldık-
180 larına, [§]haksızlığı benimsediklerine ve büyüklenmekte zirveye vardıklarına işaret etmektedir. "Münafıklar, kendileri aleyhine olmak üzere kalplerindekini ortaya çıkaracak bir sûrenin indirilmesinden endişe diyorlar"[19] meâlindeki ilâhî beyan da onların, içlerinin son derece kötü düşüncelerle dolu olduğunu göstermektedir.

---

[14] el-Münâfikûn, 63/4.
[15] el-Münâfikûn, 63/7.
[16] el-Münâfikûn, 63/8.
[17] el-Münâfikûn, 63/7.
[18] el-Münâfikûn, 63/4.
[19] et-Tevbe, 9/64.

Münâfıklardan, bütün bu sayılanların meydana gelmesi iki sebebe bağlı olabilir: Biri, bütün bunları kendilerine vermenin Allah'ın görevi olduğunu düşünmeleri; diğeri de Cenâb-ı Hakk'ın bütün bunları, diğer insanlardan üstün oldukları için kendilerine vermiş olduğunu düşünmeleri yüzünden. Bu sebeple onlar kibirleniyor, kendilerini başkalarından üstün görüyor ve Allah'ın resûlünü küçümsüyorlardı. Cenâb-ı Hakk'ın söz konusu nimetleri, kendilerini imtihan etmek için vermiş olduğunu, şükrünü edâ etsinler ve hakka saygı göstersinler diye onları kul edindiğini anlamak için düşünmüyorlar, tefekkür etmiyorlardı. İşte "artık onlar anlayıp kavrayamazlar"[20] meâlindeki âyetin anlamı da budur. Yani bu nimetler hakkında düşünmüyorlar demektir. Resûlullah (s.a.) onları, verilen bu nimetler hakkında düşünmeye zorlamasa da, onlar bu konuda tefekkür edip Allah'tan başka bir yaratıcının bulunmadığını ve Cenâb-ı Hakk'ın onları başka insanlardan üstün tutmasının söz konusu olamayacağını düşünselerdi, bundan dolayı yine de Allah'tan mükâfat görürlerdi. Bu sayede de bu nimetlerin, şükrünü edâ edip kulluklarını göstermek için imtihan olarak kendilerine verildiğini anlarlardı.

İşte böylece "ilim" ile "fıkıh" arasındaki fark ortaya çıkmış oldu. Konumu düşünmek ve akıl yürütmekten ibaret olan bir husus için anlıyorlar veya anlamıyorlar (يفقهون، لا يفقهون) denilir. Konumu işitmek ve haber almaktan ibaret olan bir husus için ise "ilim" kelimesi kullanılır. Bundan dolayıdır ki izzet, galibiyet ve yardımın söz konusu olduğu yerde "bilmiyorlar"[21] diye buyurulmaktadır. Çünkü Resûlullah (s.a.) olmasaydı onlar yardımı ve galibiyeti göremeyecek-lerdi.

[§]**Sen onların, büyüklük taslayarak uzaklaştıklarını görürsün.** Bu 181
ilâhî beyanın biri, sana itaat etmek ve uymaktan uzaklaşıyorlar, diğeri de zayıf insanların sana tâbi olmasını engelliyorlar, anlamında olmak üzere iki şekilde yorumlanması mümkündür.

سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٦﴾

[20] el-Münâfikûn, 63/3.

[21] "Asıl güç ve izzet Allah'ındır, resûlünündür, müminlerindir. Fakat münafıklar bunu bilmezler" (el-Münâfikûn, 63/8).

6. "Bağışlanmaları için Allah'a dua etmişsin veya etmemişsin onlar için birdir. Allah onları asla bağışlamayacaktır. Şüphesiz Allah günaha saplananları doğruya eriştirmez."

Bağışlanmaları için Allah'a dua etmişsin veya etmemişsin onlar için birdir. Çünkü onlar, yaptıklarını hata ve günah saymıyorlar, hak yolda olduklarını düşünüyorlardı. İkinci olarak söyleyeceğimiz şey, onlar âhirete iman etmiyorlardı. Mağfiret ancak Allah'tan istenir ve bu da âhirette gerçekleşir. **Allah onları asla bağışlamayacaktır.** Buna göre sen, onlar için mağfiret dilesen de dilemesen de onları bağışlamayacaktır.

Söz konusu kişiler nifaklarını ortaya koyduktan sonra Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem artık münafıklar için istiğfarda bulunmadı. Fakat burada söz konusu edilen husus onların önce nifaklarını zuhurundan münâfık olduklarının ortaya çıkmasından meydana gelmiş olabilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah onları asla bağışlamayacaktır ilâhî beyanı iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, onlar nifak üzere bulunup, tövbe etmedikleri müddetçe **Allah onları asla bağışlamayacaktır.** İkincisi de bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın ebediyen iman etmeyeceklerini bildiği bir kavim hakkında olur, Allah onları **asla bağışlamayacaktır.** Bunun bir benzeri de şu beyanıdır: "İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler"[22].

Şüphesiz Allah, günaha saplananları doğruya eriştirmez. Bu ilâhî beyan, Cenâb-ı Hakk'ın, insanlara doğru yolu göstermenin ötesindeki bir hidâyete erdirmeye de mâlik olduğunu göstermektedir; çünkü bir şeye mâlik olmayan birinin, "onu yapmayacak" diye tâzimle nitelendirilmesi doğru olmaz. Bir şeye gücü yetmeyenin o şeyi yapmayacağı zaten bilinir. Böyle bir niteleme ancak gücü yettiği halde yapmayan biri için söz konusudur. Dilediği kişi için hidâyet fiilini yaratmaya kādir ve mâlik değil ise, o "günaha saplananları doğru yola eriştirmez" diye nitelenemez. İşte bu da göstermektedir ki Allah Teâlâ, insanlara doğru yolu göstermenin ötesinde bir hidâyete erdirmeye de mâliktir, ki o da hidâyete ereceğini bildiği kişiler için onu yaratmasıdır. *Başarıya ulaştıran*
182 *sadece Allah'tır.* [§]Ebû Bekir el-Esam, **Şüphesiz Allah, günaha saplananları doğruya eriştirmez,** meâlindeki ilâhî beyana, günaha dalmış olmaları sebebiyle Allah onları doğru yola iletmez, diye anlam vermiştir. Mûtezile âlimleri ise şöyle demiştir: Yani günah işleyip hak yoldan sapınca onlar "hidâyete ermişler" diye isimlendirilmez. Bu görüşlerin ikisi de muhaldir. Çünkü dalâlette

---

22 el-Bakara, 2/6.

olan birini sapıklığı tercih ettiği için doğru yola iletmek makul değildir. Buna göre âyette sanki ahmaklık yapmaz, denilmektedir. Hak yoldan çıkmış biri için "hidâyete ermiş" diyen kimse de yalancıdır. Buna göre de âyette sanki şöyle denilmektedir: Allah yalan söylemez. Bu durumda âyet, hidâyetin Allah'ın mülkiyetinde olduğunu, insanlara doğru yolu göstermenin ötesinde kullarından dilediğini hidâyete erdireceğini göstermektedir. Açıkladığımız şekilde insanlara doğru yolu göstermenin ötesinde bir hidâyete de mâlik olduğu sabit olunca, bu konuda O'nun meşîetinin bulunduğu da ortaya çıkmış olur. Çünkü bir şeye mâlik olanın meşîetini ondan çekip almak caiz olmaz. Bundan dolayı biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hak kullarından onu seçeceğini ve küfrü hidâyete tercih edeceğini bildiği kişileri dalâlete düşürür. Hidâyeti dalâlete tercih edeceğini bildiği kişileri de hidâyete erdirir; bu tercihinden dolayı onu hidâyete ulaştırır, başarılı kılar ve doğru yola sevk eder. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى
يَنْفَضُّوا وَلِلّٰهِ خَزَٓائِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا
يَفْقَهُونَ ﴿٧﴾

7. ***"Onlar, 'Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler' diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır; ama münafıklar anlamıyorlar!"***

Onlar, 'Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler' diyenlerdir. Daha önce de söylediğimiz gibi bu âyet, onların son derece cimri olduklarını göstermektedir. **Dağılıp gitsinler** meâlindeki ifade, onların bu nuru söndürmek ve bitirmek istediklerini göstermektedir. Fakat Cenâb-ı Hak, bu dinî üstün getirmekten başka bir şeyi uygun görmemiştir.

Göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır. Allah münafıkların müminlere infak edip etmeyeceklerini denemek için yerlerin ve göklerin hazinelerini münafıkların önüne serer. Veya zora düştüklerinde sabredip etmeyeceklerini denemek için yerlerin ve göklerin hazinelerini müminlere kısar. Yahut da âyetin müminler için bir müjde olması da muhtemeldir. Cenâb-ı Hak, bir müddet sıkıntıdan sonra dünyayı kendilerine genişleteceğini müminlere müjdelemektedir. Bunu da kendilerine çeşitli fetihler nasip ederek, düşmanlarına karşı onlara zafer ve galibiyet lütfederek göstermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا اِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّ وَلِلّٰهِ
الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٨﴾

183 [§]8. *"Şöyle diyorlar: 'Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!' Halbuki asıl güç ve izzet Allah'ındır, resûlünündür, müminlerindir; fakat münafıklar bunu bilmezler!"*

Şöyle diyorlar: Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak! Burada sözlükte "üstün olan" anlamına gelen "el-eazzu" (الأعَزّ) lafzı çeşitli mânalara gelir. Birincisi, yegâne galip, yegâne kahhâr anlamına gelebilir. Sâd sûresindeki "tartışmada bana baskın çıktı"[23] anlamına gelen "ve 'azzenî fi'l-hitâb" (وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ) âyeti buna örnektir. İkincisi, en güçlü, en kuvvetli mânasına gelebilir. Mâide sûresindeki "kâfirlere karşı güçlü ve kuvvetli"[24] anlamına gelen "'eizzetin ale'l-kâfirîn" (أعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ) âyeti de buna örnek teşkil eder. Üçüncüsü, en yüce, en ulu anlamına gelir. Açıklamaya çalıştığımız âyetteki **asıl güç ve izzet Allah'ındır, resûlünündür, müminlerindir** meâlindeki cümle de bunun örneğidir. Şayet en yüce, en ulu anlamı esas alınırsa bu, müminlerin de en yüce ve en ulu kişiler olduklarını, çünkü onların delillere dayanarak hikmete uyduklarını, kâfirlerin ise kendi hevalarına uyduklarını ifade eder. Şayet en galip ve en kahhâr anlamı esas alınırsa bu müminlerin düşmanlarına galip geleceklerini, zafere ulaşacaklarını gösterir. Eğer güç ve kuvvet anlamı esas alınırsa bu da müminlerin öyle olduklarını gösterir, çünkü müminler öyle olmasaydı münafıklar müminlerin yanında olduklarını göstermeye çalışmazlardı. Onlar güç ve kuvvetin müminlerde olduğunu gördüklerinde onlarla beraber, kâfirlerde olduğunu gördüklerinde de onlarla beraber olduklarını göstermeye çalışıyorlardı. Bundan dolayıdır ki o münafık **Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!** diyordu. Çünkü Uhud günü güç ve kuvvetin kâfirlerde olduğunu görmüş, onların ebediyen galip geleceklerini zannederek içlerindeki nifakı göstermiştir ve **Hele Medine'ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak!** demişti. *En doğrusunu Allah bilir.*

23 Sâd, 38/23.
24 el-Mâide, 5/54.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ
وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٩﴾

9. "Ey iman edenler! Mallarınız da çocuklarınız da sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Bunu yapanlar mutlaka hüsrana uğramışlardır."

Ey iman edenler! Mallarınız da çocuklarınız da sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Bu âyetin muhatapları konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları âyetin münafıklar hakkında nâzil olduğunu söylerken, bazıları da müminler hakkında geldiğini belirtmiştir. Münafıklar hakkında geldiği düşünülürse, sanki şunu söylemektedir: Ey dilleriyle mümin olduğunu söyleyenler! Mallarınız ve çocuklarınız sakın sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın! Şayet müminler hakkında geldiği düşünülürse, sanki şöyle demektedir: Ey gerçekten iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sakın sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın!

[§]Âyetteki "zikr"in (الذِّكْر) anlamı konusunda da ihtilaf edilmiştir. Bazıları 184
onun, Kur'ân anlamına geldiğini söylemiştir. Buna örnek olarak da "Allah size bir zikir indirdi ve bir elçi gönderdi"[25] âyetini gösterirler; yani Kur'ân ve Peygamber. Bazıları da zikirden maksat, tevhittir derler. Şayet "zikir"den maksadın Kur'ân olduğu düşünülürse, âyet hem münafıklara, hem de müminlere hitap etmektedir. Âyetin münafıklara hitap ettiğini düşündüğümüzde sanki şunu söylemektedir: Mallarınız ve çocuklarınız sizi Kur'ân hakkında düşünmekten ve tefekkür etmekten alıkoymasın! Çünkü Cenâb-ı Hak, Kur'ân'da, onların iç yüzlerini ortaya çıkaran çeşitli işleri açıklamaktadır. Peygamber aleyhisselâm bunları elbette kendi kafasından uydurmamış, ancak vahiy yoluyla bildirmiştir. O, sanki şöyle demektedir: Kur'ân'ı okuyup düşünürseniz o sizi hakiki imana yöneltecektir. Mal ve evlat sevgisi sizi Kur'ân hakkında düşünmekten alıkoymasın! Zira Kur'ân'ı okur, düşünür ve tefekkürde bulunursanız bu yolla gerçek imanı elde edersiniz. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyetin müminlere hitap ettiğini düşündüğümüzde ise anlamı şöyle olur: Mallarınız ve çocuklarınız sizi Kur'ân'daki âyetler hakkında tefekkürde bulunmaktan alıkoymasın! Çünkü siz şayet, tefekkür ederseniz, Kur'ân ehli olursunuz ve şânınız yücelir. Şayet "zikir" kelimesi ile tevhit kastedilmişse, o zaman âyet bütün insanlara hitap etmektedir.

---

[25] et-Talâk, 65/10-11.

Müminlere gelince, âyet-i kerîme sanki onları mal ve çocuk sevgisinden sakındırmaktadır; çünkü aşırı mal ve çocuk sevgisi onları, Allah'ın vahdâniyetini, peygamberlere imanı ve öldükten sonra dirilmeyi unutmaya sevk eder. Bu durumda Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir: Mal ve evlat kâfirleri oyaladığı gibi sizi de oyalamasın! Böylece âyet müminleri, mal ve evlat sevgisi yüzünden helâke düşmekten sakındırmaktadır. Nitekim "Kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının!"[26] meâlindeki âyet de bu anlamdadır. Yani siz kâfirler için hazırlanmış olan ateşe götürecek olan sebeplerden sakının. İşte buradaki âyet de bu anlamdadır. Şayet âyet münafıklar hakkında ise bu takdirde, Allah Teâlâ sanki şöyle buyurmaktadır: Mal ve evlat sevgisi Allah'a hakiki imandan, O'nun vahdâniyetini benimsemekten ve resûlüne itaatten sakın sizi alıkoymasın!

185 [§]**Bunu yapanlar mutlaka hüsrana uğramışlardır.** Bu âyet, öldükten sonra dirilmeyi ve tevhidi inkâr etme konusunda yaptığımız iki yoruma atfedilirse anlamı açıktır. Şayet âyetin müminlere hitap ettiği düşünülürse, o takdirde "hüsrana uğrayanlar" ifadesi, tehdit edilen konuma düşmekten korkmak gerektiği anlamına gelir.

وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِيَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ
لَوْلَا اَخَّرْتَنِي اِلَى اَجَلٍ قَرِيبٍ فَاَصَّدَّقَ وَاَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٠﴾

10. "Her birinize ölüm gelip, 'Rabb'im! Ne olur bana azıcık daha süre tanısan da gönüllü yardımlarda bulunsam ve iyi kişilerden olsam!' diye yalvarmadan önce size verdiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın."

Size verdiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın. Bu beyanın, "Mallarınız da çocuklarınız da sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın" meâlindeki âyetin bağlantı cümlesi olması mümkündür. Şayet öyle olursanız, bu sizin infak etmenizi engeller anlamına gelir. Allah rızası için harcama yapmaktan çekindiğiniz takdirde mal ve evlat sevginiz artar, neticede de Allah Teâlâ'nın birliğini ve resûlüne itaati unutursunuz.

Bana azıcık daha süre tanısan. Bazıları şöyle der: Böylesi ilâhî hakları terkettiğinden kendisine yönelen helâki ve azabı görünce geri dönmeyi temenni eder. İbn Abbâs'ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Şayet ölüm

---

26 Âl-i İmrân, 3/131.

sırasında iyi bir durum görseydi geri dönmeyi istemezdi[27]. *En doğrusunu Allah bilir ya,* bize göre bu âyetin anlamı şudur: O, gönüllü yardımlarda (tasadduk) bulunmak için geri dönmek ister; sadece özel bir bağışta bulunmak için değil, sâlihlerden ve muvahhitlerden olmak için bağışta bulunmak niyetiyle geri dönmek ister. Tevhidi terk eden insana ölüm vakti geldiğinde, o cezayı ve felâketi gördüğü için geri dönmek istiyor denilmesi doğrudur. Bu âyet, eğer mümin ve muvahhit kişilere hitap ediyorsa şu anlama gelir: Onlar bazı küçük günahlar işledikleri, kendilerine güzellikleri kazandıracak şeyleri terkettikleri ve Cenâb-ı Hakk'ın farz kıldığı ibadetlerde kusurlu oldukları için Rab'lerinden utanır ve geri dönmek isterler. Allah'ın kendisine yüklediği görevleri ve farz kıldığı şeyleri terk ederek Rabb'inin huzuruna gitmekten, şüphesiz ki her mümin utanır.

وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْسًا اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهَاۜ وَاللّٰهُ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١١﴾

[§]***11. "Allah, eceli gelince hiç kimsenin ölümünü ertelemez. Allah yapıp*** 186
ettiklerinizden tamamen haberdardır."

Allah, eceli gelince hiç kimsenin ölümünü ertelemez. İnsanın ecel vakti geldiğinde, Cenâb-ı Hakk'ın onu erteleme ihtimali yoktur. Çünkü erteleyecek olsa Allah'ın sonradan hatırına gelmesi durumu ortaya çıkar. Olayların seyri konusunda bazı şeyleri sonradan hatırlayan onların câhili demektir. Âlemlerin Rabb'i böyle bir şeyle nitelendirilemez. **Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.** Yani gizli ve açık yaptığınız hiçbir şey O'na gizli kalmaz. *Kastettiği şeyin gerçeğini en iyi bilen Allah'tır ve başarı sadece O'ndandır.*

---

27 Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, VIII, 274.

[§]TEGÂBUN SÛRESİ[1] 187

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ
وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١﴾

1. "Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih ediyor. Egemenlik O'nundur ve hamd O'na mahsustur. O'nun her şeye gücü yeter."

Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih ediyor. Tesbihin üç anlama geldiği konusu daha önce geçmişti[2]. **Egemenlik O'nundur ve hamd O'na mahsustur.** Bu cümle iki anlama gelebilir. Birincisi, mülk kelimesi yönetim ve hâkimiyet anlamına gelebilir. İkincisi, **egemenlik O'nundur,** yani bütün hükümdarların egemenliği O'na aittir. Nitekim başka bir âyette, "De ki ey hükümdarlara ait hükümdarlığın gerçek sahibi olan Allah'ım!"[3] buyurulmaktadır. Bu ilâhî beyan, bütün meliklere ait mülkün Allah'a ait olduğunu haber vermektedir. Mülkten istifade eden de ancak Allah'ın lütfu ve ihsanı sayesinde ondan yararlanmaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.* **Hamd O'na mahsustur** meâlindeki beyan üç şekilde yorumlanabilir. Birincisi, en yüce sıfatları ve en güzel isimleriyle her türlü güzel övgü O'na mahsustur. İkincisi, hamd eden her insanın hamdi O'na mahsustur. O'na ait olan bu hamdin hakikati,
O'nun, kullarına olan ihsanı ve lütfu sebebiyledir. [§]"el-Hamdu lillâh"[4] (الحمد 188
لله) ibaresinin anlamı da budur. Yani hamd ve güzel övgüler, bize olan ihsanı ve lütfettiği nimetler sebebiyle Cenâb-ı Hakk'a aittir. Üçüncüsü de hamdin şükür anlamında yorumlanmasıdır, çünkü hamd bazan şükür yerine kullanılır.

---

1 Sûre on sekiz âyettir, Medine'de nâzil olmuştur.
2 bk. Cum'a sûresinin ilk âyeti.
3 Âl-i İmrân, 3/26.
4 el-Fâtiha, 1/1.

O'nun her şeye gücü yeter. Bu cümle, "O dilediği her şeyi yapmaya kādirdir" anlamına gelebilir. Söz konusu beyan Mûtezile'nin aleyhine bir delil oluşturur, çünkü Cenâb-ı Hak kendini "Basîr ve Alîm" (البصير والعليم) yani gören ve bilen ve her şeye güç yetiren olmakla övmektedir. Mûtezile mensupları Allah'ın "Basîr ve Alîm" olduğunu kabul etmekte, fakat kullarının fiilleri üzerinde veya kullardan birinin ıslahı konusunda kudret sahibi olmadığını benimsemektedir. Bu ise âyette, Cenâb-ı Hakk'ın kendini övmesine aykırı düşmektedir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢﴾

2. ***"Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir."***

Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor. Bu âyet, bazılarınız küfrü, bazılarınız da imanı din edinmektedir, diye yorumlanabilir. Bu ise mâsiyet ve tâatin aynı din içinde bir araya gelebileceğine, mâsiyetin insanı dininden çıkarmayacağına işaret eder. Çünkü insan mâsiyeti din olarak işlememekte, şehvetin veya gazabın kendisine galip gelmesi yüzünden yapmaktadır. Küfrü veya imanı ise insanın kendisi tercih etmekte, hak olduğunu düşünerek küfrü veya imanı din edinmektedir.

Bu âyet, küfürle iman arasında üçüncü bir mertebenin bulunmadığına da işaret etmektedir. Dolayısıyla Mûtezile'nin, büyük günah işleyen iman ile küfür arasında bir menzilde bulunur, şeklindeki sözlerinin doğru olmadığını göstermektedir. Cenâb-ı Hak insanları iki kısma ayırmış; bazılarını kâfir, bazılarını da mümin olarak yaratmıştır, bunların arasında üçüncü bir [dinî] mertebe koymamıştır; binaenaleyh konulması da doğru değildir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

189 [§]Bu söylediklerimizin dışında âyet-i kerîmede ince bir nükte daha vardır, o da şudur: Dünyada olan herkes hakikatte hem mümin, hem de kâfirdir; Allah'a iman eden tâğûtu inkâr etmiş, Allah'ı inkâr eden de tâğûta iman etmiştir. Dolayısıyla **kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor** meâlindeki âyetin buna göre de incelenmesi gerekir. Durum böyle olsa da, bize göre onun anlamı şudur: İman sözcüğü mutlak olarak kullanıldığında, ondan, Cenâb-ı Hakk'a inanmaktan başka bir şey anlaşılmaz. Küfür sözcüğü mutlak olarak kulla-

nılınca, Cenâb-ı Hakk'ı inkâr etmekten başka bir şey anlaşılmaz. Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerîm'in lafzı, bazan mâlum ve mâruf olan anlamın dışında bir mânaya da isabetli olarak işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir. Allah Teâlâ, kullarının yapacakları fiilleri ezelde görmüştür. Bazılarının, "Allah bir fiili ancak yapıldığı anda bilir" dedikleri gibi değildir. Bunu söyleyenler şöyle delil getirdiler: Cenâb-ı Hak kullarının fiillerini ezelde görmüştür, diyecek olsak akıl açısından doğru olmayan bir söz olur. Bakmaz mısın ki biz dünyada, kendisine zararlı olacağını bile bile bina yapan veya kendisine düşman olacağını bildiği halde köleyi satın alan birini görmüyoruz? Bunun gibi Cenâb-ı Hak, kendisine düşman olacağını önceden bildiği birini yarattı, denilmesi de doğru olmaz.

Bunun cevabı şudur: Dünya hayatı örnek gösterilerek ileri sürülen bu fikirler doğru değildir. Çünkü kulların yaptığı işlerin faydası ve zararı kendilerine aittir, dolayısıyla insanın kendisi için zararlı olacağını bildiği bir fiili gerçekleştirmesi mâkul değildir. Âlemlerin Rabb'ine ise fayda ve zarar ircâ edilemez. Dolayısıyla O'na fayda ve zarar ircâ edilemeyeceğini göstermek için, kendisine düşmanlık yolunu tercih edeceğini bildiği birini yaratması mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§] **Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir.** Bu son beyanla birlikte "Alîm"[5] (عليم), "Vekîl"[6] (وكيل) ve "Hafîz"[7] (حفيظ) lafızları sürekli murakabeyi, muhafazayı, uyanıklığı, teşvik ve korkutmaya dair açıklama yapmayı gerektirmektedir. Çünkü insan, her yaptığı işte kendisinin kontrol edildiğini bilirse dikkatli davranır ve Rabb'inin razı olacağı şeylerden başkasını yapmamaya çalışır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* 190

خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَاِلَيْهِ الْمَص۪يرُ ﴿٣﴾

3. "Allah gökleri ve yeri hikmetli olarak yarattı, size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı. Dönüş de ancak O'nadır."

---

5 el-Bakara, 2/283; en-Nûr, 24/28.

6 el-En'âm, 6/102; ez-Zümer, 39/62.

7 Sebe', 34/21.

Allah gökleri ve yeri hikmetli olarak yarattı. Bu beyanda geçen "hak" (الْحَقّ) kelimesi bir yerde zikredildiğinde, oraya en uygun olan anlamın verilmesi gerektiğini daha önce belirtmiştik; aynı kelime haberler konusunda kullanıldığında onunla doğruluk, hükümler konusunda zikredildiğinde adalet, söylenen sözler konusunda zikredilince de isabet anlamı kastedilir. Allah Teâlâ bu âyette zikrettiği "hak" kelimesi ile hikmet mânasını kastetmiştir. "Sanki O, gökleri ve yeri hikmetle yarattı" buyurmaktadır. Bazı âlimler bu âyetteki "bi'l-hakkı" (بالحقّ) ifadesine "li'l-hakkı" (للحقّ) anlamı vermiştir ki o da öldükten sonra dirilmektir; hak için, yani öldükten sonra diriltmek için yarattı anlamını vermişlerdir. Sanki bununla "Cenâb-ı Hak gökleri ve yeri boş yere değil, kulları için yarattı" anlamını kastederler[8].

Size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı. Dönüş de ancak O'nadır. Bu ilâhî beyan iki anlama gelebilir: Birincisi, "ahsen"e (أحسن) lafzı, en sağlam ve en muhkem anlamına gelir. Bunun da anlamı şudur: Cenâb-ı Hak âdemoğullarının şekillerini kendi vahdâniyetine ve rablığına istidlâl etmek için özel sûrette yarattı: Onların yapısına marifetin hakikatini ve Allah'ın vahdâniyetine kendi başlarına istidlâl edebilecek bir özellik koyarak yarattı anlamına gelir. Diğer yaratıkların sûretleri ise, içlerindeki marifetin hakikatine ve Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetine kendi başlarına istidlâl edemez, ancak başka vasıtalarla buna istidlâl edebilirler. İşte bundandır ki âdemoğullarının şekilleri en sağlam ve en muhkem şekillerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkincisi, buradaki güzelliğin güzel görüntü mânasında kullanılmış olmasıdır. Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: Cenâb-ı Hak âdemoğullarını öyle bir sûrette yarattı ki onlar bu sûretlerinin diğer yaratıkların sûreti gibi olmasını asla istemezler. Böylece onların şekillerinin en güzel görüntülü bir sûret olduğu ortaya çıkar. **Size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı.** *En doğrusunu Allah bilir.*

191 [§]**Dönüş de ancak O'nadır.** Buradaki "dönüş" (المصير) kelimesi ile öldükten sonra dirilmek kastedilmiştir. Burada Allah, dönüşü kendi zatına nispet etmiştir; çünkü insanların yaratılmasından maksat ve nihaî hedef O'dur. **Dönüş de ancak O'nadır** meâlindeki beyanda dönüş Allah'a izafe edildiği içindir ki, kimse bundan intikal ve bir mekândan başka bir mekâna varış anlamı çıkarmamıştır. Çünkü bu, iki varlık arasında oluşan bir fiildir; bu konumdaki

---

[8] Burada "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır" meâlindeki âyete işaret edilmektedir (el-Câsiye, 45/13).

fiil "mülâkāt" (الملاقاة), yani karşılaşma ve "ityân" (الاتيان), yani gelmek gibi bir özellik taşır. Buradan intikal mânası anlaşılmayacağına göre, "Rabb'in gelip melekler de saf saf dizildiğinde"[9] meâlindeki ilâhî beyanından da intikal anlamı çıkmaz.

يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ
وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٤﴾

4. "Göklerde ve yerde olanları bilir, gizlediklerinizi ve açıkladıklarınızı da bilir ve Allah kalplerin derinliklerinde olanı da bilmektedir."

Göklerde ve yerde olanları bilir, gizlediklerinizi ve açıkladıklarınızı da bilir. Bütün bunları bildiğini haber vermesi, Cenâb-ı Hakk'ın emrettiği ve yasakladığı şeyleri kontrol edip dikkatli olmayı, uyanık bulunmayı ve murakabe etmeyi gerektirir. Burada Allah Teâlâ gizlediğiniz her şeye muttali olduğunu, açıkladıklarınızı da sayıp sizin hesabınıza kaydettiğini haber vermektedir. Binaenaleyh her iki halde de Allah'ın gazabını çekecek şeyleri yapmaktan sakınınız buyurmaktadır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* Âyette geçen "bizâti's-sudûr" (بذات الصدور) ifadesine müfessirler, "kalbinizde olan şeyi de bilir" anlamını vermiştir. Bununla kalplerin de dâhil olduğu insan varlığının kastedilmiş olması muhtemeldir. Her düşünce ve fikir sahibi insana "zâtu's-sadr" (ذات الصدر) denir. Bunun anlamı şudur: Fikir ve tedbir oradan çıkar ve oraya döner. İşte âdemoğulları bu anlamda özel yaratıklardır, bundan dolayı onlar hakkında bu ifade kullanılmıştır. *En doğrusunu Allah bilir.*

اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ وَلَهُمْ
عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٥﴾

[§]5. ***"Daha önce inkâr edip de yaptıklarının cezasını tadanların haberi size ulaşmadı mı? Onlar için elem verici bir azap daha vardır."*** 192

Daha önce inkâr edip de yaptıklarının cezasını tadanların haberi size ulaşmadı mı? *En doğrusunu Allah bilir ya*, bize göre bu âyet şöyle anlaşılmalıdır: Daha önce inkâr edenlerin haberleri, onların inkâra ve inada saplandık-

9 el-Fecr, 89/22.

larında başlarına nelerin geldiğinin haberi de size ulaştı. Bunun anlamı da şudur: Cenâb-ı Hak onları âhirette karşılaşacakları çeşitli azaplarla ikaz etmiş, fakat onlar öldükten sonra dirilmeye iman etmedikleri için bu öğütleri dinlememiştir. Bu öğütler onlara fayda vermeyince, bu defa, yaşadıkları o isyan hallerinden vazgeçmedikleri takdirde, başlarına gelecek olan cezalarla onları tehdit etmiştir. "Onlar yaptıklarının cezasını tattılar", yani yaptıklarının cezasını ağır şekilde; yahut da "yaptıklarının âkıbetini tattılar" anlamına gelmesi de muhtemeldir. **Onlar için elem verici bir azap daha vardır.** Bu beyan, onların dünyada çekmiş oldukları azabın, işledikleri küfrün kefâreti olmadığını haber vermektedir. Dünya azabı ancak küfür halinde iken yaptıkları kötülüklerin karşılığıdır. Böyleleri âhirette küfrün ve şirkin cezasını yine çekeceklerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

ذٰلِكَ بِاَنَّهُ كَانَتْ تَاْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُٓوا اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا
فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللّٰهُ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴿٦﴾

6. "Çünkü onlara peygamberleri açık kanıtlarla gelmişlerdi de onlar, 'Bir beşer mi bizi doğru yola çıkaracak?' deyip inkâr etmişler ve ona sırt çevirmişlerdi. Allah da muhtaç olmadığını gösterdi. Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, Allah her türlü övgüye lâyıktır."

Çünkü onlara peygamberleri açık kanıtlarla gelmişlerdi de onlar, 'Bir beşer mi bizi doğru yola çıkaracak?' dediler. Cenâb-ı Hak burada yer verdiği "zâlike" (ذلك) işaret ismi ile sanki şunu söylemektedir: Daha önce geçen ümmetlerin başına gelen o cezaların sebebi, peygamberleri kendilerine apaçık delliller getirmiş olmalarına rağmen, bizi bir beşer mi doğru yola götürecekmiş? diye onları reddetmeleridir. **Bir beşer mi bizi doğru yola çıkaracak?** meâlindeki sözü onlara İblis telkin etmişti. Onlar peygamberlerine karşı çıkıp yalanladıkları zaman, İblis kendilerine şöyle demiştir: Sizin ona itaat etmeye ihtiyacınız olsaydı, içinizde, derecesi ondan daha büyük ve değeri ondan çok olan insanlar vardır; ona bile itaat etmediğinize göre sizin gibi beşer olan birine nasıl itaat edeceksiniz? Bütün bunları şüphesiz inatlarından yapıyorlardı ve yaptıkları yanlıştı. Zira onlar, aralarında yaşayan insanları taklit ederek putlara tapıyorlardı. Cenâb-ı Hakk'ın, "Onlar, 'biz atalarımızı bir inanç üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz' diyorlar"[10] meâlindeki âyetine

---

10 ez-Zuhruf, 43/23.

bakmaz mısın? Bilindiği üzere, Allah tarafından gönderildiğini, insanları âciz bırakan delillerle ortaya koyan ve kendisi de insan olan peygamberi tasdik etmenin yerine, beşer sözünü taklit ederek putları mâbut edinmek ve onlara tapmak daha ileri derecede bir taklittir. [§]Putlara tapmak konusunda beşeri 193
taklit etmeyi caiz görenler, kendilerini Allah'ın birliğine ve O'na itaate çağıran, yaptıklarının fayda ve zararının da kendilerine döneceğini söyleyen bir peygamberi tasdik etmeyi nasıl caiz görmezler? Ama onlar aklını kullanmayan ahmak insanlardı; içlerindeki ahmakların ve inatlarının peşinden sürüklenip gitmişlerdir. *En doğrusunu Allah bilir.* Onların; "Bu, düpedüz bir büyü!"[11] şeklindeki sözleri de bunun gibidir. Peygamberleri onları âciz bırakan, hatta sihirbazlarını bile benzerini yapmaktan alıkoyan mûcizeler getirdikleri halde, buna nasıl büyü diyebiliyorlar? Onlar inada saplandılar ve bu düpedüz bir büyüden başka bir şey değildir, demekten öte inkârlarına bir dayanak bulamadılar.

İnkâr etmişler ve ona sırt çevirmişlerdi. Allah da muhtaç olmadığını gösterdi. Yani peygamberleri inkâr ettiler ve Allah'a itaatten de, peygamberine itaatten de yüz çevirdiler. **Allah da muhtaç olmadığını gösterdi.** Hiçbir kelâmcıdan bu âyetten başka bir yerde, sözün başlangıcı olarak "istağnallâhu" (اسْتَغْنَى اللهُ) cümlesi ile başlandığı duyulmamıştır. Ancak haber verme kastedildiğinde "müstağni olma" ifadesini kullanmak caiz olur. Fakat sen söze başlarken, şüpheli ve tereddütlü olan bir şeyde "istağnallâhu" dersen bu caiz olmaz. Bazı müfessirler bu konuda, "Allah isyan edenin isyanına karşılık, itaat edenin itaatine muhtaç değildir" demek suretiyle hata ediyorlar. Zira Cenâb-ı Hak, kullarını umduğu menfaatlere nâil olmak ve korktuğu zararlardan korunmak için itaat ve isyanla imtihan etmiş değildir. Aksine O, bütün bunlardan ezelde zatıyla müstağnidir. *En doğrusunu Allah bilir ya,* âyette gizli bir ibarenin bulunması da ihtimal dâhilindedir. Buna göre peygamber, onların Cenâb-ı Hakk'a itaatine muhtaç değildir. Yahut buradaki istiğnâ lafzı, Allah Teâlâ'nın ezelde zatıyla müstağni olduğu ve kendisine asla hiçbir ihtiyacın ârız olamayacağı, küfredenin küfrünün O'na zarar getirmeyeceği gibi iman edenin imanının da fayda veremeyeceği, bunların ancak iman ve küfürle imtihan edilen kişiler için söz konusu edildiği anlamında olmak üzere haber verdiği de söylenebilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, Allah her türlü övgüye lâyıktır. Burada zengin anlamına gelen "Ganî" (الغني) kelimesini daha önce açıklamıştık. "Hamîd"e (الحميد) gelince, bu lafız iki şekilde anlaşılabilir: Biri, zatıyla hamde

---

[11] bk. el-Mâide, 5/110; el-En'âm, 6/7.

lâyık olan zât mânasında, çünkü yaptığı iyilikler sebebiyle herkes tarafından
194 hamdedilmeye lâyıktır. [§]Diğeri de buradaki Hamîd (hamd eden) öven anlamındadır. Buna göre Cenâb-ı Hak, yaratıkların iyiliklerini ve fiillerinin güzel neticelerini över; başarmak ve doğru iş yapmak açısından bakıldığında bu fiillerin hakikati ancak O'nun sayesinde vücut bulmaktadır, bu da O'nun sınırsız cömertliğini gösterir.

زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَى وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ
لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرٌ ﴿٧﴾

7. "İnkârcılar asla diriltilmeyeceklerini iddia ediyorlar. De ki: 'Hayır, öyle değil! Rabb'ime yemin ederim ki mutlaka diriltileceksiniz, ardından yapıp ettikleriniz size bildirilecek.' Bu da Allah'a göre kolaydır."

İnkârcılar asla ... mutlaka diriltileceksiniz ... De ki: Rabb'ime yemin ederim ki evet. Bu beyan iki anlama gelebilir: Biri, âyet Resûlullah'a (s.a.) yemin etmeyi öğretmektedir; öldükten sonra dirilmek konusunda verdiği haberleri yeminle pekiştirmesini söylemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün yeminlerin bu anlama gelmesi mümkündür. Çünkü yemin, mümkün olan bir töhmeti reddetmek için yapılır. Allah'ın verdiği haberden şüphe edilmez. Peygamber ise, insanlar onun getirdiği delilleri düşünmedikleri ve bu yüzden onların nezdinde nübüvveti ortaya çıkmadığı için verdiği haberler konusunda insanlar kendisini itham edebiliyorlardı. İşte Allah bu yüzden sözlerini pekiştirmek ve onların ithamlarını reddetmek için ona yemin etmeyi öğretmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.* Diğeri, bu yeminin, kâfirlerin öldükten sonra dirilme olmayacağına dair yaptıkları yemine karşılık olarak yapılmış olması da mümkündür. Cenâb-ı Hakk'ın "Onlar, Allah'ın ölen birini diriltmeyeceğine dair en büyük yeminleri yaptılar. Aksine bu, Allah'ın bizzat üstlendiği gerçek bir vâdidir"[12] diye buyurduğunu görmez misin?

Bu, Allah'a göre kolaydır. Bu beyan da iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, öldükten sonra diriltme işi Allah için kolaydır, basittir. Onlar toprak haline geldikten sonra dirilme olayını inkâr ediyorlardı. Allah Teâlâ kendilerini diriltip eski hallerine getirmenin, yoktan, yani hiç mevcut değil iken var etmekten -kendi akıllarınca bile- daha kolay olduğunu haber vermektedir. Onlar, Allah'ın kendilerini yoktan yaratmaya Kâdir olduğunu inkâr etmiyorlardı.

---

12 en-Nahl, 16/38.

Böyle iken toprak haline geldikten sonra tekrar diriltmeye Kādir olduğunu nasıl inkâr ederler? İşte Cenâb-ı Hak, bütün bunların kendisi için kolay olduğunu haber vermektedir.

[§]İkinci yorum da şöyledir: Hayır ve şer olarak bütün yaptıklarını hatır- 195
latmak, gizli ve açık, küçük ve büyük ne yapmışlarsa hepsini kitaplarında tek tek saymak -tâ ki bunları amel defterlerinde görüp hâkimiyetlerini bilsinler- Allah için kolay bir şeydir.

فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالنُّورِ الَّذٖٓي اَنْزَلْنَا وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ۝٨

8. "Şu halde Allah'a, peygamberine ve indirdiğimiz o ışığa iman edin. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır."

Allah'a ve peygamberine iman edin. Bu beyanın, önceki âyetin bağlantısı olması mümkündür. Buna göre, Cenâb-ı Hak geçmiş ümmetlerin cezalarını zikrettikten, onların kendisini inkâr etmeleri ve peygamberleri yalanlamaları sebebiyle bu cezalara uğradıklarını hatırlattıktan sonra, onların başına gelen cezalara mâruz kalmamanız için sizler, Allah'a ve resûlüne iman edin, buyurmaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.* **İndirdiğimiz o nura** meâlindeki beyanla Kur'ân kastedilmiştir. Allah'ın Kur'ân'a nur adını vermiş olması mümkündür; çünkü itaat ve mâsiyet, iyilik ve kötülük, iman ve küfür konularında uyulması gereken yolun hakikati onunla görülür. Gündüzün ışığı ile eşyanın hakikati, iyisi ve kötüsü görülebildiği gibi, Kur'ân ile de itaatin faydaları ve isyanın zararları görülür. İşte bundan dolayı Kur'ân nur diye nitelenmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır. Allah sizin gizli yaptıklarınızı da açıktan yaptıklarınızı da bilmektedir; öyleyse her iki halde de Allah'ı kalp gözünün önünde bulundurun ve O'nun buyruklarını koruyun. Bu ilâhî beyan, Cenâb-ı Hakk'ın, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını ezelde bildiğini, bazı câhillerin aksini iddia ettikleri gibi olmadığını ifade etmektedir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ
وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ
تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا اَبَدًا ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٩﴾

9. ***"Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın*** (kime ait olduğunun) ***ortaya çıkacağı zamandır. Kim Allah'a iman eder, dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve içinde ebedî olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte büyük kurtuluş budur."***

[Toplanma Günü]

Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır. Hakikatte o gün, toplama ve birbirinden ayırma günüdür. Aynı zamanda hem zarar hem de kazanç günüdür; her ne kadar Allah Teâlâ sadece birini zikretmişse de. Bunun
196 delili de diğer âyetlerde zikrettiği beyanlardır: [§]Cenâb-ı Hakk'ın "Onların bir kısmı cennette, bir kısmı da cehennemde olacaktır"[13] meâlindeki âyetini görmez misin? Ayrıca açıklamaya çalıştığımız âyetteki **zarar günü** ifadesinden hemen sonra **kim Allah'a iman eder, dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve içinde ebedî olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar** buyurduğunu görmez misin? Bu da kazanç gününün muhtevasıdır. Ama şanı yüce olan Allah, bunlardan sadece birini zikretmekle yetinmiştir. Sonra, "ğabn" (الْغَبْن), yani aldatma ticarette kullanılan bir tabirdir.

Bize göre bu konuda asıl olan şudur: Sağlam bir yaratılışa sahip bulunan herkes mutlaka bir iş yapar, yaptığı iş de hüküm itibariyle mutlaka şu üç şeyden biridir: Ya mübahtır, ya emirdir, ya da yasaktır. Bilindiği üzere mübahı yapan kişi, emri yerine getirmek için mübahla güç kazanmaktadır. Çünkü emri yerine getirebilmek için devamlılık gereklidir, bu da mübah olanı kullanmak ve sebepleriyle uğraşmakla mümkün olur; buna göre mübah sanki emri yerine getirmek için gerekli olan bir güçtür. Bu hususun hakikat ve mahiyeti gerçekte emir veya nehiy diye ikiye ayrılan amellere döner. Herkesçe bilindiği üzere emri yerine getiren insan yasaklandığı şeyi terketmekte, yasağı yapan kişi de

[13] eş-Şûrâ, 42/7.

emredildiği şeyi terketmektedir. Ticaretin mahiyeti de bir şeyi almak, diğerini de almamaktır. İşte âdemoğullarının amelleri için de "ticaret" kavramı gerçekleşince onlar için ticaret kavramı (tegâbun) kullanılmıştır.

[Şu üzerinde yaşadığımız] dünyanın üç adı vardır: Ticaret yeri, ziraat yeri ve gidilecek yol. Ticaretin anlamını açıkladık. Ziraat yeri, yani ekme yeri anlamına gelince; dünyada çalışan her insan geleceği için çalışmaktadır. Geleceği de ya hayırdır, ya da şerdir. Âkıbeti hayır olan herkes hayrı ekmekte, âkıbeti şer olan da şerri ekmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.* Gidilecek yol anlamına gelince, insanlar bu dünyada ebedî kalmak için değil, şu iki sebeple yaratılmıştır: Mükâfat veya ceza için. Kendisini mükâfata ve cennete götürecek işler yapan herkes, [S]sanki cennet yoluna girmiş durumdadır. Buna mukabil kendisini 197
cehenneme götürecek işler yapan da sanki cehennem yoluna girmiş bulunmaktadır. Bundan dolayı dünyaya, "gidilen ve girilen yol" ismi veya niteliği verilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra, "tegâbun" (التغابن), yani aldanma ve zarar konusuna gelince, bize göre bunun anlamı şudur: Küfür ehli, aileleri ve malları yüzünden âhiretleri konusunda aldanmaktadır. Çünkü onlar dünyada birbirleriyle yardımlaşıyor, âhirette de böyle yardımlaşacaklarını sanıyorlar. Bunu bulamayıp aksine birbirlerini lânetlemeye başlayınca umduklarını bulamadıkları için aldanmış oldukları ortaya çıkacaktır. Bazıları şöyle demiştir: Her kâfirin cennette bir sarayı, köşkü ve ailesi vardır. Onlar cehenneme gidince cennetteki sarayına ve ailesine mümin el koyacaktır; işte aldanma budur. Ancak bize göre bu görüş doğru değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak, kâfirin cennete giremeyeceğini bilmesine rağmen onun için cennette saray kurmuş olma ihtimali yoktur. Böyle bir şeyi ancak geleceği bilemeyen ve abesle uğraşanlar yapar; Allah ise bu türlü niteliklerden münezzehtir. Ancak, şayet bu haber doğru ise[14] bunun vâd konumunda bulunması mümkündür; yani kâfir şayet müslüman olursa onun için de cennette böyle bir makam vardır. Aynı şekilde müslüman irtidat ederse onun için de cehennemde bir yer vardır. Cenâb-ı Hak, onun âkıbetinin ne olacağını, yani kâfir mi yoksa müslüman mı olacağını ve gideceği yerin de cehennem mi yoksa cennet mi olacağını bilir. Dolayısıyla O'nun hükmü, ilmine ve iradesine dayanmaktadır. Fakat Cenâb-ı Hak olanı, olacağı ve olmayacak olanı, şayet olacak olsa onun nasıl olacağını da bildiği için verdiği haberler de buna göredir. Aksi halde sözünü ettiğimiz anlamlar doğru olmaz. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

---

[14] Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Sizden her birinizin biri cennette, diğeri cehennemde olmak üzere iki makamı vardır. İnsan ölür de cehenneme girerse, onun cennetteki makamına cennet ehli vâris olur" (İbn Mâce, "Zühd", 39).

198 [§]Cenâb-ı Hak, kıyâmet gününe şundan dolayı da "aldanma günü" adını vermiş olabilir: Dünyanın çarşıları ve insanların mallarını kazandıkları pazarlar vardır. İnsanlar o çarşılarda çalışıyor ve kazançlarını elde ediyorlar. Allah Teâlâ da "Size, elem verici bir azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi?" buyurdu, sonra da "Allah'a ve resûlüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihat edersiniz"[15] diyerek kazanç yolunu gösterdi. Başka bir âyette; "Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır"[16] buyurmuş, başka bir yerde ise "doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır"[17] buyurmuş, bir başka âyette de "işte onlar, âhiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir"[18] buyurmuştur. Şimdi, dünya ticaret yeri olunca âhiret de kârın taksim edildiği bir yer olur. Bu ticarette kazanç da olur, iflas da olur. Böylece kâr ve zarar, aldanma, fazlalık ve eksiklik meydana gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bir görüşe göre Allah Teâlâ'nın, âhirete "kayıp ve kazanç günü" adını vermesinin sebebi kâr veya zarar edip etmediklerinin dünyada belli olmayışıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, kazandıran işleri de iflas ettiren işleri de, servete götüren ticareti de, hüsrana götüren ticareti de şöyle açıklamıştır. **Kim Allah'a iman eder, dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve içinde ebedî olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar.** Kâfirler için de "İnkâr edip âyetlerimizi yalan sayanlara gelince, onlar cehennemliktir"[19] buyurmuştur.

Kim Allah'a iman eder ve yararlı işler yaparsa. Yani bütün peygamberlerin getirdiği ölçüler dâhilinde kim Allah'a iman ederse, yaratmak ve emretmenin O'na ait olduğuna inanır, sonra peygamberlere ve öldükten sonra dirilmeye iman ederse, işte Cenâb-ı Hakk'a iman budur. **Kim yararlı işler yaparsa.** Yani kim Allah'a iman eder ve bu inanç üzere ölünceye kadar yararlı işler yaparsa.

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا اُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ خَالِدِينَ
فِيهَا وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٠﴾

15 es-Saf, 61/10-11.
16 et-Tevbe, 9/111.
17 el-Bakara, 2/16, 175.
18 el-Bakara, 2/86.
19 et-Tegâbun, 64/10.

[§]*10. "İnkâr edip âyetlerimizi yalan sayanlara gelince, onlar cehen-* 199
nemliktir ve orada ebedî olarak kalacaklardır. Ne kötü son!"

İnkâr edip âyetlerimizi yalan sayanlar. Yani Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetini ve kudretini inkâr edenler, âyetlerini yani delillerini veya öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenler, **onlar cehennemliktir ve orada ebedî olarak kalacaklardır. Ne kötü son!**

مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١١﴾

11. "Allah'ın izni olmadan başa gelen bir musibet yoktur. Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilmektedir."

Allah'ın izni olmadan başa gelen bir musibet yoktur meâlindeki cümlede **Allah'ın izni** anlamına gelen beyanına bazıları Allah'ın emri anlamını vermiştir. Bu, Hasan-ı Basrî'nin görüşüdür[20]. Bazıları Allah'ın ilmi, bazıları da Allah'ın dilemesi demişlerdir. Bunların her birinin birer yorumu vardır.

Allah'ın izni meâlindeki beyana Allah'ın emri anlamını verenler, bu musibetlerin hepsi ilâhî cezalardır diye açıklamışlardır. "Başınıza gelen her musibet, kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir"[21] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Bilindiği üzere insanın, kendi elinin yaptığı şeyin karşılığı, kendisi için bir cezadır. Ceza ve azap Allah'ın emri ile gerçekleştiği için **Allah'ın izni** ifadesi kullanılmıştır, yani Allah'ın emri. Ancak bize göre bu, başkalarının elleriyle işledikleri günahlar yüzünden başlarına gelen musibetlere döner. Tıpkı şu ilâhî beyanlarda olduğu gibi "Onlarla savaşın ki, Allah onları sizin elinizle cezalandırsın"[22] meâlindeki âyet gibidir. Keza "De ki 'Sizin bizim hakkımızda beklediğiniz sonuç ne olursa olsun (bize göre) iki güzellikten biridir. Bizim sizinle ilgili beklentimize gelince, Allah ya katından bir belâ gönderecek veya sizin cezanızı bizim elimizle verecektir"[23] ve benzerleri âyetler. Bu tür musibetlerin, Allah'ın emri diye yorumlanması isabetli değildir.

---

20 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, II, 452; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 25.
21 eş-Şûrâ, 42/30.
22 et-Tevbe, 9/14.
23 et-Tevbe, 9/52.

Allah'ın izni beyanına Allah'ın ilmi anlamını verenler ise, bu musibetlerde kulların helâk edilmesi vardır diye yorumlamışlardır. Dünyada hiçbir kimse, içinde kölesinin ve hizmetçisinin mahvolacağı bir şeyi bilmek istemez. Azîz ve Celîl olan Allah, bu musibetlerin -şayet onlarda kullarının helâki varsa- ancak kendi bilgisi dâhilinde vukû bulacağını, onların helâkinin ise Allah'a hiçbir zarar vermeyeceğini, mülkünü de eksiltmeyeceğini haber vermektedir.
200 [§]Çünkü bütün noksanlıklardan münezzeh olan Cenâb-ı Hak, yarattığı şeyleri mahlûkatın ihtiyaçları için yaratmıştır, dolayısıyla bunların menfaati ve zararı da onlara aittir. Binaenaleyh onların başına gelen musibetlerin Allah'a ne faydası, ne de zararı olabilir. Bundan dolayı da zikrettiği gibi gerçekleşmiştir.

Allah'ın izni anlamındaki beyana Allah'ın meşîeti ve iradesi anlamını verenlerin yorumu da şöyledir: Cenâb-ı Hak hem vâdetmiş, hem de tehditte bulunmuştur. Şüphe yok ki. O, kulları hakkında vaîd (tehdit - azap) olarak kastettiği şeyde âdil olmayı ve vâdini de yerine getirmeyi diler. Böyle olunca Allah'ın, herkesin yapacağını bildiği şeyi dilemiş olduğu ortaya çıkar. Zira O, cehennemi yaratmış ve onunla insanları tehdit etmiştir. Şayet herkesin itaat etmesini dileseydi, bu durumda, cehennemde yaktığı zaman kendisinden itaat istediği kişiyi yakmış olurdu, bu ise haksızlık kapsamına girerdi. Şayet herkesin isyanını dileseydi, vâdini gerçekleştirip kişiyi cennete koyduğunda onun mükâfatını ait olmadığı yere koymuş olurdu ve hikmetin dışına çıkardı. Sonuç böyle olunca, Allah'ın herkesten, tercih edeceğini ve yapacağını bildiği şeyi dilediği ortaya çıkar, fiilin hikmetle uygun arzetmesi için böyle olması gerekir. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Biz deriz ki Cenâb-ı Hak "izin" (اذن) kelimesini Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde zikretmiştir. Bunların her birinde bu kelimenin diğerinden farklı bir konumu vardır. Bizim için gerekli olan ise her yere en uygun olan anlamı vermekten ibarettir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim Allah'a iman ederse, Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Ebû Bekir el-Esam şöyle demiştir: Kâinatta müşahede ettiği fevkalâde yönetim sebebiyle Allah'a iman eden kimseyi, Cenâb-ı Hak şu sonuca götürür: Kendisini karşılaştığı bela ile imtihan eden yüce varlık, işte kâinatın yönetimini de O kurmuştur. Burada başka bir yorum yapmak da mümkündür. Buna göre şöyle deriz: Yaratma ve emretmenin Allah'a ait olduğunu bilerek O'na iman eden kimsenin kalbini huzura kavuşturmuştur. Aynı kişi, Allah'ın buna lâyık olduğunu bilmiş olur ve "İnnâ li'llâh ..." der. Bu, âyet-i kerîmeyi "yehde' kalbuhu"

(يَهْدَأْ قَلْبُهُ) şeklinde okuyana[24] uygun bir yorumdur. Yani kalbi sükûn bulsun diye. Buradaki lafız "hedee" (هَدَأَ) fiilinden gelmektedir, o da sükûn bulmak anlamına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.* İkincisi, bu lafzın mutlak olarak "hidâyet" anlamında kullanılmış olması da muhtemeldir. Lafız her ne kadar (fiil kalıbında) ihdâs mânasına (yeni bir tür hidâyet vermek) hamledilirse de, ihdâs anlamında olmayıp şöyledir: Onun Cenâb-ı Hakk'a iman etmesi, [§]ancak Allah'ın 201
hidâyeti sayesinde mümkün olmuştur. Çünkü imanın önce, hidâyetin sonra gerçekleşmesi caiz değildir. Fakat Allah ona hidâyet verince o da bu hidâyet sayesinde O'na iman etmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetine de uygun düşmektedir: "Allah, iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır"[25]. Bu ilâhî beyan zâhirde ihdâs, yani sonradan olma anlamına gelirse de gerçekte öyle değildir; onlar iman ettiklerinde Allah bu iman sayesinde kendilerini karanlıklardan aydınlığa çıkarmıştır, demektir; yani imandan sonra çıkarmıştır, dolayısıyla tefsirini yapmakta olduğumuz âyette de durum aynıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyetin, Allah onun kalbine hidâyet verir, yani ölürken küçük günahlarından tövbesini kabul eder anlamına gelmesi de caizdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "Allah mümin erkeklerin ve mümin kadınların da tövbesini kabul eder"[26] demektedir. Şöyle de söylenmiştir: Bu lafız dört şekilde okunabilir: Biri, yâ'nın ve bâ'nın üstün olarak harekelenmesiyle "yehdi kalbehu" (يَهْدِ قَلْبَهُ) şeklinde; diğeri yâ'nın ve bâ'nın ötre olarak harekelenmesiyle "yuhde kalbuhu" (يُهْدَ قَلْبُهُ) şeklinde, üçüncüsü yâ'nın üstün, bâ'nın ötre olarak harekelenmesiyle "yehdi kalbuhu" (يَهْدِ قَلْبُهُ) şeklinde, yani doğru yolu bulur anlamında; dördüncüsü de (يَهْدَأْ قَلْبُهُ) şeklinde, yani sükûn bulmak anlamında[27].

Allah her şeyi bilmektedir. Müşterek isimlerde asıl olan, bunlardan biri Allah'a nispet edildiğinde, Allah ile kullar arasındaki farkı göstermek için Allah'a nispet edilmesine külliyatı eklemektir. Cenâb-ı Hak için **Allah "her şeyi" bilmektedir** denilir. Kullar içinse belli çerçevede "falan şunu bilir" denir. Şu da bilinmelidir ki kullar Allah'ın sayesinde vâkıf olabilirler. "Allah her şeye kādirdir"[28] meâlindeki âyet de aynı konumdadır.

---

24 İkrime, Amr b. Dînâr, Mâlik b. Dînâr ve Ebû Bekir es-Sıddîk âyeti (يَهْدَأْ قَلْبُهُ) şeklinde okumuştur. Burada kalb kelimesi fâil olarak merfûdur (İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 379; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 491).

25 el-Bakara, 2/257.

26 el-Ahzâb, 33/73.

27 bk. Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 490-491.

28 bk. el-Bakara, 2/284; Âl-i İmrân, 3/29, 189.

202 [S]Mûtezile ise bu konuda, "Allah, varlıkların pek çoğuna kādir değildir" derler. Sanki onlar kudret lafzına Allah'tan başkalarını da ortak etmektedir. Zira hiçbir yaratık yoktur ki kendisinde bir nebze kudret bulunmuş olmasın! Şayet, Allah bazı şeylere kādirdir ama bazılarına değildir diyecek olsak O'nu yaratıklarla eşit konuma getirmiş, Allah'ı yaratıklara benzetmiş oluruz. Cenâb-ı Hak, bu tür nitelendirmelerden ulu ve münezzehtir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاِنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُب۪ينُ ﴿١٢﴾

12. "Allah'a itaat edin, peygambere de itaat edin. Sırt çevirirseniz bilin ki elçimizin görevi açık bir tebliğden ibarettir."

Allah'a itaat edin, peygambere de itaat edin. Sizi kul edindiği konularda Allah'a itaat edin, O'ndan naklen haber verdiği konularda da Resûlullah'a itaat edin. Yahut emrettiği konularda Allah'a itaat edin, sizi davet ettiği konularda da Resûlullah'a itaat edin. Bunların hepsi aynı şeydir, yalnız kul edinmek müstesnadır, çünkü kul edinmenin peygambere nispet edilmesi caiz değildir. Bunun dışında kalan emretmek, davet etmek, haber vermek gibi lafızların Cenâb-ı Hakk'a da Hz. Peygamber'e de nispet edilmesi caizdir. **Sırt çevirirseniz,** yani, Hz. Peygamber'in davet ettiği şeyi kabul etmekten ve ona itaatten yüz çevirirseniz, anlamına gelir. **Bilin ki elçimizin görevi açık bir tebliğden ibarettir.** Şayet ona icâbet etmekten yüz çevirir ve inkâr ederseniz, bunun tebliğde kusur edildiği anlamına gelmeyeceğini beyan etmektedir.

اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٣﴾

13. "Allah; O'ndan başka tanrı yoktur; müminler de yalnız O'na dayanıp güvensinler."

Allah; O'ndan başka tanrı yoktur. Bu beyanın, daha önce geçen "Mülk O'nundur, hamd O'na mahsustur. O'nun her şeye gücü yeter"[29], "Gizlediklerinizi ve açıkladıklarınızı da bilir"[30] ve "Allah her şeyi bilmektedir"[31] meâlindeki

---

29 et-Tegâbun, 64/1.
30 et-Tegâbun, 64/4.
31 et-Tegâbun, 64/11.

âyetlerin bağlantıları (sıla cümlesi) konumunda bulunmaları mümkündür. Sonra, buradaki **Allah** lafzı, **O'ndan başka ilâh yoktur** ifadesinde geçen niteliklere sahip olan Allah, yani kendisinden başka mâbut bulunmayan Allah demektir. Onların mâbut olarak kabul ettikleri şeyler, daha önce zikredilen bu niteliklere sahip olmadıkları için mâbut sayılmaları mümkün değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Müminler de yalnız O'na dayanıp güvensinler.** Bu beyan müminle- 203
rin dayanıp güveneceği yegâne varlığın Allah olduğunu açıklamaktadır, müminlerin yardımcıları ve dostları az olsa da. Onlar münafıklar ve kâfirler gibi değildir; çünkü onlar, sayılarının ve yardımcılarının az olduğunu gördüklerinde müminlere tâbi olmayı terkettiler. Allah Teâlâ müminlerin onlardan farklı bir niteliğe sahip olduklarını, sayı çokluğuna değil sadece Cenâb-ı Hakk'a güvendiklerini açıklamaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْۚ وَاِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٤﴾

14. "Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir."

Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar vardır, onlardan sakının! Bu ilâhî beyan, hakiki düşmanlık mânasına da, düşmanlık fiili anlamına da gelebilir. Şayet hakiki düşmanlık diye yorumlanırsa, âyet iki anlama gelir: Birincisi, açık bir düşmanlık, yani şirk ve küfür düşmanlığı. Bu düşmanlık bir adamın müslüman olup karısının ve çocuğunun kâfir kaldığı zamanda gerçekleşir. Cenâb-ı Hak müminlere, aileleri ve çocukları ile beraber nasıl yaşayacaklarını öğretmekte, onlar kendisini küfre ve şirke çağırdıklarında ise onlara uymaktan sakındırmaktadır. Ama onların sizi davet ettikleri şeyden dolayı işledikleri kusurlarını **affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.**

Allah Teâlâ, müminlere, müslüman olmamış çocukları ve eşleri ile beraber yaşamaları konusunda affetmeyi ve hoşgörüyü zikrettiği halde müşrik olan anne-baba hakkında böyle söylememekte, "Onlara dünyada iyi davran"[32] meâlindeki âyetle dünyada onlara iyilikle muamele etmelerini buyurmaktadır. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bize göre bu âyet, kişinin kendi karısı ve çocuğu üzerindeki otoritesini, gücünü ve kudretini geçirebileceği için onlara af ve müsamaha şeklinde kullanmasını emretmektedir. Anne babaya gelince, onlar üzerinde herhangi bir otoritesi, gücü ve kudreti söz konusu değildir; bu yüzden onları af ve müsamaha ile karşılama emrinin anlamı olmaz. Ama her şeye rağmen dünyada onlara iyi muamele etmelerini emretmekte, fakat kötülüğe yönelik sözlerine itaat etmemesi gerektiğini de söylemektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetteki düşmanlığın, münafıkların düşmanlığı gibi gizli bir düşmanlık şeklinde olması da mümkündür. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Siz bilmiyorsunuz, fakat eşleriniz ve çocuklarınız size düşmandır. Binaenaleyh onların gizlice size ihanet ederek
204 helâke düşürmelerinden sakının! [§]Çünkü düşmanlığını içinde gizleyen birinin yemekte, içmekte ve bütün davranışlarında muhatabını mahvetmesinden emin olunamaz. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, onların gizli ihanetinden sakının, çünkü farkında olmadan sizi helâke düşürebilirler, buyurmaktadır. Eğer siz onların kötü davranışlarını bağışlar, bundan dolayı kendilerini sorgulamaz ve onlara müsamaha gösterirseniz, bilin ki Allah da çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir. Münafıklar korkak ve zayıf olmalarına rağmen Cenâb-ı Hakk'ın müminleri onlardan nasıl sakındırdığına bakmaz mısın? Azîz ve Celîl olan Allah, "Onlar her gürültüyü kendilerine yönelik sanırlar. Asıl düşman onlardır, onlardan korkun!"[33] buyruğuyla onların gerçek hallerini nasıl ortaya koymaktadır? İşte her ne kadar kendi otoritesi, gücü ve kudreti altında olsalar da, eşler ve çocuklar da böyledir, dolayısıyla onlardan da sakınmak gerekmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Âyetin hakiki düşmanlık mânasına değil, düşmanlık fiili anlamına gelmesi de mümkündür. Bu da hayatın alışılmış seyrinde görüldüğü gibi eş ve çocuklar, babaları cimriliğe ve başkalarına yardım etmemeye çağırması şeklinde olur. Babalarının başka insanlara iyilik ve ikramda bulunması onlara ağır gelir

---

[32] "Eğer annen-baban, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa, bu durumda onlara uyma, ama yine de onlara dünyada iyi davran" (Lukmân, 31/15).

[33] el-Münâfikûn, 63/4.

ve bunu istemezler. Bu, dış görünüşüyle bir düşmanlık fiilidir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette onlara, düşmanlık fiilini izhar eden eşlerine ve çocuklarına nasıl davranması gerektiğini öğretmeyi dilemiş ve insanlara ihsan ve ikramda bulunmaktan vazgeçmek konusundaki isteklerinden sakınmalarını emretmiştir: Şayet onların size yaptıklarını **affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.**

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿١٥﴾

15. "Mallarınız ve çocuklarınız sizin için ancak bir imtihandır; büyük mükâfat ise Allah'ın katındadır."

Mallarınız ve çocuklarınız sizin için ancak bir imtihandır. Burada fitne kelimesi kullanılmıştır; meftûn, yani fitneye uğramış kişiden maksat bir şeye delicesine tutkun ve aşık demektir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Mallarınız ve çocuklarınız, sizin aşık olduğunuz şeylerdir. Onlara yönelik sevginiz Cenâb-ı Hak katındaki büyük mükâfatı elde etme isteğinizi terketmenize sevketmesin. Bu âyetin şu anlama gelmesi de muhtemeldir: Allah Teâlâ, eşleri ve çocukları sizin için boş yere değil, onlarla sizi imtihan etmek için yaratmıştır. O, eş ve çocuk sevgisinin yanında emrettiği ve yasakladığı şeyler konusunda kendisine karşı nasıl hareket edeceğinizi görmek için sizi denemektedir. Âyetin sonunda Cenâb-ı Hak [§]**büyük mükâfatın Allah'ın** 205
katında olduğunu haber veriyor. Tâ ki mal ve evlat sevgisinin yanında emir ve yasaklarına uyma konusunda büyük zorluğa tahammül etsinler. Âyet-i kerîme için yapılan bu yorum bazı âlimlerin naklettiği şu habere uygun görünmektedir: Mekke'den Medine'ye hicret etmeye niyetlenen bazı müslümanların eşleri ve çocukları babalarına sarılarak, "Allah aşkına bizi bırakmayın, bizi perişan etmeyin" diye yalvarıyorlardı[34]. Ancak âyetin bu konu için inmediği daha doğru gözükmektedir; çünkü bu âyet Medine'de nâzil olmuştur, onların söz konusu fiilleri ise Mekke'de vukû bulmuştur; ancak bunu onlara yazmışlarsa o başka. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[34] Kelbî, Ebû Salih vasıtasıyla İbn Abbâs'tan şöyle rivayet etmektedir: "Hz. Peygamber (s.a.) Medine'ye hicret etmelerini müminlere emredince, bazılarının eşleri ve çocukları onlara sarılıp 'Allah aşkına bizi perişan etme!' diye hicretten alıkoymak istemişlerdi. Onlar da eşlerine ve çocuklarına acımış ve hicretten vazgeçerek Mekke'de kalmışlardı. Bunun üzerine Azîz ve Celîl olan Allah yukarıdaki âyeti indirmiştir" (Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, IV, 24; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 245).

فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَاَطِيعُوا وَاَنْفِقُوا خَيْرًا لِاَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٦﴾

16. "O halde gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının; dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğinize olmak üzere başkaları için harcayın. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır."

O halde gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının. Bazıları bu âyeti, "Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun!"[35] meâlindeki âyetle neshedildiğini söylemişlerdir. Zira yukarıdaki âyette gücü yettiği ölçüde Allah'a saygısızlıktan sakınmalarını, burada ise onun aksini emretmektedir. Ancak bu görüş isabetli değildir; çünkü "Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun!" meâlindeki âyette, gücünüz yetmeyecek kadar, takatınızın ve gücünüzün ötesinde O'na saygısızlıktan sakının anlamı kastedilmemiştir. Şayet "Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun!" cümlesi böyle anlaşılacak olursa, o zaman takatiniz bitse dahi Allah'a saygısızlıktan sakının diye mâna vermek gerekir. Zira Cenâb-ı Hak, "Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, pek azı müstesna bunu yapmazlardı"[36] meâlindeki âyetinde olduğu gibi onlara takatlerini bitirecek derecede sakınmayı emretmiş olurdu. Şayet kendilerini öldürmeleri emredilseydi caiz olurdu ama bununla takatleri sona ererdi. İşte yukarıdaki âyet de böyledir. Sonra Cenâb-ı Hak müminlere hafifletmiş, kolaylaştırmış ve **gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının,** buyurmuştur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Fakat bu âyet olmasaydı biz yine gücümüz yettiği ölçüde sakınacakken, burada Cenâb-ı Hak **gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının** cümlesini nasıl kullanmıştır? *En doğrusunu Allah bilir ya*, ama bu âyet sanki bir müjde vermektedir; "siz sakınmayı hedef alırsanız Allah da size o sakınma gücünü verecektir" demektedir. Bu aynen, "Bizim uğrumuzda cihat edenleri bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz"[37] meâlindeki ilâhî beyana ve "Artık kim cömert davranır, günah işlemekten sakınırsa, bunların güzel karşılığına da inanırsa, biz onu işin kolayına yönlendiririz"[38] anlamındaki âyete benzemektedir.

---

[35] "Ey iman edenler! Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak müslüman olarak can verin!" (Âl-i İmrân, 3/102).

[36] en-Nisâ, 4/66.

[37] el-Ankebût, 29/69.

[38] el-Leyl, 92/5-7.

[§]Açıklamaya çalıştığımız âyet Mûtezile mezhebinin aleyhine bir delil 206
oluşturur. Çünkü onlar, güç yetirmek (istitâat) fiilden önce gelir, failden ayrıdır ve fiil anında öne geçer, demektedir. Şayet böyle olsaydı, **gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının** cümlesindeki istitâat, yani güç yetmek olgusu, onlardan yok olurdu. "Bunlara sımsıkı sarıl!"[39] meâlindeki emir de, "size verdiğimizi sıkı tutun!"[40] anlamındaki buyruk da böyledir. Yani kuvvet onlardan yok olmuştur. Bu durumda kuvvetle almak ve tutmak imkânsızdır. Sözlerimizi teyit eden başka bir âyette de şanı yüce olan Allah "buna gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur"[41] buyurmaktadır. Bu güce yönelik ihtiyaç, aslın bedelini ödemek gerektiğinde ortaya çıkar. Daha önceki bir zamanda gücünün yetmesi ile yetmemesi eşittir.

Dinleyin ve itaat edin! Yani Cenâb-ı Hakk'ın ve resûlünün size emrettiklerini dinleyin. Buradaki **dinleyin** anlamındaki "isme'û" (اسمعوا) kelimesi, Allah'ın size emrettiklerini, Allah ve resûlünün sizi davet ettiği şeyleri kabul edin anlamına da gelir. "Semiallâhu limen hamideh" (سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ) cümlesindeki "semia" kelimesi de icabet etti anlamına gelir[42]. **Kendi iyiliğinize olmak üzere başkaları için harcayın.** Yani size rızık olarak verilenden harcayın ki size hayır getirsin; Allah'ın size emrettiklerini kabul etmeniz ve rızık olarak verdiği şeylerden harcamanız, bundan vazgeçmenizden daha hayırlıdır.

Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa. Süfyân b. Uyeyne[43]; buna, kim kendine zulmetmekten korunursa, diye anlam vermiş ve "şuh" (الشُّحّ) zulüm anlamına gelir, demiştir[44]. Bazıları ise; şuh, içinde hırs bulunan cimriliktir, dedi. **Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa** meâlindeki
âyette [§]korunma işi, korunan insanın ancak Allah'ın lütuf ve keremiyle ken- 207
disini koruması[45] mümkün olduğu bilinsin diye, Cenâb-ı Hak kendi zatına

---

39 el-A'râf, 7/145.

40 el-Bakara, 2/63, 93; el-A'râf, 7/171.

41 el-Mücâdile, 58/4.

42 Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "İmam 'semiallâhu limen hamideh' (سمع الله لمن حمده) dediği zaman, siz de 'Allâhumme Rabbenâ leke'l-hamd' (اللهم ربنا لك الحمد) deyin. Zira bu sözü, meleklerin sözüne denk düşen kişinin geçmiş günahları bağışlanır" (Buhârî, "Ezân", 51; Müslim, "Salât", 77).

43 Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî el-Kûfî, Ebû Muhammed; Mekke muhaddisidir. Mevâlîdendir. Kûfe'de doğmuş, Mekke'de yaşamış ve orada vefat etmiştir. Güvenilir hadis hafızlarındandı. İlmi geniş, şânı büyüktü. 198/814 yılında vefat etmiştir (Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 105).

44 Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 30; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, V, 507.

45 Âyetteki "yûka" (يُوقَ) fiili meçhûldür, fâili mahzuftur, Cenâb-ı Hak'tır. Buna göre mâna şöyle olur: Allah kimi nefsinin cimriliğinden korursa...

nispet etmiştir. Allah Teâlâ'nın "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun!"[46] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Allah, kulların bütün fiilleri ancak Cenâb-ı Hakk'ın tedbiri, tevfiki, yönlendirmesi ve takdiri ile olduğu bilinsin diye "bizi cehennem azabından koru"[47] ilâhî kelâmıyla onlara, bizi cehennem azabından koru, demelerini nasıl öğretmektedir? *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa, işte kurtuluşa erecekler onlardır. Bu ilâhî beyan çeşitli hususlara işaret etmektedir. Birincisi, **kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa** meâlindeki cümlenin fâili belirtilmemiştir. Burada şu husus beyan edilmektedir: Kulunu cimrilikten korumak Allah'ın gücü ve mülkü dâhilindedir, O'nun cimrilikten koruduğu kişi kurtuluşa ermiştir. Nitekim "Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur"[48] meâlindeki ilâhî beyanda da Allah'ın yardım ettiği kişinin asla mağlup edilemeyeceğini haber vermektedir. Biz dünyada nefsinin bencilliğinden asla korunamayan kişilerin de, hatta bazan korunan kişilerin de felah bulmadıklarının örneklerini görmekteyiz. Allah'ın vâdi bulunmasına, O'nun yegâne galip olduğunu, asla mağlup edilemeyeceğini haber vermesine rağmen düşmanlarıyla cihat eden kişilerin bazan mağlup olduklarını da görmekteyiz. Bu durumda çeşitli ihtimaller akla gelmektedir: Ya iddia ettiği gibi yardım ve zafer Allah'ın mülkü ve gücü dâhilinde değildir, bu iddiası yalandır; yahut Allah, ona nefsini cimrilikten koruyacak gücünü verdiği halde felaha eremediğine göre verilen bu haber yalandır; yahut da Mûtezile'nin ileri sürdüğü Cenâb-ı Hak, nefsinin bencilliğinden koruyacak her şeyi kuluna vermiş, hazinesinde onu nefsinin bencilliğinden koruyacak hiçbir şey kalmamıştır iddiası yalandır. Burada yalanı, Allah'a veya Mûtezile'ye nispet etmekten başka çare olmadığına
208 göre, [§]âlemlerin Rabb'inden ise Mûtezile'nin verdiği haberlerin yalan olduğunu söylemek daha doğrudur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın verdiği bütün haberler doğrudur; nefsinin bencilliğinden korumak için kuluna vermediği şeyler, O'nun mülkü ve gücü dâhilinde bulunmaktadır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

İkincisi, tefsirini yapmakta olduğumuz âyet-i kerîmenin son kısmında "dinin ibadete ve hukuka dair emirlerinin yerine getirilmesi kâfirler için de şarttır" diyen kimsenin bu görünüşünün yanlış olduğunu göstermektedir. Çünkü

---

[46] et-Tahrîm, 66/6.

[47] el-Bakara, 2/201; Âl-i İmrân, 3/16.

[48] Âl-i İmrân, 3/160.

Cenâb-ı Hak, bu âyette mutlak bir ifadeyle nefsinin bencilliğinden korunan ve bu hakların gereğini yerine getiren herkesin felah bulacağını vâdetmektedir. Biz dünyada nefsinin bencilliğinden korunan ve malının hakkını ödeyen, malını insanlara cömertçe dağıtan kâfirlerin var olduğunu, ama yine de kurtuluşa eremediklerini görmekteyiz. Şayet bu haklar onun için de şart olsaydı kurtuluşa ererdi. Şu halde bunları edâ etmek kâfir için şart değildir, ancak kabulü şarttır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Aynı âyetin son kısmında büyük günah işleyen birinin, ölünceye kadar ondan tövbe etmese bile kurtulmasının mümkün olduğunu da göstermektedir. Çünkü biz, onun nefsinin bencilliğinden korunduğunu görmekteyiz. Cenâb-ı Hak, nefsinin bencilliğinden korunanın felaha erenler içinde yer alacağını vâdetmektedir. Büyük günah işleyen kişi nefsinin bencilliğinden korununca onun da felaha ereceği ümit edilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

إِنْ تُقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللّٰهُ
شَكُورٌ حَلِيمٌ ﴿١٧﴾

17. "Allah'a güzel bir borç verirseniz O da bunu size fazlasıyla öder ve sizi bağışlar. Allah şükrün karşılığını bol bol verir, cezada ise acele etmez."

Allah'a güzel bir borç verirseniz O da bunu size fazlasıyla öder ve sizi bağışlar. Bu tür âyetlerden bazı yanlış düşünceler çıkarılmaktadır. Birincisi, "Allah fakirdir, biz zenginiz"[49] diyen yahudilerin düşüncesidir. Onlar Cenâb-ı Hakk'ın "Allah'a (O'nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenler"[50] meâlindeki ilâhî beyanı duyduklarında öyle söylemişlerdi. Borç istemek dünyada, insanın borç aldığı o şeye muhtaç olduğu anlamına gelir. "Allah müminlerin mallarını ve canlarını satın almıştır"[51] meâlindeki âyet de böyledir;
[§]satın almak, müşterinin ona olan ihtiyacını gösterir. Allah Teâlâ kullarına, 209
"size pek değerli ödül vardır" diyerek onları çalıştırır. Yahudiler yine derler ki başkasını çalıştıran kimse menfaatinin kendisine geleceği için çalıştırır, dolayısıyla onun çalışmasına ihtiyacı var demektir. İşte bu mantığa dayanarak onlar Allah'ın fakir ve muhtaç olduğunu zannetmişlerdir.

---

49 Âl-i İmrân, 3/181.

50 "Muhtaçlara yardım eden erkeklere, muhtaçlara yardım eden kadınlara ve Allah'a (O'nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenlere bu fazlasıyla ödenecektir. Ayrıca onlara pek değerli bir ödül de vardır" (el-Hadîd, 57/18).

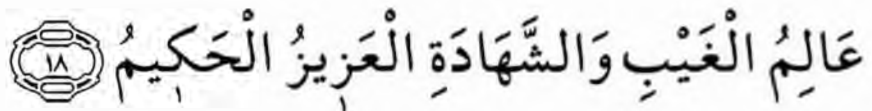
51 et-Tevbe, 9/111.

[İkincisi,] Mûtezile mensupları kulun canının ve malının gerçek mânada kendi mülkü olduğunu, bunun mülkiyeti ve yönetilmesinde Allah'ın hiçbir müdahelesinin bulunmadığını zannetmişler ve şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hak, kullarından borç istemiştir, halbuki dünyada insan kendine ait mülkü borç olarak istemez. Fakat Cenâb-ı Hak insanlardan borç veya satınalma ile talep edince malın gerçekte insanın mülkü olduğunu gösterir. Sözünü ettiğimiz konuda, Mûtezile'nin temel görüşünün bundan ibaret olduğunun delili de şudur: Allah Teâlâ bir bedeli olmadan hiçbir kimseye hastalık vermez, hiçbir hayvana da acı çektirmez. Bir şeyi yapmaya, ancak bir bedel ve karşılıkla sahip olan kimse gerçekte ona mâlik değildir. İşte bu gerekçeler Mûtezile'ye göre, Allah'ın hakiki mâlik olmadığını, hakiki mülkiyetin kula ait bulunduğunu gösterir. Gerek yahudilerin, gerekse Mûtezile'nin bu düşünceleri, "Cenâb-ı Hak kuluna dini için sadece en uygun olan işi yapar" şeklindeki iddialarından [aslah] kaynaklanmış olabilir. Buna dayanarak yahudiler, Allah Teâlâ yapması gerekeni mutlaka yapmak zorundadır, şayet yapmazsa zâlim olur, demişlerdir. Karşı bir hakla veya yapmış olduğu bir işle cezalandırılan kimsenin işi hakikatte başkası için yapıldığını gösterir ve bu sebeple kişi cezalandırılır. Bundan dolayı biz diyoruz ki, onların iddiaları aslah (en uygun) teorisine dayanır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Hakimler, akıl sahibi ve aklından istifade edilen insanlar ise söz konusu âyetleri, Cenâb-ı Hakk'ın nihayetsiz keremi ve sonsuz zenginliği diye yorumlamışlardır. Çünkü Cenâb-ı Hak, kullarına önce vermekte, sonra bu nimetinin sürekli bir bedelle devam etmesi, yani âhiret mutluluğunu kazanması için ondan verdiğini borç olarak istemektedir. Lütfettiği kişiye lütfunun sürekli olma-
210 sını isteyen kimse ise lütufkârlığın son noktasında bulunmaktadır. [§] Allah kulundan fâni olan canını da, ona ebedî bir hayatı lütfetmek üzere istemektedir; bu ise çok büyük bir cömertliktir. Kölelerine iş veren, kendisini cömert, şerefli ve asil olmakla, sonra onları ebedî bir şerefle mükâfatlandıracağını da vâdederse bu, onun çok büyük bir zengin olduğunu gösterir. İşte bu âyetler Allah Teâlâ'nın çok cömert ve Kerim olduğunu, zenginliğinin sınırının bulunmadığını, kereminin ve cömertliğinin de aklımızın idrak edemeyeceği düzeyde olduğunu göstermektedir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* Cenâb-ı Hakk'ın kereminin ve cömertliğinin sınırsız olduğunu gösteren hususlardan biri de, fakirlerimize ve yakın akrabamıza verdiğimiz sadakalarımızı, kendisine verilen bir borç kabul etmesi ve kulun kendisi için çalışmasına da mükâfat vereceğini, insanın yapmış olduğu her şeyin mutlaka bir karşılığının bulunduğunu vâdetmesidir. Hiç şüphe yok ki bu, kerem ve cömertliğin zirve noktasıdır. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Allah'a güzel bir borç verirseniz meâlindeki beyanda geçen "karz" (القرض) yani borç lafzına bazıları kesip ayırmak diye anlam vermiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki şöyle buyurmaktadır: Mallarınızdan Allah için güzel bir pay ayırın. Bazıları da "Allah'a güzel bir ödünç verin"[52] meâlindeki âyetine, "ihtiyacınızdan fazla olan malınızı Cenâb-ı Hakk'a yönelik güzel bir borç olarak fakirlerinize verin ki, Allah da ihtiyacınız olduğunda size bunun karşılığını versin" diye anlam vermişlerdir. **Allah da bunu size fazlasıyla öder.** Yani dünyada Allah için yaptığınız harcamalarla şereflendiğiniz ve zinetlendiğiniz için Allah bunun sevabını size âhirette kat kat fazlasıyla öder.

Allah şükrün karşılığını bol bol verir, cezada ise acele etmez. "Şekûr" (الشكور), yani size verdiği şeyi kendisine ikram etmenizden dolayı Allah size teşekkür etmektedir. "Halîm" (الحليم) Allah'ın kendisini hilim ile, yani müsamahalı ve hoşgörülü olmakla nitelemesi demektir. Mûtezile'ye göre ise Cenâb-ı Hak için böyle bir nitelik gerçekleşmez. Çünkü onlar şöyle diyorlar: Bir insan cezayı hak ediyorsa, Allah Teâlâ lütfedip onu tehir edemez. Tehir etmesi halinde ise bu tehiri en uygun (aslah) olduğu için yapmış olur. Kendisine gerekli bulunan bir hakkı ödeyenin ise yumuşak tabiatli olmakla nitelenemeyeceği
mâlumdur. [§]Bu itiraza şöyle cevap verilir: Allah zulüm ve haksızlıktan sa- 211
kınır. Hilim, yani yumuşak huyluluk ise hak edene cezayı tehir etmek, vazgeçmek ve onu bağışlamak suretiyle yumuşak davranmaktır, bu durumda onun hilimle nitelenmesi doğru olur. Ama tehir etmesi gerekli olan bir kimse hilimle nitelendirilemez.

18. "Allah, akıl ve duyularla idrak edilemeyeni de edileni de bilir; O üstündür, hikmet sahibidir."

Allah, akıl ve duyularla idrak edilemeyeni de edileni de bilir. Yani insanların fiillerinden meleklere gizli kalanlarını, açık olanlarını da bilir. Yahut insanların bilemediklerini de, görüp bildiklerini de bilir. **O üstündür, hikmet sahibidir** meâlindeki beyanda geçen "Azîz" (العزيز) lafzı, hiçbir şeyin kendisini âciz bırakamadığı en üstün varlık anlamına gelir. "Hakîm" (الحكيم) de tedbirinde hiç hata bulunmayan demektir. Kur'ân-ı Kerîm'de tekrarlanan üslup ve ifade şudur ki o, kâfirlerin yaratılışını belirttikten sonra Azîz ve Hakîm lafızlarını zikreder; tâ ki kâfirlere ait bozgunculuğun, Allah'ın hikmetinde ve tedbirinde

52 el-Müzzemmil, 73/20.

bir gevşeklik gerektirmediği, O'nun üstünlüğünü ve otoritesini iptal etmediği bilinsin. Çünkü ifsat edeceğini bildiği halde, başkası için bir şey yapan kimse onun tedbirdeki bilgisizliğini gösterir. Kölesini, kendisini mahvedecek işte çalıştıran kimsenin bu davranışı onun zelil olduğunu gösterir. Allah Teâlâ'nın, kâfirleri yarattığını belirttikten sonra kendisinin azîz olduğunu söylemesi, onların küfrünün Allah'ın izzetini eksiltmediği bilinsin diyedir. Dolayısıyla bu durumda O'na zillet bulaşmaz, zira kâfirlerin bozgunculuk yapması, O'nu hikmet ve tedbirin dışına çıkarmaz. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

[§]TALÂK SÛRESİ[1]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَاَحْصُوا
الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ
اِلَّٓا اَنْ يَاْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ
اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا ﴿١﴾

1. "Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin. Rabb'iniz Allah'a saygısızlıktan sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa aslında kendisine yazık etmiş olur. Bilemezsin ki; belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarıverir."

[İddet]

Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın. *En doğrusunu Allah bilir ya,* burada dolaylı bir ifade olmalıdır. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Ey peygamber! Ümmetine, eşlerinizi boşamak istediğinizde, iddetlerini gözeterek boşayın, diye söyle! Âyetin böyle anlaşılması gerektiğinin delili de, devamındaki hitap cümlesinin **kadınları boşayacağınız zaman, iddetlerini gözeterek boşayınız,** şeklinde kullanılmış olmasıdır. Yahut da âyet Hz. Peygamber'e (s.a.) hitap etmekte, fakat ümmeti kastedilmektedir; Kur'ân-ı Kerîm'de bunun örnekleri çoktur. **İddetlerini gözeterek boşayın;** Allah Teâlâ, boşamanın, iddet gözetilerek yapılması gerek-

---

1 Bu sûre Medine'de nâzil olmuştur ve on iki âyettir.

tiğini emretmekte ve fakat iddet gözeterek boşamanın nasıl olacağını açıklamamaktadır. Âyetin bazı kırâatlerinde **iddetlerinin önünde boşayın** şeklinde bir zaman tayini yer almaktadır[2]. Bu açıklamanın yapılmamasının sebebi şudur: Resûlullah (s.a) onu ashabına açıklamış, onlar da bunu anlamış dolayısıyla Allah Teâlâ âyette açıklamaya yer vermemiştir, yahut da içtihatla anlamaları için bilginin beyanını müminlere havale etmiştir. Sonra, "iddetlerinin önünde" meâlindeki ifade, iddetten önce mânasına geldiği gibi iddetlerinin ön
214 tarafında -ki ondan maksat da hayızdır- anlamına da gelir. [§]İddet müddetinin temizlikle başladığını söyleyenler, "kubul" (قُبُل) kelimesinin "temizliğin başında" anlamından kinâye olduğunu ifade ederler. Bunun, hayızla başladığını söyleyenler ise, "kubul" lafzına iddetin ön tarafı anlamını verirler ki o da hayızın başıdır. Şimdi bu iki yorumdan hangisinin daha münasip olduğuna bakmamız gerekir. Kocanın, kadınla ilişkide bulunulmadığı bir temizlik müddetinin sonunda boşanması gerektiğinde fakihlerin icmâı vardır. Bu durum, "kubul" kelimesini, iddetin önündeki zaman diye yorumlamanın daha doğru olduğunu göstermektedir. Bu da hayızdır, dolayısıyla hayızla iddete başlamak daha uygundur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Azîz ve Celîl olan Allah'ın **iddeti sayın** emrinden iki şey anlaşılır: Birincisi, iddet süresi içinde uyulması gereken hükümleri ve hakları koruyup yerine getirin. İkincisi, kadınların iddetlerini koruyun, bundan maksat da beklemek zorunda oldukları hayız sayısıdır, bunun az veya çok olmamasıdır. Sonra, Allah Teâlâ'nın bu "sayma" işini kocalara yüklemesinin iki sebebi olabilir: Birincisi, o süre zarfında kadının hakları ve maişetinin kocaların sorumluluğunda bulunmasıdır. İkincisi, iddet süresi içerisinde çocukların korunup güven altına alınmasından doğan faydanın da onlara ait bulunmasıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Rabb'iniz Allah'a saygısızlıktan sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Buradaki **onları evlerinden** anlamına gelen ifade -Allah kendilerine rahmet eylesin- âlimlerimize ait bir görüşün doğruluğunu göstermektedir. Şöyle ki adamın biri, falancının evine girmeyeceğine dair yemin etse, sonra da girse, o kişi orada emanetçi veya kiracı olarak bulunsa bile yeminini bozmuş olur. Bunun delili, tefsirini yapmakta olduğumuz âyette Cenâb-ı Hakk'ın, evlerin mülkiyeti hakikatte kocalarına ait olduğu halde onu kadına nispet etmesidir. Yüce

---

[2] Abdürrezzâk, *Tefsîr*, III, 315-316; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 190.

Allah'ın "O kadınları kendi oturduğunuz yerde oturtun"[3] meâlindeki âyetine bakmaz mısın? Sonra da Cenâb-ı Hak **onları evlerinden çıkarmayın** buyurmaktadır. Buradaki **evlerinden** tamlaması ile, kocalarının onları iskân etmiş olduğu ev kastedilmiştir. İşte evin kadına nispet edilmesi sahih olunca, mezhep âlimlerimizin görüşünün sahih olduğu da ortaya çıkmış olur. [§]İmam 215
Şâfiî, falancının "meskenine" girmeyeceğine yemin eden, sonra da onun kiracı olarak oturduğu meskene giren kişi hakkında yeminini bozmuş olur demiş; falanın evine (beyt) girmeyeceğim diye yemin eden kimse ise yeminini bozmuş olmaz, demiştir. O, yeminini bozmuş sayılacağına "mesken" lafzı ile delil getirmiştir, çünkü yapılan yemin, içinde oturulan meskenin hakikatidir. Şayet bu durum, onun yemininin bozulmuş sayılacağının delili ise ve o adamın içinde yaşadığı meskene girmekle yemini bozuluyorsa, onun geceyi geçirmiş olduğu eve (beyt) girmesiyle de yemini bozulmuş olmalıdır. Bilinmelidir ki yeminin bozulması meselesi "beyt" (البيت), yani ev anlamındaki kelimeye daha yakındır, çünkü Cenâb-ı Hak tefsirini yapmakta olduğumuz âyet, içinde geceyi emanetçi olarak geçirmiş olsalar da evleri (buyût) kadınlara nispet etmiştir; fakat bu muhteva "süknâ" (سكنى) kökünde bulunmamaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça. Burada apaçık anlamına gelen kelime "mubeyyine" (مبيِّنة) diye de, "mubeyyene" (مبيَّنة) diye de okunmuştur[4]. Bazıları buradaki istisnâyı, **onları evlerinden çıkarmayın** meâlindeki cümleye, bazıları da **onlar da çıkmasınlar** anlamındaki cümleye bağlar. Bunların her birinin ikişer açıklaması vardır: Birincisi, **apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar** meâlindeki cümleye kadının zina etmesi kastedilmiştir; yani zina ederlerse kendilerine had uygulanması için evden çıkarın! [İkincisi,] kocasının aile efradına karşı kötü dil kullanmaları kastedilmiştir. Buna göre de, kötü dil kullanmaları halinde onları evden çıkarın, denilmektedir.

İstisnayı **onlar da evden çıkmasınlar** meâlindeki cümleye bağlayanlar buna "lâkin" (لكن), yani fakat mânası verirler. Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın "Orada boş söz işitmezler, kendilerine yalnız esenlik dilenir"[5] meâlindeki âyeti gibidir. Yani orada boş söz değil, fakat hoş söz duyarlar. [§]Bu âyette "selâm" (السلام) 216
lafzının "lağv" (اللغو) kelimesinden istisnâ edilmesi ihtimali yoktur. Çünkü lağivde selâmet yoktur ki ondan istinâ edilmiş olsun. Allah Teâlâ'nın **apaçık bir**

---

3 et-Talâk, 65/6.

4 bk. Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 500.

5 Meryem, 19/62.

hayâsızlık yapmış olmadıkça kendileri de çıkmasınlar, buyurması da bunun gibidir. O, sanki şöyle buyurmuştur: Onlar çıkmasınlar, fakat çıkacak olurlarsa bu hayâsızlıktan olur. Bu durum, buradaki çıkış yasağının intikale değil, bizâtihî çıkma fiiline yönelik olduğuna işaret eder.

Diğer bir açıdan âyete bakıldığında, "bir hayâsızlık yapmış olmadıkça evlerinden çıkmasınlar" ifadesi göze çarpar, şayet çıkarlarsa bir hayâsızlığa düşmelerinden korkulur. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Efendisinin izni olmadan evlenen köle zinakârdır"[6]. Bunun anlamı, şayet izinsiz evlenir ve ilişkide bulunursa zina etmiş sayılır şeklindedir. O'nun, evlenerek ilişkide bulunmasından ve bunun da zina sayılabileceğinden korkulduğu için izinsiz evlenmesi yasaklanmıştır, yoksa bizâtihî evlenmenin zina olacağı anlamında değildir. İşte **bir hayâsızlık yapmış olmadıkça evlerinden çıkmasınlar** meâlindeki beyanda getirilen yasaklama, bizâtihî evden çıkmasına değil, bunun kendisini hayâsızlığa götüren bir vasıta ve yol olmasına yöneliktir. Sonra da Allah Teâlâ burada **apaçık** anlamına gelen "mubeyyine" (مبينة) lafzını kullanmaktadır. Bu lafzı "mubeyyine" (yâ'nın kesresi ile) diye okuyanlara göre mâna şudur: Kişi kötülüğü düşündüğü zaman onun gerçekten hayasız olduğunu anlar. "Mubeyyene" (yâ'nın fethası ile)[7] okuyana göre ise onun hayâsız oluşu, deliller ve hüccetlerle apaçıktır, anlamını kasteder.

[Allah'ın Koyduğu Sınırlar]

Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlarıdır. "Hudûd" (حدود) engeller, geçilmesi helâl olmayan yasaklar demektir. Buradan hareketle kapıcıya haddâd (الحدّاد) denilmiştir, çünkü onun koyduğu sınırlar her nevi eşyanın o sınırı geçmesine mani olmaktadır. Haddin gerçek anlamı varılan son nokta, ötesine geçilemeyen sınır demektir. Durum böyle olunca bunu tefsir edecek olan kişi, isterse onu itâat ile mâsiyet veya helâl ile haram arasındaki sınır diye yorumlar, çünkü Cenâb-ı Hak bu âyette çeşitli yasakları zikretmiş ve bütün bunları "sınırlar" diye anmıştır.

Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa aslında kendisine yazık etmiş olur. Yani kendine zarar vermiş olur. Bu ilâhî beyanın anlamı şöyle de olabilir: Cenâb-ı Hakk'ın koyduğu sınırı aşan kimse, kendisini, Rabb'inin koymadığı bir mekâna koymuş olur. Zulmün gerçek anlamı, bir şeyi ait olmadığı yere koymaktır. Âyetin diğer bir yorumu da şöyledir: Allah'ın koyduğu engelleri ve

---

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 377; Tirmizî, "Nikâh", 21.

7 Âsım, İbn Muhaysın ve Hasan'dan naklen İbn Kesîr ve Ebû Bekir "mubeyyene" yâ'nın fethi ile okumuştur (Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 500).

yasakları aşan kimse [§]kendine zulmetmiş olur. Cenâb-ı Hak, konulan ya- 217
sakların yol açtığı fayda ve zararlar Allah'a değil imtihan edilenlerin şahsına döneceğini ifade etmektedir.

Bilemezsin ki belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarıverir. Yani karısını boşamasın, çünkü boşayacak olursa, belki de Allah, ondan sonra yaptığı şeyden bir pişmanlık veya kadına bir arzu yaratacaktır, bunu bilemez. Burada yasağın bizâtihî talâka işaret ettiği görülmektedir. Talâkın ilâhî hikmet gereği istenmeyen bir şey olduğunu daha önce açıklamıştık. Zira o, Allah'a yaklaşma vasıtalarından biri değildir ki onunla Allah'a daha yakın olunsun, faydalı bir iş değildir ki onunla daha çok fayda elde edilsin. Bilâkis ondan maksat eğitmek ve kurtuluştur. Tek talâk vermek fazlasına da yeterlidir. Bu âyet sanki bizâtihî talâktan ve birden fazla talâk vermekten sakınmaya işaret etmektedir.

Bilemezsin ki belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarıverir. Bu beyanın yorumundan maksat, şayet kadına arzu duymak ve geçmişe dair pişmanlık duymaksa bu, Mûtezile'ye ait görüşlerin yanlış olduğunu gösterir. Şöyle ki arzu ve pişmanlık, kullara ait fiillerdendir. Halbuki **bilemezsin ki belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarıverir,** meâlindeki cümlede Allah onu kendi zatına nispet etmektedir. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın, kulların fiillerini bir eylem ve tedbir olarak yarattığı ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şâfiî âlimleri şöyle demiştir: **Onları boşayın** anlamındaki "fetallıkûhunne" (فطلقوهن) sözü, talâkın sayısını değil boşama vaktini ifade eder. Koca, kaç kez talâk verecekse o vakitte verir. Ancak bu görüş doğru değildir; çünkü bu âyet ancak iki şekilde yorumlanırsa doğru olur: Maksat ya talâkın miktarı konusunda insanlar arasında yerleşen anlayıştır, ya da onun hikmeti konusundaki anlayıştır. **Onları boşayın** meâlindeki beyandan sözünü ettiğimiz iki cihetten de üç talâk mânası çıkmaz. Bir insan başka birine "karımı boşadım" dese, bunun üç talâka işaret etmesi için, onun üç talâka niyet etmiş olması gerektiğine bakmaz mısın? İşte bu da, söz konusu âyetten sayı olarak üç talâkın anlaşılamayacağını gösterir. Meselenin hikmet yönüne gelince; [§]daha önce de belirt- 218
tiğimiz üzere talâk, Allah'a yaklaşma vasıtalarından biri değildir ki daha yakın olabilmek için daha çok talâk verilmesi istensin; faydalı bir iş değildir ki daha çok fayda görmek için daha çok talâk verilmiş olsun. Ondan maksat sadece terbiye etmek ve kurtuluştur. Buradan da onun ruhsat anlamında meşru görüldüğü sonucu çıkar. Ruhsatların ise bir eylemin çok yapılması ile ilgisi yoktur.

Durum böyle olunca, **onları iddetlerini gözeterek boşayın** meâlindeki cümleden üç kez boşayın anlamı çıkmaz. Talâkın sayısını bildirmek, onun vaktini bildirmekten daha uygundur; çünkü talâk için tayin edilen vaktin geçmesi ona zarar vermez. Fakat şüphe yok ki talâk sayısının fazla yapılması kendisine zarar verir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onları boşayın** anlamındaki cümleden üç talâk kastedilmediğinin delillerinden biri de, "Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları uygun biçimde tutun"[8] meâlindeki âyettir. Buna göre, şayet üç talâk kastedilseydi onları nikâhlarında tutmalarının mümkün olmayacağında şüphe yoktur. **Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları ya uygun biçimde tutun,** anlamındaki ifadenin, daha önce geçen **onları boşayın** cümledeki talâka işaret ettiği de mâlumdur. Şayet maksat üç talâk olsaydı, **onları ya uygun biçimde tutun** diye buyurulmasının anlamı kalmazdı. *En doğrusunu Allah bilir.*

فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ
وَاَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَاَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلّٰهِ ذٰلِكُمْ يُوعَظُ بِهٖ
مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا
﴿٢﴾ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ
حَسْبُهُ اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِهٖ قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا ﴿٣﴾

2. "Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları ya uygun biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayrılın; içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun ve şahitliği Allah için özenle yerine getirin. İşte Allah'a ve âhiret gününe inananlara öğütlenen budur. Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah kendisine bir çıkış yolu gösterir."

3. "Ve ona hiç beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur."

Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları ya uygun biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayrılın. Bu âyette çeşitli faydalar ile fıkıh ve fıkhî hükümler açısından muhtelif deliller vardır. Birincisi, Cenâb-ı Hak, **ya uygun**

8 et-Talâk, 65/2.

biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayrılın, diye buyurmaktadır. Âyette geçen "mâruf" (معروف) kelimesi, örfte bir söz türünden olmaktan çok fiil türündendir. Çünkü ancak davranış türünden olarak o kadına iyilik, infak ve benzeri hususlarda güzel muamele yapılmış olur. Bu ise bir fiil türüdür. Öyleyse kadını mâruf şekilde tutmanın hakikati, ancak ona karşı olan davranıştır. Bundan dolayı biz diyoruz ki koca, fiil olarak karısına dönerse, bu rücû sayılır.

[§]Şayet "Cenâb-ı Hak içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun, buyurma- 219
dı mı? Söz olmadan sadece fiil yoluyla şahit tutmak nasıl olacak?" diye bir soru sorulursa buna şu cevap verilir: Cenâb-ı Hakk'ın **şahit tutun** buyurması, herkes bilir ki bu iş zaten şahitlerin huzurunda yapılıyorsa, o zaman şahit tutmanın anlamı olmaz. Onlar olayı duyduklarında, ister şahitlik etsinler ister etmesinler, zaten ona şahit olmuşlardır. Durum böyle olunca, bu şahit tutmak emri, daha önce geçen **onları uygun biçimde tutun** hükmüne dayandığı ortaya çıkar. Bunun ise fiillere uygulanması mümkündür. *En doğrusunu Allah bilir.* Meseleye başka bir açıdan baktığımızda, "alışveriş yaptığınızda şahit tutun"[9] meâlindeki âyette şahit tutulması emredilmesine rağmen şahitsiz yapılan her türlü akit de caizdir. Şahit tutulması şartı akdi kuvvetlendirmek içindir, Hz. Peygamber'in (s.a.) "şahitsiz nikâh olmaz"[10] buyurduğu gibi bu kuvvetlendirme ancak şahitlerin varlığı ile mümkün olur. Buna göre **içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun** beyanındaki şahit tutma emri, bu işi şahitsiz olarak yapmanın da doğru olacağını gösterir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları uygun biçimde tutun. Bu beyan, boşanmak için üç temizlik halinin beklenmesi gerektiğini emreden âyetteki "kurû'" (قروء) lafzından kastedilen mânanın[11] hayız olduğuna da işaret eder. Çünkü buna benzer beyanlar Allah'ın kitabının çeşitli yerlerinde zikredilmiştir: Cenâb-ı Hak bir yerde "kadınlar bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size sorumluluk yoktur"[12] diye buyurmakta, başka bir yerde de "kadınlar bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşru ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın"[13] buyurmaktadır. Yukarıdaki âyette de **bekleme sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları uygun biçimde tutun,** diye emredilmiştir. Bu âyetlerin, konuları aynı

---

9 el-Bakara, 2/282.

10 Tirmizî, "Nikâh", 15.

11 bk. el-Bakara, 2/228.

12 el-Bakara, 2/234.

13 el-Bakara, 2/232.

olsa da lafızlarının anlamları farklıdır. Burada, süreyi doldurmak ifadesi ile ya süreyi tamamlayıp bitirmek ya da bitmeye yaklaşmak kastedilmiştir, şeklindeki iki farklı görüş bulunmaktadır. Süreyi bitirmeye yaklaşmak söz konusu
220 olduğunda, bu görev kocaya düşer. [§]Çünkü süre tamamlanmadan önce kadınları tutmak erkeklerin hakkıdır. Erkekler, süre dolmadan kadınlarda hak sahibidirler, ama süre dolduktan sonra hakları biter. İşte buradaki **sürelerini doldurduklarında** anlamındaki cümle ile süreyi tamamlanmasını değil tamamlamaya yaklaşmak, tamamlamaya yakın zamanı gözetmek kastedildiği sabit olunca, âyetteki "akrâ" (الاقراء) kelimesi ile hayızın kastedildiği de anlaşılmış olur. Zira maksat temizlik olsaydı süreyi tamamlamaya yaklaşmanın anlamı kalmazdı, çünkü çok olması açısından temizlik süresinin sonu yoktur. Halbuki hayızın, bilinen bir süresi vardır; onun süresi ya on gündür veya daha azdır. Şayet on gün ise bu sayılarak bilinir. Eğer on günden az ise, kan kesildiği zaman henüz yıkanmadan da kocası karısına dönüş yapabilir. İşte bu, süreyi tamamlamaya yaklaşmaktır. Sözünü ettiğimiz bu husus ise temizlik günleri ile gerçekleşmez. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra, Cenâb-ı Hak burada **onları uygun biçimde tutun,** buyurmaktadır. Buradaki tutmak emri zâhirde, iddet süresi içinde kadının, erkeğin mülkiyetinde olduğunu göstermektedir. Nitekim başka bir âyette, "kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler"[14] buyurmaktadır. Bu beyan, kadını geri alma emrinin uygulanabilmesi için sürenin bulunması gerektiğini göstermektedir. Bu ise, ric'î talâkta ilişkinin haram olduğu görüşünde olan Şâfiî'ye delil oluşturur. *En doğrusunu Allah bilir ya,* ama bize göre bunun mânasını, **yahut onlardan uygun biçimde ayrılın,** ifadesiyle anlarız. Verilen talâkın varlığından sonra bu ifadenin kullanılması, onunla ayrılığın kastedilmediğini gösterir. Onun anlamı şudur: O kadınları iddetleri sona erene kadar terk edin, sonra onlardan ayrılırsınız. Bu durumda verilen o talâkla bir çeşit ayrılık ortaya çıkmış demektir; şöyle ki iddetleri sona ermesi halinde onlardan ayrılmak hak ve meşru hale gelir ve böylece hemen ayrılma durumu ortaya çıkar. Bu sebeple **Onları nikâhınızda tutun** emri mülkiyetin devamına, "kocaları onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler"[15] meâlindeki beyan da talâkla oluşan şüphenin kaldırılmasına yönelik olur.

---

14 el-Bakara, 2/228.

15 el-Bakara, 2/228.

[§]Bu anlayış, Cenâb-ı Hakk'ın "Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geriye kadınlarına dönerlerse, Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir. Boşamaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir ve bilir"[16] meâlindeki beyanın muhtevasına da uygun düşmektedir. Bu âyette "dönerlerse" anlamına gelen "fey'" (الفيء) lafzından maksat rücû etmektir. Bilindiği üzere "ilâ" (الايلاء) ile yani eşine yaklaşmamaya yemin etmekle ayrılığın vukû bulmadığı herkesin mâlumudur. Ama sonuç itibariyle ayrılık gerektiren ilâ şu anda da ayrılık şüphesini icap ettirir. Bundan maksat da nikâhın zevâlinin tahakkukudur. Buradaki şüpheyi gidermek için de âyette "fey'" lafzı kullanılmıştır. Erkeğin kadını terketmesi fiili, kadına boşama kararı olarak dönmez. Açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir. 221

"Mâ'rûf" (معروف) kelimesine gelince, biri sana bir iş yapar, sen de onu anlayıp güzel kabul edersen o mâruftur, şayet onu reddeder ve kötü görürsen, mâruf değildir; yahut Cenâb-ı Hakk'ın bize bu âyette öğretmiş olduğu müracaât (dönme) ve mufârekât (ayrılma) uygulamalarıdır. Gerçek anlamda mâruf olan kalplerin tatmin olduğu, ruhların huzur ve sükûn bulduğu şeydir.

İçinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun. Buradaki **içinizden adaletli iki kişi** meâlindeki beyan şu demektir: İçimizde fâsıklar da bulunabilir, fakat fısk kişiyi imandan çıkarmaz. Başka bir âyette geçen "rıza göstereceğiniz şahitler"[17] meâlindeki ifade de bunun gibidir. Yani aramızda bazan razı olunamayacak kişiler de olacaktır; onlardaki razı olunmayan nitelik, kendilerini imandan çıkarmaz.

[Şahitlik Allah İcin Yapılmalı]

Şahitliği Allah için özenle yerine getirin. Cenâb-ı Hak burada, şahitliği kendi zatına nispet etmekle, yapılan şahitliğin davalı taraflardan birine zarar, diğerine fayda vermesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiş ve sanki şöyle demiştir: Şahitlik yapanlardan bazıları şahitliğinin fayda sağlayacağı kişinin memnuniyetine veya öfkesine bakmasın, siz bu görevinizi sadece Allah Teâlâ için yapın.

[§]**İşte Allah'a ve âhiret gününe inananlara öğütlenen budur.** Öğüt, inansın inanmasın herkese verilir, fakat burada, verilen öğütten istifade edeceği bilinen Allah'a ve âhiret gününe inanan insanlar kastedilmektedir. "Sen 222

---

16 el-Bakara, 2/226-227.

17 el-Bakara, 2/282.

ancak zikre uyanı uyarabilirsin"[18] meâlindeki âyet de aynı anlamdadır. Yani uyarmak, ancak Kur'ân'a uyan insanlara fayda verir. "Onu hakkını vererek okuyanlar var ya, işte kitaba iman edenler onlardır"[19] meâlindeki âyet de aynı anlamdadır. Yani iman edenler, Kur'ân'ı okumaktan faydalanırlar. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu âyette geçen **verilen öğüt** anlamındaki ifade, önceki âyetlerde geçen talâk, iddet, kadınları evlerinden çıkarmama ve onların nafakasını karşılama konularında verilen emirler anlamına gelir. Bu emirlere uyanlar ve bu âyetlerde getirilen yasaklardan kaçınanlar, ancak Allah'a ve âhiret gününe iman edenlerdir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Takvâ]

Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah kendisine bir çıkış yolu gösterir ve ona hiç beklemediği yerden rızık verir. Daha önce anlattığımıza göre "takvâ" (التقوى) kelimesinin, tek başına zikredildiğinde çeşitli emirleri ve nehiyleri düzenlediğini daha önce açıkladık. "Birr" (البر) ve "ihsân" (الاحسان) lafızlarıyla birlikte zikredildiğinde ise her biri ayrı mânaya gelir. Bu âyette takvâ kavramı tek başına zikredilmiştir, dolayısıyla bazı emirleri ve nehiyleri düzenlemiş olması muhtemeldir. Şimdi, **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa** meâlindeki beyanda açıklanan birtakım sınırlar kastedilmiştir, kim o sınırları ihlal etmezse demektir. **Allah kendisine bir çıkış yolu gösterir,** mânasına gelmesi mümkündür. Yahut, kim emrettiği ve nehyettiği konularda **Allah'a saygısızlıktan sakınırsa,** şüpheli şeylerden korumak ve haramlardan uzaklaştırmak konusunda **Allah ona bir çıkış yolu gösterir.** Bu beyanın hüküm açıklanmayan sınırlarla şüpheli olan sınırlar anlamına gelir. Veya **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa** yani, kim emrettiği ve nehyettiği hususlar uygun şekilde gayret ederse, onu hidâyete sevketmek ve gideceği yola iletmek için **Allah ona bir çıkış yolu gösterir.** Cenâb-ı Hakk'ın "bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarfedenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz"[20] buyurduğuna bakmaz mısın?

Takvâya sarılan insanın dünya ve âhiret hayırlarına nail olması mümkündür. Çünkü Allah Teâlâ takvâyı ve onun peşinden gelen çeşitli âyetlerde zikretmiştir: Bir yerde **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah kendisine**

---

18 Yâsîn, 36/11.

19 "Kendilerine kitap verdiğimiz ve onu hakkını vererek okuyanlar var ya, işte kitaba iman edenler onlardır" (el-Bakara, 2/121).

20 el-Ankebût, 29/69.

bir çıkış yolu gösterir, buyurmuş; başka bir yerde [§]"kim Allah'a saygısızlık- 223
tan sakınırsa, Allah ona işinde bir kolaylık verir"[21], buyurmuş; diğer bir âyette "Allah onun kötülüklerini örter ve ona büyük bir karşılık verir"[22], buyurmuş; bir diğerinde "Allah, takvâ ile hareket edip iyiliği seçenlerin yanındadır"[23], buyurmuş; yani Cenâb-ı Hak kendisine karşı saygılı davrananlara yardım etmek, destek olmak, başarılı kılmak ve korumak suretiyle onlarla beraber olduğunu beyan etmiştir. Allah'ın yardım ettiği insanı kimse mağlup edemez. O'nun koruduğu birini kimse saptıramaz. İşte insan bu iki özelliğe sahip olursa, dünya ve âhiretin bütün hayırlarına ulaşır. **Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa** meâlindeki cümle, kim Allah'ın cezasından sakınırsa, dünyada sıkıntıya uğramaktan, ölümün sarhoşluğundan ve sıkıntısından, âhiret sıkıntılarından ve belalarından **ona bir çıkış yolu gösterir,** anlamına gelmesi de mümkündür. Kezâ kim kazancında ve ticaretinde **Allah'a saygısızlıktan sakınırsa,** Cenâb-ı Hak şüpheli ve haram olan şeylerden salim olması için **ona bir çıkış yolu gösterir,** anlamına da gelebilir. Nihayet burada geçen âyetlerde konulan sınırlara uyup kadınlarla arkadaşlık konusunda kendisine emredilen çizgiyi koruyarak **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa,** Allah onun önem verdiği her iki cihetten de **kendisine bir çıkış yolu gösterir,** anlamlarına da gelir.

Ona hiç beklemediği yerden rızık verir. Bu cümlenin, kişi, âyette belirtilen sınırları koruduğu zaman belirttiğimiz şekilde mal ve kadın konusunda onu rızıklandırır, anlamına gelmesi mümkündür. Bunun her türlü ticaret ve kazanç yolları anlamında kullanılmış olması da mümkündür. Çünkü tüccarlar, ticaretlerine kattıkları şüpheli işlemler ve haramlardan dolayı kazanıp mallarını çoğalttıklarını zannederler; bunlardan uzak durdukları takdirde ise aynı şekilde kazanamayacaklarını düşünürler. İşte Cenâb-ı Hak onlara, ticaretlerinde şüpheli ve haram olan şeylerden uzak durdukları takdirde hiç beklemedikleri yerden kendilerine rızık vereceğini haber vermektedir. Bu âyetin, kâfirlere hitap etmiş olması da mümkündür. Çünkü onlar, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selleme, iman ettikleri takdirde, rızıklarının eksileceğinden ve sıkıntıya dü-
şeceklerinden korkuyorlardı. [§]Cenâb-ı Hakk'ın "Biz seninle beraber doğru 224
yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız diyorlar"[24] meâlindeki âyetine bakmaz mısın? Sanki Allah Teâlâ, İslâm'a girmekle uğrayacaklarını zannettikleri zararlar konusunda onlara güvence vermekte, şayet O'nun birliğine inanır

---

[21] et-Talâk, 65/4.
[22] et-Talâk, 65/5.
[23] en-Nahl, 16/128.
[24] el-Kasas, 28/57.

ve peygamberine iman ederlerse, hiç beklemedikleri yerden kendilerine rızık vereceğini ve geçimlerini bollaştıracağını haber vermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Bu beyan, başına gelen her türlü felâkete karşı Allah'a dayanan ve her nevi belaya karşı O'na teslim olan anlamına gelebilir. "Vekîl" (الوكيل), bütün işlerin kendisine havale edildiği kişidir; onun koruyan anlamına geldiği de söylenmiştir. Buna göre Allah sanki şöyle buyurmaktadır: Başına gelen felâketlere karşı Allah'a dayanan insana Allah kâfidir, onun işleri Allah'a havale edilmiştir. Ona koruyucu, yardımcı ve destekçi olarak Allah kâfidir.

Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Yani insanların başına geleceğini haber vermiş olduğu hükmünü, vâdini ve tehdidini (vaîd) mutlaka yerine getirir. **Dilediğini sonuca ulaştırandır** meâlindeki beyan, Allah, peygamberine, ümmetinin son nesline kadar tebliğ etmesini emrettiği şeyleri, sanki Resûl-i Ekrem onlara tebliğ etmiş gibi boyun eğmelerini sağlayandır, anlamına da gelebilir.

Allah her şey için bir ölçü koymuştur. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Kulların amellerinden her birinin âhirette mutlaka bir ölçüsü ve sevabı vardır. Bize göre ise bunun anlamı şudur: Cenâb-ı Hak, kıyâmet gününe kadar güzel ve çirkin, olmuş ve olacak her şey için ilâhî hikmete bağlı bir ölçü koymuştur. Kulların fiillerine bakmaz mısın; bu fiiller bir zaman ve mekânda ve belki şartlar dâhilinde insanların tedbirinden sâdır oluyor, Cenâb-ı Hak ise o kulun fiilini kendisinin koymuş olduğu ölçüden meydana getirmiş olduğu bilinsin diye o mekânı, o zamanı ve o fiili takdir etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ona hiç beklemediği yerden rızık verir meâlindeki cümlenin başka bir izahı da şöyledir: Cenâb-ı Hak bütün rızkı insanların beklemediği yere koymuş olsaydı da olurdu. Çünkü hakikatte rızık, insanın beslendiği ve güç-kuvvet kazandığı bir şeydir, bu ise bizzat yemek ve içmekle değil yeme ve içme gücünün organlara dağılması ile kazanılır. Bu da ancak Cenâb-ı Hakk'ın lütfu sayesinde gerçekleşmektedir. Buna göre yemek ve içmekle kazanılan kuvvet ancak insanın beklemediği bir şekilde uzuvlara ulaşması ile mümkün olmaktadır. *En doğrusunu Allah bilir.*

225 [S]**Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah kendisine bir çıkış yolu gösterir.** Bu beyanda Allah'a saygısızlıktan sakınmayana, beklemediği yerden rızık vermeyeceği anlamı yoktur. Çünkü biz dünyada, Allah'a saygısızlıktan

ister sakınsın ister sakınmasın nice insana Cenâb-ı Hakk'ın hiç beklemediği yerden rızıklandırdığını görmekteyiz. Şu halde âyetteki tahsisin faydası orada zikri geçen şeyin dışında kalanı reddetmek değildir. Ama söz konusu tahsisin faydası şudur: Allah'a saygısızlıktan sakınan kişiyi O, hiç beklemediği helâl yollardan rızıklandırır ve böylesi bundan dolayı asla kınanmaz. Halbuki Allah'tan korkmayanlar için böyle bir durum söz konusu değildir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.*

Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Bu beyan sebeplere başvurmayı terketmeye işaret etmez. Ne var ki Cenâb-ı Hak, insanların birbirlerine sığındıklarını ve birbirlerinden yardım istediklerini görünce Allah'a yönelip sığınmalarını emretmiştir. Ayrıca bütün bu sebepleri, rızıklarının kendisine bağlandığı bir ana eksen değil, üzerlerine yüklenen bir imtihan olarak görmelerini emretmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, "Allah'ın lütfundan nasip arayın"[25] buyurduğunu görmez misin? O ticaretten bu lütfu anlaması gerektiğini nasıl emretmiştir? Dolayısıyla bütün o çalışmalar, insanların, Cenâb-ı Hakk'ın lütfuna ulaşması için bir sebeptir. Rızık konusunda gayeye ulaşmanın ve her türlü korkudan emin olmanın ana merkezi Cenâb-ı Hak'tır. *En doğrusunu Allah bilir.*

[İddet Beklemenin Sebebi]

Âlimler iddet konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları rahimin temizlenmesidir derken, bazıları da kendisiyle maksadın tamamlanmış olduğu nikâhı takip eden bir ibadettir, der. Bu sonuncu görüş, bize göre çeşitli açılardan en doğru olan görüştür. Birincisi, rahimin temizlenmesi, talâktan önce edep ve sünnet açısından gereklidir. Binaenaleyh karısını boşamak isteyen kimse kadının hayız görerek rahminin temiz olduğuna dikkat etmesi ve ondan sonra boşaması gerekir. İddet ise ancak talâktan sonra söz konusu olur. Böylece iddetin, az önce söylediğimiz gibi maksadın tamamlanmış olduğu nikâhın ardından bir ibadet olduğu ortaya çıkar. *En doğrusunu Allah bilir.* İkinci bir anlam da şudur: İddetle rahmin temizlenmesi kastedilmiş olsaydı onun tek bir hayız görmesi buna kâfi gelirdi. Burada sayı kullanılınca -halbuki rahmin temizliği için tek hayız yeterlidir- onun ilk yoruma dayandığı anlaşılmış olur. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[25] "Cuma namazı kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın" (el-Cum'a, 62/10).

وَالّٰٓـئِى يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَٓائِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ وَالّٰٓـئِى لَمْ يَحِضْنَ وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ اَمْرِهِ يُسْرًا ﴿٤﴾

226 [§]4. ***"Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır. Hamile olanların bekleme süreleri ise doğum yapmalarıyla sona erer. Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah ona işinde bir kolaylık verir."***

Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar. Bu âyet, "kurû'" (القروء) lafzından maksadın hayız olduğunu göstermektedir. Bize göre usûlde aslolan şudur: Bir şey müşterek bir isimle zikredilir, sonra o şey tekrar zikredildiği zaman müşterek isme bedel özel ismiyle beyanda bulunulursa, müşterek isimden maksadın ona bedel olarak zikredilen özel isim olduğu anlaşılır. Cenâb-ı Hakk'ın "yüzünüzü yıkayın"[26] buyruğuna bakmaz mısın? Yıkamak kelimesi, su ve her çeşit sıvıyı içine alan müşterek bir lafızdır; aynı âyette bu söze bedel olarak zikredilen "eğer su bulamazsanız" beyanı o müşterek sözden maksadın, burada ona bedel olarak belirtilen özel lafız, yani su olduğu anlaşılır. İşte yukarıdaki âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır. Buradaki **tereddüt ederseniz** anlamındaki ifade ile hayzın mı, yoksa iddetin mi kastedilmiş olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bize göre buradaki tereddütten maksat kadınların iddetidir. Çünkü tereddütten maksat hayız olsaydı lafzın; o kadınlar tereddüt ederlerse, yani "inirtebne" (إنِ ارْتَبْنَ) şeklinde olması gerekirdi. Yahut da "vellâî yeisne" (واللائى يَئِسْنَ) yerine "vellâî irtebne" (واللائى ارْتَبْنَ) denilmesi gerekirdi. Âyette erkeklere hitaben **tereddüt ederseniz** denildiğine göre, bununla hayızdan kesilen ve küçük yaşta olan kadınlar kastedilmiştir, onların iddet süresi de üç aydır. *En doğrusunu Allah bilir.* Aslında hakkında tereddüt edilen kadın hayız gördüğünde tereddüt yok olur, iddeti hayızla belli olur ve üç ayla iddetten çıkmış olur. Hayızdan kesilen kadınlarla henüz hayız görmeyen küçükler hakkında tereddüdün yok olmasında hiçbir şüphe duyulmaz, zira onların iddeti üç aydır. İşte bundan dolayıdır ki biz âyetteki tereddüt ifadesi hayızdan kesilen kadınlarla henüz hayız görmeyen küçükler hakkındadır, demekteyiz.

---

[26] el-Mâide, 5/6.

[§]Bazı [Hanefî] âlimlerimiz şöyle demiştir: Erkek hayızdan kesilen, küçük olan veya hamile olan karısını sünnete uygun şekilde boşamak istediğinde, onu dilediği zaman boşayabilir, onu sünnete uygun şekilde boşaması için herhangi bir zaman söz konusu değildir. Daha önce "onları iddetlerini gözeterek boşayın" meâlindeki ilâhî beyanının tefsirinde belirttiğimiz üzere bundan maksat "iddetlerinin önünde boşayın" şeklindedir. Hayız görenin iddetinin iki şeyden biri ile gerçekleştiği bilinmektedir: Ya temizlikle ya da hayızla. Kadının iddetini hayız kabul eden kimse onun mukabiline, yani iddetin tahâretle oluşuna itibar etmemiş olur. İddeti temizlik kabul eden de onun mukabilini, yani iddetin hayızla ilgisini hesaba katmamış olur. Durum böyle olunca, burada mutlaka iddetin mukabili olan bir şeyin varlığını düşünmek gerekir. Böylece burada "iddetin önünde" anlamı ortaya çıkar ve bu, tahâret olarak benimsenir. 227

Hayızdan kesilen, küçük olan ve hamile olan kadınlara gelince, onların iddeti üç aydır. Böylelerinin iddetlerine karşılık gelecek gün olarak başka bir şey yoktur. Bundan dolayı diyoruz ki hangi zaman diliminde olursa olsun onlar boşanabilirler. Âdet gören kadınlardan hamile olanların durumu da aynıdır. Bundan dolayıdır ki bize göre, kadının, hayız gördükten sonra gerçekleşen bir ilişkiyi müteâkip boşanmasının yasaklanması, bu ilişkinin kadını hamile bırakabilme ihtimalidir. Böyle bir durumda erkek karısını boşar, sonra de iddet süresinde beliren hamileliğini kabul etmez ise, bu onun için mümkün olmaz. Hayızdan kesilen, küçük olan ve hamile olan kadınlarda ise böyle bir ihtimal hali yoktur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şimdi, iddet meselesi, her ne kadar Allah Teâlâ onu, tefsirini yapmakta olduğumuz âyette bir talâkın arkasından zikretmiş ise de, bununla sanki üç talâk kastedilmiştir. Çünkü buradaki iddet, Bakara sûresinde zikredilen "boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler"[27] meâlindeki âyette söz konusu edilen iddettir. Çünkü bu sûredeki âyette kısaca "iddeti sayın"[28] buyurmuş, önce lafzı kısaca zikretmiş, sonra açıklamış olmaktadır. [§]Açıklama mücmel olan ifade ile birleştiğinde mâna ve hüküm itibariyle aynı olduğu anlaşılır. Bakara sûresindeki o âyette tek talâkla ve üç talâkla boşamaktan söz edildiği mâlumdur. Cenâb-ı Hakk'ın "boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir"[29] meâlindeki beyanına bakmaz mısın? Buradaki "veya güzellikle 228

27 el-Bakara, 2/228.

28 et-Talâk, 65/1.

29 el-Bakara, 2/229.

serbest bırakmak gerekir" beyanı üç talâkla boşamayı ifade eder. Mesele söylediğimiz gibi olduğunda da, bir erkeğin hamile karısını sünnete uygun olarak üç talâkla boşayabileceği kesinlik kazanır. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Boşanmış Kadının Mesken ve Nafaka Hakkı]

"Onları evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmasınlar"[30] meâlindeki âyette çeşitli fıkhî hükümler vardır. Birincisi, "onları evlerinden" anlamındaki ifade, kadınların nikâhlı oldukları dönemde yaşadıkları evlerde kalmaları gerektiğini göstermektedir. Bu da âlimlerimizin "koca, karısını kendi yaşadığı evde kendisi ile birlikte iskân edemez, bilâkis kendisi evi kadına terk eder, gitmek isterse kendisi başka yere gider" şeklindeki görüşüne delil olmaktadır. "O kadınları durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun"[31] meâlindeki âyet de bunu doğrulamaktadır. Bu âyette "min" (من) harf-i cerinin kullanılmış olması, kadını evlerinden birinde iskân etmenin kocanın görevi olduğunu ve iddeti bitinceye kadar kendisinin bu eve giremeyeceğini göstermektedir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra, bize göre "onları evlerinden çıkarmayın" ilâhî buyruğu, kadının, sizin soyunuzu koruyabilmesi için onu evden çıkarmayın anlamına gelir; eğer hamile kalmışsa, başka erkeklerle de ilişkide bulunup nesebin karışmasından korkarak onları evden çıkarmayın, onlar da çıkmasınlar, demektedir. Onların evden çıkarılmalarının veya çıkmalarının yasaklanması bu gerekçeye dayanıyorsa, bundan o kadının nafakasını temin etmenin de gerektiği neticesi çıkar. Çünkü kadın kendi nafakasını, ancak dışarı çıktığında kazanabilir. Kocasının soyunu korumak için evden çıkması yasaklandığına göre, nafakasını kocasından başkasının karşılaması ihtimali de ortadan kalkar. *En doğrusunu Allah bilir.*

229 [§]**Hamile olanların bekleme süreleri ise doğum yapmalarıyla sona erer.** İbn Mesûd'un (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Benimle şu meselede kim cedelleşirse ben de sonuna kadar onunla cedelleşirim: **Hamile kadınların bekleme süreleri** anlamındaki ilâhî buyruğu, Bakara sûresinde geçen "İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler"[32] meâlindeki âyetten sonra nâzil olmuştur. Âyet, hamile kadının iddetini doğurmakla belirlemiştir, onun için iki vaktin en uzununu

---

30 et-Talâk, 65/1.
31 et-Talâk, 65/6.
32 el-Bakara, 2/234.

beklemeye gerek yoktur[33]. Ancak İbn Mesûd (r.a.) cedelleşmeyi göze alıyorsa da Hz. Ali (r.a.) göze almıyor ve şöyle diyor: "İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri" anlamındaki âyetin, **hamile olanların bekleme süreleri** meâlindeki âyete dâhil edilmesi doğru değildir[34]. Çünkü **hamile olanlar...** meâlindeki cümle sadece talâkın iddeti konusunda kullanılmıştır. Talâkın iddeti ise ölümün iddetini kapsamaz. Binaenaleyh kadın hayızlı olduğu zaman verilen talâkın iddeti ölümün iddetine girmez. Dikkat etmiyor musun, bir erkek hamile olan karısını boşar, sonra kadın iddetini tamamlamadan kocası ölürse, bu kadının ölüm iddeti üç hayız süresine girmez; aksine hayız, ölüm iddetine dâhil olur. Dolayısıyla ona iddet olarak iki vaktin en uzun olanını beklemesi emredilir. Hamile kadının durumu böyledir. Eğer durum karışık ise ihtiyat kabilinden yine iki vaktin en uzun olanını iddet olarak beklemesi emredilir. Çünkü ölüm iddeti, daha önce yapılan bir ilişkiyi gerektirmez. Kocası ilişkide bulunacak durumda olmayan kadınlar için bunun gerekli olduğuna bakmaz mısın? Hamilelik iddeti ve hayız, ancak daha önce yapılan bir ilişkiye dayanır. Ölüm iddeti, hamilelik iddeti cinsinden olmayınca da hamilelik iddetine girmez, ama ihtiyata girer; o da iki vakitten en uzun olanıdır.

[§] Sonra nafaka temini emrinin hamile kadınlara tahsis edilmesi, hakikat- 230
te "onları evlerinden çıkarmayın"[35] anlamına gelen âyetteki muhtevaya dâhil olmayan bir anlam içermesi muhtemeldir. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi, kadının evden çıkarılması kocasının soyunu korumak için yasaklanmıştı. Dokuz ay geçince, artık soyu koruma konumundan çıkmış olmaktadır; bu itibarla nafaka sorumluluğu da dokuz ayın bitiminde sona ermesi gerekirdi. Fakat Cenâb-ı Hak, onun nafakasını bütün zaman dilimlerinde karşılamaya erkekleri teşvik etmiştir: buradaki zaman da, daha önce yapılan ilişkiden dolayı devam etmektedir. Bu sebepledir ki Allah Teâlâ -bize göre- hamilelerin nafakasını karşılamaya teşvik etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

İbn Mesûd'a (r.a.) gelince, ona göre **hamile olanların bekleme süreleri** anlamına gelen âyet hitabın başlangıcıdır, dolayısıyla **kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz** meâlindeki âyete atfedilmez. Çünkü âdet gören kadınlar hakkında tereddüde düşmenin caiz olmadığını biliyoruz. Bundan dolayı âdet görmeyen kadınlar hakkındaki üç ay bekleme süresi, ancak âdet gören kadınların hayız sürelerine

---

33 Nesâî, "Talâk", 56; Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 182.

34 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 183; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 175.

35 et-Talâk, 65/1.

binâen konulmuştur. Hamile olan kadın âdet görme ihtimaline sahip olduğundan böylelerinin iddeti konusunda herhangi bir şüpheye mahal kalmaz. Durum böyle olunca söz konusu âyetin başlangıç hitabı olduğu ortaya çıkar. Başlangıç hitabı olunca da bütün iddet sürelerini kapsar. Onun başlangıç hitabı olduğunu gösteren delillerden biri de, Sübey'a bint Hâris el-Eslemiyye'den gelen rivayettir. Bu rivayete göre o, kocasının ölümünden on beş gün sonra doğum yapmış, Resûlullah (s.a.) da doğumdan sonra kendisine evlenmesini emretmiştir[36]. Dört ay on gün geçmediği halde Hz. Peygamber'in (s.a.) ona evlenmeyi mübah kılması, hamile kadının iddetinin, her durumda doğum ile sona ereceğini gösterir. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Hamile kadın karnında-
231 ki çocuk ikiz ise birini doğurduğunda iddeti sona erer. [§]O, bu konuda **doğum yapmalarıdır** beyan-ı ilâhîyi delil almakta; âyette "hamlehunne" (حَمْلَهُنَّ), yani yükünü denildiğini, "ahmâlehunne" (أَحْمَالَهُنَّ), yani yüklerini denilmediğini söylemektedir[37]. Ancak onun görüşü iki açıdan doğru değildir. Birincisi, bazı kırâatlarda bu kelime "ahmâlehunne" (أَحْمَالَهُنَّ) diye okunmuştur[38]. İkincisi, âyette Cenâb-ı Hak (أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ) yani yüklerini bırakmaları buyurmuş, fakat "yelidne" (يَلِدْنَ) yani doğurmaları dememiş, böylece yüklerini indirmelerine bağlamıştır. Yük ise, kadının karnında olan her şeyin adıdır. Şayet mesele, Hasan-ı Basrî'nin dediği gibi olsaydı hamile kadının iddeti, karnındakinin bir kısmını doğurduğunda (bitmiş) olması gerekirdi. Halbuki Allah Teâlâ onların iddetini, karnında olan şeyleri doğurmaları şeklinde belirlemiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa, Allah ona işinde bir kolaylık verir. Takvânın tek başına zikredildiğinde emirleri de yasakları da kapsadığını daha önce söylemiştik. Buna göre **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa** meâlindeki beyanda sanki Allah'ın emirlerini terketmekten veya yasaklarını çiğnemekten sakınırsa **ona işinde bir kolaylık verir** buyurmaktadır. Sonra, **ona işinde bir kolaylık verir** cümlesinin iki türlü yorumu vardır. Birincisi, Allah bizâtihî takvâ fiilinde ona bir kolaylık verir, yani takvâyı onun için kolaylaştırır. Tıpkı "kim cömert davranır, günah işlemekten sakınırsa, bunların güzel karşılığına da inanırsa, biz onu işin kolayına yönlendiririz"[39], yani ona takvâ ve itaat fi-

---

36 Buhârî, "Megāzî", 15; Müslim, "Talâk", 56.

37 Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, IV, 433; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 36. Ayrıca bk. Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 206.

38 Dahhâk bu kelimeyi cemi sîgasıyla "ahmâlehunne" (أَحْمَالَهُنَّ) diye okumuştur (Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, VIII, 284; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 505).

39 el-Leyl, 92/5-7.

illerini kolaylaştırırız, meâlindeki âyette ifade edildiği gibi. [İkincisi,] bunun her davranışla ilgisi olması ihtimalidir; yani kazancında, ticaretinde ve diğer işlerinde haram işlemekten sakınan kimseye Allah Teâlâ helâli kolaylaştırır, şüpheli şeylerden sakınana da mubâhı kolaylaştırır. Ticaretinde Allah'tan korkana Cenâb-ı Hak, kazanacağını umduğu ve beklediği rızkı verir. Diğer bütün işlerde de durum aynıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

ذٰلِكَ اَمْرُ اللّٰهِ اَنْزَلَهُٓ اِلَيْكُمْ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِهٖ
وَيُعْظِمْ لَهُٓ اَجْرًا ﴿٥﴾

5. "İşte bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Evet, kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah onun kötülüklerini örter ve ona büyük bir karşılık verir."

[Takvâ]

İşte bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Bu âyet iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, **bu Allah'ın buyruğudur** cümlesi ile "bu takvâ Allah'ın size indirdiği buyruğudur" mânasının kastedilmesidir. [İkincisi,] **bu** işaret sıfatı ile
[§]yukarıda geçen âyetlerde sözü edilen rücû, şahit tutmak, talâk, iddet vb. 232
şeylerin kastedilmiş olmasıdır. Her ne kadar zâhirde haber mânasına gelirse de "bütün bunlar Cenâb-ı Hakk'ın size indirdiği buyruklarıdır, bunlara uyun, Rabb'inizin bu konulardaki emirlerine tâbi olun" anlamına gelir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah onun kötülüklerini örter ve ona büyük bir karşılık verir. Bu âyet, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, takvâ kelimesi tek başına zikredildiğinde bütün emir ve nehyi düzenlediğine yönelik bir delildir. "Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder"[40] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Burada da Cenâb-ı Hak, **kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah onun kötülüklerini örter,** buyurmaktadır. Burada takvâyı, kötülükleri örten bir perde kılmıştır. Şayet takvâ iyiliklerin en üstünü olmasaydı buradaki **günahları örter** sözünün bir anlamı kalmazdı. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[40] Hûd, 11/114.

أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ
لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى
يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَأْتَمِرُوا
بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرٰى ﴿٦﴾

6. ***"O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun ve onların imkânlarını daraltmak yoluyla kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın. Sizin hesabınıza** (çocuğunuzu) **emzirirlerse onlara karşılığını ödeyin ve aranızda güzelce konuşup anlaşın. Anlaşmakta zorlanırsanız bu durumda o erkeğin hesabına başka bir kadın emzirecektir."***

O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun. Âyet-i kerîmenin bu kısmı Abdullah b. Mesûd (r.a.) kırâatinde أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ وَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ مِنْ وُجْدِكُمْ şeklindedir[41]. Yani **onları kendi oturduğunuz yerde oturtun ve gücünüz ölçüsünde onların nafakasını verin.** Hz. Ömer'in (r.a.) kırâatinin böyle olması da mümkündür. Zira onun; biz, doğru mu yalan mı söylediğini bilemediğimiz bir kadının sözüne bakarak Rabb'imizin kitabını ve peygamberimizin sünnetini bırakmayız[42], dediğine bakmaz mısın? Sözünü ettiğimiz meselede Kur'ân'ın hükmünü burada gördük. Sünnete gelince, bu konuda Resûlullah'tan (s.a.) bir hadisin işitilmiş olması mümkündür. Yahut Hz. Ömer'e göre âyetin bu şekilde tilâvet edilmiş olması muhtemeldir, âyetin metni neshedilmiş, ama hükmü bâki kalmış olabilir. İşte bunlardan dolayı, "biz Rabb'imizin kitabını bırakmayız" demiştir. Hz. Ömer'in zina konusundaki şu
233 sözüne bakmaz mısın? [§]Bir zaman gelecek, insanlar, biz Allah'ın kitabında recim âyetini görmüyoruz, diyecekler; halbuki biz önceleri Ahzâb sûresinde şu âyeti okuyorduk: إِنَّ الشَّيْخَ وَالشَّيْخَةَ إِذَا زَنَيَا فَارْجُمُوهُمَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Yaşlı erkek ve kadın zina ettiklerinde, Allah'tan bir ceza olarak onları recmedin. Allah

41 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXVIII, 139; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 507.

42 Fâtıma bint Kays şöyle dedi: "Hz. Peygamber (s.a.) döneminde kocam beni üç talâkla boşamıştı. Resûlullah 'bana hitaben sana oturma yeri ve nafaka yoktur' buyurdu." Muğîre dedi ki: Ben bunu İbrahim'e sordum, o da Hz. Ömer şöyle söyledi, diye cevap verdi: Aklında doğru tutabildi mi, yoksa unuttu mu bilemediğimiz bir kadının sözüyle biz Allah'ın kitabını ve Peygamberimiz'in sünnetini terketmeyiz. Hz. Ömer, boşanmış kadına nafaka ve oturma hakkı tanıyordu (Tirmizî, "Talâk", 5).

azîzdir, Hakîm'dir"[43]. Fakat sonra bu âyetin tilâveti kaldırıldı, hükmü bâki kaldı. Bunun gibi nafaka konusundaki âyetin de tilâveti kaldırılmış, hükmü bâki kalmış olabilir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Sünnetin Kur'ân'ı Neshetmesi]

Şimdi, "Biz Rabb'imizin kitabını terketmeyiz" cümlesi ve devamı, kitabın bazan sünnetle neshedilebileceğine işaret etmektedir. Çünkü Hz. Ömer (r.a.), doğru mu yalan mı söylediği bilinmeyen bir kadının sözünü gerekçe göstererek Rabb'inin kitabını terketmeyeceğini söylemiştir. Şayet kitab, bazan sünnetle neshedilmemiş olsaydı, "bir kadının sözüyle biz Rabbimizin kitabını terketmeyiz" sözünün anlamı olmazdı; aksine biz sünnetle Allah'ın kitabını terketmeyiz" demesi gerekirdi. Onun, "doğru mu yalan mı söylediğini bilemediğimiz bir kadının sözüyle biz Rabb'imizin kitabını terketmeyiz" demiş olması, sünnetin bazan Kur'ân'ı neshettiğine işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir.*

Ebû Bekir el-Esam'ın rivayet ettiğine göre Hz. Ömer, Fâtıma bint Kays'ın hadisini kabul etmeyince, Fâtıma, Mervân dönemine kadar kendi rivayetini terketmiş, Mervân halife olduğunda hadisini yine rivayet etmeye başlamıştı. Durum Mervân'a haber verilince kendisini çağırmış, Fâtıma bu hadisi yine rivayet etmiş, Mervân da kendisine Hz. Ömer'in (r.a.) sözü ile karşılık vermiş. Bunun üzerine Fâtıma ona; [§]"Allah'ın kitabı nerede?" diye sormuş, Mervân 234
da ona; **O kadınları kendi oturduğunuz yerde oturtun** meâlindeki âyetini "gücünüz ölçüsünde onların nafakasını verin" cümlesiyle birlikte okumuş. Fâtıma şöyle cevap vermiştir: "Üç talâkla boşanmış kadın hakkında Allah "onları ya uygun biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayrılın"[44] buyurduğu halde, bu âyetin üç talâkla boşanmış kadınlar hakkında olduğuna nasıl ihtimal verilir; oysaki üç talâkla boşanan kadını ise nikâhında tutmanın imkânı yoktur". Bu cevap üzerine Mervân'ın verecek bir cevap bulamamıştır. Fakat Mervân başkalarının anladığı gibi anlasaydı cevap vermekten âciz kalmazdı. Zira bu âyetlerde zikredilen iddetin yeri ancak "boşanan kadınlar, kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler"[45] meâlindeki âyettir. Burada ise tek veya üç talâkla boşanmış olması arasında fark yoktur. İddet konusunda zikredilen şeyin yeri öbür âyet olduğu gibi, bu âyette nafaka konusunda zikredilen şey de o âyette zikredilen gibidir. O âyette ise üç veya

43 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, VII, 329-330; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 132; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VI, 558.
44 et-Talâk, 65/2.
45 el-Bakara, 2/228.

tek talâkla boşama arasında fark yoktur. Bundan dolayı biz diyoruz ki Cenâb-ı Hakk'ın kitabı, kesin olarak ayrılmış ve üç talâkla boşanmış kadın için nafaka ödenmesi gerektiğine işaret etmektedir. *En doğrusunu Allah bilir.* Bu, aynı zamanda Şâfiî'nin aleyhine bir delil oluşturur.

Bunu gösteren hususlardan biri de şudur: **Eğer hamile iseler doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın** meâlindeki âyette infakın zikredilmesi ile barındırmanın gerekliliğine ve yine infakın zikredilmesi ile evden çıkarılmasının vehmine istidlâl edilince -halbuki evde oturtulmaksızın infakın olabileceği de düşünülmüştür- evet, durum böyle olunca evde oturtulmanın zikredilmesi ile infaka istidlâl edilmesi daha münasip görünür. Şu da var ki barındırma olmaksızın infakın gerçekleşmesi de mümkündür. Bu durumda **onları oturtun** meâlindeki, infakın vücûbuna delil olur. Biz burada infak, barındırma ile bağlantılıdır, demekteyiz, çünkü kadını kocasının evinden çıkarması yasaklanıp evinde barındırılması emredilince, infakın emredilmemiş olması ihtimali kalmaz, zira böyle bir durum kadını sıkıntıya sokmak ve hayatını zorlaştırmak olur. Kadının ancak evden çıkmasıyla nafakasını kazanabileceğine bakmaz mısın? Kocanın karısını evinden çıkarması engellendiğine ve kendisinin çıkması da yasaklandığına göre, onun nafakasının zarûreten kocası tarafından karşılanmasından başka yol kalmamaktadır. *En doğrusunu Allah*
235 *bilir.* [§]Hamile kadının nafakasının gebeliğine mi, iddetine mi bağlı olduğuna baktığımızda durum hakkında şöyle karar verdik. Şayet nafaka, hamilelik için gerekli olsaydı çocuğunu doğurduğunda, adamın o çocuğun nafakasını ödemesine gerek kalmazdı. Biz bu hükmü, hür bir insanın, efendisinin izni dâhilinde câriyesi ile evlenmesi halinde de görmekteyiz. Câriye doğum yapacak olsa bebeğin nafakası efendisine aittir. Çocuk annenin karnında olduğu müddetçe de nafaka verilmesi gerekir. Kadın hamile olduğu süre içinde kocanın nafaka ödemesi gerektiği hükmü ortaya çıkınca, kadın doğum yaptığında çocuğun nafakası erkeğe ait değilse, hamilenin nafakasının hamilelikten dolayı değil iddetten dolayı verilmesi gerektiği anlaşılır. İddet, gebe kadında da hamilede (hâbil-hâmil) de aynıdır, dolayısıyla hükmü de aynıdır. *En doğrusunu Allah bilir.* Bize göre asıl olan şudur: Nafaka, ancak daha önce o kadından faydalanmış olmaktan dolayı gereklidir. Erkeğin önceden faydalanmış olmasından dolayı kadın evde barındırılmış ise erkeğe, nafaka vermesi gerekli kılınmıştır. Şayet kadının evde tutulması böyle bir haktan dolayı değilse nafaka da gerekmez. *En doğrusunu Allah bilir.*

O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun meâlindeki ilâhî beyanda nafaka konusu üstü kapalı olarak zikredilmiştir. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Onları kendi oturduğunuz

yerde oturtun ve durumunuza uygun olarak nafakalarını da temin edin. Çünkü eğer nafaka konusunun gizli olmadığını düşünürsek, **durumunuza uygun olarak** meâlindeki ifadenin bir anlamı kalmazdı. Zira sadece **onları oturtun** demekle, bununla kadını iskân etmenin, kocasının görevi olduğu zaten anlaşılır. Kadını barındırmakla yükümlü olan erkek, ancak imkânları çerçevesinde bunu yapacaktır; o zaman **durumunuza uygun olarak** meâlindeki ifade, bilineni tekrar etmekten ibaret kalır. Hal böyle olunca **durumunuza uygun olarak** anlamındaki beyanda gizlenmiş bir şey var demektir ve ancak onunla birlikte **durumunuza uygun olarak** meâlindeki cümle doğru bir şekilde anlaşılmış olur. Bu gizlenen şey de nafakadan başka bir şey olamaz. İbn Mesûd'un (r.a.) kırâati de böyledir; o âyeti sanki şöyle okuyordu: وَأَنفِقُوا عَلَيْهِنَّ مِن وُجْدِكُمْ; yani "durumunuza uygun olarak onların nafakasını karşılayın." Âyetin bu iki kırâati arasında da bir ihtilaf yoktur; sadece biri icmâlî, diğeri tefsirî kırâattir, tıpkı "hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin!"[46] meâlindeki âyette olduğu gibi. [§]Bu âyet de "faktaû eydiyehumâ" (فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا); yani "sağ ellerini kesin" 236
diye okunmuştur[47]. Bu kırâatler arasında bir ihtilaf ihtimali yoktur; bilâkis biri icmâlî, diğeri tefsirî olmaya hamledilmiştir. İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.* Abdullah b. Mesûd'un (r.a.) kırâatinde bu husus lafız olarak sabit değilse en azından haber-i vâhid olarak nakledilmiştir. İbn Mesûd'un (r.a.) rivayetinin -her ne kadar onun Resûlullah'a (s.a.) isnadı haber-i vâhid yoluyla gelse dahi- makbul olduğu bilinmektedir. Zayıf olduğu söylenmesine rağmen Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivayeti kabul ediliyorsa; fazileti, takvâsı, Resûlullah'la (s.a.) sohbetinin çokluğu ve fıkıhtaki derin bilgisi ile daha üstün olan İbn Mesûd'un (r.a.) rivayetini kabul etmek evlâdır. İbn Mesûd'un kırâatini görmezden gelenin hataya düşmesinden korkulur. İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledilen şu habere bakmaz mısın? O, Hz. Peygamber'in (s.a.) ashabına, "kimin kırâatini son kırâat sayıyorsunuz?" diye sormuş, ashâb-ı kirâm da, Zeyd b. Sâbit'in (r.a.) kırâatini, diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine İbn Abbâs şöyle demiştir: Hayır, asla! Çünkü Resûlullah'a (s.a.) her yıl bir defa Kur'ân arz edilirdi, vefat ettiği sene ise kendisine iki defa arz edilmişti. İşte bu her iki arzda da İbn Mesûd (r.a.) orada bulunuyordu, karşılığını vermişti[48]. Buna göre İbn Mesûd'un (r.a.) kırâati kırâatlerin sonuncusudur; çünkü o, Resûlullah'a Kur'ân'ın son defa arz edilişine şahit olmuştur. Buna göre onun kırâatinden yüz çevirmek ve onu görmezden gelmek uygun değildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

46 el-Mâide, 5/38.

47 İbn Mesûd'un kırâati böyledir (Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 306; Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, II, 270).

48 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 275; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 250.

Onları kendi oturduğunuz yerde oturtun meâlindeki ilâhî beyan, erkeğin kendi oturduğu evin tamamında değil, bir bölümünde kadını da barındırmasına işaret etmektedir, çünkü "min" (مِن) harf-i ceri bir parçayı, bir kısmını ifade eder.

Onların imkânlarını daraltmak suretiyle kendilerine zarar vermeye kalkışmayın! Bu âyet iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, infak konusunda onlara zorluk çıkarmayın, zira nafakada zorluk çıkarırsanız onlar evden çıkmak zorunda kalırlar. Diğeri, mesken konusunda onlara zorluk çıkarmayın, zira siz, izin almaksızın onların oturduğu eve girer ve bu da onlara sıkıntı verirse, evden çıkmak zorunda kalabilirler. *En doğrusunu Allah bilir.*

237 [Ş]Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın. Bu âyetteki emir, kadınların nafakalarını karşılamanın vücûbuna bağlı olarak onları evden çıkarmayı yasakladığı gibi, evden çıkarmayı yasaklamasına bağlı olarak nafakalarının temin edilmesi gerektiğine de işaret etmektedir. Sonra burada nafaka temininin hamilelere tahsis edilmesi, kadının hakikatte "onları çıkarmayın"[49] meâlindeki ilâhî buyruğun kapsamına girmediğine dair bir anlamı akla getirmektedir. Çünkü kadını evden çıkarmanın, kocanın soyunu korumak amacıyla yasaklandığını daha önce söylemiştik. Dokuz ay geçtikten sonra artık soyu korumak diye bir şey kalmaz. Dolayısıyla dokuz ay sonra nafakanın düşmesi gerekir. Biz bu anlamı daha önce kaydetmiştik[50]. Ama burada nafakanın hamilelere tahsisinde, *En doğrusunu Allah bilir ya*, bize göre şöyle bir fayda bulunmaktadır: Şayet bu âyet olmasaydı hamile kadınlar, Cenâb-ı Hakk'ın **onları evlerinden çıkarmayın** emrinin ve **onlar da çıkmasınlar** hükmünün dışında kalırlardı. Çünkü erkekler kadınlara karşı şöyle bir gerekçe getirebilirler: Hamilelerin başka erkeklerle evlenmelerinin haram kılınması eski kocasının hakkı olarak değil, kadının karnındaki çocuğun hakkı olarak hükme bağlanmıştır. Çocuk başkasının olsa bile o kadınla evlenmenin haram kılınmasına bakmaz mısın? Hamile olmayan kadınlara da nafakanın vacip olduğunu söylemiştik, çünkü onlar, kocalarının haklarından dolayı başkaları ile evlenmekten alıkonulmuşlardır. Hamilelerin evde tutulmaları ise kocalarının hakkından dolayı değildir; bu durum, onların nafakasını karşılamaktan muaf tutulmaları konusunda erkekler için bir delil sayılması caiz olabilir. Bundan

---

49 et-Talâk, 65/1.

50 Fakat Cenâb-ı Hak, bütün hamilelik müddetinde kadının nafakasını karşılamaya teşvik etmiştir. Çünkü kadın, bu süre zarfında, kocasının daha önceki ilişkisinin meyvesini taşımaktadır. Bize göre yüce Allah bundan dolayı hamilelerin nafakasını karşılamayı teşvik etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir* (Semerkandî, *Şerhu't-Te'vîlât*, vr. 241a).

dolayı Cenâb-ı Hak, hamileler doğum yapıncaya kadar onların nafakasını karşılamaya erkekleri teşvik etmiştir. Çünkü bu hamilelik, daha önce o kadından faydalanmanın neticesidir. İşte burada özellikle hamilelerin zikredilmesinin faydası budur. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]**Sizin hesabınıza (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara karşılığını ödeyin.** Bu âyet fıkhî deliller açısından çeşitli hükümleri içine almaktadır. Birincisi, Allah **onlara karşılığını ödeyin!** buyurmaktadır. Bu, süt emzirmenin ücretle yapılacağının delilidir. Koca, karısından ayrıldıktan sonra ondan olma çocuğunu ücret mukabilinde emzirmesini istemesi meşrudur ve kadının ücret alması da helâldir. Fakat nikâh hakkı karşılığında çocuğunu ücretle emzirmesini istemesi caiz değildir, bundan dolayı kadının ücret alması da helâl değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak, nikâh hakkı karşılığında çocuğa süt emzirme yerine rızık lafzını kullanmakta; "onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olan (babanın) borcudur"[51] buyurmaktadır. Cenâb-ı Hak burada "rızkı" ücret olarak zikretmiş, ona ayrı bir ücret koymamıştır, bu da onun beslenme ve giyim hakkıdır. Bundan dolayı erkeğin nikâhlı eşine süt emzirmesi için ücret ödemesi caiz değildir, çünkü nikâhlı eşi, çocuğu nikâh hakkı mukabilinde emzirmesi gerekir. *En doğrusunu Allah bilir.* 238

[İkincisi,] burada Allah Teâlâ'nın **onlara karşılığını ödeyin!** buyurması sütün ücrete tâbi olduğuna delildir. Her ne kadar süt, çocuktan dolayı yaratılmış ise de yine de kadının mülküdür. Şayet öyle olmasaydı kadının mâlik olmadığı bir süt için ücret alması caiz olmazdı. [Üçüncüsü,] bu âyet, çocukların emzirilmesi ve nafaka verilmesi görevinin kocaya ait olduğuna da delil oluşturmaktadır. Çocuğu sahiplenmek, yetiştirmek ve kefâlet hakkı ise kadınlara aittir. Böyle olmasaydı, kadına, tam ücret değil ama bir miktar ücret verilirdi. Allah ücretin tamamını vermeyi emrettiğine göre emzirmeyi sağlama görevinin kocaya ait olduğu ortaya çıkar. Kadına da kefâlet ve elinde bulundurmak hakkı verilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Dördüncüsü,] biz eğer sütü çocuğa ait bir mülk, onun için yaratılmış bir ürün sayar ve nafakayı da kendi malından olması kaydıyla anneye ait kılarsak nafaka biter, kadın emzirmekle uğraştığından nafaka kazanmaya fırsat bulamaz, dolayısıyla aç kalır, helâk olur, sütü de kaybolur ve emzirme işi ortadan kalkar. Bu durumda emzirme işinin kadının görevi olduğunu düşünürsek, nafaka olması hasebiyle bu görev ondan düşer. İşte biz de kadının bu görevi bulunmadığına hükmederiz ve ücret alabilmesi için sütün mülkiyetini kadına veririz. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[51] el-Bakara, 2/233.

239 [§][Beşincisi,] bu âyet, ücretin ancak tam olarak fayda elde edildikten sonra verilmesi gerektiğini de göstermektedir. Çünkü Allah **sizin hesabınıza (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara karşılığını ödeyin** buyurmaktadır. Buna göre ücretin, ancak emzirmeden sonra verilmesi gerekir. [Altıncısı,] âyetteki "ucûrahunne" (أجورهن), yani ücretlerini anlamına gelen lafzı da emzirmenin ancak daha önce geçmiş olan bir işin kirası olduğunu gösterir. Bundan dolayı âlimlerimiz, ücret ancak iş bittikten sonra verilir, demişlerdir.

Azîz ve Celîl olan Allah'ın **aranızda güzelce konuşup anlaşın!** buyurmasının da iki izahı vardır. Birincisi, **anlaşın**, yani kadın zorluk çıkardığı takdirde çocuğu emzirmek konusunu aranızda istişare edin. İkincisi, **anlaşın**, yani Cenâb-ı Hakk'ın kendisine mârufu emretmeyi takdir ettiği kişinin tavsiyesine göre hareket edin, yani hâkim size, çocuğa mârufla muameleyi emrettiğinde ona uyun.

Anlaşmakta zorlanırsanız bu durumda o erkeğin hesabına başka bir kadın emzirecektir. Yani çocuğu emzirmek konusunda anlaşamazsanız, anne de çocuğu emzirmekten vazgeçerse, o zaman çocuğu emzirmesi için başka bir kadın arayın.

لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا اٰتٰيهُ اللّٰهُ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا مَا اٰتٰيهَا سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا ﴿٧﴾

*7. **"Varlıklı olan varlığından harcasın, rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından harcasın. Allah kimseyi kendi verdiğinden fazlasıyla yükümlü tutmaz. Allah bir güçlüğün ardından bir kolaylık sağlayacaktır."***

Varlıklı olan varlığından harcasın. Yani valığı bol olan, nafakayı da bol versin. **Rızkı daralmış bulunan,** yani maişeti dar olan. Âyetteki "kudira" (قُدِرَ) lafzı geçimi dar olan demektir. Bu kelime "Zünnûn kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti"[52] meâlindeki âyet de aynı anlamdadır; yani Yûnus, bizim kendisini dara düşüremeyeceğimizi zannetmişti. Keza "Kulların-

[52] "Zünnûn (Yûnus peygamber) de öfkeli bir halde geçip gitmiş, kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti" (el-Enbiyâ, 21/87).

dan rızkı dilediğine bol bol, dilediğine de ölçülü veren Allah'tır"[53], yani rızkı daraltan Allah'tır, meâlindeki âyette de aynı anlamda kullanılmıştır. Buna göre **Allah'ın kendisine verdiği kadarından harcasın** meâlindeki beyan da durumu dar olan, dar haline göre nafaka versin, demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah kimseyi kendi verdiğinden fazlasıyla yükümlü tutmaz. Bu beyan, kulların kazanmış olduğu bütün malların, Cenâb-ı Hakk'ın ona verdiği şeylerden oluştuğuna işaret etmektedir. Buna göre, kulların fiillerinde ve kazandıkları mallarda Cenâb-ı Hakk'ın müdahalesi ve tedbiri vardır, demektir.
[§]Şayet böyle olmasaydı, yani kişinin, O'nun vermediği şeyleri kazanabilme 240
imkânı olsaydı Cenâb-ı Hakk'ın vermediği şeylerle kullarını mükellef tutması caiz olurdu.

Allah bir güçlüğün ardından bir kolaylık sağlayacaktır. Bu ilâhî beyan, şayet erkek karısının nafakasını vermekten âciz kalırsa aralarının ayrılmaması gerektiğine delil oluşturur. Çünkü iddet süresinde aralarındaki hukukî bağ tamamen koparılacak olsa, kadın o durumda kendisine nafaka verecek başka bir koca bulamayacak, iddetinin sona ermesini bekleyecektir. Bu sırada bazan kocanın zengin olması da düşünülebilir. Zira Cenâb-ı Hakk'ın vâdinin, darlıktan sonraki kolaylıkta gerçekleşmesi, kadının kendisine nafaka verecek bir koca bulmasından daha yakın bir ihtimaldir. Çünkü o kadın câriye gibi değildir; efendisi câriyeyi sattığında, câriye kendisine nafaka verecek başka birinin mülkiyetine girer. *En doğrusunu Allah bilir.*

Sonra, **Allah bir güçlüğün ardından bir kolaylık sağlayacaktır** meâlindeki ilâhî beyan, darlığa düşenler için darlığın arkasından kolaylığın geleceğine dair bütün ümmete Allah'ın bir vâdidir. Âyetin bu kısmının, Resûlullah'ın (s.a.) ashabı darlığa ve geçim sıkıntısına düştükleri takdirde Cenâb-ı Hakk'ın onlara hitap etmesi de mümkündür; yani Allah onlara, içinde bulundukları bu darlıktan sonra kolaylığa ulaşacaklarını vâdetmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, onlara fetihler nasip ederek ve düşmanlarına karşı yardımda bulunarak bu vâdini gerçekleştirmiş, onları mal-mülk zengini yapmıştı. *En doğrusunu Allah bilir.*

وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا
شَدِيدًا وَعَذَّبْنَاهَا عَذَابًا نُكْرًا

[53] el-Ankebût, 29/62; Sebe', 34/39.

8. "Rabb'inin ve elçilerinin emrine karşı direnen nice memleket halkını şiddetli biçimde hesaba çekip bilinmedik görülmedik azaba çarptırmışızdır."

Rabb'inin ve elçilerinin emrine karşı direnen nice beldeler. Cenâb-ı Hak burada beldeleri azgınlıkla nitelemiştir, halbuki bizzat beldenin azmasının mümkün olmadığı herkesin bildiği bir husustur. Fakat bundan maksat, o belde halkının Rab'lerinin emrinden uzaklaşıp azmalarıdır. Bazan bir belde halkından kinâye olarak o belde zikredilip belde halkının kastedilmesi mümkündür. Nitekim Cenâb-ı Hak başka bir âyette; "içinde bulunduğumuz şehre sor!"[54] buyurmuş, bununla da o şehrin halkını kastetmiştir. Bu da şunu göstermektedir ki bir ifadenin kinâyeli kullanılması, zâhirde yalan gibi görünse de hakikatte yalan sayılmaz. Cenâb-ı Hakk'ın "şu adam benim kardeşimdir, onun
241 doksan dokuz koyunu var"[55] meâlindeki âyetine bakmaz mısın? [§]Ortada koyun diye bir şeyin bulunmadığı herkesin mâlumudur. Fakat burada koyun anlamına gelen "na'ce" (نعجة) lafzı ile kadından kinâye yapılmaktadır, böylece sözün doğru olduğu anlaşılmaktadır. Sanki şöyle demektedir: Bu benim kardeşimdir; eğer onun doksan dokuz kadını olsaydı... İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de böyledir. *En doğrusunu Allah bilir.* Âyette geçen ve azmak anlamına gelen "utuv" (عتوّ) lafzı, kibirlenmekte son noktayı ifade eder. Cenâb-ı Hakk'ın, "Gerçek şu ki onlar, içlerinde derin bir kibir duygusu besliyor, azgınlıkta sınır tanımıyorlar"[56] meâlindeki âyetine bakmaz mısın?

Biz onları şiddetli biçimde hesaba çekmişizdir. Bu ilâhî beyan, çeşitli şekillerde yorumlanabilir. Birincisi, **onları hesaba çektik** meâlindeki ifade, onlar küfürde, azgınlıkta ve kibirlenmekte o derece ileri gittiler ki şiddetli bir hesaba çekilecek ve kötü bir cezaya mâruz kalacak kişilerden oldular, anlamına gelir. Yahut [ikincisi] Cenâb-ı Hak, kibre ve azgınlığa kapılan geçmiş ümmetlere ilâhî cezanın nasıl gelip şiddetli bir hesaba çekildiklerini düşünmeleri ve ibret almaları için bu ümmete onu hatırlatmaktadır. Veyahut [üçüncüsü] **onları hesaba çektik** meâindeki cümle, âhirette onları şiddetli bir hesaba çekeceğiz anlamına gelmektedir. Tıpkı "Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlara sen mi, 'Allah'ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin' dedin?"[57] meâlindeki âyette olduğu gibi; yani Allah bunu kendisine soracağı zaman... İşte açıklamaya çalıştığımız âyet de bunun gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

54 Yûsuf, 12/82.
55 Sâd, 38/23.
56 el-Furkān, 25/21.
57 el-Mâide, 5/116.

Bu âyetin nüzûl sebebi konusunda iki yorum vardır: Birincisi, Allah Teâlâ,
geçmiş ümmetlerin peygamberlerine inanmayı ve ona tâbi olmayı terkettikle-
rinde, kibre kapılıp azdıklarında başlarına gelenlerle Muhammed (s.a.) üm-
metini ve Mekkeli kâfirleri korkutmaktır. Tâ ki, Hz. Peygamber'in (s.a.) hem-
şehrilerinin de içinde bulundukları küfür ve azgınlıktan vazgeçsinler veya
hayatın seyrinde böyle bir hale düşmekten sakınsınlar. [İkincisi,] Resûlullah
sallallâhu aleyhi ve sellemin kalbini teskin etmek, onun kâfir kavminden gör-
düğü muameleyi, onların isyanını ve azgınlığını önemsememesi için. Ayrıca
önceki peygamberlerin kendi ümmetlerinden gördükleri muameleyi bilmesi
için; hatta onların inkârlarının ve büyüklenmelerinin iman etmeleri ümidini
yok ettiğine vâkıf olması için; neticede de Cenâb-ı Hakk'ın onlara gönderdiği
ceza ve intikamdan haberdar olabilmesi için. [§]Bunun bir imtihan olması da 242
mümkündür; şöyleki Allah Teâlâ, resûlünü bununla denemiştir; tâ ki onun,
muhataplardan iman etmeyenlere şefkatte bulunup helâk edilmeleri için bed-
duada bulunmadığı bilinmiş olsun. *En doğrusunu Allah bilir.*

فَذَاقَتْ وَبَالَ اَمْرِهَا وَكَانَ عَاقِبَةُ اَمْرِهَا خُسْرًا ﴿٩﴾

9. "Böylece yaptıklarının cezasını tatmışlar ve işlerinin sonu tam bir hüsran olmuştur."

Böylece yaptıklarının cezasını tatmışlardır. Bu beyan, yaptıklarının ağırlığını, işlerinin karşılığını veya küfürlerinin azabını gördüler, anlamına gelir. **İşlerinin sonu tam bir hüsran olmuştur.** Bu da, isyanlarının âkıbeti âhirette hüsran olacaktır, demektir.

اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُولِي الْاَلْبَابِ اَلَّذِينَ
اٰمَنُوا قَدْ اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكُمْ ذِكْرًا ﴿١٠﴾ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِ
اللّٰهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ
الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ
جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا قَدْ اَحْسَنَ
اللّٰهُ لَهُ رِزْقًا ﴿١١﴾

10. "Allah onlar için şiddetli bir azap hazırlamıştır. Şu halde Allah'a karşı gelmekten sakının, ey iman etmiş akıl sahipleri! İşte Allah size bir uyarı indirdi."

11. "İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları karanlıklardan aydınlığa çıkarsın diye size Allah'ın apaçık âyetlerini okuyan bir elçi gönderdi. Kim Allah'a iman eder, rızasına uygun davranırsa, onu içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte böylece Allah ona gerçekten güzel bir rızık ihsan etmiştir."

Allah onlar için şiddetli bir azap hazırlamıştır. Şu halde Allah'a karşı gelmekten sakının, ey iman etmiş akıl sahipleri! Allah'tan korkun, ey akıl taşıdığını iddia edenler, O'nu ve resûlünu inkâr etmekten sakının! Bu âyet, Allah'ın sadece akıl sahiplerine hitap ettiğine ve aklı olmayana hitap etmesinin söz konusu edilemeyeceğini gösterir.

Allah size bir uyarı indirdi ve bir elçi gönderdi. Bu ilâhî beyan iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, buradaki "zikir" (الذِّكْرَ) ve "resûl" (الرَّسُول) kelimelerinin aynı kabul edilmesidir. Buna göre Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Allah size zikri indirdi ki ondan maksat da resûldür. Burada zikir kelimesi iki sebepten dolayı kullanılmıştır: Biri, ona tâbi olanın şanı şerefi artar ve zikredilen, şöhrete eren biri olur. Diğeri de peygamber insanlara faydalı ve zararlı olan şeyleri, dinleri ve âkıbetleri için gerekli olan şeyleri hatırlattığı için zikir kelimesi kullanılmıştır. [İkincisi] burada bir muhtevanın dolaylı olarak zikredilme ihtimali de vardır. Buna göre cümle şöyle olabilir: Allah size zikri indirdi ve bir de resûl gönderdi.

243 [§]**O size Allah'ın apaçık âyetlerini okumaktadır.** Burada yer alan "mubeyyinât" (مُبَيِّنَات) kelimesindeki yâ esreli ve üstünlü olarak okunmuştur[58], "âyât" (آيَات) kelimesi alâmetler ve deliller anlamına gelir. Mubeyyinât kelimesini esreli olarak okuyana göre helâli ve haramı, Allah'ın emirlerini ve yasaklarını açıklayan anlamına gelir. Kelimeyi üstünlü olarak "mubeyyenât" (مُبَيَّنَات) diye okuyan ise şu mânayı vermektedir: Allah sanki bununla âyetlerini net ve açık olarak göndermiştir; o kadar ki bu âyetleri ve onların özünü düşünüp tefekkür eden kimse onların Allah'tan geldiğini anlar.

---

58 Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ebû Bekir, Âsım'dan; Ebû Câfer, Yâkub, Yezîdî, İbn Abbâs ve İbn Hays üstünlü olarak "mubeyyenât" diye, İbn Âmir ve Hafs, Âsım'dan; Hamza, Kisâî, Halef, A'meş, Hasan ve Îsâ esreli olarak "mubeyyinât" diye okumuşlardır (Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, IX, 512).

İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları karanlıklardan aydınlığa çıkarsın diye. İman eden herkes karanlıktan aydınlığa çıkmış olur. Durum böyle olunca âyete şu anlamın verilmesi gerekir: "Küfredenleri karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için". Fakat mâziden gelecek zamanın kastedilmiş olduğu düşünülerek "iman edenleri (iman edecekleri) çıkarmak için" anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim "Allah Ey Meryem oğlu Îsâ ... dedi"[59] meâlindeki âyette, Allah ona âhirette "ey Meryem oğlu Îsâ" diyecek anlamı vardır, burada da mâzi fiilinden gelecek zaman anlamı kastedilmektedir. Bu, dilde mümkün olan bir kullanım tarzıdır. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet "iman edenleri, imanlarından sonra meydana gelecek olan karanlıklardan aydınlığa çıkaracaktır anlamına da gelebilir". *En doğrusunu Allah bilir.*

İman edenler meâlindeki ilâhî beyana, Cenâb-ı Hakk'ı tek kabul edenler, O'na saygı gösterenler, O'nu yüceltenler gibi mânaların verildiği de söylenmiştir. O'nu ayıplardan ve kusurlardan münezzeh görenler, kendisinden korktukları ve imanlarından dolayı O'ndan ümitvar olmaları sebebiyle salih ameller yapanlardır. Bu onların imanda salih amel yaptıkları anlamına gelir. Bu "Yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış (kesbetmemiş) kimse"[60] meâlindeki âyet
ile aynı anlamdadır. [§]Buradaki kesbin (kazancın) anlamı, az önce söyledi- 244
ğimiz tâzim, tebcil, ümit ve korku gibi imanın kendisinde var olan şeylerdir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Yararlı işler yapanlar** meâlindeki cümle ile Cenâb-ı Hakk'ın farz kıldığı şeyleri yerine getirenlerin kastedilmiş olması muhtemeldir.

İşte böylece Allah ona gerçekten güzel bir rızık ihsan etmiştir. Bu beyan, ona dünyada itaati, âhirette de sevabı nasip etmiştir, anlamına gelir. Bu, "ey Rabb'imiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru!"[61] meâlindeki âyetle aynı anlamda birleşir. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet, imana nail olan insanların, ancak Allah'ın lütfu ve rahmeti sayesinde buna kavuştuklarını da göstermektedir. Zira böyle olmasaydı, Allah Teâlâ bununla insana lütfetmiş olmazdı.

اَللّٰهُ الَّذ۪ي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّۜ يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ
بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۙ وَاَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ
بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا ﴿١٢﴾

---

59 el-Mâide, 5/116.

60 el-En'âm, 6/158.

61 el-Bakara, 2/201.

12. "Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır. Allah'ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilesiniz diye O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) *sürekli gerçekleşir."*

Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır. Buradaki **yerden de onların benzerlerini** meâlindeki beyanın açıklamasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları (مِثْلَهُنَّ) yani **onların benzerlerini** tamlamasıyla, göklerin üst üste tabakalardan oluştuğu gibi yeryüzünün de öyle tabakalardan oluştuğunu söyler. Bazıları da (مِثْلَهُنَّ) ile "yedi deniz"[62] meâlindeki âyette geçtiği gibi yedi adanın kastedildiğini ileri sürer; Allah bu şekilde yedi de ada yaratmıştır, der. Bir kısmı ise şöyle der: Allah Teâlâ dünya semâsının sınırına kadar müşâhede ettiğimiz bu yeryüzünü yarattı, bu semânın arkasında da altı gök daha yarattı. *En doğrusunu Allah bilir.* Aslında bunların mahiyetini, şeklini ve sayısını bilmemize ihtiyaç da yoktur, çünkü onu bilmenin buradaki hükümle ilgili bir tarafı yoktur. *En doğrusunu Allah bilir.*

O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir. Bu beyanın iki türlü açıklaması vardır. Birincisi, vahiy bunların arasından iner demektir; Cenâb-ı Hakk'ın göndermiş olduğu ilâhî kitaplar ve peygamberler bunların arasındadır. Bunun anlamı şudur: Yüce Allah, peygamberlerin, kitapların ve vahyin getirdiği sınamaların sadece Muhammed (s.a.) ümmetine mahsus olmadığını, bilâkis göklerde ve yerde bulunan herkesin aynı şekilde sınandığını belirtmiştir.

245 [§] İkincisi, **O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir.** Bu beyan ile yaratılışı kastetmektedir. Bunun izahı da şöyledir: Göklerde ve yerde her an mutlaka Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı bir oluş veya O'nun var ettiği bir yenilik söz konusudur. "Biz, bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz 'ol!' demekten ibarettir, o da hemen oluverir"[63] meâlindeki âyet de bunu ifade etmektedir. **O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir** beyanındaki "emr" (الْأَمْرُ) kelimesi ile yaratma işinin kastedilmiş olması mümkündür; anlamı da az önce söylediğimiz gibidir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

62 "Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem olsaydı, deniz de -ardından ona yedisi daha eklenmek üzere- mürekkep olsaydı yine de Allah'ın sözleri tükenmezdi" (Lukmân, 31/27).

63 en-Nahl, 16/40.

Allah'ın gücünün her şeye yettiğini bilesiniz diye. Yani göklerin ve yerin yaratılışını ve onlarda cereyan eden idare ve planlamayı düşünesiniz, Allah'ın kudretinin ne dereceye vardığını ve bunun da kendi zatî kudreti olduğunu, hiçbir şeyin O'nu âciz bırakamayacağını anlayasınız, yahut bu idare ve planlamanın, kendisine hiçbir şeyin gizli kalmadığı bir bilene ait olduğunu anlayasınız diye. *En doğrusunu Allah bilir.*

Allah'ın gücünün her şeye yettiğini bilesiniz diye. Bu beyanın çeşitli anlamlara ihtimali vardır. Birincisi, Cenâb-ı Hak, yaratıklarından her fâilin fiilini yaratmaya Kādir'dir. Bunun açıklaması da şöyledir: Cenâb-ı Hak **yedi göğü yaratan Allah'tır** cümlesiyle, göklerin ve yerlerin yaratılışını en iyi bilenin kendisi olduğunu belirtmiştir. Arkasından gelen **Allah'ın gücünün her şeye yettiğini bilesiniz diye** meâlindeki cümle de, göklerin ve yerlerin yaratılışının dışındaki şeylerin durumlarının da böyle olması zorunludur, anlamına gelmektedir. İşte bu, Allah'ın, her yaratığın fiilini yaratmaya Kādir olduğuna işaret eder. Bir de şu var: O'nun kudreti ve tedbiri, bütün büyüklüğü ve ihtişamıyla gökleri ve yerleri bile kapsadığına ve insanın gökleri ve yerleri planlayıp idare etme gücü bulunmadığına göre, Allah'ın kudretinin ve tedbirinin, beşerin tedbirini içine alması çok daha gereklidir; bundan maksat da beşerin fiilleridir. *Yardım istenecek olan sadece Allah'tır.* Bunun diğer bir açıklaması da şöyle yapılabilir: **Allah'ın gücünün her şeye yettiğini bilesiniz diye** meâlindeki beyan, Allah'ın vâdettiği ve uyardığı şeyleri yapmaya Kādir olduğunu yahut kulların faydasına ve zararına olan her şeyi yapmaya güç yetirdiğini bilesiniz diye, demektir.

[§]Mûtezile mensupları ise Cenâb-ı Hak, bir sineğin ve daha büyük bir 246
şeyin fiilini yapmaya muktedir değildir, bütün hazinelerini harcasa bile yaratıklarından herhangi birinin durumunu düzeltmeye de Kādir değildir; şayet birinin durumu düzelmişse ancak kendisi düzeltmiş, bozulmuşsa ancak kendisi bozmuştur, der. Bu iddia, Cenâb-ı Hakk'ın kendisini her şeye Kādir olmakla nitelemesine aykırıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın, **Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilesiniz diye,** anlamındaki beyanından, O'nun ilmi en küçük şeyi dahi dışarda bırakmaz; fiil, hal ve başka herhangi bir şey O'na gizli kalmaz, mânası kastedilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[§]TAHRÎM SÛRESİ[1]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَۚ تَبْتَغ۪ي مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَۜ
وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١﴾

1. "Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun? Bunun la beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir."

[Allah'ın Helâl Kıldığını Haram Saymak]

Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun? Bu âyet, zâhirde dehşet verici olup Allah'ın helâl kıldığı bir hususu Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemin kendine haram kılmasını kınamaktadır. Fakat Allah'ın helâl kıldığı bir şeyi Resûlullah'ın haram kıldığını söyleyen kimse, kötü bir iddiada bulunmuş olur; buna gerçekten inanacak olursa kâfir olur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın helâl kıldığı şeyi haram sayan kimse küfre düşer. Bunu Resûlullah'ın yaptığına inanan da kâfir olur. Ebû Bekir el-Esam şöyle der: Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın helâl kıldığı bir şeyi hiç kimsenin haram kılamayacağına dair bir delil oluşturur, çünkü Cenâb-ı Hak, resûlüne bile bunu yasaklamıştır. Ama bize göre mesele ne Ebû Bekir el-Esam'ın zannettiği gibidir, ne de ondan önce bazı câhillerin "Resûlullah Allah'ın helâl kıldığı şeyi haram kıldı" şeklinde ileri sürdükleri vehimleri gibidir. Resûl-ı Ekrem (s.a.) hakkında böyle bir vehme sahip olan kişi Hz. Peygamber'in küfre düştüğüne hükmetmiş demektir.

---

1 Sûre on iki âyettir, Mekke'de nâzil olmuştur. Sûrenin tamamının Medine'de nâzil olduğu da rivayet edilmiştir.

En doğrusunu Allah bilir ya, bize göre bu âyet iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, Allah'ın helâl kıldığı bir şeyi haram kılmak, helâl olan şeyin haram olduğuna ve O'nun mutlak olarak haram kıldığı şeyin helâl olduğuna inanmak demektir. Allah'ın helâl kıldığı şeyin haram olduğuna inanan böyle kimsenin
248 kâfir olduğuna hükmolunur. [§]Resûlullah (s.a.), Allah'ın helâl kıldığını aslında haram saymamıştır; çünkü o, câriyesi ile ilişkide bulunmanın kendisine haram kılındığını düşünmemiş, sadece ondan cinsel açısından faydalanmayacağına yemin etmiştir. Yemin sebebiyle meydana gelen haramlık, her ne kadar bir kadının talâk ve benzeri sebeplerle meydana gelen haramlık gibi sebeplere bağlı ise de, âdemoğlunun fiili olarak görülmez. O ancak kulların sebeplere tevessül etmeleri sonucunda diğer hükümler gibi Allah tarafından meydana getirilen bir haramlık durumudur. Aslında yeminle fiilin kendisinin haramlığı oluşmaz. Zira bu tür konularda haram kılınan şey, Cenâb-ı Hakk'ın saygı gösterilmesini gerekli gördüğü şeyi, yapılan yemin sebebiyle terketmektir. Bu ise helâli haram, haramı helâl saymak değildir. Yahut tahrimden maksat, helâl olduğuna inandığı halde insanın kendine onu yasaklamasıdır; onun böyle yapması bizzat o şeyi haram saydığı anlamına gelmez. İnsan bazan herhangi bir maksada binâen bir helâli yapmaktan çekinebilir. Bu aynen "Biz önceden onun, başka sütanneleri kabul etmesini engellemiştik"[2] meâlindeki âyet gibidir. Bu âyetteki "harremnâ" (حَرَّمْنَا), yani haram kıldık lafzı, o sütü emmenin haram kılındığı anlamına gelmediği gibi, bunun dinî bir haram olduğu mânasına da gelmez; çünkü çocuk, helâl-haram hükmüne muhatap olmaya ehil değildir. Dolayısıyla bundan maksat o çocuğun, annesinden başka bir kadından süt emmekten çekinmesidir. İşte bu âyette de durum aynıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

İkincisi, Resûlullah (s.a.), eşlerine güzel muamele ile, onlara karşı şefkatli ve merhametli davranmakla görevliydi. Onun güzel muaşeret ve sohbet tarzı, Allah'ın kendisine helâl kıldığı şeylerden ve mübah kıldığı lezzetlerden faydalanmaktan bile uzak duruyordu. Bunu da eşlerinin rızasını kazanmak ve
249 onları hoşnut etmek için yapıyordu. [§]Bunun üzerine Cenâb-ı Hak **Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığını niçin kendine haram kılıyorsun?** diye buyurdu. Yani eşlerine karşı olan şefkatin ve güzel muamelen, Allah'ın sana helâl kıldığı şeylerden faydalanmaktan yüz çevirecek boyuta ulaşmasın! Böyle olunca söz konusu ilâhî hitap, Resûlullah'a yasak getirmemekte ve yaptığı bir

---

2 "Biz önceden onun, başka sütanneleri kabul etmesini engellemiştik. Bunun üzerine ablası; 'Sizin adınıza onun bakımını üstlenecek, üzerine titreyecek bir aile bulayım mı?' dedi" (el-Kasas, 28/12).

hatadan dolayı onu azarlamamakta, aksine eşlerine güzel muamele konusunda onun yükünü hafifletmektedir. Bu tıpkı "Onlar (kâfirler) için üzülerek kendini helâk etme"[3] meâlindeki âyete benzemektedir. İmandan yüz çeviren o insanlara karşı Resûlullah'ın (s.a.) şefkati o dereceye varmıştı ki, nerdeyse kendisini helâk edecekti. İşte, "onlar için üzülerek kendini helâk etme!" meâlindeki buyruğu, onun yükünü hafifletmek anlamındadır. Yine "ölçüsüzce eli açık da olma"[4] meâlindeki âyet de böyledir. Bu ilâhî beyan, cömertliği son sınıra vardırmayı yasaklıyor değildir, fakat cömertlik yaparken israf boyutuna varma, demek suretiyle onun yükünü hafifletmektedir. Çünkü cömertliği son sınıra vardırırsan, kendin için ve ailen için elinde bir şey kalmayacak, başkalarını kendine tercih etmiş olacaksın. İşte, **Allah'ın sana helâl kıldığını niçin kendine haram kılıyorsun?** meâlindeki ilâhî beyan da yasak anlamında değildir, eşleriyle güzel geçinmek konusundaki yükünü hafifletmek amacına yöneliktir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şimdi, buradaki haram kılmanın sebebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları, Hz. Hafsa'nın kendi ailesini ziyarete gittiği ve Resûlullah'ın (s.a.) da onun evinde bulunduğu bir sırada İbrahim'in annesi olan kıbtî Mâriye'nin eve geldiği ve orada Resûlullah (s.a.) ile ilişkide bulunduğu, ikisi birlikte yatarlarken Hafsa'nın (r.a.) da eve geldiği, onları yatakta görünce tekrar ailesine dönüp geceyi orada geçirdiğine ilişkin olayı gösterirler. Bu rivayetin sonunda Hafsa'nın Hz. Peygamber'e şöyle dediği kaydedilir: Bana bir saygı göstermek gereği duymadın ve benim hakkımı tanımadın. Resûlullah da ona, "bu olayı gizli tut, ben Mâriye'yi kendime haram ediyorum" karşılığını vermiştir[5]. İşte yukarıdaki âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Bazıları o günün Hz. Âişe'nin nöbet günü olduğunu, Hafsa'nın Resûlullah'ı ve câriyesi Mâriye'yi birlikte gördüğünü, Hz. Peygamber'in (s.a.) ona bu olayı gizli tutmasını emrettiğini, [S]fakat Hafsa'nın gidip Âişe'ye (r.a.) anlattığını, bunun üzerine Âişe'nin 250
kızdığını, Hz. Peygamber'in de câriyeyi kendisine haram kıldığını ve âyetin bunun üzerine geldiğini söyler[6]. İkrime şöyle der: Bu âyet, Ümmü Şüreyk adındaki bir kadın hakkında nâzil olmuştur; kadın kendisini Hz. Peygamber'e (s.a.) hibe etmiş[7], ama Resûlullah eşlerinin gönüllerini hoş tutmak için onu kabul etmemişti. Âyet de bunun üzerine gelmiştir[8]. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

3 Fâtır, 35/8.

4 el-İsrâ, 17/29.

5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 376; Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 199-200.

6 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 200.

7 Müellif Mâtürîdî, burada "Kendisini reygambere mehirsiz olarak bağışlayan mümin kadını sana helâl kıldık" meâlindeki âyete işaret etmektedir (el-Ahzâb, 33/50).

8 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IX, 344.

Bazıları da şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in kendine haram kıldığı şey bal idi; Resûlullah (s.a.) eşlerinden birinin yanında bal şerbeti içmişti. Sonra diğer eşlerinden biri, kumasına, "Hz. Peygamber senin yanına geldiğinde, ona 'sendeki bu meşe ağacı şırası kokusu nedir?' diye sor, dedi. O da Resûlullah'a bunu söyleyince, Resûl-i Ekrem balı kendine haram etmiş. Âyet bu münasebetle gelmiştir[9]. Şunu belirtmeliyiz ki bugün bizim, onun kendisine haram kıldığı şeyin sebebini bilme imkânımız yoktur. Hz. Peygamber'in (s.a.) kendine haram kıldığı şeyin ne olduğunu bilmeye de ihtiyaç yoktur. Fakat şunu biliyoruz ki burada cereyan eden olay kendisi ile zevcesi arasında vukû bulmuştur.

Bununla beraber Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir. Yani senin geçmiş ve gelecek, olmuş ve olacak bütün günahlarını bağışlayıcıdır. Ve Cenâb-ı Hak, kendisinin izni olmadan teşebbüs ettiğin yeminden dolayı seni cezalandırmayacak kadar **merhametlidir.** Yahut senin için ve tövbe edip bir daha benzeri bir şeyi yapmazlarsa iki eşin için de **Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.** Veya aile geçimi konusunda senin yükünü hafifletmesi ve kendine yüklediğin yükü sana yüklememesi itibariyle **Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.**

قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْ وَاللّٰهُ مَوْلٰيكُمْ وَهُوَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ ﴿٢﴾

251 [§]2. ***"Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşru kılmıştır. Allah sizin yardımcınızdır; O bilendir, hikmet sahibidir."***

Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşru kılmıştır. Bazı âlimler bu âyetin yeni bir hitap oluşturduğunu ve Resûlullah'tan (s.a.) başka kimselere yöneldiğini söyler. Çünkü Resûlullah'ın geçmiş ve gelecek bütün günahlarının affedildiğini, binaenaleyh onun günahının bağışlanması için kefârete gerek bulunmadığını söyler. Fakat biz şöyle deriz: Her ne kadar bu konum, Resûlullah (s.a.) için mevcut ise de hem kendisi hem de ümmet şeriat hükümlerine göre sorumlu durumdadır. Buna göre onun geçmiş ve gelecek hataları tövbe etmesi, kefâret vermesi ve benzeri yollarla bağışlanır. Bu durumda **Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşru kılmıştır** meâlindeki beyan Resûlullah'ı da, ümmetini de kapsar. Şunu da belirtmeliyiz ki Hz. Peygamber, kendisine helâl olduğuna inanmakla birlikte câriyeyi kendisine haram kılmak istemesi -yemin etmesi değil- yani ondan faydalanmaktan

---

9 Buhârî, "Talâk", 8, "Eymân", 25; Nesâî, "Talâk", 17, "Eymân", 20, "İşretü'n-nisâ", 4.

vazgeçmesi de caizdir. Cenâb-ı Hak da bunu yemin saymıştır. Buna göre de bir şeyi kendine haram kılmak yemine götürmektedir. Bu sebeple âlimlerimiz -Allah kendilerine rahmet eylesin- şöyle demiştir: Bir kimse karısına, yemin niyeti olmadan 'sen bana haramsın' dese, o yemin sayılır. Yani böylesi yemin konumunda edebî bir ifade kullanmıştır.

[**Yemin ve Kefâret**]

Genel olarak müslümanların kırâat ettikleri şekliyle: **Allah size (belli durumlarda) yeminlerinizi çözmeyi meşru kılmıştır** meâlindeki ilâhî beyan, bazı kırâatlerde "Allah size yeminlerinizin kefâretini vermeyi farz kılmıştır" şeklindedir[10]. Bu farz kılınışın açıklaması da şöyledir: Önceki ümmetlere yemini bozma izni verilmemiş, kefâret verilse bile yemin edilen şey helâl kılınmamıştı. Cenâb-ı Hakk'ın "Eline bir demet bitki sapı alıp onunla vur, yeminini bozma"[11] buyruğuna bakmaz mısın? Allah [Hz. Eyyûb'un] yeminini bozmasına izin vermedi, fakat vurmayı mübah kıldı. Sonra O, kefâret vererek yemini bozmayı bu ümmete helâl kıldı. Helâl kılmak, bazan kefârete, bazan da bozarak kendi kendine çözülmesine nispet edilmiştir.

[§] **Allah size meşru kılmıştır.** Yani size genişlik vermiştir ve yeminlerini- 252
zi bozmanızı helâl kılmıştır. Buna göre, "size yazdı" meâlindeki "ketebe leküm" (كَتَبَ لَكُمْ) veya "size farz kıldı" anlamına gelen "farada leküm" (فَرَضَ لَكُمْ) ifadelerinin kullanıldığı her yerde genişlik ve mübahlık vardır. Benzer cümlelerde "leküm" (لَكُمْ) yerine "aleyküm" (عَلَيْكُمْ) zamiri kullanıldığında ise farz ve gereklilik anlamı vardır. Cenâb-ı Hak bir âyette "aleyküm" zamirini kullanarak şöyle buyurmuştur: "Size oruç yazıldı"[12]. Başka bir âyette yine aynı zamiri kullanarak "birinize ölüm yaklaştığında vasiyette bulunmak, size yazıldı"[13] buyurmuştur. Farz ifade eden her yerde durum böyledir. Cenâb-ı Hak başka bir âyette de "leküm" zamirini kullanarak şöyle buyurdu: "Allah'ın sizin için (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin"[14]. Bu âyet, Allah sizin oraya girmenizi mübah kıldı, anlamına gelir.

Allah sizin yardımcınızdır. Yani kefâret ve diğer şeylerle sizi imtihan eden Allah sizin en yakın yardımcınızdır. Veya size yardım etmesi ve onları sizden defetmesi itibariyle en yakın yardımcınızdır. **O, bilendir, hikmet sahi-**

---

10 Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 43.
11 Sâd, 38/44.
12 el-Bakara, 2/183.
13 el-Bakara, 2/180.
14 el-Mâide, 5/21.

bidir. Yani Allah sizin için gerekli olanları bilendir veya amaçlarınızı bilendir, yahut gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyleri bilendir yahut da olanları ve olacak şeyleri bilendir. Allah'ın **hikmet sahibi** olması O'nun tedbir ve idaresinde hata yapmaması demektir. Yahut sizin yeminlerinizi bozmanızla ilgili hükmünde hikmet sahibidir. *En doğrusunu Allah bilir.* Sonra, "alîm" (العليم) lafzında, sürekli bir murakabe ve muhafaza ile insanın yaptığı bütün işlerde ve söylediği bütün sözlerde dikkatli ve uyanık olmaya davet anlamı da vardır. "Hakîm" (الحكيم) lafzında da Cenâb-ı Hakk'ın hükmüne teslimiyete çağrı anlamı vardır; çünkü Hakîm olan, herkes için ancak hikmetli ve faydalı olan şeye hükmeder. Buna inanan insanın, o hükümde hikmetin varlığını bilsin veya bilmesin, O'nun hükmüne teslim olması gerekir.

[Kadınlara Karşı Güzel Davranmanın Gerekliliği]

Bütün bunlardan sonra meselenin aslı şudur: Resûlullah'ın (s.a.) dokuz kadınla evlenmesi mübah kılınmış, fakat onlarla iyi geçinmesi ve gönüllerini hoş tutması kendisine emredilmişti. Bilindiği üzere kişinin dört kadını idare etmesi ve her biriyle güzel geçinmesi zor iştir. Öylesi eşlerinden her birinin gönlünü hoş tutamamaktan dolayı mâzur görülürken, dokuz kadınla imtihan edilen kişi bunu nasıl yapabilir? Şüphe yok ki kadınlar konusunda Resûlullah'ın mâruz kaldığı bu sıkıntı, başka insanlarınkinden çok daha zordu. Bununla birlikte ona, huyları ve arzuları farklı olan insanlara da en güzel bir şekilde dav-
253 ranması emredilmişti. [§]Ne var ki Cenâb-ı Hak onu, sözünü ettiğimiz şeyle imtihan ettiğinde, kendisine bu sıkıntıyı hafifletecek ve herkese güzel muamele etmesini kolaylaştıracak olan güzel ahlâk ve hoşnut edici bir tabiat da vermiştir. Ayrıca kadınların haklarını koruma ve hepsini memnun etme gücünü de vermişti; o kadar ki güzel davranması ve onları hoşnut etme gayreti, kendisinin azarlanmasına yol açacak bir seviyeye ulaşmıştı. Onun İslâm'da gösterdiği gayreti, kendisine "suratını astı, yüzünü çevirdi"[15] denilecek kadar sıkı bir takip noktasına varmış, buna mukabil onun ümmetine olan şefkati ve merhameti kendisine "onlar için üzülerek kendini helâk etme"[16] diye teselli edecek ve "sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin"[17] diye övülecek bir seviyeye varmıştı. Onun ahlâkının zirve noktası ahlâkının nefsî kuvvetlerini geçmişti, o kadar ki neredeyse bu uğurda kendini helâk edecek noktaya varmıştı. Sonra, dokuz kadının haklarını korumak ve onları hoşnut etmek konusundaki gayre-

---

15 Abese, 80/1.
16 Fâtır, 35/8.
17 el-Kalem, 68/4.

ti, onun peygamberliğine ve risâletine delil sayılacak hale gelmişti. Zira insanlar fazla yemek ve gıdalanmak sayesinde cinsel ilişki güçlerini artırırlar, sonra da fazla yiyecek ve lezzetli şeyler bulduklarında dört kadının hukukuna vefa göstermek konusunda gönülsüz davranırlar. Fakat Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem dünyada, yiyecek ve içecek ihtiyacında asgarî düzeyle yetinmeyi tercih edip zâhidâne yaşamış, bununla birlikte onların haklarını gözetmekte tam bir başarı göstermiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki o, zikrettiğimiz bu seviyeye birtakım sebepler ve çarelerle değil, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine verdiği güç ve kudretle ulaşmıştır.

Bir de şu var: Resûlullah'ın eşleri de, Hz. Peygamber'e vefalı davranmak, ona saygı göstermek ve hürmette bulunmakla imtihan edilmiştir. Onların bu imtihanı diğer kadınların kocalarına karşı göstermekle yükümlü tutulduğu imtihandan daha ağırdı. Çünkü kadın, kocasının tek eşi olduğunda bile, sesini onun sesinden yüksek tutmaktan nadiren kendini tutabilir, ya kocasının başka eşleri de varsa hali nice olur? Bir de onlar seslerini Resûlullah'ın (s.a.) sesinden daha yukarıya çıkarırlarsa, [§]Cenâb-ı Hakk'ın "seslerinizi peygamberin 254
sesinin üstüne çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider"[18] diye buyurduğu üzere, bu durum onların amellerinin boşa gitmesine yol açardı. Allah Teâlâ, onların gönüllerini ferahlatmadan ve bu külfeti taşımak için kalplerini genişletmeden onların böyle ağır bir yükle ve büyük bir sıkıntı ile imtihan edilmesi caiz olmazdı.

a) Şimdiye kadar anlattıklarımızdan sonra, bize yüklenen o imtihan zikrettiğimiz o iki imtihandan daha ağırdır. Çünkü biz, âyetin ihtiva ettiği şeyleri bilmek ve buna inanmakla imtihan edildik. O da "Ey peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine haram kılıyorsun?" buyruğudur. Burada imtihandan bize düşen husus, ilâhî emri, Resûlullah'a (s.a.) herhangi bir eksiklik getirmeyecek şekilde yorumlamamızdır, ancak o takdirde kınanmaktan kurtulmuş oluruz. Söz konusu âyetin, az önce söylediğimiz gibi Resûlullah'ın yükünü hafifletmek anlamına alınması mümkündür. O takdirde âyet, zâhirde yasaklama konumunda görünse de o anlamda değil, yükünü hafifletme mânasında bir emir olduğu anlaşılır. Şayet olay Mâriye ile ilgili ise, âyetin Mâriye'nin konumuna yönelik bir sitem veya bir uyarı özelliği taşıyabilir. Çünkü Resûlullah'a (s.a.) Mâriye'yi elinde tutmasına izin verilmekle birlikte evlendirilip koca zevkini tatmasına davet edilmeyince, kendisi, şehvetini teskin etmek için Resûlullah'a başvurabilirdi. Şu da var ki Resûlullah'ın (s.a.) onu

---

[18] el-Hucurât, 49/2.

kendine haram kılması, kadının hakkını ortadan kaldırmaz. Çünkü câriyenin aynı kişiye ait eşler arasında cinsel ilişki programında herhangi bir payı yoktur ki Resûlullah'a bundan dolayı bir sitem gelmiş olsun. Ancak Mâriye'nin, Hz. Peygamber'e yönelik bir arzusu söz konusu ise, haram kılmakla onun arzusunu kesmektedir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak **Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine haram kılıyorsun?** diye buyurmuştur[19]. Yani Allah Teâlâ, cinsel ihtiyacını karşılamayı sana helâl kıldığı halde, o ihtiyacını karşılamaktan
255 niye kendini engelliyorsun? [§]Bu durumda âyetteki sitem iki şeyin en hayırlı olanını yapmaya çağrı anlamındadır. O iki şeyin en hayırlısı da, fıtrî ve tabiî arzunun önünü kesmek değil, bunları meşru şekilde karşılamaktır; her ne kadar bunu karşılamak câriye için bir hak değilse de. *En doğrusunu Allah bilir.*

b) Bizim için ikinci imtihan konusu, annelerimize nispet etmekten gönlümüzün hoşlanmadığı bir şeyi Resûlullah'ın (s.a.) zevcelerine de nispet etmemektir. Çünkü bizim üzerimizde onların annelik hakları vardır. Şayet onların yaptıklarıyla kusur işlemediklerine dair bir izah yolu bulabilirsek bunu yaparız. Bulamazsak onlara gerekli olan saygı ve tâzimi terketmekten ve kendilerini karşı kusur işlemekten korkarak susarız. "Bunu işittiğiniz zaman mümin erkek ve mümin kadınların birbiri hakkında hüsnüzan beslemeleri gerekmez miydi?"[20] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Buna göre her mümin, Resûlullah'ın (s.a.) zevcelerine karşı ancak hüsnüzan beslemek, onların yaptıkları şeyler için hayır düşünmek ve onlara saygı ve tâzim nazarıyla bakmak zorundadır. Cenâb-ı Hak yine, "Fesübhânallâh! Bu apaçık bir iftiradır' deseydiniz ya!"[21] buyurmaktadır. Bu, onların bizim üzerimizdeki hakları olduğuna göre, onların hataları için şöyledir, böyledir diye konuşmamız gerekmez. Onların hatalarının bizim aklımıza gelenin dışında olduğu zannedilir endişesiyle de şöyledir, böyledir diye konuşmamız gerekmez. Zira bu durumda onlar hakkında sözlerimizi büyütmüş olur ve bundan dolayı büyük bir azaba mâruz kalırız. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetinde ifade buyurduğu gibi: "Eğer dünyada ve âhirette Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı, içine daldığınız bu günah yüzünden size büyük bir azap gelecekti"[22].

19 et-Tahrîm, 66/1.
20 en-Nûr, 24/12.
21 "O kulağınıza geldiğinde, 'bunu konuşmak bize yakışmaz, fesübhânallâh, bu apaçık bir iftiradır' deseydiniz ya!" (en-Nûr, 24/16).
22 en-Nûr, 24/14.

"Bu, büyük bir iftiradır"[23] beyanı hakkında şöyle konuşanlar olabilir: Resûlullah'ın (s.a.) eşleri mâsum olmadıkları ve onların itham edildikleri o şeyi yapmış olmaları mümkün olduğu halde, bu nasıl büyük bir iftira olur?

Bunun cevabı şöyledir: Onun eşleri, gizli veya açık bir hataya düştükleri takdirde Cenâb-ı Hak bunu hemen peygamberine (s.a.) haber verecek bir konumda bulunuyorlardı. Onlardan biri Resûlullah'ın (s.a.) bir sırrını başka birine ifşa ettiğinde, Allah Teâlâ'nın bunu hemen peygamberine (s.a.) haber verdiğini görmez misin? Resûl-i Ekrem'in eşleri bu kadarcık bir kusuru bile gizleyemediklerine göre, [§]vukû bulacak olsa zina gibi bir fiili nasıl gizleye- 256
bilirlerdi? Şayet onların itham edildiği zina fiili vukû bulmuş olsaydı, Cenâb-ı Hak, insanların diline düşmeden önce bunu resûlüne mutlaka bildirirdi. Böyle bir şey bildirilmediğine göre bu durum, onların itham edildikleri o söylentiden uzak oldukları ve aynı zamanda o ithamı yapan kişinin yalan söyleyip iftirada bulunduğu anlamına gelir.

Bu âyet, Resûlullah'ın (s.a.), Allah'tan izin almadan içtihatla amel etmesinin caiz olduğunu göstermektedir; çünkü önceden izin almış olsaydı âyetteki sitem ifadesinin olmaması gerekirdi. Sonra, daha önce söylediğimiz gibi onun içtihatla iş görmekten çekinmesine yol açan küçük bir kusur (zelle) yapmış olmasından dolayı değil, aile hayatında kendine fazla bir iş yüklemiş olması sebebiyle siteme mâruz kalmıştır.

Sonra, bu meselede aslolan şudur: Erkeğin eşleri için yapmış olduğu gün ayırma programında, câriyelerin herhangi bir hakkı yoktur; hür kadınlar için yapılan gün taksiminin onlar için de yapılması ve bunun kendileri için yerine getirilmesi gereken bir hak olması söz konusu değildir. Câriyeyi elinde tutmasına ve onu evlendirmemesine de izin verilmiştir. Hz. Peygamber'in, câriyesini evlendirmemekle birlikte kendisinin, onun cinsel arzusunu yerine getirmemesi caiz değildir. Bir de şu var: Resûlullah câriyesinin cinsel arzusunu, diğer hanımlarına ayırdığı günlerde pekâlâ yerine getirebilir. Sonra da bazı hanımlarına bu işi bildirmiştir; tâ ki onlar bu işi bildikten sonra da bilmeden önce de takınacakları tavır aynıdır. Ayrıca Resûlullah'ın eşleri şunu da bilmelidir ki Hz. Peygamber'e ileri derecede saygı göstermek, hissedecekleri kıskançlık sebebiyle kendilerini Resûlullah'ı asık suratla karşılama ve ona yan gözle bakma gibi kötü bir davranışa sevketmemelidir. Çünkü Hz. Peygamber'in, sözü edilen câriyeye gidişi hanımlarına karşı herhangi bir haksızlık meydana getirmiyordu. Zaten Resûlullah (s.a.) aynı gece içinde bütün hanımlarıyla buluşma gü-

---

23 en-Nûr, 24/16.

cüne sahipti. Cenâb-ı Hakk'ın ona, eşlerinin bilmediği bir şekilde câriyesinin şehvetini teskin etmesini ve onunla birlikte olmasını ikram etmiş olması da mümkündür.

257 [§]Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemin bal yemekten vazgeçmesi konusunda söylenenlere gelince, bu da ihtimallerden biridir, fakat Mâriye ile birlikte olmaktan vazgeçmesi daha galip bir ihtimaldir. Çünkü Resûlullah bal yemeyi arzu ettiği için eşlerinin hoşlanmamak konumuna düşmeleri ihtimali yoktur. Dolayısıyla burada câriyesinden faydalanmasının eşlerini rahatsız etmiş olması ve bundan dolayı âyette geçen "sizin kalpleriniz eğrildi"[24] ifadesini hak edecek konuma düşmüş olmaları muhtemeldir.

وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِه۪ حَد۪يثًاۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِه۪ وَاَظْهَرَهُ
اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِه۪ قَالَتْ
مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَاۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَل۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿٣﴾

3. "Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti. Eşi bunu başkalarına aktarıp Allah da durumu peygambere açıklayınca peygamber bunun bir kısmını anlattı, bir kısmından vazgeçti. Eşine konuyu anlatınca o, 'Bunu sana kim haber verdi?' diye sordu. 'Her şeyi bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana bildirdi' diye cevap verdi."

Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti. Eşi bunu başkalarına aktarmıştı. Buradaki **eşi o sözü başkalarına aktarmıştı** meâlindeki beyan, Hz. Peygamber'in (s.a.) ona gizlice söylediği sözü saklamasını istediğini göstermektedir. Eşine sır olarak verdiği o sözün ne olduğunu bilmek bizim için gerekli değildir. Bu âyet aynı zamanda eşinin o sırrı arkadaşına ifşa ettiğini, Resûlullah'ın (s.a.), ancak Cenâb-ı Hakk'ın kendisine bildirmesiyle öğrendiğine de işaret etmektedir. **Allah bu durumu peygambere açıklayınca** meâlindeki cümle bunu göstermektedir.

Peygamber bunun bir kısmını anlattı, bir kısmından vazgeçti, meâlindeki beyanda yer alan "arrafe" (عَرَّفَ) kelimesi, şeddeli olarak da şeddesiz olarak da okunmuştur[25]. "Arrafe" diye şeddeli okuyanlara göre âyetin

---

[24] et-Tahrîm, 66/4.

[25] İbn Mihrân, *el-Mebsût fî kırââti'l-aşr*, 440; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî kırââti'l-aşr*, II, 290.

mânası şöyle olur: Resûlullah (s.a.), eşine sır olarak verdiği ve onun ifşa ettiği o sözün bir kısmını kendisine bildirmiş, bir kısmını bildirmemişti. Çünkü onun maksadı, eşinin ifşa etmiş olduğu o sırrı haber vermek değil, sadece sırrını açıkladığına, arkadaşına ifşa ettiğine dikkat çekmekti. Bunu da böyle bir şeyi bir daha yapmaması için kendisini uyarmak kabilinden yapmıştı. Olayın bir kısmını bilen, tamamından da haberdardır, demektir; bu durumda olayın tamamını açıklamaya ihtiyaç yoktu. Bazı rivayetlerde Resûlullah'ın (s.a.) eşine; "Sana tenbih etmemiş miydim?" dediği ve sustuğu nakledilir. Bu olay Hz. Peygamber'in risâletine delil oluştur. [§]Bu âyet onları, Resûlullah'a (s.a.) 258
açıklamaktan utandıkları böyle şeyleri gizlice yapmaktan da engellemektedir, çünkü onlar böyle yaparlarsa mutlaka Allah onu peygamberine haber verecek ve o da, gizlice yaptıklarından haberdar olacaktır.

Kelimeyi "arafe" (عَرَفَ) diye şeddesiz okuyana göre ise ceza ve karşılık anlamına gelir. Yani bir kısmını bilmesi, sırrın ifşa edildiğini gösteren diğer kısmını bildiğini de göstermeye yeter, diğer kısmını da söylemesine gerek yoktur, demektir. Bir adam diğerine, "o benim hakkımı bildi, ben de onun hakkını bildim" veya "sen benim hakkımı bildin" demesi senin hakkını bileceğim, yani hakkını vereceğim anlamına gelir.

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.) Hafsa'yı bir talâkla boşamıştı. Bunun üzerine Cibrîl geldi ve ona; "Eşine dön! Çünkü o çok oruç tutan, çok ibadet eden biridir ve o senin cennette de eşindir" demişti[26]. Yaptığı bazı hatalar sebebiyle Hz. Peygamber'in (s.a.) onu boşamış, olması mümkündür.

Bazı âlimler bu iki kırâatten birini diğerine tercih eder ve öbüründen yüz çevirir. Bu, doğru olmayan bir şeydir; çünkü karşılık ve tarif anlamlarının her ikisi de mevcuttur, Cenâb-ı Hak, bu iki şeyi de tek bir âyetin içinde toplamış, fakat gramer kuralı yoluyla aralarını ayırmıştır. Bu durumda kimse bu iki kırâatten birini diğerine tercih etmemelidir. Bu, Hz. Mûsâ (s.a.) kıssasında zikredilen "Çok iyi biliyorsun ki bunları ancak göklerin ve yerin Rabb'i indirdi"[27] meâlindeki âyete benzemektedir. Bu sözü, Hz. Mûsâ (s.a.) Firavun'a söylemektedir. Bunu Hz. Mûsâ (s.a.) da, Firavun da biliyordu. Burada iki husus bir araya getirilmişti. Cenâb-ı Hak bu âyette iki şeyi birleştirmiş oluyordu. Dolayısıyla bir insanın iki vecihten birini okuyup diğerinden vazgeçmesi helâl değildir.

---

26 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir*, III, 377; Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 168; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, III, 189.

27 el-İsrâ, 17/102.

"Rabb'imiz! Konak yerlerimizin arasını uzaklaştır"[28] meâlindeki âyet de böyledir. رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا şeklinde kırâat edilen bu âyet, "Rabb'imiz konak yerlerimizin arasını uzaklaştırdı" anlamına gelecek tarzda "Rabbenâ bâ'ade beyne esfârinâ" (رَبَّنَا بَاعَدَ بَيْنَ أَسْفَارِنَا) şeklinde de okunmuştur[29]. "Bâid beyne esfârine" (بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا) diye okuyan, âyeti dua mânasına, "bâ'ade" (بَاعَدَ) diye okuyan da
259 haber verme mânasına hamletmiş olur. [§]Böylece âyette dua anlamı ile haber verme mânası birleşmiş olmaktadır. Bunlardan birini diğerine tercih etmeye kimsenin hakkı yoktur. Bunun gibi "arrafe ba'dahu" (عَرَّفَ بَعْضَهُ) âyetinde, "arafe ba'dahu" (عَرَفَ بَعْضَهُ) mânasının da var olduğuna hükmolunur. *En doğrusunu Allah bilir.*

Bu âyette geçen "Alîm ve Habîr" (العليم الخبير) lafızlarını daha önce açıklamıştık. Bu iki kelimede kişiyi murakabeye ve uyanık olmaya davet etme özelliği bulunmaktadır.

اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَاِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْر۪يلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِن۪ينَۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ ظَه۪يرٌ ﴿٤﴾

*4. "**İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz*** (çok iyi olur), ***çünkü kalpleriniz eğrilmişti. Ama peygambere karşı bir dayanışma içine girecek olursanız bilin ki herkesten önce Allah onun dostu ve koruyucusudur, sonra da Cibrîl ve iyi müminler. Melekler de bunların ardından onun yardımcısıdır."***

İkiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (çok iyi olur), çünkü kalpleriniz eğrilmişti. Bu ifade, ifşa edilen sözün Hz. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem iki eşi arasında meydana geldiğini gösterir. Resûlullah onlardan birine bir sır vermiş ve onu başkasına söylemesini yasaklamıştı, ama o hemen ifşa etmişti. Ancak biz bu sözün ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak biz onu bilmesek de, **eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz,** meâlindeki cümleye bakınca, bu onların azarlanmayı ve tövbeye davet edilmeyi gerektiren bir şey yaptıklarını gösterir. Sonra biz, "Ey peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayasızlık yaparsa,

---

28 Sebe', 34/19.

29 On imamdan Yâkup bu şekilde okumuştur (bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*, II, 456).

onun cezası ikiye katlanır"[30] meâlindeki âyetle, Cenâb-ı Hakk'ın, onların cezasını başkalarının cezasının iki katına çıkardığını anlıyoruz. Bu da, benzeri hataların pekâlâ affedileceği, bu hata için zevcelerinin tövbe etmelerinin gerektiğini gösterir. Şimdi, **eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz** meâlindeki cümlede şart edatı olan "in" (إِنْ) kelimesinin hazfedilmesi gereken zâit bir edat olması mümkündür. Bu durumda âyetin mânası şöyle olur: "İkiniz de Allah'a tövbe edin, çünkü ikinizin de kalbi eğrilmiştir". Âyetin burasında durulur, sonra **eğer peygambere karşı bir dayanışma içine girecek olursanız,** diye yeniden başlanır. Söz konusu şart edatının zâit olmaması da mümkündür, bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: Allah'a tövbe ederseniz çok iyi olur. Yoksa bilin ki herkesten önce onun dostu ve koruyucusu Allah, Cibrîl ve iyi müminlerdir. Bu durumda şartın cevap cümlesi gizlenmiş olur. Sözü edilen iki eşin yaptıklarının cezası, Hz. Peygamber'in onları boşamasıdır. Sanki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz çok iyi olur, aksi takdirde Resûlullah sizi boşayacak. Bu durumda boşanmanın kendilerine çok ağır gelecek derecede, Resûlullah'ın (s.a.) onlara sevdirildiği ve bu boşamanın, onların yaptıklarının cezası olduğu anlaşılır. *En doğrusunu Allah bilir.* **İkinizin de kalbi eğrildi** meâlindeki cümle, kalpleriniz, Resûlullah'ın üzerinizdeki hakkından saptı demektir; Resûlullah'ın hakkı büyük bir haktır, bu konuda en küçük hata bile azarlanmayı gerektirir.

[§]**Peygamber'e karşı bir dayanışma içine girecek olursanız.** Bu ilâhî 260
beyan, zâhirde bir azarlamadır. **İkiniz Allah'a tövbe ederseniz** meâlindeki cümlede olduğu gibi, burada da o iki kadını muhatap alarak **ona karşı ikiniz bir dayanışma içine girecek olursanız,** anlamına gelecek şekilde "ve in tezâhertümâ aleyhi" (وَإِنْ تَظَاهَرْتُمَا عَلَيْهِ) denilmesi gerekirdi. Şöyle de denmiştir: **İkiniz Allah'a tevbe ederseniz** beyanı, lafız olarak her ne kadar muhatap şeklinde ise de azarlamayı kastederek "ikisi tövbe eder ve dönerlerse" şeklinde de anlaşılabilir. Ama doğru olan, "ve in tezâherâ" (وَإِنْ تَظَاهَرَا) lafzının muhatap sîgasıyla "ve in tetezâherâ" (وَإِنْ تَتَظَاهَرَا) mânasına gelmesidir. *En doğrusunu Allah bilir.* **Onun dostu ve koruyucusu Allah'tır,** meâlindeki cümlede durulup, Allah'tan başkasının onun dostu ve yardımcısı olduğu vehmine yol açmaması için, **Cibrîl, iyi müminler ve bunların ardından melekler onun yardımcısıdır,** diye anlaşılması gerekir. Zira korkutmakta bu daha belîğ bir üsluptur. Aslında bunlardan sadece bir tanesi bile Resûlullah'ın (s.a.) zevcelerini korkutmaya yeterdi. Hz. Peygamber'e muhalefet ettikleri takdirde, onların cezalandı-

---

30 el-Ahzâb, 33/30.

rılması konusunda "onun cezası ikiye katlanır"[31] meâlindeki âyet de kâfi idi. Mükellefi eğitmek için yapılan mübalağada asıl olan, eğitilen kişinin sınırları korumasına yardımcı olmasıdır. Cezanın uygulanması konusunda da nefsin eğitilmesinde kişiye yardımcı olması esastır, böylece nefsinin kendisini çağırdığı şeylerden kendini koruması mümkün olur.

İyi müminler. Buradaki iyi müminlerden maksadın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğu söylenmiştir. Rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) Hafsa'yı boşayınca, Hz. Ömer (r.a.) kızı Hafsa'nın yanına gitmiş ve ona, "eğer Cenâb-ı Hak Ömer'in ailesinde bir hayır görseydi, Resûlullah (s.a.) seni boşamazdı" demişti. Ardından Cibrîl Resûlullah'a gelerek eşi Hafsa'ya dönüş yapmasını karısına emretmiş, onun çok oruç tutan, çok ibadet eden bir kadın olduğunu hatırlatmıştı[32]. Muhtemeldir ki Hafsa (r.a.), kendi nöbet günü dışındaki zamanlarda gündüzleri oruçla, geceyi de ibadetle geçiriyordu ve Resûlullah (s.a.)
261 bundan haberdar olmuyordu, Cibrîl gelip bunu kendisine bildirmişti. [§]Ebû Ümâme'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: "İyi müminler Ebû Bekir (r.a.) ile Ömer'dir"[33]. Şöyle de denilmiştir: İyi müminler, nebîler ve resûllerdir. Hasan[-ı Basrî]'nin şöyle söylediği rivayet edilmiştir: İyi müminler, içinde nifak gizlemeyen ve görünürde de fısk işlemeyendir. Sonra bütün müminleri bu kategoriye katmayıp bazı kişileri iyi müminler diye tahsis etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir ya*, bütün müminleri bu kategoriye soksaydı, Hz. Peygamber'e (s.a.) karşı birbirlerine arka çıkan iki eşini de dâhil etmesi gerekirdi, çünkü kalbin eğrilmesi insanı müminler kategorisinin dışına çıkarmaz. Hasan-ı Basrî'nin bu sözü de din konusunda destek makamında zikretti. Buna göre iyi müminler din konusunda yardım ve destek veren insanlardır.

عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ اَنْ يُبْدِلَهُٓ اَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ
مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَٓائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٓائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَاَبْكَارًا ﴿٥﴾

5. "Eğer sizi boşayacak olursa Rabb'i ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan, Allah'a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden, kulluk eden, dünyada yolcu gibi yaşayan, dul ve bâkire eşler verebilir."

---

[31] el-Ahzâb, 33/30.

[32] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir*, III, 377; Taberî, *Tefsir*, XXVIII, 168; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 41.

[33] Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VIII, 224.

Eğer sizi boşayacak olursa Rabb'i ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan eşler verebilir. Mûtezile, Allah onları daha iyisi ile değiştiremez, der. Çünkü onlara göre Allah, bir insana hayır getirmeye kādir değildir, dolayısıyla eşini de değiştiremez. Yine onların iddiasına göre Allah, bir erkeğin eşini başka birine eş yapmaya muktedir değildir. Bu konudaki irade ve seçim sadece evlenecek olan erkeğe ve kadına aittir, bu fiil onların fonksiyonudur. Bize göre ise Allah Teâlâ, dilediği kişi için dilediği bir konuda hayır yaratmaya kādirdir. Kadınlardan birini dilediği bir erkeğe eş yapmaya da muktedirdir. Bu âyet de bizim söylediklerimizin doğruluğuna tanıklık etmekte, Mûtezile'nin sözlerini de reddetmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak "yubdilehu" (يُبْدِلَهُ) lafzı ile değiştirmeyi kendi zatına nispet etmiştir. Onların iddiasına göre ise Allah, vâdettiğini yerine getirmeye de muktedir değildir.

Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet-i kerîme, Resûlullah için, boşamanın ve bir kadının yerine başka bir kadın almanın mübah olduğunu göstermektedir. "Bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz, kadınları başka eşlerle değiştirmen helâl olmaz"[34] meâlindeki âyette ise, birinin yerine başka bir kadın almak yasaklanmaktadır. [§]"Başka kadınlarla evlenmen helâl olmaz" 262
meâlindeki âyetin daha önce, **Eğer sizi boşayacak olursa** meâlindeki buyruğun ise daha sonra gelmiş olması mümkündür. Bu durumda önce gelen âyet, bu âyetle neshedilmiş olur. Bunun doğruluğunu gösteren hususlardan biri, Hz. Âişe'den (r.a.) rivayet edilen şu sözdür: Kadınlar kendisine helâl kılınmadan Resûlullah (s.a.) bu dünyadan ayrılmamıştır[35]. Bu rivayet de başka bir kadınla evlenmesini yasaklayan âyetin önce, mübah kılan âyetin ise sonra nâzil olduğunu gösterir. Bu durumda âyetler arasındaki çelişkiyi kaldırmak için iki âyet arasında neshin varlığına hükmedilir. Âyetteki talâk lafzı ile eşini değiştirmeyi kastettiğini düşünecek olursak, bunu yasaklamasının sebebinin, güzelliği hoşuna giden biriyle değiştirmekle alakalı olması mümkündür. Nitekim "güzellikleri hoşuna gitse bile"[36] diye buyurulmaktadır. Eğer buradaki talâktan amaç değiştirmek idiyse, bu kendisine yasaklanmıştır. Ama talâkla değiştirmeyi değil, kendisine karşı kurulan bir ittifakı cezalandırmayı kastetmişse, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın boşanmış kadınlardan daha hayırlı olanla değiştirmesi mübah olur. Dolayısıyla Allah **eğer sizi boşayacak olursa, Rabb'i ona... verebilir** meâlindeki cümlede geçen boşama ile talâkı değil, değiştirmeyi kastetmektedir. Böylece iki âyet arasındaki çelişki ortadan kalkmış olur. Rivayet edildiğine

---

34 el-Ahzâb, 33/52.

35 Taberî, *Tefsîr*, XXII, 40.

36 el-Ahzâb, 33/52.

göre Übey b. Kâb, Resûlullah'a (s.a.) bir kadını başka bir kadınla değiştirmesi helâl kılındı mı? diye sorulmuş, o da, evet, demiş. Bunun üzerine kendisine "Bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz, onları başka eşlerle değiştirmen de helâl olmaz"[37] meâlindeki âyet sorulmuş, o da bu, belirlenenlerin dışında kalanlara mahsustur, cevabını vermiş. O tıpkı "amca kızlarını, hala kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını, kendini peygambere mehirsiz olarak bağışlar da peygamber de onunla evlenmek isterse böyle bir kadını -ki sonuncusu diğer müminlere değil, zatına mahsustur- sana helâl kıldık"[38] meâlindeki âyette yer aldığı gibidir. Burada Cenâb-ı Hak, amcanın ve dayının kızlarını, ayrıca yabancı kadınları zikretmiş, haram kılınan diğer kadınlardan sakınması gerektiğini belirtmiştir. Burada, akrabalarından mahrem olanlarla evlenmesinin Resûlullah'a yasaklandığı açıklanmaktadır. Aynı şey başka insanlara da yasaklanmıştı. Çünkü burada bir şüphe söz konusudur, dört kadından fazla almak helâl olunca, acaba yakın akrabadan mahrem olan biriyle evlenmek de helâl miydi? Âyet bu şüpheyi yok etmektedir[39].

263 [§]**Sizden daha iyi olan.** Bu beyana gelince, bununla kendi şahıslarında daha iyi değil, Resûlullah'a (s.a.) karşı onlardan daha iyi olacak kadınlar kastedilmiş olmalıdır. Çünkü âyetin sonunda **Allah'a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden** kadınlardan söz edilmektedir. Hz. Peygamber'in zevceleri de **Allah'a teslimiyet gösteren, yürekten inanan, içtenlikle itaat eden, tövbe eden** kadınlardı. Cibrîl'in Resûlullah'a söylediği "Hafsa'ya dön, çünkü o çok oruç tutan ve çok ibadet eden bir kadındır" sözüne bakmaz mısın?[40] Bu âyetin sonundaki Cenâb-ı Hakk'ın **dul ve bâkire eşler** meâlindeki beyanı da bunu desteklemektedir. Bu iki sıfat onun eşlerinde de mevcuttu. Bu durumda âyetin anlamı bizim söylediğimiz gibi olmalıdır. Diğer kadınların güzelliği, asâleti ve diğer hususlar açısından şahsen bunlardan daha iyi olmaları da mümkündür. Ya da Resûlullah'a (s.a.) muhalefetten kaçınmaları ve ona karşı birbirleriyle yardımlaşma yoluna gitmemeleri açısından daha iyi olabilirler. Bu durumda bunlar, Resûlullah'a muhalefet ettikleri ve ona karşı birbirleriyle yardımlaştıkları takdirde, onlardan daha aşağı bir konuma düşerler. Ama muhalefetten vazgeçerler ve daha önce yaptıklarından da tövbe ederlerse, onlar da diğer kadınlarla eşit duruma gelirler.

---

37 el-Ahzâb, 33/52.

38 el-Ahzâb, 33/50.

39 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, I, 152.

40 Taberî, *Tefsîr*, XXVIII, 168; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, VIII, 189.

[İman ve İslâm'ın Mânası]

Müslüman kadınlar ve mümin kadınlar. "İslâm" ile "iman"ın aynı mânaya geldiğinden hareketle, neticede her müslümanın mümin olduğunu daha önce söylemiştik. Çünkü İslâm, kişinin, bütün varlığı Allah Teâlâ'ya ait kılması, başka hiçbir kimseyi O'na ortak kılmamasıdır. İman ise tasdik etmektir; yani Cenâb-ı Hakk'ın her şeyin Rabb'i olduğunu tasdik etmektir. Sen, Cenâb-ı Hakk'ın her şeyin Rabb'i olduğunu tasdik ettiğinde bütün varlığın sadece Allah'a ait olduğunu da teslim etmiş olur, yahut her şeyin kendi özüyle Cenâb-ı Hakk'ın rablığına şahit olduğunu benimsemiş olursun. Buna göre iman ve İslâm lafızlarının her biri, diğerinin ihtiva ettiği anlamı da içermiş bulunur. Bu iki lafızdan biri diğerinden ayrı zikredildiğinde, bununla diğer lafzın da zikredilmiş olduğu kabul edilir. İkisi birlikte zikredildiğinde ise biri bir anlama, diğeri de başka bir mânaya yorumlanır. Bu, daha önce takvâ konusunda söylediğimize benzemektedir; takvâ tek başına zikredildiğinde iyilik-güzellik mânasına geliyordu; çünkü takvâ helâk edici şeylerden sakınmaktı. Helâk edici şeylerden sakınmak da iyilikleri kazanmakla mümkün olur. [§]Takvâ keli- 264
mesi ihsanla birlikte zikredilirse küfürden sakınmak, ihsan ise hayırlı fiiller yapmak anlamına alınır. Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Komşusu kötülüğünden emin olmayan kişi mümin değildir"[41]. Başka bir hadiste de şöyle buyurmuştur: "Müslüman, elinden ve dilinden diğer müslümanların selâmette kaldığı kişidir"[42]. Bu örneklerde iman kelimesi ile İslâm kelimesi farklı muhtevalarla anlatılmış gibi görünse de neticede her ikisi aynı şeydir; çünkü insanlar komşularının kötülüğünden emin olduklarında onun elinden ve dilinden de selâmette kalırlar.

İçtenlikle itaat eden ifadesinin itaatkâr kadınlar anlamıda olduğunu, ayrıca gecelerini namazla ihya eden kadınlar mânasına geldiği de belirtilmiştir. Bu ikinci anlam daha uygun gözükmektedir, çünkü bundan sonra "sâihât" (سائحات) kelimesi kullanılmaktadır, bu lafız da oruç tutan kadınlar anlamına gelir. Bir cümlede gündüzleri oruç tutan kadınların zikredilmesi, "kānitât" (قانتات) kelimesinin de gece ibadet eden kadınlar mânasına tevil edilmesine uygun düşmektedir; böylece gece ve gündüzün ibadetle ihyâsı gerçekleşmiş olmaktadır. Cibrîl aleyhisselâmın Hafsa'yı (r.a.) nitelerken kullandığı "savvâmetun kavvâmetun" (صَوَّامَةٌ قَوَّامَةٌ) yani "gündüzleri çok oruç tutan, geceleri çok namaz kılan" anlamındaki kelimeleri de bunu desteklemektedir. Resûlullah'a (s.a.)

---

41 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 288; Buhârî, "Edeb", 29.

42 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 379; Nesâî, "İman", 8.

amellerin en faziletlisinin hangisi olduğu sorulduğunda şu cevabı verdiği rivayet edilmiştir: "Kunûtu uzun olan"[43], bundan maksat gece namazlarıdır.

Âyetteki "tâibât" (تَائِبَاتٍ) kelimesi, günah işlemekte ısrar etmeyen, bilâkis bir hata işlediklerinde hemen tövbe ve yalvarışla Allah'a sığınan kadınlar demektir.

"Âbidât" (عَابِدَاتٍ) kelimesi için Ebû Bekir el-Esam şöyle demiştir: Nafile ibadetleri yerine getirmeyen kimseye âbid denilmez. Buna göre o kadınlar hem farzları edâ ediyor, hem de nâfile ibadetlerde bulunuyorlar demektir. İbn Abbâs'ın şöyle dediği nakledilir: Kur'ân'da zikredilen bütün ibadet kelimeleri tevhit anlamına gelir[44]. Bu durumda "âbidât" kelimesi, muvahhit kadınlar de-
265 mek olur. Muvahhit [§]varlıkları yaratanın tek olduğunu, eşi ortağı bulunmadığını tasdik eden kişi demektir. Buna göre 'âbid'in muvahhit anlamına gelmesi mümkündür; çünkü o sadece Cenâb-ı Hak için amel etmekte ve ibadetinde O'na hiç kimseyi ortak kılmamaktadır. Dolayısıyla burada fiilî bir tevhit anlamı vardır. Bu durumda biri sözle, diğeri de fiil ve davranışla olmak üzere iki tür tevhidin varlığı ortaya çıkmaktadır. Âbidin, farzları edâ eden kişi anlamına geldiği de söylenmiştir.

Âyette yer alan "sâihât" (سَائِحَاتٍ) kelimesi, yeryüzünde azıksız dolaşan insan demektir. Kendisini yemekten tuttuğu için oruç tutan kişiye "sâih" denmiştir. Dolayısıyla "sâihât", oruç tutan kadınlar anlamına gelir.

Allah Teâlâ "Seyyibât-ebkâr" (ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا), yani **dul ve bâkire kadınlar** ifadesi ile dul ve bâkire kadınlar yaratacağını kastetmemiştir. Bu ilâhî beyanın anlamı, onların yerine bu nitelikteki kadınları eş olarak vereceğini buyurmuştur. Cenâb-ı Hak burada, dul ve bâkire lafızları birlikte kullanmıştır; çünkü dul kadınlar daha az arzu edilir ve insan tabiati onlardan uzak durur. Bu yüzden Resûlullah'a (s.a.) verdiği lütfun beyanı sırasında iki kelimeyi bir arada zikretmiştir. Bununla da insanların sadece bâkire kızları aramamalarını, onlarla evlendikleri gibi dullarla da evlenmelerini kastetmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا قُٓوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْل۪يكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٦﴾

[43] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 302, 314; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 164-165.
[44] Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, I, 353; Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII, 193.

6. "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır."

Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun! Bu âyetin, nefislerinizin sizi davet ettiği şeylerden kendinizi koruyun, anlamına gelmesi muhtemeldir; çünkü nefis onlara kötülüğü emreder ve onu işlemeye çağırır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da vardır, onlardan sakının!"[45] Âyette geçen **kendinizi koruyun** meâlindeki ifadenin, uyduğunuz takdirde sizi cehenneme sokacak yoldan nefsinizi koruyun, anlamına gelmesi mümkündür. [§]Keza ailenizi de o yoldan koruyun. Bu koruma ise iyi amelle olur; çünkü 266
amel, sahibini cennete götüren amel ve cehenneme götüren amel olmak üzere iki kısımdır. Buna göre koruma işi amellere yöneliktir, ilk anlama göre ise nefse yöneliktir. **Kendinizi koruyun** meâlindeki beyanın hüsrana ve helâke uğramaktan kurtuluş sebeplerine sarılarak kendinizi kurtarın anlamına gelmesi de mümkündür. **Ailenizi koruyun** beyanı da, kendilerini cehennemden kurtaracak olan yolları öğreterek onları koruyun, demek olur. Mücâhid şöyle demiştir: Siz kendinizi, aileniz de kendisini cehennemden koruyun. Cenâb-ı Hak, bize bu korunmanın yolunu da öğretmiştir: "Ey Rabb'imiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru!"[46] Kendi kuvvetimiz ve çarelerimizle maksadımıza ulaşamayacağımızı bildiği için, Allah Teâlâ, lütfu ve keremiyle bizi cehennemden koruması için yalvararak ve katındaki cezadan korkarak O'na sığınmaya bizi zorlamaktadır.

[Cehennemin Şiddeti]

Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş. Bu, cehennemin şiddetini niteleme sadedinde bir mübalağa ifadesidir; cehennemin şiddetinin insanları, hatta taşları bile yakıt haline getirecek seviyeye ulaştığını haber vermektedir. Dünyada insanlar ve taşlar yakıt olmazlar, çünkü ateş insana sarıldığında onu yakar ve geride bir şey bırakmaz, dolayısıyla insanlar yakıt da olmazlar. Ateş taşa sarıldığında da onu parçalar, darmadağın eder. Buna göre ilâhî beyan, insanları cehennemden uzaklaştırmak için etkili bir ifade kullanmaktadır. Âyetteki taş ifadesiyle, insanların Allah'ı bırakıp tanrı diye diktikleri, kendilerine yardım etmesi ve azaptan koruması için ibadet ettikleri taşların (putların) kastedil-

---

45 et-Tegâbun, 64/14.

46 el-Bakara, 2/201.

6. "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır."

Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun! Bu âyetin, nefislerinizin sizi davet ettiği şeylerden kendinizi koruyun, anlamına gelmesi muhtemeldir; çünkü nefis onlara kötülüğü emreder ve onu işlemeye çağırır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da vardır, onlardan sakının!"[45] Âyette geçen **kendinizi koruyun** meâlindeki ifadenin, uyduğunuz takdirde sizi cehenneme sokacak yoldan nefsinizi koruyun, anlamına gelmesi mümkündür.
[§]Keza ailenizi de o yoldan koruyun. Bu koruma ise iyi amelle olur; çünkü 266
amel, sahibini cennete götüren amel ve cehenneme götüren amel olmak üzere iki kısımdır. Buna göre koruma işi amellere yöneliktir, ilk anlama göre ise nefse yöneliktir. **Kendinizi koruyun** meâlindeki beyanın hüsrana ve helâke uğramaktan kurtuluş sebeplerine sarılarak kendinizi kurtarın anlamına gelmesi de mümkündür. **Ailenizi koruyun** beyanı da, kendilerini cehennemden kurtaracak olan yolları öğreterek onları koruyun, demek olur. Mücâhid şöyle demiştir: Siz kendinizi, aileniz de kendisini cehennemden koruyun. Cenâb-ı Hak, bize bu korunmanın yolunu da öğretmiştir: "Ey Rabb'imiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru!"[46] Kendi kuvvetimiz ve çarelerimizle maksadımıza ulaşamayacağımızı bildiği için, Allah Teâlâ, lütfu ve keremiyle bizi cehennemden koruması için yalvararak ve katındaki cezadan korkarak O'na sığınmaya bizi zorlamaktadır.

[Cehennemin Şiddeti]

Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş. Bu, cehennemin şiddetini niteleme sadedinde bir mübalağa ifadesidir; cehennemin şiddetinin insanları, hatta taşları bile yakıt haline getirecek seviyeye ulaştığını haber vermektedir. Dünyada insanlar ve taşlar yakıt olmazlar, çünkü ateş insana sarıldığında onu yakar ve geride bir şey bırakmaz, dolayısıyla insanlar yakıt da olmazlar. Ateş taşa sarıldığında da onu parçalar, darmadağın eder. Buna göre ilâhî beyan, insanları cehennemden uzaklaştırmak için etkili bir ifade kullanmaktadır. Âyetteki taş ifadesiyle, insanların Allah'ı bırakıp tanrı diye diktikleri, kendilerine yardım etmesi ve azaptan koruması için ibadet ettikleri taşların (putların) kastedil-

---

45 et-Tegâbun, 64/14.
46 el-Bakara, 2/201.

miş olması da mümkündür. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Onlar, yardım göreceklerini umarak Allah'tan başka tanrılar edindiler"[47]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar, kendilerine bir itibar ve güç vesilesi olsun diye Allah'tan başka tanrılar edindiler. Hayır, hayır! O putlar onların ibadetini tanımayacak ve kendilerine düşman olacaklar"[48]. Yani onlar bu taşların kendilerini kurtaracaklarını ümit ediyorlardı, ama tam tersi olacak ve onların azap görmelerine yol açacak.

267 [§]**Onun başında acımasız, güçlü melekler vardır.** Muhtemeldir ki bu, cehennemin başındaki meleklerin çok güçlü ve acımasız olarak yaratıldığını nitelemektedir. Onların, kâfirlere ve Cenâb-ı Hakk'ın düşmanlarına karşı şiddetli, fakat dostlarına karşı merhametli olacakları anlamına gelmesi de mümkündür. Cenâb-ı Hakk'ın **emredileni yerine getiren melekler** diye beyan ettiğine bakmaz mısın? Burada onların şiddet göstermelerini, kendilerine verilen emre bağlamaktadır. Nitekim başka bir âyette de "Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler"[49] diye buyurulmaktadır. Bu ilâhî beyanda Cenâb-ı Hak onları, kâfirlere şiddet göstermekle, müminlere ise merhametli olmakla nitelemiştir. Meleklerin âhirette de böyle olmaları mümkündür. Bu ifade, meleklerin âhirette de emir ve nehiy ile mükellef tutulduklarını göstermektedir. Çünkü rahmet melekleri, cennetlikleri hediyeler ve ikramlarla karşılamak, azap melekleri ise cehennem ehline azap etmek, onlara şiddet göstermek ve sert davranmakla görevlendirilmiştir. Bu iki grup melekten her biri, zikrettiğimiz şeylerle emredilince bu görevlerini terketmeleri yasaklanmış durumdadır.

Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun anlamındaki beyan ile "Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılıkla Allah'a tövbe edin"[50] meâlindeki âyet hakkında Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Bu âyetler, namaz kılanları korkutmanın lüzumunu ifade etmektedir. Çünkü bunlarla Cenâb-ı Hak namaz kılanların günahlarının bağışlanması için cehennemden sakınmanın ve tövbe etmenin lüzumunu bildirmektedir. Şayet onlar için bu tehdit (vaîd) gerekli olmasaydı, sakınmaya ihtiyaç duymazlardı.

Bu yorum, hem Ebû Bekir el-Esam'ın hem de Mûtezile'nin, sözü asıl amacından çarpıttıklarını göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak **Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun** buyruğuyla müminleri uyarmakta,

---

47 Yâsîn, 36/74.

48 Meryem, 19/81-82.

49 el-Feth, 48/29.

50 et-Tahrîm, 66/8.

"İçtenlikle ve kararlılıkla Allah'a tövbe edin" meâlindeki âyette ise namaz kılanları zikretmemiş ve onları bu tehdit dairesine almamıştır. Fakat Ebû Bekir el-Esam ve Mûtezile âlimleri, Allah'ın kendilerini uyarı kapsamına aldığı mü'minleri kesip koparıyorlar ve bunu Kur'ân'da zikredilmeyen ve tehdit kapsamına alınmayan kişileri ilzâm ediyorlar. Bu ise kitabı çarpıtmak ve maksadı ters çevirmektir. [§]Bir de şu var: İnsan imanı sebebiyle ehl-i salât sayılmıştır, 268
şayet imanı olmasaydı ehl-i salât da olmayacaktı. Onlar âyetteki tehdide ehl-i salâtı dâhil ettiklerinde ehl-i imanı da oraya koymuş bulunurlar, bu durumda bizimle onlar arasında kötü ahlâktan başka bir fark kalmamaktadır. Aksi takdirde ehl-i imanı bu tehditten çevirip ehl-i salâtı o tehdide ilhak etmenin anlamı kalmaz, çünkü ehl-i salât da ehl-i imandır. Sonra onlara göre iman ehli, ancak imandan çıktıkları zaman bu tehdide müstahak olurlar. Biz, ehl-i iman hakkında zikredilen tehdidin mahiyetine dair şunları söyleriz: Onların, imana sahip oldukları sırada da bu uyarıya mâruz kalması ve günahları sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın onları cezalandırması mümkündür. Bu korkutmanın onlara, imandan çıktıkları zamanda söz konusu edilmesi de muhtemeldir. Halbuki onlar korkutmanın iki ihtimalden birini alıyor, onu diğerinin üzerine koyuyorlar. Biz ise imandan çıktıkları zaman onlara bu korkutmayı gerekli görüyoruz, daha sonra imanından çıkmadıkça ortada tehdit de kalmaz. Buna göre biz, âyetlerin zâhirinin gerektirdiği hükümlere onlardan daha sıkı bağlı kalmış oluyoruz. Geniş kapsamlı olan hüküm bizim aleyhimize değil, onların aleyhine delildir. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَۜ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧﴾

7. "Ey inkâr edenler! Bugün bahane üretmeyin! Sadece yapmış olduklarınızın cezasını çekiyorsunuz."

Ey inkâr edenler! Bugün bahane üretmeyin! Bu âyet, şayet onların bir mazereti olsaydı onun kabul edilmesini reddetmez. Onların özür dilemeleri, yaptıkları şeylerden dolayı pişman olup Allah'a dönmeleri ve tövbe etmelerinden ibarettir. Ne var ki, o gün tövbenin kabul edilme zamanı değildir, çünkü o vakit, kendilerine hâkim ve sahip olamayacakları bir zamandır; dolayısıyla böyle bir dönemde ne iman kabul edilir, ne de amel!

Siz sadece yapmış olduklarınızın cezasını çekiyorsunuz. Yani kötü ameliniz size azabı gerektirmektedir, dolayısıyla bize bir menfaat geleceği için veya başkalarının günahlarını yüklendiğiniz için değil, kendi yaptıklarınız sebebiyle ceza göreceksiniz. Bu azap, ilâhî hikmette kötü olan amelleriniz sebebiyledir.

[Müşrik Çocuklarının Âhirette Ceza Görmemesi]

Bu âyet, müşrik çocuklarının azap görmeyeceğine işaret etmektedir. Çünkü onların ceza görmelerini gerektirecek bir amelleri yoktur. Babalarının günahları yüzünden azap görmeleri ise caiz değildir, zira Cenâb-ı Hak herkesin -başkalarının değil- kendi ameli yüzünden ceza göreceğini haber vermiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا تُوبُٓوا اِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسٰى رَبُّكُمْ
اَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّاٰتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا
الْاَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللّٰهُ النَّبِيَّ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعٰى
بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا
اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٨﴾

269 [§]8. ***"Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin. Umulur ki Rabb'iniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlerine koyar. O gün Allah, peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. Onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatırken şöyle derler: Rabb'imiz! Nurumuzu arttır eksiltme ve bizi bağışla. Şüphesiz senin her şeye gücün yeter."***

[Büyük Günah ve Tevbe]

Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin. Bu ilâhî beyan, iman niteliği taşıyan kişilerin tövbe etmelerinin gerekli olduğunu göstermektedir. Çünkü, Allah Teâlâ, kendilerini mümin olarak zikrettikten sonra onları tövbeye davet etmekte ve günahlarının tövbe ile bağışlanacağını haber vermektedir. Mûtezile mezhebine göre ise, müminler büyük günahlardan kaçındıkları takdirde işledikleri küçük günahları affedilecektir, dolayısıyla bunlar için tövbeye gerek yoktur. Bu durumda onlara göre bu âyet, büyük gü-

nah işleyenlere hitap etmektedir, fakat onların anlayışına göre büyük günah insanı imandan çıkarır. Halbuki Cenâb-ı Hak bu âyette, onlarda iman niteliğinin var olduğunu söylemektedir. Binaenaleyh söz konusu niteliği onlardan kaldıran kimse, Kur'ân'ın açık beyanına muhalefet etmiş olur. Şayet âyetin küçük günahlar hakkında olduğunu ileri sürecek olurlarsa, Cenâb-ı Hakk'ın küçük günahlardan dolayı da azap edeceğine bizzat bu âyet işaret etmektedir; dolayısıyla muhtaç oldukları tövbe ve mağfiret talebi gerçekleşmedikçe onlar bağışlanmayacaktır. Cenâb-ı Hak, başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "Ey müminler! Hepiniz Allah'a tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz"[51]. Burada ya müminlere küçük günahlardan da tövbe etmeleri emredilmiştir; bu durumda âyet tövbe ihtiyacı duyulan bir konumda iken bunların bağışlanmayacağına işaret etmektedir; yahut da âyet büyük günahlardan tövbe etmelerini emretmektedir; o zaman da âyet büyük günah işleyen müminlerin hâlâ iman niteliğini taşıdıklarını gösterir. Allah Teâlâ aynı mahiyette olmak üzere şöyle buyurmuştur: "Kendi günahın için, erkek ve kadın müminler için Allah'tan af dile!"[52]. Şayet Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemin bu istiğfarı küçük günahlardan ise, küçük günahın kendiliğinden bağışlanmayacağı ortaya çıkar, çünkü bağışlanmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Eğer bu durum Mûtezile'nin zannettiği gibi olsaydı, o zaman Resûlullah'ın mağfiret talebi, âlemlerin Rabb'i ile alay ediyor anlamına gelirdi, çünkü O'ndan mâlik olmadığı bir şeyi istemiş olacaktı. Bu ise duyulur âlemde Allah ile alay etmek demektir ve istenilen şeyi hafife almaktır. Şayet buradaki istiğfar emri büyük günahlar hakkında ise, o zaman da âyet büyük günah işleyen müminlerin hâlâ mümin olduklarını ve imâlarında sebat gösterdiklerini kanıtlar, çünkü Allah Teâlâ söz konusu âyette "mümin erkeklerin ve mümin kadınların günahları için" demektedir.

[§]Bu âyetteki "nasûhan" (نَصُوحًا) kelimesi fethalı olarak da, "nusûhan" 270
(نُصُوحًا) diye zammeli olarak da okunmuştur[53]. Zammeli okunduğunda kelime mastar olur, fethalı okunduğunda da tövbenin sıfatı olur. Fiil kiplerinden feûl (فَعُول) vezni emirde mübalağa anlamına gelir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: Samimiyeti son sınıra varan bir tövbe ile tövbe edin! Samimiyette mübalağa kişinin, tövbesinde samimi olmasıyla gerçekleşir. Doğru olmanın göstergesi de, yaptığı şeyden kalben pişman olması, tekrar yapmamaya kesin karar vermesi, işlediği günahlardan elini çekmesi, diliyle Allah'tan bağışlanma dilemesi ve vücudunu günahlardan zevk alırken kullandığı gibi,

---

51 en-Nûr, 24/31.

52 Muhammed, 47/19.

53 bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "نصح" md.

bütün bedenini günahlardan el çekmek ve pişman olmakta da kullanmasıdır. İşte samimiyette mübalağa böyle olur.

Umulur ki Rabb'iniz kötülüklerinizi örter. Yani tövbe vesilesiyle. Bu ilâhî beyan bazı kötülüklerin ancak tövbe ile bazılarının da büyük günahlardan sakınmakla bağışlanacağını açıklamaktadır. "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız, küçük günahlarınızı örteriz"[54] meâlindeki âyet de bunu ifade etmektedir. Âyet, Mûtezile'nin iddia ettiği gibi büyük günahlardan sakınmakla bütün günahlarınızı örteriz, demek değildir. **Sizi, altından ırmaklar akan cennetlerine koyar** meâlindeki beyan daha önce açıklanmıştı.

[Kıyâmet Günü Allah Müminleri Utandırmayacak]

O gün Allah, peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. Bu âyet, Mûtezile'nin iddialarıyla ilgisi vardır. Onlar şöyle diyor: Cenâb-ı Hak burada, peygamberi ve müminleri utandırmayacağını haber vermektedir. Utandırmak azapla olur; dolayısıyla burada müminlere azap etmeyeceğini vâdetmektedir. Şayet büyük günah işleyenler mümin ise onlara azap edileceğinden korkulmaz, çünkü Allah müminlere azap etmeyeceğini vâdetmektedir. Halbuki siz "onların azaba uğramasından korkulur", böylece onların mümin olmadıkları ortaya çıkmıştır, diyorsunuz.

271 [S] Fakat biz şöyle diyoruz: Bu konu, onların hasımlarını ilzâm etmek istedikleri cihetten kendilerini susturmaktadır. Çünkü bu âyette Cenâb-ı Hakk'ın iman edenleri utandırmayacağı vâdedilmektedir. Onlar ise kebâir işleyenlerin iman edenlerden olduklarını, fakat büyük günah işledikten sonra artık mümin sayılmadıklarını iddia etmektedir. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet, müminlerden utandırmanın yok edileceğini söylememektedir; zira âyet يَوْمَ لَا يُخْزِى اللهُ النَّبِىَّ وَالْمُؤْمِنِينَ şeklinde değil, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا şeklindedir. Onlar ise âyette iman eden kimselere gelindiğinde sözü keserek "ihzâ" (الاخزاء), yani utandırmak kelimesini müminlerden ayırmaktadır. Dolayısıyla biz değil onlar bu âyetle de susturulmuş haldedir. Şunu da belirtmek gerekir ki buradaki "nebî" (النبى) kelimesinde vakfedilmesi bize göre de doğrudur. Bu durumda âyet, "Allah, peygamberin yaptığı şefaati reddetmek veya kendisine azap etmek şeklinde bir muameleye tabi tutarak onu utandıracak değildir" anlamına gelir. Buna göre **onunla aynı imanı paylaşanlar** meâlindeki cümle gramer açısından konu (mübtedâ), **onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatır** anlamındaki cümle de yüklem (haber) olur. Bu, aynen "ilimde

54 en-Nisâ, 4/31.

yüksek pâyeye erişenler; 'Ona inandık' derler"[55] meâlindeki âyet gibidir. Yahut da konumuz olan ilâhî beyan "Hz. Peygamber'in (s.a.) şefaat etmesinden sonra Allah müminleri utandırmayacaktır" anlamına gelmektedir. Buradaki utandırmak (الاخزاء) muhtemelen rezillik anlamına gelir. Bu durumda "Allah kıyâmet gününde onları kâfirlerin önünde rezil ve mahcup etmeyecektir" demek olur. Şöyle de denilebilir: "Kâfirlerin göremeyecekleri şekilde onlara azap etmesi caiz olur". Âyetteki "hızy" (الخزى) kelimesi, rezillik ve örtünün yırtılması demektir. Allah lütuf ve keremiyle müminlere bu muameleyi yapmayacaktır. *En doğrusunu Allah bilir.*

Onların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatır. Yani yürürken nurları önlerinden gider, hesap sırasında da sağ taraflarında durur. Çünkü onlar, içinde nur ve hayır bulunan amel defterlerini sağ taraflarından alacaklar. Yahut adımlarını koydukları yerde nurları önlerinde ve sağ tarafa gider; çünkü onların yolları sağ taraftadır, sol tarafları ise kâfirlerin yoludur.

Şöyle derler: Rabb'imiz! Nurumuzu arttır eksiltme. Bu sözü, münafıkların nurlarının söndürüldüğü sırada, kendi nurlarının da söndürüleceği korkusuyla söylemiş olmaları muhtemeldir. Yahut da nurlarının ışığı zayıflayınca böyle diyecekler, nurlarının tamamlanmasını isteyecekler. *En doğrusunu Allah bilir.*

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِق۪ينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوٰيهُمْ
جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿٩﴾

[§]*9. "Ey peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et, onlara sert* 272
davran. Onların varacağı yer cehennemdir ve bu ne kötü bir sondur!"

Ey Peygamber ... cihat et. Şöyle denilmiştir: **Kâfirlere karşı cihat et** kılıçla; **münafıklara karşı cihat et,** yani dinî cezaları uygulayarak. Çünkü münafıklar had cezasını gerektiren günahları işleyen insanlardır, had cezası onlar hakkında gelmiştir. Resûlullah'ın ashabı ise had cezasını gerektiren büyük günahlardan korunmuştur.

---

55 Âl-i İmrân, 3/7.

Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et! Bâtınîler [Şiîler] şöyle demiştir: Kâfirlere ve münafıklara karşı savaşarak cihat et, dolayısıyla o, her iki grupla savaşmakla emrolunmuştur. Fakat o, kâfirlere karşı savaşmakla uğraştığı için münafıklara karşı savaşmaya vakit bulamamış, onlarla savaşmayı Hz. Ali (r.a.) üzerine almıştı. Rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.), Hz. Ali'yi ayakkabısını tamir ederken görmüş ve ashabına şöyle demiştir: "Biz nasıl vahiy uğruna savaşıyorsak ayakkabısının tamircisi de tevîl uğrunda savaşacaktır"[56]. Hz. Ali'nin tevile dayanarak (te'vîl uğrunda) savaşmasından maksat münafıklarla savaşmasıdır.

Şayet bu savaşma meselesi onların dediği gibi ise, Hz. Ali (r.a.) değil, Hz. Ebû Bekir (r.a.) münafıklarla savaşmıştır. Çünkü rivayete göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemin vefatından sonra Araplar irtidat etmiş, bu yüzden Ebû Bekir (r.a.) onlarla savaşmıştır. Onların irtidat edişleri, imanlarında samimi olmadıklarını, aksine münafık olduklarını gösterir; zira imanlarında samimi olsalardı, İslâm'dan dönmezlerdi. Hz. Ali'nin (r.a.) savaştığı kişilere gelince, onlar münafık olmayıp Hz. Ali'den (r.a.) Cenâb-ı Hakk'ın kitabıyla hükmetmesini istiyorlardı. Münafık, şahsen Allah'ın hükmüyle amel etmeyi izhar eden, ama içinde o hükmün aksini gizleyen adamdır; o, kimseyi Cenâb-ı Hakk'ın hükmüyle amel etmeye davet etmez. Hz. Ali'nin savaştığı kişilerde ise bu özellik yoktu, fakat Ebû Bekir'in (r.a.) savaştığı kişilerde vardı.

273 [§]Resûlullah'ın (s.a.) cihadı, kâfirlerin ve münafıkların kalplerini delillerle etkilemek ve bu yolla onların İslâm'a girmelerini sağlamak şeklinde idi; bu da bazan kılıçla, bazan da dil ile olmuştur. Kılıç yoluyla onlara delil göstermesi, söylediğimiz gibi, düşmanlarının güçlerinin çokluğuna ve Resûlullah'ın (s.a.) askerlerinin azlığına rağmen onlara galip gelmesidir. Bu durum, kendisine Allah tarafından yardım edildiğini ve hak yolda olduğunu onlara gösteriyor ve kendilerini Allah Teâlâ'ya iman etmeye sevk ediyordu. Böyle olunca, **kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et** beyanı delille onları zorlamak anlamına gelir. Onun muhatapları, şayet güven içinde ise, onlara yönelik cihat söz ile delil getirmek şeklinde olur. Savaş meydanında iseler bunun cihadı, kendileriyle savaşmak şeklinde olur. Münafıklardan kâfirlere katılan ve onları savunanlar da olmuştur. "Size ne oluyor da münafıklar hakkında ikiye bölünüyorsunuz?"[57] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Resûl-i Ekrem, onlardan kâfirlere katılanlara karşı onların yanında savaşmış, katılmayanlara karşı da delillerle mücadele etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[56] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 33, 82; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 132.

[57] en-Nisâ, 4/88.

Onlara sert davran! Yani onlara karşı şiddetli ol! Onlara karşı şiddetli olmak akıllarını eleştirmek ve içyüzlerini ortaya koymakla olur. Bu da onların nifak içinde olduklarını kendilerine göstermektir. **Onların varacağı yer cehennemdir ve bu ne kötü bir sondur!** Bu cümlenin açıklaması daha önce yapılmıştı.

[Hz. Peygamber'in Diğer Peygamberlere Üstünlüğü / Tafdîli]

Ey Peygamber! Kâfirlere karşı cihat et! beyanı, Peygamber'imizin (s.a.) daha önce gelip geçen nebîlere ve resûllere olan faziletine işaret etmektedir. Çünkü Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'yı Tevrat'ta "ey Mûsâ!", Hz. Îsâ'yı İncil'de "ey Îsâ!" diye zikretmiş, Hz. Âdem'e de "ey Âdem!" diye hitap etmiştir. Bizim peygamberimiz hariç her peygambere kendi ismiyle hitap etmiştir. Peygamberimize ise "ey nebî!"[58], "ey resûl!"[59] diye niteliğiyle hitap etmiştir. O, nübüvvet ve risâlet nitelikleriyle, üstün bir fazilete hak kazanmıştır. Hülâsa Allah Teâlâ, peygamberimizi (s.a.) fazilet adıyla zikretmiş ve onunla hitap etmiş, fakat diğer peygamberleri şahsî isimleriyle anmıştır.

ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَامْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا
تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا
مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاخِلِينَ ﴿١٠﴾

[§]*10.* ***"Allah, inkâr edenlere Nuh'un karısı ile Lût'un karısını misal vermektedir: Onlar kullarımızdan iki erdemli kişinin nikâhı altındaydılar ama kocalarının davasına hiyânet ettiler. Dolayısıyla kocaları da Allah'tan gelen cezaya karşı onları koruyamadı ve kendilerine, 'Haydi, diğer girenlerle birlikte girin bakalım ateşe!' dendi."*** 274

[Hz. Nûh'un ve Hz. Lût'un Eşleri]

Allah, inkâr edenlere Nûh'un karısı ile Lût'un karısını misal vermektedir: Onlar kullarımızdan iki erdemli kişinin nikâhı altındaydılar. Bu misalin, Resûlullah'a (s.a.) akrabalık itibariyle yakınlığı bulunan kâfirlerin durumuna örnek gösterilmiş olması mümkündür. Onlar, şayet mesele Muhammed'in

---

[58] Kur'ân-ı Kerîm'de "ey Nebî!" meâlindeki (يا ايها النبى) ifadesi pek çok yerde geçmektedir (bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, "en-Nebî" md.).

[59] el-Mâide, 5/67, 41.

(s.a.) söylediği gibi ise, âhirette ondan şefaat bekliyorlardı, çünkü kendisinin bütün yaratıklara olan şefkat ve merhametini biliyorlardı. Böyle iken o, kendi akrabalarının helâke sürüklendiklerini gördüğü halde onlara şefkat ve merhamet göstermekten nasıl kaçınabilirdi? İşte âyet onlara Hz. Nuh ile Hz. Lût'un eşlerini örnek göstermiş, bunların Nuh ile Lût arasındaki yakınlığı dile getirmiş, bu örneği de onların Resûlullah (s.a.) ile olan akrabalığa aldanmamaları için vermiştir. Bu âyetin, İslâm'ın ilk dönemlerinde, babaların çocuklarından ve çocukların babalarından ayrı olarak tek başlarına İslâm'a girdikleri dönemde gelmiş olması da muhtemeldir. Bu durumda buradaki örnek, İslâm'a giren babalarına veya çocuklarına uymayarak küfürde kalmaya devam eden insanların durumları ile ilgili olur ve onlara sanki şunu ifade eder: Aralarında babalık veya evlatlık yakınlığı bulunan kişilerden birinin İslâm'a girmiş olması, küfürde kalanlara hiçbir fayda getirmeyecektir. Çünkü bir insanın kendi karısına olan şefkat ve merhameti, sözünü ettiğimiz akrabalarına olan şefkatinden daha fazladır, karısına ve akrabalarına olan yakınlığı da bunun gibidir. Nasıl ki kocaları Nuh'un (s.a.) ve Lût'un (s.a.) müslümanlığı o iki kadına hiç fayda vermedi ise, babalarının veya çocuklarının müslüman oluşları da küfürde kalanlara hiç fayda vermeyecektir. Bu misalin, münafıkların durumlarını göstermesi de mümkündür; onlar müminlerin yanında olduklarını söylüyor, ama İslâm'a muhalif olmayı kalplerinde gizliyorlardı. İşte âyet, onların hakikatte muhalif oldukları takdirde dinde müminlerin yanında olduklarını söylemelerinin kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağını haber vermektedir; tıpkı Nuh'un (s.a.) ve Lût'un (s.a.) eşlerinin, kalben muhalif oldukları halde kocalarının yanında olduklarını söylemelerinin kendilerine herhangi bir fayda sağlamadığı gibi. *En doğrusunu Allah bilir.*

275 [§]Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: Bu âyet, salih kişinin iyiliğinin kötü niyetli kişiye fayda sağlamayacağını göstermektedir; zira Nuh (s.a.) ile Lût'un (s.a.) salih kişiler olmaları, şahsen kötü olan eşlerine hiçbir fayda sağlamamıştı. O bu sözle büyük günah işleyenlere şefaat edilmeyeceğini kastetmektedir.

Ancak mesele onun dediği gibi değildir; çünkü bu misal günahkâr müminler için değil kâfirler için getirilmiştir. Âyette "Allah günah işleyenlere misal verdi" denilmemektedir, dolayısıyla o iddianın bu âyetle alakası yoktur. Sonra, salih birinin iyiliğinin, kâfire fayda vermese de kötü niyetli kişiye fayda verdiğinin örneklerini dünyada görmekteyiz. Meselâ bir insanın kötü bir karısı olur, kocası iyi ve salih biri olursa onun durumundan dolayı kadın pek çok kötülüğü işlemekten çekinir. Keza ebeveyninin salih kişiler olması da dünyada çocuğa fayda sağlar; anne ve babası makbul kişiler oldukları için çocuk onlar-

dan çekinerek pek çok yasaklanmış şeyden kaçar. Böylece ebeveynin iyi kişiler olması çocuğa, kocanın sâlih olması da karısına fayda sağlamış olur. Salih kişilerin iyiliklerinin kötülere âhirette de fayda sağlaması mümkündür. Kâfire gelince, o, ebeveyninin veya yaratıklardan herhangi birinin konumuna rağmen gerçeğe karşı olmaktan geri durmamıştır; dolayısıyla ebeveyninin müslüman ve salih kişiler olmaları dünyada ona fayda getirmez, âhirette de fayda vermez. *En doğrusunu Allah bilir.*

**Onlar kocalarının davasına hıyanet ettiler. Dolayısıyla kocaları da
Allah'tan gelen cezaya karşı onları koruyamadı ve kendilerine, 'Haydi, di-
ğer girenlerle birlikte girin bakalım ateşe!' dendi.** Yani bu iki kadın koca-
larına dinde hainlik ettiler. Bazıları, Nuh'un (s.a.) karısının yaptığı hainliğin,
kocasının delirdiğini kavmine haber vermesi, [§]Lût'un (s.a.) karısının yaptığı 276
hainliğin de kocasının misafirlerini Lût'un (s.a.) kavmine haber vermesi olarak
yorumlamıştır. Şayet bu doğru ise sonuç ilk anlama döner. Çünkü o iki ka-
dından her birini haber verdiği şeyi yapmaya sevk eden şey, dinde kocalarına
muhalif olmaları ve o kavimlerle inkârda muvafık olmalarıdır. Ama tevatür
yoluyla gelen bir delil olmadan bu rivayetin delil olarak gösterilmesi uygun
olmaz. Bazıları o iki kadının zina ettiklerini ve hainliklerinin zinadan ibaret
olduğunu ileri sürerler. Bu iddianın da doğruluğu kanıtlanmış değildir, çünkü
peygamberler her türlü hayasızlıktan, ayıptan korunmuş insanlardır. Halbuki
erkek, karısının ve akrabalarının zina etmesinden dolayı ayıplanır. Bu iddia,
onların çocuklarını da şüphe altında bırakır. Bu hususlar, bu yorumun doğru
olmadığını gösterir. Dolayısıyla onların kocalarına hainlik yaptıkları gerçeğini
yorum yapmadan kabullenmemiz gerekir. Kesin tevatürle gelen bir delil olma-
dan da bu tür iddiaları ileri sürmemek lazımdır.

وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا امْرَاَتَ فِرْعَوْنَۢ اِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِ۪ي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّن۪ي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِه۪ وَنَجِّن۪ي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ ﴿١١﴾

11. "Allah iman edenlere de Firavun'un karısını misal vermektedir: O, 'Rabb'im!' demişti, 'Yüce katında, cennette benim için bir ev yap; beni Firavun'dan ve yaptıklarından kurtar ve beni bu zâlimler topluluğundan da selâmete çıkar!"

[Firavun'un Karısı]

Allah, iman edenlere de Firavun'un karısını misal vermektedir. Burada bu misalin verilmesinin sebebi, kâfirlerin idaresinde baskı altında bulunan insanların Cenâb-ı Hakk'a iman etmekten geri kalmalarından dolayı mâzur sayılmayacaklarını bildirmektir. Şöyle ki Firavun'un karısı, kocasının baskısı altında, her türlü zulüm ve haksızlığın ortasında bulunuyordu, fakat bu durum, onun Cenâb-ı Hakk'a iman etmesine ve resûlü Mûsâ aleyhisselâmı tasdik etmesine engel olmamıştı.

İkincisi, Firavun'un karısı kocasından ve aralarında bulunduğu insanlardan, Cenâb-ı Hakk'ı inkâr etmek dışında başka bir şey duymamıştı. Sonra Allah Teâlâ ona ilham lütfetti ve o da bu sayede iman etti. Nuh aleyhisselâmın
277 karısı ise, Hz. Nuh'un nikâhı altındaydı [§]ve onun, şanı yüce olan Rabb'ine itaat ve ibadetten başka bir şey yaptığını görmemişti. Ama Nuh'un imanı ve ibadeti eşine hiçbir fayda vermemişti. İşte Allah bu örneği, bir insanın müslüman olmasının başka hiç kimseye fayda getirmeyeceği, kâfir olmasının da kimseye zarar vermeyeceği bilinsin diye vermiştir. İnsan ancak şahsen kendi yaptıklarıyla mümin veya kâfir olur.

O: 'Rabb'im!' demişti, 'Yüce katında, cennette benim için bir ev yap.' Firavun'un karısı, **benim için cennette bir ev yap** meâlindeki sözünü, kocasının ve diğer insanların ev yaptıklarını bildiği için söylememişti. O bu sözü "benim için bir ev yarat" anlamında söylemişti. "Biz ona ruhumuzdan üfledik"[60] meâlindeki âyeti de kimse, insanların bir şeye üflemek şeklinde anladığı gibi anlamamış, yaratmak ve yoktan var etmek şeklinde düşünmüştür. Müşebbihe'ye ne oluyor ki, "sonra Allah göğe yöneldi"[61] anlamındaki ilâhî beyan ile "Allah arşa istivâ etti"[62] meâlindeki âyette geçen "istivâ" (الاستواء) lafzının yaratma fiiline de nispet edildiğini anlayamıyorlar? Eğer onların itikatları zayıf ve yaratıcılarına karşı cehâletleri olmasaydı, böyle düşünmezlerdi.

Şimdi, kişi için aslolan, yaratılmışlar arasında müşterek fiillerin isimlerinden biri Cenâb-ı Hakk'a nispet edildiği zaman, onu Allah'a ait fiillerin isimleri olarak düşünmesidir. Bunlardan belli bir isim kullanıldığında, bunun anlamı müşterek ismin kastedildiğidir. Cenâb-ı Hakk'ın fiiline mahsus isim ise "yaratmak"tır. Zira kimse, yaratıklardan birine yaratıcı (hâlik) ismini veremez. Dolayısıyla Firavun'un karısının **benim için cennette bir ev yap** sözü-

60 et-Tahrîm, 66/12.
61 el-Bakara, 2/29; Fussılet, 41/11.
62 el-A'râf, 7/54; Yûnus, 10/3; er-Ra'd, 13/2.

nü "benim için yarat" diye anlamak gerekir. "Biz, ona ruhumuzdan üfledik"[63] meâlindeki beyanı da yaratmak ve yoktan var etmek şeklinde anlamak gerekir. Müşterek isimlerin, Allah'ın isimleriyle karşılaştırılması yaratıklara ait isimlerin O'nun isimleri vasıtasıyla anlaşılması gerektiğini açıklayan husus şu ilâhî beyandır: [§]"Karada ve denizde yol alıp ilerlemenizi sağlayan O'dur"[64]. Bu- 278
nun anlamı "sizin karada ve denizde gezmenizi yaratan O'dur" şeklindedir. Diğer örnekler olarak Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur. "Yaşatan da öldüren de O'dur"[65], yani ölmeyi ve dirilmeyi yaratan O'dur. "Allah dilediğini saptırır"[66], yani onda sapıklığı yaratır. "Allah dilediğini doğru yola iletir"[67], yani onun hidâyetini yaratır. Bu türlü fiilleri söylediğimiz mânaya yoranlar, bütün şüphelerden ve şeytanın vesvesesinden kurtulur, teşbihten de, yani Allah'ı insana benzetmekten de. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Bu âyet Firavun'un karısının âhirete ve öldükten sonra dirilmeye de iman ettiğini göstermektedir. Onun, öldükten sonra dirilme ve hesaba çekilme bilgisine telkin ile veya çeşitli kanıtlar üzerinde düşünüp tefekkürde bulunmak suretiyle ulaşmış olması muhtemeldir. Müfessirler onun bu sözü, Firavun'un kendisine işkence ettiği sırada söylediğini belirtmektedir. Yine onlar bu işkencenin niteliği konusunda farklı görüşler ileri sürerler. Bu gibi durumlarda doğru olan, önceki kitaplarda beyan edilene artırma veya eksiltme yapma endişesiyle susmamız ve birtakım yorumlarla uğraşmamamızdır. Bu tür haberler, Ehl-i Kitab'ın kendi kitaplarında zikredilen bilgilere uygun düştüğünü gördüklerinden, onlara karşı Peygamberimiz'in (s.a.) nübüvvetine delil kılınmıştır. Bu haberlerde fazlalık veya eksiklik gördüklerinde, Hz. Peygamber'in (s.a.) risâletinin doğruluğu konusunda laf etmek imkânını bulurlar. Bu sebeple sözü edilen konuların detayına girmeyi terk edip gündeme getirmemek gerekli olmuştur.

Hasan-ı Basrî ve diğer bazı âlimlerden şöyle bir rivayet nakledilmiştir: Her mümin ve kâfir için mutlaka cennette bir ev yapılmıştır. Kişi şayet müslüman olarak ölürse cennetteki evine yerleşir, kâfir olarak ölürse ona başkaları vâris olur[68]. Ancak bu mümkün değildir, çünkü Allah Teâlâ, [§]kâfir olarak 279
öleceğini bildiği biri için oturamayacağı bir bina nasıl yapar? Dünyada otu-

63 et-Tahrîm, 66/12.
64 Yûnus, 10/22.
65 el-Mü'minûn, 23/80; el-Mü'min, 40/68.
66 er-Ra'd, 13/27; en-Nahl, 16/93; Fâtır, 35/8.
67 Meselâ bk., Yûnus, 10/25; İbrâhim, 14/4.
68 İbn Mâce, "Zühd", 39.

ramayacağını bildiği bir evi yapan insan, bu işinden ötürü abesle iştigal etmiş olur. Cenâb-ı Hak, abes şeyler yapmakla nitelenmekten münezzehtir.

O, 'beni Firavun'dan ve yaptıklarından kurtar ve beni zâlimler topluluğundan da selâmete çıkar!' demişti. Yani beni Firavun'un kötülüklerinden, zulmünden ve amelinden, yani küfürden koru. Kadının **beni Firavun'dan koru** sözü kendi şahsına, diğeri de ameline dair olmak üzere iki hususa işaret eder. **Beni zâlimler topluluğundan kurtar!** anlamındaki söz ise, onun kendi kavmine yöneliktir. Onlar, kendisinin Cenâb-ı Hakk'a ibadet etmesine engel oldukları için hepsinden kurtulmak istemişti. Şahsen onların civarında bulunmaktan korkuyordu ve kendisini güven içinde görmüyordu, kendilerinden de çekiniyordu. Rabb'ine ibadet etme imkânına kavuşmak için onlardan kurtulmak istiyordu.

وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ
رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ ﴿١٢﴾

12. "İmrân kızı Meryem'i de (misal vermiştir)*: O iffetini çok iyi korumuştu, biz de ona ruhumuzdan üfledik; o, Rabb'inin sözlerini ve kitaplarını hep tasdik etti ve o içtenlikle itaat edenlerdendi."*

[Hz. Meryem]

İmrân kızı Meryem'i de (misal vermiştir): O iffetini çok iyi korumuştu. Burada Allah, Hz. Meryem'in iffetini koruduğunu haber vermektedir; o bunu bazı tedbirlere başvurarak gerçekleştirmiştir. İnsanlar kendisini, kendisi de insanları görmesin diye araya bir perde çekmiş ve böylece iffetini korumuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Mümin erkeklere söyle; gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar!"[69]. Onlar gözlerini namahremden koruduklarında iffetlerini de korumuş olurlar. Tesettür gözleri namahreme dikmemeye, gözleri nâmahreme dikmemek de iffeti korumaya vesiledir. Allah başka bir âyette de şöyle buyurmuştur: "Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz yaptı ve seni bütün dünyadaki kadınlara üstün kıldı"[70]. Cenâb-ı Hakk'ın Meryem'i tertemiz yapması onu fuhuştan ve zinadan korumasıdır. Allah Teâlâ, ilk âyette zinadan korumayı Meryem'e burada tertemiz yapmayı ise

---

69 en-Nûr, 24/30.

70 Âl-i İmrân, 3/42.

kendi zatına nispet etmiştir. İffetini korumayı ona nispet etmesinin sebebi, az önce açıkladığımız gibi, iffeti korumaya vesile olan zinadan sakınma yollarına başvurması ve bu külfeti yüklenmesidir. [§]Onun tertemiz olmasını, Allah'ın **280** kendi zatına izafe etmesi ise bunun vukû bulup oluşmasının ancak kendisiyle gerçekleşmesidir. Bu, insanların bütün fiillerinde mutlaka Cenâb-ı Hakk'ın yaratıcılığının ve tedbirinin söz konusu olduğunu gösterir.

Biz, ona ruhumuzdan üfledik. Yani biz onun sayesinde şekillerin ve bedenlerin yaşayabileceği şeyi yarattık. Buradaki "fîhi" (فيه) zamiri Hz. Îsâ'yı işaret eder. Diğer bir âyette ise "Biz ona ruhumuzdan üfledik"[71] buyurulmaktadır. Buradaki "fîhâ" (فيها) zamiri müennestir ve Hz. Îsâ'nın (s.a.) nefsine işaret etmektedir, nefis kelimesi ise müennestir[72]. Buradaki "üfleme" (النفخ) şeklindeki teşbih, ruh bedende yaratıldığında bütün bedene yayılmasından dolayıdır, tıpkı rüzgâr gibi, bir yere üflendiğinde her tarafa yayılır. Yahut buradaki "üfleme" teşbihi, rüzgâr gibi üflendiği şeye süratle girmesinden dolayıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

O, Rabb'inin sözlerini tasdik etti. Buradaki sözler anlamına gelen "kelimât"tan (الكلمات) maksat, Hz. Meryem'i müjdeleyen kelimeler olabilir, şu ilâhî beyanlarda olduğu gibi: "Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir kelimeyi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu Îsâ Mesîh'tir"[73], "Ey Meryem! Rabb'ine ibadet et"[74], "Ey Meryem! Allah seni seçti"[75] ve "(Şu) hurma ağacını kendine doğru silkele"[76]. Meryem bütün bu sözlerin Allah'tan geldiğini ve şeytanın kendisine bir şey söylemediğini tasdik etmişti. Yahut **o, Rabb'inin sözlerini tasdik etti** anlamındaki beyan ile Rabb'inin delilleri ve burhanları kastedilmiş olabilir; tıpkı "Allah, sözleriyle gerçeği ortaya çıkarır"[77], yani delilleri ve kanıtlarıyla meâlindeki âyette ifade edildiği gibi. Sonra, buradaki delillerden maksat, öldükten sonra dirilme delilleri veya peygamberlik delilleri yahut da vahdâniyet delilleri olabilir. Bir de **o, Rabb'inin sözlerini tasdik etti,** meâlindeki beyandan kasıt, kendisiyle kötülüklerden Allah'a sığınılan sözler olabilir. Bu durumda Meryem, bahis konusu o sözlerle Allah'a sığınanları koruyacağını tasdik etmiştir, demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

71 el-Enbiyâ, 21/91.

72 Nefs kelimesi ile ruh kastedildiğinde müennes, şahıs kastedildiğinde ise müzekker olur (bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "nefs" md.).

73 Âl-i İmrân, 3/45.

74 Âl-i İmrân, 3/43.

75 Âl-i İmrân, 3/42.

76 Meryem, 19/25.

77 Yûnus, 10/82.

281 [§]**O, Rabb'inin kitaplarını tasdik etti.** Buradaki "kitapları" anlamına gelen "ve kütübihî" (وَكُتُبِهِ) kelimesi müfred olarak "kitâbihî" (وكتابه) şeklinde de okunmuştur[78]. Meryem'in bir kitabı tasdik etmesi bütün kitapları tasdik etmesi demektir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kitaplarından birine inanan kimse, diğer ilâhî kitaplara da inanmış sayılır, çünkü bu birbiriyle uyumludur. Allah'ın kitaplarına inanan biri, dolaylı olarak O'nun bütün kitaplarına inanmış demektir. Buradan şu anlaşılmaktadır ki bir kitaba iman etmek diğer kitaplara da iman etmektir. Âyetteki bu iki kırâatten her biri, diğerinin mânasını gerektirmektedir. Zira "kitâbihi" sözü ile İncil kastedilirse, **kitapları** sözüyle de İncil ve Cenâb-ı Hak tarafından gönderilmiş olan diğer kitaplar anlaşılır.

O içtenlikle itaat edenlerdendi. Buradaki "kānitîn" (القانتين) kelimesi ile namaz kılanlardandı anlamının kastedildiği söylenmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, başka bir âyet-i kerîmede "Ey Meryem! Rabb'ine ibadet et, secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil"[79] buyurmaktadır. Bu, namazın tasvirinden ibarettir. Meryem bu emre uymuş ve içtenlikle itaat edenlerden olmuştur. Bu kelimenin, Rabb'ine itaat eden anlamına geldiği de söylenmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

78 Ebû Amr ve Hafs 'Âsım ile Yâkup'tan naklen cemi olarak "ve kütübihî" diye okumuştur. Diğer kırâat imamları ise müfred olarak "ve kitâbihî" diye okumuşlardır (İbn Mihrân, *el-Mebsût fi'l-kırââti'l-aşr*, 440; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*, II, 290).

79 Âl-i İmrân, 3/43.

[§]MÜLK SÛRESİ[1] 283

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'a inanmayan ve lütfettiği nimetlere nankörlük edenlere karşı ancak O'ndan yardım dileriz.

تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿١﴾

1. "Mutlak hükümranlık elinde olan Allah aşkındır, cömerttir ve O'nun her şeye gücü yeter."

Mutlak hükümranlık elinde olan Allah aşkındır, cömerttir. Buradaki "tebâreke" (تَبَارَكَ) kelimesinin yüce olmak, ulu olmak anlamına geldiği söylenmiştir. Tefâul kalıbından gelen bu kelime bereket kökünden türemiştir. Bereket ise her türlü kusurdan ve ayıptan sâlim olmaktan kinâyedir. Azîz ve Celîl olan Allah "gökten bereketli yağmurlar indirdik"[2] buyurmaktadır. Yani içinde bulanıklık ve pislik bulunmayan, hiçbir hastalık ve kusur taşımayan temiz su anlamına gelir. Buna göre âyetteki "tebâreke" kelimesi, benzeri ve dengi bulunmaktan yüce, inkârcıların söylediklerinden ve kendisine nispet edilen her türlü ayıp ve âfetlerden çok yüce olan demektir.

Mutlak hükümranlık elinde olan. Yani her türlü mülkün mülkiyeti kendisine ait olan. Nitekim başka bir âyette, "De ki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım!"[3] buyurmaktadır; yani mülk kendisine ait olan Allah. Cenâb-ı Hak buradaki "mâlik" kelimesi yerine yukarıdaki âyette el anlamına gelen "yed" (الید) kelimesini zikretmiştir. Sonuç olarak şanı yüce olan Allah, mülkün mülkiyetine sahip olmak ve mâlikin bizzat kendisi olduğunu söylemekle kendisini övmektedir. Mûtezile âlimleri, kâfirlere ait mülkün mülkiyetinin Allah'a ait olmadığını, zira O, kâfire mülk vermediğini iddia etmektedir. [§]Onlar, "Allah 284
kendisine verdiği mülke dayanarak Rabb'i hakkında İbrahim ile tartışmaya gi-

---

1 Sûre otuz âyettir, Mekke'de nâzil olmuştur.

2 Kāf, 50/9.

3 Âl-i İmrân, 3/26.

ren kimseyi görmedin mi!"[4] meâlindeki âyet hakkında da, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine mülk verdiği kişinin İbrahim aleyhisselâm olduğunu söylemektedir, âyetteki zamirin İbrahim'le tartışan kişiye değil, bizzat Hz. İbrahim'e gittiğini iddia etmektedir. Kâfire ait mülkün mülkiyeti Allah'ın elinde olmayınca, yukarıda sözünü ettiğimiz Allah'ın bununla övünmesi de anlamsız kalır, zira mülkün tamamı değil sadece bir kısmı O'nun elinde bulunmuş olur. Başka bir âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden çekip alırsın"[5]. Bu âyet bağlamında Mûtezile'nin iddiasına baktığımızda mülk Allah'ın istemediği kişilerin elinde bulunur, çünkü Allah mülkü kâfire vermek istemez, buna rağmen kâfirlerin elinde mülk bulunur. Aslında onların, "Allah kâfire mülk vermez" diye kesip atmamaları, bunun yerine şöyle demeleri gerekirdi: Şayet kâfirlere mülk vermesi kendilerini ıslah edecekse verir, kötülüğe sevk edecekse vermez. Çünkü onların mezhebine göre Cenâb-ı Hak kulu hakkında, ancak dünyada ve âhirette en faydalı olacak şeyi yapar. Bu, onların itikatlarının özetidir. Sonra, onlar bir şeyin faydalı olan yönünü de bilmiyorlar. Çünkü onlar; her ne kadar faydalı olan yönünü bilemesek de, lânetlenen İblis'in vakti mâlum olan güne kadar[6] hayatta bırakılması, buna mukabil hangi açıdan faydalı olduğunu bilemesek de nebilerin ve resûllerin (s.a.) ömürlerinin sona ermesi de faydalıdır, diyorlar. Burada Mûtezile mensupları, meseleyi kesin bir tarzda olumsuza bağlamaktansa şöyle demeliydiler: Mülkü vermek kendilerine fayda sağlayacaksa vermemezlik yapamaz; şayet kötülük getirecekse bu defa da vermemesi gerekir.

285 [§]Şimdi, "mulk" (الملك) geniş anlam içeren ve umûm ifade eden bir isimdir; idare, otorite ve yönetimi de kapsar. "Mulk" ise bir şeyin mülkiyetinin mâlikine mahsus olması, onun izni olmadan o şeyden hiçbir şeyin alınamaması demektir. İnsan bazan mâlik olur ama melik olmaz, bazan da melik olur fakat mâlik olamaz. Bu iki kelimeden her biri diğerinin gerektirdiği mânanın dışındaki bir muhtevayı gerektirir. **Hükümranlık elinde olan** meâlindeki ifade, yeryüzündeki her melikin mülkü O'nun elindedir anlamına da gelir. Çünkü Allah, onun mülkünü dilerse devam ettirir, dilerse ondan çekip alır. Dünya âleminde her melikin sahip olduğu mülk hakikatte Cenâb-ı Hakk'a aittir.

---

4 el-Bakara, 2/258.

5 Âl-i İmrân, 3/26.

6 İmam Mâtürîdî (r.h.) burada "(İblis:) 'Rabb'im! Öyleyse, insanların yeniden diriltileceği güne kadar bana mühlet ver' dedi. Allah: 'Vakti (katımızda) bilinen bir güne kadar mühlet verilmiş olanlardansın' buyurdu" âyetine işaret etmektedir (el-Hicr, 15/36-38. Ayrıca bk. Sâd, 38/77-81).

O'nun her şeye gücü yeter. Burada Cenâb-ı Hak kendisini, dilediği her şeye güç yetirmekle övmektedir. Bu aynı zamanda O'nun Rab olmasının da bir niteliğidir. Fakat Mûtezile, O'nun pek çok şeye kâdir olmadığını iddia etmektedir. Çünkü onlar mâdûmu, yani mevcut olmayanı da "şey" olarak kabul ediyorlar ve bir şeyin şey oluşu (var oluşu) (şeyiyyetü'l-eşyâ) Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla değil kendiliğindendir diyorlar. Sadece onun zuhûrunu Cenâb-ı Hakk'a ait kılıyorlar. Durum böyle olunca Allah Teâlâ varlıkları yaratmaya güç yetirememektedir. Onlar, aynı zamanda kulların fiillerini yaratmasını ve o fiiller üzerindeki kudretini de reddediyorlar. Ayrıca şöyle diyorlar: Kulun kudretinin Allah'ın elinde olması halinde, Allah kullarından birini hidâyete muktedir kıldığı zaman, kudret elinden çıkmış olur, o zaman da bu kudret zatî değil ele geçirilmiş bir kudret niteliğini taşır. Buna bağlı olarak Mûtezile, varlıkların pek çoğu üzerinde Allah'ın kudretinin bulunmadığı neticesini çıkarıyor. Böylece Allah'ın her şeye değil, sadece bir kısmına kâdir olduğu ortaya çıkar. Allah, zâlimlerin kendisi hakkında ileri sürdükleri iddialardan pek yücedir.

اَلَّذ۪ي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًاۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْغَفُورُۙ ﴿٢﴾

2. "Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır."

[Hayat ve Ölüm]

Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. Ebû Bekir el-Esam şöyle dedi: **Ölümü yarattı,** meâlindeki beyan sizi ölü iken, yani yok iken nutfe, aleka (aşılanmış yumurta) ve bir et parçası şeklinde yarattı, sonra da denemek için size hayat verdi, demektir. Başkaları da şöyle demiştir: **Ölümü yarattı,** sonrasında yaptıklarınızın karşılığını vermek için; **hayatı yarattı,** onunla sizi denemek için derler. Buna da "Biz, kimlerin daha güzel davranış sergileyeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık"[7] meâlindeki âyeti delil gösterirler. Burada Allah Teâlâ imtihanı, yeryüzünde kendilerini yaratmış olduğu hale bağladı ki o hayat halidir. Sonra da, "biz oradaki her şeyi mutlaka kupkuru bir toprak yapacağız"[8] meâlindeki beyanıyla imtihanın ardından onları kupkuru bir toprak parçası haline getireceğini haber verdi.

---

[7] el-Kehf, 18/7.

[8] el-Kehf, 18/8.

286 [§]Bize göre ise Allah Teâlâ hayat ve ölümün her ikisini de imtihan için yaratmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak ölümü, canlıların hiç istemediği ve son derece nefret ettiği, hayatı da canlıların çok arzu ettiği ve son derece haz duyduğu bir şey olarak yarattı, yani istenen ve korkulan şeyle imtihan. Görülüyor ki hayatı yaratmakta bir imtihan sebebi bulunduğu gibi ölümü yaratmakta da bir imtihan sebebi vardır. Buna göre Cenâb-ı Hak **ölümü ve hayatı yarattı** meâlindeki beyan ile sanki şunu söylemektedir: Ölümü korkutucu, hayatı da arzu edilen bir olgu olarak yarattı. **Hanginizin davranışça daha iyi olacağını denemek için.** Yani hanginizin kötülükten daha çok korktuğunu ve hayrı daha çok arzu ettiğini sınamak için. Şu var ki ölüm, hiç kimsenin kaçıp kurtulamayacağı bir âkıbettir, yaratılan hiçbir canlının ondan kurtulması mümkün değildir. Hayat da öyledir; her ne kadar hayat canlılara en sevimli gelen şeylerden biri ise de, insanın ne talebiyle ve ne de göstereceği çaba ve gayretiyle onun artmasının sağlanması mümkündür. Bu durumda hayat insana ebedî hayatı arzu ettirir ki o da âhiret nimetidir. Ölüm de insanı ebedî ölümden korkutur; ebedî ölüm de sonu gelmeyen ebedî azaptır. Tıpkı yüce Allah'ın "ona her taraftan ölüm gelecek, ama ölmeyecektir"[9] meâlindeki âyetinde buyurduğu gibi; yani onun elemleri ve acıları hiç bitmeyecek, bilâkis bu acılar içinde ebedî kalacaktır. Ölüm ebedî azaptan korkutmaya, hayat da ebedî mutluluğu istemeye vesile olduğu sabit olunca, hayat kendi benzerine teşvik edici olur, insan da buna ulaşmak için gayret gösterir. Aynı şeyi öldükten sonra dirilmek için de söylemek gerekir. Zira ebedî mutluluğu isteyen insan bu isteğine ancak öldükten sonra dirilmekle ulaşır. Öbürü de ebedî azaba ancak öldükten sonra dirilmekle
287 mâruz kalır. [§]Bu söylenenlere ek olarak öldükten sonra dirilmenin de gerekliliği ortaya çıkar. Çünkü arzulu olan kimse istediğine ancak öldükten sonra dirilmekle, öbürü de devamlı azaba yine öldükten sonra dirilmekle ulaşır. Meselenin bu noktasında risâlet ve nübüvvetin gerekliliği ortaya çıkar. Çünkü sevap vâdedilene karşı insandaki arzu ve azaptan doğan korkunun her ikisi duyular ötesidir. Bu sebeple bunları ortaya çıkaracak ve kendilerinden haber verecek peygambere ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için de bunları haber verecek ve bunun bilgisini sağlayacak bir peygambere ihtiyaç vardır.

Hanginizin davranışça daha iyi olacağını denemek için. Bu beyanda asıl olan şudur: Kişinin ameli rağbetinin ve rehbetinin, yani çok arzu ettiği ve çok endişe ettiği şeyin güzel olmasıyla gerçekleşir, amelinin kötü olması da ancak arzusu ve korkusunun kötü olmasına bağlı olur. Cenâb-ı Hak hayatı ve ölümü,

---

9 İbrâhim, 14/17.

insan bu konuda düşünsün ve ibret alsın diye yarattı. Binaenaleyh rağbeti ve korkusu güzel olanın ameli de güzel olur. Bu iki şeyi düşünmeyenin ve ibret almayanın ameli kötü olur. Hülâsa, hayat ve ölüm korkutucu ve sevindirici olsunlar diye yaratılmıştır. Dünya ve içindekiler de âhiret yolunu göstersin diye yaratılmıştır. Kulak işitmeye, göz de görmeye götürür. Onların acı ve kederi âhiretin acılarına, nimeti de âhiret nimetlerine işaret eder. *En doğrusunu Allah bilir.* **Hanginizin davranışça daha iyi olacağını denemek için** meâlindeki beyanda, bunun karşıtı olan "hanginizin daha kötü davranacağı" ifadesi de gizlidir; birbirinin karşıtı olan bu iki cümleden birinin belirtilmesiyle yetinilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

Şayet biri, "Cenâb-ı Hak **sizi sınamak için** meâlindeki beyanda geçen "ibtilâ"yı, yani sınamayı nasıl kendine izafe etti? Dünyada ibtilâ gizli olanı açığa çıkarmak ve gaip olanı huzura getirmek için kullanılır. Halbuki Allah Teâlâ'ya hiçbir şey gizli kalmaz ve O'nun ilminin dışında bulunmaz. Böyle iken ibtilâ O'na nasıl nispet edilebilir?" diye bir soru sorarsa buna şöyle cevap veririz: [Birincisi,] ibtilâ gerçekte bir şeyin, sayesinde ortaya çıktığı şeyden kinâyedir. Dolayısıyla ibtilâ, yani imtihan -bu işi yapan tarafından zâhir olsa da- her şeyin zuhûruna vesile olan şeyden kinayedir. Bu, istidrac ve mekrin Cenâb-ı Hakk'a nispet edilmesine benzer. Söz konusu iki husus Allah'ta bulunmakla birlikte kendisinden zuhur edecek anlamına gelmez. [§]Dünya hayatında düşmanına 288
hile yapman ona iyilikte bulunmandır. Böylece o, düşmanlığı bıraktığın kanaatine varır ve ona gösterdiğin iyiliğe aldanır. Sonra onu, kendisini güvende hissettiği ve anlayamayacağı yönden yakalarsın. Bu, hilenin dünyadaki anlamıdır. Cenâb-ı Hakk'ın da düşmanlarına ihsanda bulunduğu görülür, o insanlar da bu nimetlerle gururlanıp aldanır, kendilerinde, Allah'ın dostlarından oldukları kanaati yerleşir. Fakat sonra hiç beklemedikleri yerden azaba mâruz kalırlar. Böylece Allah Teâlâ'da mekrin anlamı bulunmuş olur, her ne kadar hile yapmakla düşmanlarına iyilikle bulunduğu anlamı kastedilmese de.

İkincisi, dünyada başkasına emir veren kimse bunu kendisine gelecek faydası için verir; kişiye bir şeyi yasaklayan kimse, ancak ondan zarar görmesin diye yasaklar. Cenâb-ı Hak ise bir şeyi emrettiği veya yasakladığında, bunu kendi zatına bir fayda elde edeceği veya bir zararı kendinden defedeceği için yapmaz; ancak fayda ve zararı insanlara dokunacağı için onlara emirler verir ve yasaklar çıkarır. İşte kendisine yönelik hiçbir fayda ve zararı olmadığı halde zatına emir ve yasak nispet edilmiştir. İşte Allah Teâlâ, sınanan kişiye düşmanlığı ve dostluğu ortaya çıksın diye kullarını böylece sınamaktadır; her ne kadar

kendisi imtihandan müstağni ise de bu sınamayı kendi zatına nispet etmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır. Bu beyan, Cenâb-ı Hakk'ın bizi, herhan-
gi bir menfaat için veya kendisine gelecek bir iş veya defetmek istediği bir zillet
için sınamadığına; ancak güzel işler yaptığı zaman sınanan kişinin elde edeceği
bir izzet ve şeref için, onun günahlarının bağışlanması ve örtülmesi için sına-
289 dığına işaret etmektedir, [§]çünkü O, zatı itibariyle mutlak galiptir. **O Azîz'dir,**
yani kötü işler yapan ve kendisine düşmanlık gösteren kişiden intikam almaya
kadirdir. **O Gafûr'dur,** yani, güzel işler yapanın günahlarını örtendir, onun gü-
nahlarını örter ve gerçekleştirdiği güzel amelle kendisini mükâfatlandırır. *En
doğrusunu Allah bilir.*

ٱلَّذِى خَلَقَ سَبْعَ سَمَٰوَٰتٍ طِبَاقًا مَا تَرَىٰ فِى خَلْقِ ٱلرَّحْمَٰنِ مِن
تَفَٰوُتٍ فَٱرْجِعِ ٱلْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِن فُطُورٍ ﴿٣﴾ ثُمَّ ٱرْجِعِ ٱلْبَصَرَ
كَرَّتَيْنِ يَنقَلِبْ إِلَيْكَ ٱلْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ ﴿٤﴾

3. "Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?"

4. "Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) ***göz aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir."***

[Göklerin Yaratılışı]

Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Burada yedi gök tabakasının zikredilmesi, peygamberlerin getirdikleri haberleri tasdik etmenin gerekli olduğunu gösterir, çünkü göklerin yedi tabaka olduğu ancak ilâhî bir haber vasıtasıyla bilinebilir. İlk âyet peygamberliği ispat etmekte, bu âyet de peygamberlerin getirdikleri haberleri tasdik etmenin gereğini ortaya koymaktadır. Bu yedi gök hükmü peygamberlerin sözleriyle sabit olunca gökler hakkında bizim de, 'her ne kadar göremesek de onlar yedi tabakadır' dememiz gerekir. **Yedi göğü birbiriyle tam uygunluk içinde yaratan O'dur.** Bu beyan gök ehlinden hangisinin davranışça daha iyi olacağını denemek için, anlamına gelebilir. Çünkü O, gökleri ve yeri boş yere yaratmadığını açıklamak-

tadır[10]. Sonra gökler bizzat kendileri imtihan edilemezler, ancak göklerin ehli (orada bulunanlar) imtihan edilebilir. Burada "gökler"in zikredilmesi gökler ehlinin kastedildiği anlamına gelir. Yerlerin zikredilmesi ile de yeryüzü ehlinin kastedildiği anlamına gelir. İşte, yeryüzünün zikredilmesiyle yeryüzü ehli, göklerin zikredilmesiyle de göklerin ehli kastedilmiştir. *En doğrusunu Allah bilir.*

[Vahdâniyetin Delili]

[§]**Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin.** Rahmân'ın 290
yarattığına bak, orada herhangi bir uyumsuzluk ve bozukluk görecek misin? Eğer orada bir bozukluk görürsen, birden fazla kişinin onu idare ettiğini düşünebilirsin. Şayet onda bir uyumsuzluk görürsen, onu vücuda getirende akılsızlık düşünebilirsin. Sen göklerde bir bozukluk ve çatlak gördüğünde orada birbirine engel olan ve birbirini uzaklaştıranların varlığını düşünebilirsin. Birbirine engel olan ve uzaklaştırmaya çalışanların varlığı, oradakilerin sayısının çokluğuna işaret eder, zira birbirine karşı koyma ve birbirini engelleme ancak birkaç etkileyicinin varlığı halinde mümkün olur; çünkü bunun yaptığı şeyi öbürü yıkar, ötekinin yıktığı şeyi de diğeri yapar. Bu durumda da çatışma meydana gelir.

Ama orada bozukluk ve çatlak değil, bitişik ve bir bütün halinde olduğunu gördüğünde bu durum onu yapanın vahdâniyetini, gücünü ve kudretini gösterir. Uyumsuzluk akılsızlığı ve hikmetsizliği, uyumsuzluğun bulunmaması ise hikmeti ve onu yapıp idare edenin şâyân-ı hayret olduğunu gösterir. Dolayısıyla bozukluk ve uyumsuzluğun yaratılmaması O'nun hikmetinin varlığını, vahdâniyeti ve öldükten sonra dirilmeyi de kabul etmeyi gerekli kılar. Öldükten sonra dirilmeyi kabul etmemek, hikmetin yokluğunu iddia etmek anlamına gelir. Burada ise deneme ve sınamanın gerekliliği söz konusudur, çünkü yaratıcının birden fazla olduğu düşünüldüğünde, imtihan edilen kişi amelinin yok olmaması için hangisinin galip geleceği belli olana kadar hiçbir davranış ortaya koymaz. Yahut da o yaratıcılardan her biri kendi otoritesini yerleştirmek ve idaresini hâkim kılmak için uğraşacağından insanları sınamak için vakit bulamaz. Cenâb-ı Hakk'ın, "Allah'la beraber başka bir tanrı yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilirdi"[11] buyurdu-

---

10 Müellif burada Cenâb-ı Hakk'ın "Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık" mealindeki âyetine işaret etmektedir (Sâd, 38/27).

11 "Allah asla çocuk edinmemiştir; O'nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Doğrusu Allah, o müşriklerin yakıştırdıkları şeylerden münezzehtir" (el-Mü'minûn, 23/91).

ğuna bakmaz mısın? Bu âyet şöyle açıklanmıştır: Her biri kendi yarattığı bölümle ilgileneceği için mutlaka bir pürüz ve bozukluk ortaya çıkardı, çünkü birinin yaratmış olduğu şey öbürünün yarattığından farklı nitelikte olur. Hülâsa uyumsuzluğun bulunmaması şanı yüce olan yaratıcının birliğini gösterir. **Rahmân'ın yaratışında uyumsuzluk.** Bu beyan hakkında şöyle de denilmiştir: Yüce Rabb'in vahdâniyetine işaret etmesi veya hikmet ve maslahatın onu gerektirmesi itibariyle bütün yaratıklar, sözünü ettiğimiz uyumsuzluktan salim olmaları anlamında müşterektirler. Bununla yaratılmışların kendi varlık-
291 ları arasında uyumsuzluğun bulunmadığı anlamı kastedilmemiştir. [§]Çünkü göklerle yerler arasında da, hayatla ölüm arasında da aykırılık vardır. Ancak göğün menfaatleri yeryüzünün menfaatlerine bağlıdır, yeryüzü sakinlerinin menfaatleri de yeryüzüne bağlıdır; onların geçimi ve ayakta kalması yeryüzünden çıkacak nimetlere dayanmaktadır. Bütün bunlar, O'nun birliğini, hikmetini ve idaresinin güzelliğini gösterir.

Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) göz aradığını bulamadan bitkin halde sana dönecektir. Bununla insanın, yüzündeki gözünü çevirmesi veya kalp gözünü çevirmesi, yahut da ilkinde yüzündeki gözünü, ikincisinde kalp gözünü çevirip bakması kastedilmiş olabilir. Kalp gözünü çevirip bakması daha galip bir ihtimaldir. Çünkü Cenâb-ı Hak, daha önce kişinin yüzündeki gözüyle göklere ve yerlere bakmasını emretmiş ve bu bakıştan sonra aralarında bir uyumsuzluk ve bozukluğun bulunmadığını söylemişti. Şimdi ise sözünü ettiğimiz anlamları kavrayabilmesi için kalp gözüyle dönüp tekrar bakmaya davet etmiştir. Bu aynen şu ilâhî beyanlara benzemektedir: "De ki: Yeryüzünde dolaşın, sonra (hakikati) yalan sayanların sonunun nasıl olduğuna bakın!"[12]; "Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi?"[13] meâlindeki âyetlere benzemektedir. Burada ayaklarıyla yeryüzünü dolaşmaları kastedilmemiştir, insanlar orada daha önce zaten dolaşmışlardı. Burada kastedilen şudur: Onlar kendilerinden önce peygamberleri yalanlayan insanların âkıbetlerini düşünmediler mi; onlar ne sebeple helâk edilmişlerdi, neden dolayı cezalandırılmışlar ve kökleri kurutulmuştu?

Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir de bak! Bazıları şöyle demiştir: Buradaki "tekrar tekrar" meâlindeki beyan, bir sayı belirlenmesi anlamında değil, "tekrar tekrar bak" mânasından kinâyedir. Sanki Cenâb-ı Hak insana, Rahmân'ın yarattığına

---

12 el-En'âm, 6/11.

13 er-Rûm, 30/9; Fâtır, 35/44; el-Mü'min, 40/21.

her zaman bakarak ibret almasını emretmektedir. Hasan-ı Basrî ve Ebû Bekir el-Esam bu kanaattedir[14]. "Kerrateyn" (كَرَّتَيْنِ) kelimesi, farklı zamanlarda olmak kaydıyla iki kere bak anlamına da gelebilir; ilki geceleyin, ikincisi gündüz olmak üzere iki kere bak. [§]Çünkü o, geceleyin başka mûcizeleri, gündüz 292
başka harikaları görecektir. Bütün bunlar O'nun vahdâniyetinin, akıl ermez hikmetinin, üstün kudret ve saltanatının delilidir. Yahut ilk bakış yüzdeki göz ile, ikinci bakış kalp gözü ile yapılır. Çünkü insan ilk seferinde yüzündeki gözü ile baktığında oradaki acaiplikleri görecek ve gördüğünü kalbine işaretleyecek, sonra onun pekişmesi ve yerleşmesi için ikinci kez kalp gözüyle bakacaktır. Âyette yer alan iki bakışın da yüzdeki göz ile yapılmış olması da mümkündür; zira ilk bakışla her şeyi göremez, ilkinde göremediği şeyleri idrak etmek için bir daha bakar.

Âyetteki "hâsien" (خَاسِئًا) lafzı hakîr ve âciz kalmış, Allah'ın saltanatının mahiyetini idrâk etmekten, O'nun azametini ve yüceliğini kavramaktan âciz kalmış anlamına gelir. "Hasîr" (حَسِيرٌ) lafzı da, Allah'ın hikmetinin ulaştığı seviyeyi ve otoritesinin kapsadığı alanı idrakten kesilmiş mânasına gelir.

Şimdi, tercih edildiğine göre bu hitapla öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenler kastedilmiştir. Zira zâhirde muhatap Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ise de gerçekte öyle olmamalıdır. Çünkü zâhire göre Hz. Peygamber, Cenâb-ı Hakk'ın yarattıklarına bakmayı kastetmiş, tâ ki O'nun azametini, gücünü, akıl almaz hikmetini ve etkin idaresinin inceliğini anlamış olsun. Ne var ki bütün bunların bilgisi hiç şüphesiz Resûlullah'ta vardı, bunları anlamak için zikredilen şeylere bakmaya ihtiyacı yoktu. Şu halde buradaki beyan, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere yöneltilmiş, onların Allah'ın gücünü ve idaresinin inceliğini anlamaları, hiçbir şeyin O'nu aciz bırakamayacağını ve O'nun kudretinin beşer kudreti ile mukayese edilemeyeceğini kavramaları için belirtilen şeylere bakmaları emredilmiştir. Onlar öldükten sonra dirilmeyi, her şeyi kendi güçleriyle takdir ederek inkâr ediyorlardı. Âyette zikredilen o şeylere baktıklarında ve akıllarının almadığı incelikleri, hikmetleri ve takatlerinin ulaşamadığı kudreti gördüklerinde, bu onların kafalarındaki tereddütleri ortadan kaldırır, öldükten sonra dirilme konusunda içine düştükleri şüpheleri yok eder ve onları buna inanmaya sevk eder.

---

14 İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, X, 79.

وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا
لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ ﴿٥﴾

293 [§]5. *"Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik. Ayrıca bunlarla şeytanların taşlanmasını sağladık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık."*

Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik. Allah Teâlâ burada, imtihan edilen muhataplara en yakın gök olması münasebetiyle ona **yakın gök** adını verdi, yoksa ikinci göğün âhiret seması olduğu için değil. Bu sözümüzün doğruluğunu gösteren delil de dünyanın mukabilinin âhiret olmamasıdır; bilâkis âhiretin mukabili "ûlâ" (الاولى), dünyanın mukabili de "kusvâ" (القصوى)'dır. İşte bu, ikinci semânın âhiret semâsı olmadığını gösterir. Âyetteki "mesâbîh" (المصابيح) kelimesi de yıldızlar anlamına gelir. Cenâb-ı Hak burada kullarına, insanlar için yıldızlarda yarattığı büyük nimetleri hatırlatmaktadır. Allah onlarda üç çeşit nimet yaratmıştır. Birincisi, "Andolsun, biz ona güzel bir görünüm verdik"[15] meâlindeki âyette ifade buyurduğu gibi, seyredenler için gökyüzünün güzel bir manzara arzetmesidir. Bakanlar için bu güzel manzara, ancak yeryüzünün güzel manzarası gidip gece karanlığı çöktüğünde ortaya çıkar. Böylece Allah yeryüzünde yarattığı güzel manzaranın yerini gökte yarattığı güzel manzara ile değiştirmiştir. Bu manzarayı diğerlerinden daha üstün kılmıştır, çünkü diğerleri ancak kendisine yaklaşıldığında güzelliği belli olur. Bir de Allah Teâlâ, bu manzarayı uzaktan bakıldığında güzelliği görülecek şekle koymuştur. İşte bu, onun, yeryüzünün güzel manzarasından daha üstün olduğunu gösterir.

İkinci nimet, "O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır"[16] meâlindeki âyette zikrettiği şeydir. Cenâb-ı Hak yıldızları, oluşacak karanlıklardan çıkış yolunu gösteren bir rehber kılmıştır; bu sayede insan karanlıktaki tehlikelere düşmekten kurtulur.

Üçüncü nimet, **bunlarla şeytanların taşlanmasını sağladık,** meâlindeki beyanında zikrettiği şeydir. Yıldızları, şeytanları taşlama vasıtası kılmasında, insanların kafalarındaki karışıklığı giderme ve onları karanlık fiillerden aydınlığa çıkarma amacı vardır. Şöyle ki şeytanlar göğe yükseliyor ve gök ehlinin

---

15 "Andolsun, biz gökte yıldız kümeleri oluşturduk ve seyredenler için ona güzel bir görünüm verdik" (el-Hicr, 15/16).

16 el-En'âm, 6/97.

kendi aralarında konuştukları dünya ehline dair haberleri duymaya çalışıyor, [§]onların konuşmalarını kulak hırsızlığı yaparak almaya uğraşıyor, sonra 294
bunları yeryüzü ehline getirir ve kendilerinden bir sürü yalan katarak onların kafalarına yerleştiriyordu. Böylece insanların kafalarını karıştırıyor ve bunlarla onları Cenâb-ı Hakk'ın yolundan saptırıyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, şeytanların kulak hırsızlığı yapmalarını önlemek için gökyüzünü muhafızlarla ve alev parçalarıyla doldurmuştur. Bununla haberlerin, yalandan korunmuş olan Resûlullah (s.a.) vasıtasıyla yeryüzü ehline ulaşmasını sağlamıştır. Böylece hem o haberler şüphe ve karışıklıktan korunmuş, hem de insanlar karanlıklara düşmekten kurtulmuştur. Yıldızların dünyaya en yakın bulunan gökte bir zinet olarak yerleştirilmesinde, gök ehlinin de imtihan edilmesi ve tıpkı yeryüzü ehli için olduğu gibi hangisinin daha güzel işler yapacağı konusunda onların da sınanması söz konusudur. Cenâb-ı Hakk'ın, yeryüzü ehli hakkında söylediği şu âyete bakmaz mısın? "Biz, kimlerin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık"[17]. Burada yüce Allah, o zinetin imtihan için yapıldığını haber vermektedir.

Onlara alevli ateş azabını hazırladık. Bu âyete göre şeytanlar, yıldızlara yerleştirilen ateşlerle azap edilseler bile gökten yapılan taşlama, onları hak ettikleri ebedî azabı görmekten kurtarmaz; aksine diğer şeytanlar ve kâfirler için hazırladığı gibi onlar için de alevli bir ateş azabını hazırlamıştır.

وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٦﴾

6. "Rab'lerini inkâr edenlere cehennem azabı vardır. Orası ne kötü bir varış yeri!"

Orası ne kötü bir varış yeri. Buradaki "masîr" (المصير) kelimesi yol anlamına gelir. Yani kendisini alevli ateş azabına götüren yol, ne kötü bir yoldur.

إِذَا أُلْقُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهِيقًا وَهِيَ تَفُورُ ﴿٧﴾

[§]*7. "Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı uğultuyu işitirler."* 295

Âyetteki "şehîk" (الشهيق) kelimesi, çirkin ses demektir. Buradaki "ona ait uğultuyu işitirler" beyanı hakkında bazı âlimler "cehenneme ait uğultu" demişler, bazıları da uğultunun cehennemdekilere ait olduğunu söylemişlerdir.

---

17 el-Kehf, 18/7.

"Rabb'inin emrine karşı direnen nice memleket halkı"[18] meâlindeki âyette olduğu gibi, bazan mekânın zikri ile o mekânda bulunanların kastedilmiş olması mümkündür. Bize göre ikisi de mümkündür. Bunun mahiyetini bilmeye de ihtiyaç yoktur, çünkü bilmeyenden çıkan çirkin ses onu bilenden çıkan ses gibidir; binaenaleyh ses çıkarma fiilini, sesin mahiyetini bilene nispet etmek bilmeyene nispet etmekten evlâ değildir. Âyetteki "tefûr" (تفور) kelimesi, kaynar anlamına gelir. Aslında ateş kendi kendine kaynamaz, ancak içine bir şeyin atılmasıyla kaynar. Bu, onların yiyecek ve içeceklerinin de ateşte olduğunu gösterir, ateş, onların yiyecek ve içeceklerini kaynatır.

تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ كُلَّمَا اُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَاَلَهُمْ خَزَنَتُهَا اَلَمْ
يَاْتِكُمْ نَذِيرٌ ﴿٨﴾ قَالُوا بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ
اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ ﴿٩﴾

8. "Cehennem neredeyse öfkesinden çatlayacak! Oraya her bir grup atıldıkça, muhafızları onlara, 'Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?' diye sorarlar."

9. "Şöyle cevap verirler: 'Evet, doğrusu bize bir uyarıcı (peygamber) *gelmişti; fakat biz onu yalancılıkla itham etmiş ve 'Allah hiçbir şey göndermemiştir; siz gerçekten büyük bir sapkınlık içindesiniz!' demiştik."*

[Cehennemin Öfkesi]

Cehennem neredeyse öfkesinden çatlayacak! Bu beyanın cehennem bekçilerinden kinâye olması mümkün olduğu gibi cehennemin niteliği olması da muhtemeldir. Cenâb-ı Hak cehennemde ve dilediği ölülerde azametini ve şanını gösterecek özellikler var etmesi mümkündür; bu sayede cehennem Allah adına O'nun düşmanlarına karşı öyle bir öfke sergiler ki neredeyse çatlayacak! Allah'ın dostlarına karşı ise selâmet yolu olur. Burada cehennemin öfkesinden söz edilmesinde şöyle bir hatırlatma da var: Allah dostlarının, O'nun düşmanlarına karşı tıpkı cehennemin öfkelenmesi gibi öfkelenmeleri Cenâb-ı Hakk'ın bu kullar üzerindeki haklarındandır. Hatta cehennemin, böyle bir işle görevlendirilmesi bize nispetle aklen daha uzak bir durumdur [Bu davranış cehennemden öncebizden beklenir]. Halbuki onun, Allah'ın düşmanlarına karşı olan öfkesi o derece ileri boyuttadır ki [S]neredeyse öfkesinden çatla-

18 et-Talâk, 65/8.

yacaktır. O halde, Allah'ın dostları kendilerinde bu vasfı barındırmaya daha lâyıktır. Cenâb-ı Hak, Resûlullah'la beraber olanları, Allah düşmanlarına karşı takındıkları şiddetli tavır sebebiyle övmektedir: "Muhammed Allah'ın elçisidir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı serttirler"[19] buyurmaktadır. Başka bir âyette de "onlar müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı vakarlıdırlar"[20] buyurmaktadır. Bundan dolayı bu niteliğe sahip olmak her mümin için gereklidir. Burada başka bir hikmet daha var, kıyâmet günü cehennemlikler "biz bu durumu bilmiyorduk" demesinler diye Allah Teâlâ cehennemin, içine gireceklere yönelik şiddetini kendilerine hatırlatmaktadır[21].

Oraya her bir grup atıldıkça, muhafızları onlara, 'Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?' diye sorarlar. Yani sizi böyle bir günle karşı karşıya gelmekle uyaran. **Onlar şöyle cevap verirler: Evet, doğrusu bize, bir uyarıcı (peygamber) gelmişti.** Bu, onların âkıbetlerinin sonunu ve hallerinin neticesini haber vermektedir. Bunun üzerine onlar, hemen yalan yemine başvurur ve "Onların mazeretleri, 'Rabb'imiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık!' derler"[22]. Yalan yere yaptıkları yeminlerin dünyada kendilerine fayda sağladığı gibi âhirette de fayda sağlayacağını ümit ederler. Fakat cehenneme atıldıklarında yeminlerinin kendilerinden azabı kaldıramayacağını anlarlar, bu defa kendilerini azaptan kurtaracağı ümidiyle itiraf etmeye ve doğruyu söylemeye başlarlar; **evet bize bir uyarıcı gelmişti,** derler, o bizi böyle bir güne kavuşacağımızdan korkutuyordu. Ama **biz yalanladık**; uyarıcıların bizlere söyledikleri yalan saydık. Bizi korkuttuğunuz şeylerden hiçbirini **Allah göndermemiştir, dedik. Siz gerçekten büyük bir sapkınlık içindesiniz!** Bu beyanı onlara cehennem bekçilerinin söylemiş olması muhtemeldir. Yahut **siz gerçekten büyük bir sapkınlık içindesiniz!** sözü dünyada kendilerine yapılan bir hitaptır.

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا ف۪ٓي اَصْحَابِ السَّع۪يرِ ﴿١٠﴾

19 el-Feth, 48/29.

20 el-Mâide, 5/54.

21 Burada müellif şu âyete işaret etmektedir: "Rabb'in âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin Rabb'iniz değil miyim? 'Evet öyle! Tanıklık ederiz' dediler. Böyle yaptık ki kıyâmet gününde, 'bizim bundan haberimiz yoktu' demeyesiniz" (el-A'râf, 7/172).

22 el-En'âm, 6/23.

10. "Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık! diye de ilâve ederler."

Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık. Bir önceki âyette geçen "evet bize bir uyarıcı gelmişti" beyanı, onların kulak verdiklerini ve akıllarının da olduğunu itiraf etme konumundadır. **Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık.** Bu beyan ise işitmenin gerçekleşmediği ve akıl-
297 larının da bulunmadığı anlamına gelmez. [§]Çünkü işittiklerini ve akıllarının da olduğunu ikrar etmişlerdi. Buradaki ifade ise onların işittiklerinden faydalanmaktan ve akıllarını kullanmaktan geri durduklarını ifade etmektedir. Çünkü işitilen şeyden faydalanmak ona göre haraket etmektir, akıldan faydalanmak anlaşılan şeyi yerine getirmektir. Onlar duydukları şeylerin gereğini yapmadılar, akıllarının erdiği şeyleri de yerine getirmediler. Bazıları da şöyle demiştir: Şu anda olduğu gibi dünyada kulak vermiş olsaydık, yahut şu anda olduğu gibi dünyada aklımızı kullansaydık, şu alevli cehennemin mahkumları arasında bulunmazdık. Ancak bu izah uygun değildir, çünkü âhiret yurdu işittirme ve anlatma yurdu değildir. Âyetin doğru yorumu bizim söylediğimiz gibi olmasıdır. *En doğrusunu Allah bilir.*

فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ ﴿١١﴾

11. "Böylece günahlarını itiraf etmiş olurlar. O alevli ateşin mahkûmları artık rahmetten mahrumdurlar."

O alevli ateşin ... mahrumdurlar. Bu âyetteki "suhkan" (سُحْقًا) kelimesi, beddua anlamında olmak üzere "uzak olsun" mânasına gelir. "Suhk"un cehennemde bir vadi ismi olduğu da söylenmiştir.

إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ﴿١٢﴾

12. "Görmedikleri halde Rab'lerinden korkup saygı duyanlara gelince, onları da hem bir bağışlanma hem de büyük bir ödül beklemektedir."

Görmedikleri halde Rab'lerinden korkanlar. Bu ilâhî beyanın, azabı hiç görmedikleri halde Rab'lerinin azabından korkanlar anlamına gelmesi muhtemeldir. Müslümanlar görmedikleri halde Allah'ın azabından korkarlar, ama kâfirler bizzat görmedikçe ondan korkmazlar. **Görmeden Rab'lerinden korkanlar** meâlindeki ifade, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine azap etmesinden kor-

kanlar yahut da kendilerini korkuttuğu şeyler konusunda O'ndan korkanlar anlamına da gelebilir. Şunu belirtmek gerekir, Mûtezile hariç, öldükten sonra dirilmeye iman eden her mümin Cenâb-ı Hak'tan korkar, yalnız bu korkunun mahiyeti konusunda farklı durumda bulunurlar.

[Haşyet Yahut Korku ve Ümit Duygusu]

Bu âyette yer alan ve korku anlamına gelen "haşyet" (الخشية) kelimesi ümit ve korkuyu gerektirir; ancak o, her biri tek yönlü muhteva taşıyan ve güven anlamına gelen "emn" (الامن) ve "iyâs" (الاياس) yani ümitsizlik gibi değildir. Haşyet, sözünü ettiğimiz anlamı taşıyınca, mümin olan herkesin Cenâb-ı Hakk'ın azabından korkması kaçınılmaz olur; çünkü mümin, Allah Teâlâ'nın sayısız nimetlerine mazhar olduğu halde kendisinin bu nimetlerin gereğini yerine getirmekten gafildir. Bu nimetlerin gereklerinden biri, Cenâb-ı Hakk'a şükretmektir. Aslında her mümin, şükrünü yerine getirmesinde kusurlu olduğunu bilir; ama Allah'ın rahmetinin genişliğini, O'nun çok lütufkâr, çok affedici ve çok bağışlayıcı olduğunu bildiği için O'nun rahmetini ümit eder. Ne var ki söz konusu bu korku ve endişede müminlerin durumları farklı farklıdır. [§]Gafle- 298
tini iyi düşünen kimse cezasından korkar, az düşünenin korkusu da az olur; böylelerinin farklılığı düşünmelerine göre ayrıcalık arzeder. O, bütün insanların korktuğu ölüme benzer; herkes ölümün mutlaka kendisini bulacağını bilir, fakat ona karşı herkesin konumu birbirinden farklıdır. Bazıları ölümü çok hatırlar, onun dikkati ve korkusu daha fazla olur, bazıları da çok az hatırlar, böylesinin korkusu ise az olur.

Buna şöyle bir itiraz yapılabilir: Ümit eden ve isteyen kişi, korkan ve kaçan insan olduğu halde her müminin hem korkan, hem de ümit eden kişi olduğunu nasıl söyleyebilirsiniz? Bir şey ümit eden her insan, ona ancak bazı ameller ve sebepler vasıtasıyla ulaşacağını bilir ve ümit ettiği şeye ulaşmak için o amelleri, gücünün yettiği ölçüde dikkatle yerine getirmeye çalışır. Onları yapmadığı takdirde gerçekte ümit eden değil, sadece temenni eden biri olur. Benzer şekilde, gerçekten korkan ve kaçmadığı takdirde korktuğu şeyin başına geleceğini bilen kişi korktuğu şeyden şiddetle kaçar. Bir de birçok müminin, kendilerini emellerine ulaştıracak amellerinde kusurlu olduklarını ve korkulan şeylerden şiddetle kaçmadıklarını da görürsün. Peki, bütün müminleri -pek çoğunda bu nitelik gerçekleşmediği halde- korku ve ümitle nasıl nitelersiniz? Soru sahibi ileri sürdüğü görüşün doğruluğuna şu ilâhî beyanlarla da delil getirmiştir: "İman edenler, hicret eden ve Allah yolunda savaşanlar, şüphesiz işte bunlar

Allah'ın rahmetini umarlar"[23]. Burada Allah'ın rahmetini ümit eden, O'na itaate azimle devam eden kişidir. Yine Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Verdiklerini, Rab'lerine dönecekleri inancından dolayı kalpleri ürpererek verenler"[24]. Denildi ki, Ey Allah'ın resûlü, bunlar zina edenler ve hırsızlık yapanlar mıdır?
299 [Ş]"Bilâkis onlar oruç tutanlar, namaz kılanlar ve kalpleri ürperenlerdir" buyurdu[25]. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Ancak Allah rızasına ulaşmış olanlar müstesna. Onlar Allah korkusundan titrerler"[26].

Bu iddiaya şöyle cevap verilebilir: Mümin, kendi ameliyle ilâhî cezadan ve azaptan tam anlamıyla kurtulacağını düşünmez. Zaten, yaptığı amelde bazı kusurları bulunduğunda böyle bir düşünce, onun ümit ve korkusunun yanlışlığını ortaya koyar. O, kurtuluşunun ancak Allah Teâlâ'nın affı ile mümkün olacağını bekler, O'nun keremini ve cömertliğini umar. Bundan dolayıdır ki ameldeki kusurlar ümit ve korku duygusunu iptal etmez. Bu, onun Mu'tezilî görüşe ve Hâricîler'in iddialarına uymaması halindeki durumdur. Fakat ümit ve korku içinde bulunan insan, bu iki mezhepten birine bağlı ise onun ameldeki kusuru, ümit ve korkusunun bozukluğunu gösterir. Çünkü onlardan her biri, kendisi için bizzat amelinden başka bir şefaatçi kabul etmemektedir; o, ameli ile kurtulur veya helâk olur. Böylesi amel yoluyla talepte bulunmaya gayret göstermez ve yine amel yoluyla korkudan kaçmaya önem vermeyince demek ki o, uman değil temenni eden biridir ve sonuç olarak gerçek mânada korku taşıyan bir kimse değildir. Bu durum da onun, hakikatte korku taşımadığını ortaya çıkarır.

Sonra, Mûtezile mensupları, aslında Allah'tan korkmuyor ve O'nun rahmetini ümit etmiyor. Çünkü onların anlayışına göre, kul büyük bir günah işlediği takdirde, Cenâb-ı Hakk'ın ona azap etmemesi veya bağışlaması mümkün değildir; büyük günahtan sakındığı takdirde ise, küçük günahlar işlese bile bağışlanma hakkı vardır, Cenâb-ı Hakk'ın bundan dolayı ona azap etmesi söz konusu değildir.

---

23 el-Bakara, 2/218.

24 el-Mü'minûn, 23/60.

25 Hz. Âişe'den rivayet edilmiştir, kendisi şöyle demiş: Ey Allah'ın resûlü, "Verdiklerini Rab'lerine dönecekleri inancından dolayı kalpleri ürpererek verenler" meâlindeki âyetten maksat zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen midir? Hz. Peygamber (s.a.) şu cevabı vermiştir: "Hayır ey Ebû Bekir'in kızı! (Veya ey Sıddîk'ın kızı!) Maksat oruç tutan, sadaka veren ve namaz kılan, fakat bunların kabul edilmeyeceğinden korkan insandır" (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 159, 205; İbn Mâce, "Zühd", 20; Tirmizî, "Tefsîr", 23).

26 "Allah, onların önlerindekini de arkalarındakini de (bildiklerini de bilmediklerini de) bilir. Onlar Allah'ın razı olduklarından başkasına şefaat edemezler ve Allah korkusundan titrerler" (el-Enbiyâ, 21/28).

Bu kanaati taşıyan bir insan, Allah'ın rahmetini ummaz ve azabından korkmaz. Aslında kişinin azaba mâruz kalacağı zelle -fiilen işlemiş olmasa bile- onun fiili sayılır, fakat Mûtezile'ye göre bundan dolayı azaba mâruz bırakılmaz ve kurtulmuş olur. Dolayısıyla onun ümidi ve kurtuluşu, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetine ve lütfuna değil sadece kendi ameline bağlıdır. Allah Teâlâ,
kitabında müminleri böyle nitelememiştir. [§]Ayrıca korkarak ve ümit ederek, 300
umarak ve çekinerek kendisine dua edenleri övmektedir[27]. Mûtezile mensuplarının iddiası ise, kimse umarak ve çekinerek, korkarak ve arzu ederek dua etmez. Çünkü büyük günah işleyen biri, kendisini bağışlaması için Cenâb-ı Hakk'a dua ettiğinde ancak kendisine haksızlık yapılması için dua etmiş olur, zira Allah'ın onu bağışlaması ve kendisine azap uygulamaması mümkün değildir. Bu durumda onun mağfiret talebiyle dua etmesi "bana haksızlık yap" anlamına gelir ki bu, büyük bir suçtur. Küçük günah işleyenin Allah'tan bağışlanma talebi ise kendisine haksızlık yapmamasını istemektir. Çünkü onun görüşüne göre Cenâb-ı Hak, küçük günah işleyenlere azap etmez, şayet azap edecek olursa haksızlık yapmış olur. Rabb'inin haksızlık yapmasından emin olmayıp bunu yapmasından korkan kimse Rabb'ini gerçek mânada bilmemiş demektir. Kendisine haksızlık yapması için Allah'a dua eden insan ise ahmaklık yapması için O'na dua etmiş olur, halbuki ahmaklığın ilâh olması mümkün değildir. Dolayısıyla Mûtezile'ye göre umarak ve çekinerek dua eden kişi övgüye değer bir şey yapmamış olur ve kendisi de bundan dolayı övgüye lâyık görülmez.

Onları hem bir bağışlanma hem de büyük bir ödül beklemektedir. Yani Cenâb-ı Hak'tan ümit eden ve korkan kimse için hem günahlarının bağışlanması hem de büyük bir mükâfat vardır, o da cennettir.

وَاَسِرُّوا قَوْلَكُمْ اَوِ اجْهَرُوا بِه۪ۜ اِنَّهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٣﴾

13. "Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir."

Bu âyet sanki tehdit konumunda bulunmaktadır. Buna göre Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: O, içinde göğüslerin de bulunduğu bütün nefisleri, kalplerinin neleri gizleyip saklayıp yerleştirdiklerini ve gözlediklerini, ayrıca yer-

---

[27] Müellif burada şu âyet-i kerîmelere işaret etmektedir: "Korku ve ümit içinde Rab'lerine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah için harcarlar" (es-Secde, 32/16); "Onlar hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı" (el-Enbiyâ, 21/90).

leştirdiklerinden hangilerinden haber verdiklerini bilir. Âyette geçen ve göğüs anlamına gelen "sadr" (الصدر) kelimesi kalbin mekânını ifade eder, ona sadr
301 yani göğüs denilmiştir; [§]çünkü bütün fikirler oradan ortaya çıkar. Allah Teâlâ içinde göğüslerin de bulunduğu bütün nefisleri, onlardan ortaya çıkan fikirleri bilir ve orada gizlenen sırları da.

14. "Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır."

Yaratan hiç bilmez olur mu? Müslümanlara göre bu âyetin açıklaması şudur: İnsanların gizledikleri ve açıkladıkları şeyleri yaratan bilmez olur mu hiç? Âyetteki "men" (مَنْ) yaratıklara değil Cenâb-ı Hakk'a yönelik olarak kullanılmıştır. Sanki O, "hâlik bilmez mi?" buyurmaktadır. **O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.** Bu ilâhî beyanda sözlerin, fiillerin ve kötülüğün yaratılmışlığının ispatı vardır. Dolayısıyla kulların fiillerinin yaratılmışlığı konusunda bizim için Mûtezile'ye karşı bir delil olmuştur.

Câfer b. Harb ve Ebû Bekir el-Esam şöyle demiştir: Bu âyetteki "men" kelimesi Cenâb-ı Hakk'a râci (ait) değil, yaratılanlara râcidir. Allah Teâlâ kendi ismini gizleyerek sanki şöyle buyurmaktadır: Allah yaratanı bilmez mi? Bu yorumla onlar yaratmanın fiillerle alâkasını kesmektedirler, çünkü bu durumda "men" fiillere ve sözlere değil, şahıslara yönelik olarak kullanılmaktadır.

Bu, yanlış bir yorumdur, çünkü âyet-i kerîme tehdit konumunda bulunmaktadır. Şayet buradaki "men" şahıslara yönelik olsaydı, tehdit bağlamı ortadan kalkardı, çünkü şahısların yaratılmasında ve Cenâb-ı Hakk'ın o şahısları bilmesinde, onların yaptığı fiilleri bilmesi hükmü bulunmadığı gibi, şahısların yaratılmasında yapacakları işlere ait bir tehdidin lüzumu da bulunmamaktadır. Bir de şu var: Kulun gizlediği ve açıkladığı şeyleri yaratan Cenâb-ı Hak değilse, onların ameline delil göstermesi de söz konusu değildir. Zira başkasının yaptığı şeyi bilmemek bazan caiz ise de, başkasının fiilini öbürleri için delil göstermek caiz değildir. Mûtezile'nin, insanları yaratmanın içinde onların fiillerini de yaratma zorunluluğu yoktur dediği gibi, şahısları yaratmayı bilmekte, onların gizlediği ve açıkladığı şeyleri bilmek hükmü bulunmamaktadır. Bilindiği üzere tercümesini yapmakta olduğumuz âyet, insanların gizlediği ve açıkladığı şeylerin ispatına ilişkindir. Çünkü **yaratan bilmez olur mu?** meâlindeki beyan, "Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalple-

rin içindekini bilmektedir"[28] meâlindeki âyetin hemen ardından gelmektedir. Buna göre bu âyet, "O sizin gizlediğiniz ve açıkladığınız her şeyi bilmektedir" anlamına gelir. Buna göre Allah'ın yaratması, insanların gizledikleri ve açıkladıkları şeyleri içine almaktadır.

[§]Şunu da belirtmek gerekir ki İslâm âlimleri bazı konularda ihtilâfa 302
düşmekle birlikte tabiat ve zaruret çerçevesinde meydana gelen her şeyin, Cenâb-ı Hak tarafından yaratıldığında ittifak etmişlerdir. Ancak kulun kesbi ile meydana gelen fiiller konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazı âlimler bunu da Allah'ın yarattığını söyler ki onlar hidâyet ehlidirler, bazıları da yaratma sözünden kaçınır. Şunu da belirtmek gerekir ki insanın elini kullanması, ancak elde, bu işin üstesinden gelme tabiatının yaratılması halinde mümkün olur. Onun tabiatında bu nitelik konulmamışsa kullanılması mümkün olmaz. Zira kişi, eliyle bir şeyi görmek veya işitmek istediğinde bunu yapamaz. Dolayısıyla insan elini tutma, alma ve selâm verme gibi tabiatında yaratılan işlerde ancak kullanabilir. Durum böyle olunca eliyle yaptığı şeylerin, gözüyle gördüğü şeylerin ve kulaklarıyla işittiği şeylerin de yaratılmış olduğu ortaya çıkar. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır. O, Latîf'tir, yani, her şeyi yönetmekte en ince teferruatı da hesaba katandır. Zira insanın dili, kişi onu kullandığında kendisinden sözün çıkacağı şekilde düzenlenmiştir. Şayet biri, dilin konuşmaya elverişli hale gelişini öğrenmek istese başaramaz. Yine Cenâb-ı Hak insanın kalbini, oraya akseden hayalleri şekillendirip diliyle ifade etmeye elverişli kıldı; yine onu sırları ve kendisine tevdi edilen emanetleri koruyabilecek özellikte yarattı. Öyle ki bütün insanlar kalbin, sırları şekillendiren, koruyan ve kaynak oluşturan bu özelliklerini öğrenmek isteseler buna vâkıf olamazlardı. "Latîf" (اللطيف) lafzının, "büyük ve küçük hiçbir şey, bilgisinin dışında olmayan" anlamına geldiği de söylenmiştir. Kullarına iyilikte bulunan ve nimetler lütfeden anlamı da verilmiştir. "Habîr" (الخبير), kullarının ihtiyaçları ve menfaatlerinden haberdar olan demektir.

هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ
رِزْقِهٖ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ

[28] el-Mülk, 67/13.

15. "Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur. Üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyip için; (ama unutmayın ki) ***dönüş yalnız Allah'adır."***

Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur. Üzerinde dolaşın. Bu beyanın içinde yer alan **yerin üzerinde dolaşın!** meâlindeki ifade, her ne kadar zâhirde emir ise de, hakikatte yürümek için verilen bir emir değildir. *En*
303 *doğrusunu Allah bilir ya*, cümle şöyle açıklanabilir: [§]Üzerinde yürüyebilmeniz ve rızkından yiyebilmeniz için yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Yeryüzünün boş yere yaratılmış olması mümkün değildir. Yarattığı şeylere karşı, sorumluluğunuzu yerine getirip getirmediğinizi sormak için mutlaka tekrar O'na döneceksiniz. İnsan dünyada herhangi bir sebeple birine kullanması için bir mal verdiğinde, bir süre sonra ona dönmesi gerekir ki malı izin verdiği yerde kullanıp kullanmadığını sorsun. Allah, dünyayı boş yere yaratmadığına ve her şeyi ancak imtihan için var ettiğine göre, kendilerini sınayıp imtihan ettiği şeylerden Allah'a haber vermeleri için insanlar mutlaka O'na sevkedilecektir.

Bu âyetin, "hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur" ve "yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur"[29] meâlindeki âyetlerin bağlantısı (sıla cümlesi) olma ihtimali vardır. Allah Teâlâ, bütün bunları ve burada yaşayanları imtihan etmek için yaratmıştır. Buna göre yeryüzünü de insanları imtihan etmek için kullanılışlı yaratmıştır. Bu âyetin, "Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin"[30] meâlindeki âyetin bağlantısı olma ihtimali de vardır. Bu âyette Cenâb-ı Hak gökyüzünde herhangi bir uyumsuzluk ve bozukluğun olup olmadığını görmesi için insanın, göklere tekrar tekrar bakmasını emretmiştir. Tâ ki orada herhangi bir bozukluk ve uyumsuzluk göremeyince yüce Rabb'in vahdâniyeti, kudreti, gücü ve hikmeti insanın anlayışında yer bulmuş olsun. Ayrıca herhangi bir bozukluk ve uyumsuzluğun bulunup bulunmadığını görmeleri için dünyanın etrafında (omuzlarında) seyahat etmelerini onlara emretmiştir. Yeryüzünde de herhangi bir kusur göremeyince burada sözünü ettiğimiz hikmetlerin tamamı onların nazarında da hâkim bir kanaat haline gelmiş olur. İşte bütün bunlar, **yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur** meâlindeki ilâhî buyrukta yer almaktadır. Cenâb-ı Hak, ayrıca yeryüzünü yaratışındaki ince tedbirini, yaratıklarına verdiği nimetlerin büyüklüğünü
304 de onlara hatırlatmışlar. Şöyle ki O, [§]dilediklere yerlere giderek rızıklarını temin etmelerini planlamış ve rızıklarını orada hazırlamıştır. Yeryüzünü onlar

---

[29] el-Mülk, 67/2-3.

[30] el-Mülk, 67/3.

için kullanışlı hale getirmesinin ve diledikleri yere gidip oradan kazandıklarını istedikleri şekilde çıkarmalarının hikmetsiz ve amaçsız olması mümkün değildir. Aksine kendilerine verdiği nimetlerin şükrünü ödemelerini mutlaka talep edecektir.

ءَامِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَاءِ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ فَاِذَا هِىَ تَمُورُ ﴿١٦﴾

16. "Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz? Bir de bakarsınız yeryüzü altüst olmuş!"

Bu âyet-i kerîme öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerle bir nevi tartışma konumundadır. [Birincisi,] *En doğrusunu Allah bilir*, fakat burada O, sanki şöyle demektedir: Siz öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiniz. Peki -dost ile düşman, itaat edenle isyan eden arasındaki farkı anlayabildiğinize göre- dünyada başlarınızın üzerinden veya ayaklarınızın altından gelebilecek ilâhî azaptan nasıl emin olabiliyorsunuz? Yahut şöyle diyelim: Siz, peygamberini yalanlamanız ve O'ndan başkasına kulluğu tercih etmeniz sebebiyle Allah'a isyan edip düşman olduğunuzda henüz dünyada bulunuyorken ilâhî azabın üzerinize inmesinden nasıl emin olabilirsiniz? Üstelik âhireti inkâr ettiğiniz için azabınızın oraya ertelenmesi de söz konusu değildir. Âyetteki **emin misiniz?** sorusu "kesinlikle emin oldunuz" anlamındadır.

İkincisi, dünyadaki imtihanın karşılığı âhirette görüleceğine göre, siz öldükten sonra dirilmeyi inkâr ederek nasıl Cenâb-ı Hakk'ın azabından emin olabiliyorsunuz? Böyleleri, imtihanın sadece dünyada olduğuna inanıyorlardı; zira dünyada kendisine bol nimetler verilen kimse amelinden dolayı verildiğini, dünyada darlık verilen insanın da, ancak kötü ameli sebebiyle darlık cezasına uğratıldığını söylüyorlardı. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın şöyle buyurduğu gibi: "İnsana gelince, Rabb'i ona imtihan için ikramda bulunduğunda ve onu nimetlere boğduğunda, 'Rabb'im bana ikram etti' der. Onu imtihan edip rızkını daralttığında ise 'Rabb'im beni önemsemedi' der"[31]. Onlar dünyada gördükleri darlık ve bolluğun, yaptıklarının karşılığı olduğunu düşünüyorlardı; böylece dünyada imtihan gerçeğini benimsiyorlardı. İmtihan, ümit ve korkuya yönelik olur. Siz, gökten üzerinize rızkın yağmasını, geçiminizin yeryüzünden çıkarılmasını ve onunla rızıklanmayı da ümit ediyorsunuz. [§]Peki, gökten ve 305

[31] el-Fecr, 89/15-16.

yerden menfaat yağacağını ümit ediyorsunuz da Allah'ın azabının üzerinize gökten veya yerden geliverecеğinden nasıl korkmazsınız?

Üçüncüsü, sizden önce yaşayan ve peygamberleri inkâr eden insanların nasıl azap edildiklerine ve köklerinin nasıl kurutulduğuna dair haberler size geldiği halde, yine de peygamberi reddedip inkâra kalkışıyorsunuz. Onların bir kısmı gökten yağan taşlarla helâk edilmişti, bazıları da yerin batmasıyla toprağa gömülmüştü. Peki, Allah'ın onlara indirdiği azabı size de indirmesinden nasıl emin olabiliyorsunuz? Siz ki yalanlamaları yüzünden helâk edilenlerin yaptıklarını siz de yapıyor, onların işlediklerini siz de işliyorsunuz?

Gökte olan anlamındaki beyanla, Cenâb-ı Hak kendi zatını kastetmiş ve kendisinin göklerin de ilâhı olduğunu haber vermiştir. Söz konusu âyet, yeryüzünde kendisinden başka bir ilâhın var olduğunu ve kendisinin yeryüzünün ilâhı sayılmadığını belirtmemekte, aksine hem yerin hem de göğün ilâhı olduğunu haber vermektedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetine benzemektedir: "Gizli gizli konuşan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın!"[32] Bu ilâhî beyan, iki kişi gizli konuştuklarında Allah, onların üçüncüleri değildir anlamına gelmez. **Göktekinden emin mi oldunuz?** Yani, hiç kimsenin mülk ve saltanatının göklere ulaştığını göremediğiniz halde, gökte olanın mülkünden ve saltanatından nasıl emin oldunuz ve gücünden nasıl emin olabiliyorsunuz, anlamına gelebilir. Saltanatı dünyanın ötesine geçmeyen krallardan birinin gücünden korkarak ona düşmanlığa cesaret edemediğiniz halde, mülkü ve saltanatı göklere kadar ulaşana düşman olmaktan kendinizi nasıl güvende görebiliyorsunuz? Mülkü ve saltanatı, zikrettiğimiz seviyeye varanın azabından nasıl emin olabiliyorsunuz?

Bir de bakarsınız yeryüzü alt üst olmuş. Şöyle denilmiştir: Yeryüzünün esfel-i sâfiline kadar sürekli yere batması kastedilmiştir. İnsanları daha önce bulundukları hale göre yerin dibine batırır ve dağlar dikilmeden önce onları yerin üstünde sarsar, mânası da verilmiştir.

أَمْ أَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ
كَيْفَ نَذِيرِ ﴿١٧﴾

---

32 el-Mücâdile, 58/7.

[§]*17. "Yahut gökte olanın üzerinize taş yağdıran bir fırtına gönderme-* 306
yeceğinden emin misiniz? Uyarılarımın ne demek olduğunu yakında anla-
yacaksınız!"

Yahut gökte ... emin misiniz? "Hâsıb" (الحاصب) kelimesi taş anlamına gelir.

Uyarılarımın ne demek olduğunu yakında anlayacaksınız! Yani sizi azapla korkutan uyarılarımın haklı olduğunu, iddia ettiğiniz gibi yalan çıkmayacağını yakında anlayacaksınız. Yahut azap başınıza geldiğinde sizi korkuttuğum şeyin ne olduğunu anlayacaksınız.

وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكٖيرِ ﴿١٨﴾

18. "Onlardan öncekiler de (gerçekleri) *yalan saymışlardı; ama verdiğim ceza da nasıl olmuştu?*

Allah Teâlâ bu âyette onlara, kendilerinden önce ki peygamberleri yalancı sayan insanların hâlini ve onların başlarına gelen azabı hatırlatmakta; bunu da şimdiki muhatapların yalanlamaktan vazgeçmeleri için yapmaktadır. Tâ ki öncekilere inen azap bunlara da inmesin. Sonra da **ama verdiğim ceza nasıl olmuştu?** buyurmaktadır. Yani onlara gönderdiğim ceza nasıldı, onu şiddetli veya haklı bulmamışlar mıydı?

اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٓافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا الرَّحْمٰنُ اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصٖيرٌ ﴿١٩﴾

19. "Üstlerinde kanatlarını aça kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) *Rahmân'dan başkası tutmuyor. Şüphesiz O her şeyi görmektedir."*

Üstlerinde kanatlarını aça kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) Rahmân'dan başkası tutmuyor. Şöyle denilmiştir: Tek tek hareket etmeden kanatlarıyla süzülen kuşları havada tutan Allah Teâlâ'dan başkası değildir, onları her iki halde de, yani kanatlarını kapatmalarını da açmalarını da sağlayan Allah'tır. Başka bir âyette şöyle buyurmuştur: "Semanın boşluğunda buyruk altına sokulmuş kuşları görmüyorlar mı? Onları (boşlukta) Allah'tan

başkası tutmuyor. Kuşkusuz bunda inanan bir topluluk için ibretler vardır"[33]. Bu âyette yer alan "cev" (الجو) kelimesi hava demektir. Yine bu son âyette, inanan bir topluluk için bunda ibretler vardır, meâlindeki beyan müminlerin kâfirlere gösterebilecekleri ibretler vardır anlamındadır. Bütün mûcizelerin durumu böyledir. Mûcizeler, müminler ve Allah dostları tarafından kâfirlere ve Allah düşmanlarına ibret almaları için gösterebilecekleri şeylerdir. Çünkü ibret alınacak âyetler kâfirlere ancak resûller, nebîler ve Allah dostlarının diliyle ulaştırılır. Dolayısıyla ibret alınacak âyetler, müminlerin kâfirlere karşı delil olarak kullanmaları içindir.

307 [§]Hava, yer ve gök gibi üzerinde bulunan eşyayı tutan bir mekân değildir; yer ve gök, mevcûdâtın üzerinde duracağı ve yaratıkların istikrar bulacağı bir mekân olacak nitelikte yaratılmıştır. Bununla birlikte Cenâb-ı Hak lütuf ve keremiyle kuşu uçarken ve kanatlarını çırparken havada tutmaktadır. Ağırlığına ve bir mekânda durmak ihtiyacına rağmen kuşu havada tutan ve onu başka şeylerin duramadığı yerde durduran güç, dilediği her şeyi yapmaya da kādirdir.

Şu da var ki bu âyette, kuşların fiillerinde kendi iradesine uygun tarzda yaratma ve idare etmenin Cenâb-ı Hakk'a ait olduğuna dair işaretler de vardır. Çünkü kuşta yaratılan fiil uçtuğunda uçuş, kanatlarını kapattığında da duruştan ibarettir. Bunun yanında Allah Teâlâ, tutma ve diğer fiilleri kendi zatına nispet etmiştir.

Câfer b. Harb'ın, "onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor"[34] meâlindeki âyet hakkında şöyle dediği rivayet edilmiştir: Âyette geçen ve tutmak anlamına gelen "imsâk" (الامساك) kelimesi, öğretmekten kinâyedir ve sadece bundan ibarettir. Çünkü tutmak fiili bazan öğretmek fiili yerine kullanılır. Birine ok atmayı öğreten insan, "oku atıncaya kadar elini tuttum" der, bununla da ona ok atmayı öğretmeyi ben üstüme aldım, anlamını kasteder. Buna göre "onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor" meâlindeki ilâhî beyan, uçuş vaktinde onlara uçmayı da, kanatlarını kapatmayı da Allah'tan başkası öğretmiyor anlamına gelir.

Bu anlayışa şöyle cevap verilir: "Oku atıncaya kadar onun elini tuttum" diyen kişinin sözü, okçu okunu atmak istediği sırada onun elini fiilen tuttuğu takdirde doğru olur. Fakat o sırada onda tutma fiili görülmezse -ona ok

---

33 en-Nahl, 16/79.

34 "Semanın boşluğunda buyruk altına sokulmuş kuşları görmüyorlar mı? Onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor" (en-Nahl, 16/79).

atmayı kendisi öğretmiş olsa bile- "onun elini tuttum" demesi doğru olmaz. Bakmaz mısın; birine terziliği öğreten, hatta bir elbise diktirerek ona terziliği gösteren insan, [§]ona terziliği öğretmiş olmasına rağmen hocasının, o elbise- 308
yi ben diktim, demesi doğru olmaz. Kezâ kişi bir bina yapar da, sonra ustası, ona bina yapmayı ben öğrettim demeyi kastederek ve bina yapma işini kendi şahsına nispet ederek "onu ben yaptım" derse bu doğru olmaz. Bu söylenenler doğru olmayınca, tutmak fiilinin de bu mânada Cenâb-ı Hakk'a nispet edilmesi doğru olmaz, çünkü öğretme dışında O'na ait başka bir fiil yoktur. Şayet sadece öğretme bakımından bir fiilin Allah'a nispet edilmesi mümkün olsaydı zât-ı ilâhiyyeye terzilik, bina yapma ve kumaş dokuma fiillerinin de ona nispet edilmesi ve kendisine terzi, inşaatçı ve dokumacı denilmesi gerekirdi, çünkü bunları öğreten O'dur. Sözünü ettiğimiz bu fiilleri, insanlara kendisi öğrettiği halde, O'na nispet etmek doğru olmayınca, sadece öğretmiş olması cihetiyle "tutmak" (imsâk) fiilini de O'na nispet etmek doğru olmaz. *Başarıya ulaştıran sadece Allah'tır.*

Câfer b. Harb, kullara ait fiilleri Cenâb-ı Hakk'a nispet etmemek konusunda da bu âyetle istidlâlde bulunmuş ve şöyle demiştir: Allah Teâlâ "kuşların uçmasını da, kanatlarını kapatmayı da Allah'tan başkası yaratmadı" dememiş, sadece **onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor** buyurmuştur. Buna göre onları havada tutmakta O'nun bir tesiri yoktur. Burada, tutmak fiilinin kendine nispet edilmesinin, az önce açıkladığımız ifade tarzına dayandığı ortaya çıkmıştır.

Bunun cevabı şudur: Müslümanlar "onları (boşlukta) Allah'tan başkası tutmuyor" meâlindeki âyetle, onların uçmasını ve kanatlarını açıp kapatmasını da Allah'tan başkası yaratmadı, şeklinde anlamıştır. Çünkü bu, yaratma fiilini zikretmeye bağlı olarak belirtilmesi gereken bir husustur. Durum böyle olunca yaratma fiilini kendine nispet etmesiyle tutma fiilini nispet etmesi arasında fark kalmaz. Bir de şu var: Allah Teâlâ tutma fiili yerine yaratma fiilini kullanmış olsaydı, Câfer'in tutma fiilini tevil ettiği gibi yaratmak fiilini de tevil etmesi kendisi için mümkün olurdu ve şöyle derdi: Onların uçma fiilini yarattı sözü, onlara uçmalarını öğretti ve uçma vasıtaları konusunda onlara güç verdi demektir. Bu takdirde, Cenâb-ı Hak için -Câfer'in deyişine göre- herhangi bir şeyi yaratıp meydana getirme fiili imkân dâhiline girmezdi.

[İnsanlara Ait Fiillerin Yaratılması]

[§]Şunu da belirtmek gerekir ki Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan âyetler beş şe- 309
yin ispatı için zikredilmiştir: Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın öldükten sonraki diriltme kudretini ispat etmektir. Mûtezile'ye göre ise âyetler bu kudreti ispat etmez

ve öldükten sonra diriltmeyi gerektirmez. Bize göre Cenâb-ı Hak, öldükten sonra diriltme kudretini ispat etme konusunda ilk yaratmasındaki kudretini delil göstermiş ve şöyle buyurmuştur: "İnsan, kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi?"[35], "Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır"[36]. Bu âyetlerde Allah Teâlâ kudretini ispat etme konusunda ilk yaratmayı tekrar yaratmasına delil göstermiştir. Mûtezile'ye göre ise bu tür âyetlerde tekrar yaratmayı ispat eden bir delil yoktur. Çünkü onlar, mahlûkatı ilk defa yaratanın Cenâb-ı Hak olduğunu kabul etmekle birlikte O'nun, fiilleri yaratmasını kabul etmezler. Onlara göre şahısları yaratma kudretinin ispatı -her ne kadar fiilleri yaratmak şahısları yaratmaktan daha basit ise de- fiilleri yaratmaya da kādir olduğunu göstermez. Allah Teâlâ, biraz önce geçen âyetlerde ilkin yaratmayı -tekrar yaratmaya delil olması için- nasıl bir tekitle zikrettiği ortadadır, hem de tekrar yaratma ilk yaratmadan daha basit kalmasına rağmen! Şu var ki kulların gerçekleştirdiği fiillerde ilâhî yaratma ve yönetme izleri öldükten sonraki diriltme fiilinden daha açıktır. Meselâ bazı fiilleri yapanın maksadının, ondan haz almak ve faydalanmak olduğu bilinmesine rağmen sen bu fiillerin, sahibini üzdüğünü, yorduğunu ve acı verdiğini de görürsün. Bu da şunu göstermektedir ki bu fiillerde kendilerinin dışında bir yaratma ve yönetme söz konusudur ki neticesi böyle olmuştur. Bir de şu var: Kulların bazı fiillerinde hayallerinin ulaşamadığı ve akıllarının ermediği haller bulunabilir; çünkü bazan bir fiil, bazan hayallerin tahmin edemediği ve akılların erişemediği çevre, mekân ve zamanı gerektirebilir. Bu da kulun fiilinde başkası tarafından bir yaratma ve yönetmenin bulunduğunu gösterir. Ayrıca şu da var: Kulun fiili güzel veya çirkin olur, fakat o işi yapan kişinin bilgisi güzel ve çirkin olma sınırına ulaşamaz. Güzellik öyle bir noktada biter ki ikinci defa o seviyeye varmak istese varamaz. Bütün bu söylediklerimiz, kulların bütün fiillerinin oluştukları halleriyle kendilerine ait olmadığını gösterir. Buna rağmen Mûtezile mensupları fiillerin yaratılma açısından Allah'a ait olduğunu inkâr ettiler ve öldükten sonra dirilme alâmetlerinden hiçbir şey ortaya çıkma-
310 mış ve bu konuda herhangi bir tedbir de bulunmamıştır. [§]Böylece öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden kâfirler, fiilleri yaratmayı inkâr eden Mûtezile mensuplarından daha mâzur hale gelmiştir. Onlara göre ilk defa yaratma kudreti, öldükten sonra yeniden inşa ve yok olduktan sonra tekrar var etme kudretini zorunlu kılmaz. Sonuç olarak Mûtezile mensuplarına göre Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği âyetlerde, öldükten sonra dirilmenin ispatını gösteren bir şey yoktur.

---

35 Yâsîn, 36/77.

36 er-Rûm, 30/27.

Kur'ân âyetlerine dair gayelerin ikincisi, nesneleri sadece kendisinin yaratmasını ve her şeyi tek başına var etmesini vahdâniyetinin kanıtlanması ve delili kılmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, "Onlar Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular?"[37] buyruğuna ve "Allah ile beraber başka bir tanrı yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilirdi"[38] meâlindeki âyete bakmaz mısın? Mûtezile'ye göre ise, Allah Teâlâ nesneleri yaratmakta tek başına değildir, aksine onların çoğu Cenâb-ı Hak ile değil kullar tarafından var edilmiştir. Allah Teâlâ nesneleri yaratmakta tek başına olmayınca bu bakış açısıyla yaratıcıyı ve Rabb'in birliğini anlamaya istidlâl edilmesi de ortadan kalkar. Buna göre onların nazarında, Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetini ispat etmeye delil kıldığı âyet, buna delil oluşturuyor.

Üçüncüsü, Allah'ın hikmetini ispat etme sadedinde zikredilen âyetler. Cenâb-ı Hak gökleri, yerleri ve diğer şeyleri yaratmasını da hikmetinin delili kılmıştır. Biz, göklerin ve yerlerin bir arada olduklarını müşahede etmek sayesinde yaratıldıklarını anlıyoruz. Bitişik oluş onlarda sonradan meydana gelmiştir. Daima sonradan olanla bir arada bulunan şeyin kendisi de yaratılmıştır. Her yaratılanın mutlaka bir yaratanı vardır, şayet böyle olmasaydı bizler onu bilemez ve göklerle yerlerin yaratılmışlığı nezdimizde ortaya çıkmazdı. Mûtezile'ye göre ise birleştirme ve ayırma (cem' ve tefrîk) yaratmayı göstermez, çünkü gücü bulunan herkes nesneleri hem birleştirir hem de ayırır. Toplamak ve dağıtmak, onlara göre toplayan ve dağıtanın, tabiattaki işleyiş çerçevesinde (tevellüt) gerçekleşen fiilidir. Gücü sağlam olan kimse, kuvvetli şeyleri bir araya getirebilir. Gücü zayıf olan ise gücü oranında nesneleri toplar. [§]Du- 311
rum böyle olunca, Mûtezile'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın gökleri ve yerleri yarattığı hususu, yaratıklar nezdinde bilinemez. Zira onların yaratılması, ancak zikrettiğimiz yönüyle bilinmektedir. Bu ise Allah Teâlâ'nın etkisi olmadan gerçekleşebilecek şeylerden biridir. Cenâb-ı Hak gökleri ve yeri yaratmak konusunda meleklerinden birine güç ve kuvvet vermiş olabilir. Böyle olunca da, söylediğimiz gibi Cenâb-ı Hakk'ın onları yaratmış olduğu ortaya çıkmaz. Bu durumda da gökleri, yerleri ve diğer şeyleri yaratmanın, O'nun hikmetine, kudretine ve vahdâniyetine delil gösterilmesi yanlış olur. Halbuki Allah Teâlâ gökleri ve yeri yaratmayı, zikrettiğimiz hususa delil kılmıştır. İkinci olarak Cenâb-ı Hak nes-

---

37 "Onlar Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu iki yaratma arasındaki benzerlikten dolayı mı şaşırdılar?" (er-Ra'd, 13/16).

38 "Allah asla çocuk edinmemiştir. O'nunla beraber başka bir tanrı da yoktur; aksi takdirde her tanrı kendi yarattıklarını alıp bir tarafa çekilir ve mutlaka o tanrılardan biri diğerine baskın gelmeye çalışırdı. Doğrusu Allah o müşriklerin yakıştırdıkları şeylerden münezzehtir" (el-Mu'minûn, 23/91).

neleri sağlam yaratmasını, hikmetinin alâmeti saymıştır. Halbuki bazan ona dayanmadan da nesneler sağlam olabilir. Şu da var ki Allah Teâlâ, sağlam kıldığı şeylerden başkalarını, sağlamlaştırıcıdan ayıracak özel bir alâmet koymamıştır. Bu durumda sağlamlaştıran O'nun hikmetine delil olmamıştır, aksine aczinin ve zayıflığının delili görünmüştür. Çünkü Allah sayesinde mi, başkası sayesinde mi sağlam olduğu ayırımına sahip olmamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki hikmet, bir şeyi ait olduğu en uygun yere koymak ve ona ait olanı olmayanından ayırmaktır. Fakat Mûtezile şöyle der: Cenâb-ı Hak kâfire de iman etme gücünü vermiş, hazinesinde insanı imana götüren vesilelerden hiçbirini bırakmamıştır, fakat bu gücü insana, onun iman etmeyeceğini bildiği halde vermiştir. Bu iddia, dünyada görülen en büyük cehâlet ve en açık beyinsizlik örneğidir. Çünkü bir insan, kanallar ve yollar açmak suretiyle bir araziyi sular ve imar eder, sonra da o arazide hiçbir şeyin yetişmeyeceğini bildiği halde tohum ekerse, bu onun beyinsizliğini ve cehâletini gösterir. Akılsız bir varlığın ise ilâh ve hikmet sahibi olması söz konusu değildir. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur"[39]. Mûtezile'ye göre ise hayatı da, ölümü de başkası yaratır. Çünkü herkes kabul eder ki öldürülen biri artık ölmüştür. Mûtezile mensupları ise onun ölümünde Cenâb-ı Hakk'ın bir dahli olmadığını iddia eder ve öldürülen kimse ecelinden önce ölmüştür derler. Öldürmeye Allah'tan başkasının gücü etkin olduğuna göre, bazı vasıtalarla yaşatmakta da
312 başkalarının gücü söz konusudur; meselâ [§]insan araziyi sulayıp ekmektedir, onun sulaması toprağı diriltmek konumundadır. Onların iddiasına göre Allah, hayatı ve ölümü sadece kendisi yaratmamıştır, eşyayı yaratma konusunda başkaları kendisine ortaktır. Böyle olunca onlara göre Cenâb-ı Hakk'ın kendisini, eşyayı yaratan diye övmesi de yanlış olur.

Dördüncüsü, Allah Teâlâ yaratıkların fiillerini bilmesini, o fiilleri yaratmasına delil kılmıştır. O da "yaratan bilmez olur mu?"[40] meâlindeki âyettir. Mûtezile mensupları ise Allah'ın, kullara ait fiilleri yarattığını benimsememiştir. Allah kulların fiillerini yaratmıyorsa, o fiiller konusunda da bilgisi yok demektir. Bu konuda Allah'ın bildiğini ispat eden âyetler, onlara göre sabit değildir. Bu ise ilâhî haberi yalanlamaktır. Allah böyle iddialardan çok yücedir.

Beşincisi, Allah Teâlâ kendine "muhsin ve mun'im", yani iyilik yapan ve nimet veren ismini vermiştir, iyilik yapmasını ve nimetler vermesini de âyetlerle ispat etmiş, bunu insanlara delil olarak göstermiştir. Kullarına vermiş olduğu

---

39 el-Mülk, 67/2.
40 el-Mülk, 67/14.

her nimet, Mûtezile'ye göre, onların Allah'a karşı kazandıkları haklardı. Böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın kullarına verdiği nimetler, vermek zorunda olduğu borcunu ödemesi demektir. Üzerinde bulunan hakkı sahibine veren biri ona lütfetmiş ve ihsan etmiş sayılmaz, sadece borcunu ödemiş olur. Böylece Allah Teâlâ'nın nimetler verdiğini ispat eden âyetler, onlara göre bunu ispat etmemektedir. Cenâb-ı Hak, zâlimlerin iddialarından çok yücedir.

Şüphesiz O her şeyi görmektedir. Yani küçük veya büyük, gizli veya açık olsun, başka şeylerle karışmış veya karışmamış olsun her şeyi görmektedir; O, gördüğü şeyi belirlediği vakte kadar ulaştırmakta ve ona takdir ettiğini kendisine lütfetmektedir. Yahut Allah Teâlâ, kulların, olan ve olacak olan fiillerini görmektedir; çünkü O, insanların fiillerinden bahseden ve "sözünüzü ister gizleyin, ister açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir. Yaratan bilmez olur mu?"[41] anlamına gelen âyetlerden sonra bunu söylemektedir. Sonra, **şüphesiz O her şeyi görmektedir,** meâlindeki beyanında özendirme, korkutma vardır; murakaba (gözetleme), uyanıklık ve dikkat vardır. "O her şeyi gözetendir"[42] ve "O, her şeyi hakkıyla bilendir"[43] meâlindeki âyetler de böyledir. Çünkü yaptığı her şeyi bilen, her şeyi tesbit ve kontrol eden birinin başında gözetleyici olarak bulunduğunu kabul eden kimse sadece övgüye ve memnuniyete lâyık olan işleri yapar.

اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ اِنِ
الْكَافِرُونَ اِلَّا فٖى غُرُورٍ ﴿٢٠﴾

[§]*20. "Peki, Rahmân'a karşı size yardım edecek askerleriniz kimler?* 313
İnkârcılar ancak derin bir gaflet içinde bulunmaktadırlar."

Peki, Rahmân'a karşı size yardım edecek askerleriniz kimler? Bu âyet-i kerîme "Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz? Yahut gökte olanın üzerinize taş yağdıran bir fırtına göndermeyeceğinden emin misiniz?"[44] meâlindeki âyetlerin bağlantısıdır, yani sıla cümlesidir. Allah sizi yere batırdığı veya üzerinize gökten taşlar yağdırdığı zaman, **Rahmân olan Allah'a karşı size yardım edecek askerleriniz kimlerdir?** Burada bir takdim

---

41 el-Mülk, 67/13-14.

42 "Benim Rabb'im her şeyi gözetendir" (Hûd, 11/57. Ayrıca bk. Sebe', 34/21; eş-Şûrâ, 42/6).

43 Meselâ bk. el-Bakara, 2/29, 231, 282.

44 el-Mülk, 67/16-17.

ve tehirin olması da mümkündür. O takdirde anlamı şöyle olur: Rahmân olan Allah'ın azabı başınıza geldiğinde ona karşı size yardım edecek olan askerleriniz kimlerdir? Yahut da "Başınıza gelen azaptan sizi kurtaracak olan Allah'tan başka askerleriniz kimlerdir?" Burada askerler anlamına gelen "cünd" (الجند) kelimesi ile onların, Allah'tan başka taptıkları ilâhların kastedilmiş olması da muhtemeldir; onlar bu ilâhlara, kendilerine yardım etsinler, itibar ve güç sağlasınlar diye tapıyorlardı. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Onlar, kendilerine bir itibar ve güç vesilesi olsun diye Allah'tan başka tanrılar edindiler"[45]. Başka bir âyette de şöyle buyurmaktadır: "Onlar, yardım göreceklerini umarak Allah'tan başka tanrılar edindiler"[46].

Aslında onlar bu ilâhlarının kendilerine yardım edemeyeceklerini, zilletten kurtarıp itibar kazandıramayacaklarını biliyorlardı, çünkü başlarına bela ve zillet geldiğinde Cenâb-ı Hakk'a sığınıyorlardı. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi Rabb'ine yönelip O'na yalvarır"[47]. Puta tapanlar da, kendilerine itibar kazandıramayacaklarını ve yardım edemeyeceklerini bildikleri için ilâhlarına sığınmıyorlardı. Bu âyet-i kerîmede Allah Teâlâ puta tapanlara, korku halinde vukû bulacak felâketi güven halinde hatırlatmıştır. Tâ ki onlar putlara tapmaktan vazgeçip herkesin Rabb'ine yönelip ibadette bulunsunlar. Böylece O, seçkin ve avam tabakasından kendilerine gelecek kötülük, korku ve acıları onlardan uzaklaştırsın ve zillete düştüklerinde kendilerini yüceltsin.

İnkârcılar ancak derin bir gaflet içinde bulunmaktadırlar. Yani onlar, ilâhlarının kendilerinden hiçbir kötülüğü defedemeyeceğini ve onlara itibar kazandıramayacağını bildikleri halde yine de itibar ve yardım görmek için onlara tapmakla gaflet içinde bulunmaktadır.

أَمَّنْ هٰذَا الَّذِى يَرْزُقُكُمْ اِنْ اَمْسَكَ رِزْقَهُ بَلْ لَجُّوا فِى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ ﴿٢١﴾

314 [§]*21. "Yahut Allah lütfettiği rızkı kesiverse size rızık verebilecek olan kim? Hayır! Onlar azgınlıkta ve haktan sapıp uzaklaşmakta ısrar ediyorlar."*

---

45 Meryem, 19/81.
46 Yâsîn, 36/74.
47 ez-Zümer, 39/8.

Allah lütfettiği rızkı kesiverse. İnkârcılar rızkı göklerden ve yerden bekliyorlardı. Bunun için Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Allah size gökten yağmur göndermese ve yeryüzünü sizin için müsait hale getirmese, size kim rızık verebilir? Aslında onlar, Cenâb-ı Hak'tan başka kendilerine rızık verecek kimsenin bulunmadığını biliyorlardı, çünkü kıtlık ve kuraklık belasına mâruz kaldıklarında Allah'a sığınıyor, O'ndan rızık istiyorlardı. İşte Cenâb-ı Hak, nankörlük etmeyip şükretmeleri için ve bu vesile ile rızkı daha da bollaştırmak için, onlara verdiği nimetin büyüklüğünü bolluk dönemlerinde hatırlatmaktadır. **Hayır, onlar azgınlıkta ve haktan sapıp uzaklaşmakta ısrar ediyorlar.** "Utuv" (الْعُتُوّ) kökünden gelen "âtî" (العاتى) azgın, ileri derecede ahmak demektir. Sanki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Onlar hakkı kabul etmemekte direnmişler, azgınlık göstermişler ve isyanlarına devam etmişlerdir. Evet onlar iyiden iyiye düşünmemişler, Cenâb-ı Hakk'ı dikkate almamışlar ve O'na şükretmemişlerdir. Aksine bütün bunları kabul etmekten kaçınmışlardır.

Rahmân'a karşı şu size yardım edecek askerleriniz kimlerdir?[48] beyanı ile **size rızık verebilecek olan kimdir?** meâlindeki beyan üç mânaya gelir: Birincisi korkutmak ve ürkütmek, ikincisi uyarmak, hatırlatma ve akıllarının hafifliğine dikkat çekme, üçüncüsü de kâfirlere karşı Resûlullah'a (s.a.) yardım ve onlara yönelik bedduasının kabulünü müjdeleme. Uyarma, hatırlatma ve akıllarının hafifliğine dikkat çekme hususuna yönelik olarak onların dünyada kendilerine yardım edecek, itibar kazandıracak ve sayelerinde rızık elde edecekler diye putlara tapan bir millet olduklarını daha önce söylemiştik. Çünkü onlar öldükten sonra dirilmeye inanmıyorlardı ki bu sebeple kendilerine âhirette itibar kazandırır ve yardım eder diye putlara tapmış olsunlar; onlar isteklerini sadece dünya için yapıyordu. Yine onlar dünyada bir şiddet ve korkuya mâruz kaldıklarında hemen dua ve niyâzla Cenâb-ı Hakk'a sığınıyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Denizde bir tehlikeyle yüzyüze geldiğinizde, Allah'tan başka bütün yardıma çağırdıklarınız kaybolup gider"[49]. Bu durumlarda onlar putlarına sığınmıyorlardı. Peki, putlarının kendilerine yardım edemeyeceğini, Allah'ın azabından hiçbir şeyi kaldıramayacağını bildikleri halde, ilâhî bir bela geldiğinde nasıl olur da putlarını yardımcı güç kabul ederler? İşte bundan dolayı söz konusu ilâhî beyanda, onların ahmakça hayaller taşıdıklarına işaret edilmekte ve uyarıda bulunulmaktadır. Tâ ki bu uyarı kendilerini Allah'tan başkasına kulluk etmekten alıkoysun ve kendilerine gelen zorlukları kaldırmaya güç yetiren Allah'a ibadette bulunsunlar.

---

48 Bir önceki âyet.
49 el-İsrâ, 17/67.

315 [§]Âyetteki korkutma unsuruna gelince, bunun onlara, zorluklarla ve darlıkla imtihan edildiklerinde söylenmiş olması mümkündür. Bu ilâhî beyan onlara şöyle demektedir: Haydi, ilâhlarınızdan yardım isteyin, onlardan rızık talep edin! Bakalım size rızık verebilecekler, üzerinizdeki zilleti kaldırabilecekler ve size yardım edebilecekler mi?

Tefsirini yapmakta olduğumuz âyet-i kerîmede Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kendisine yardım etme ve duasına icabette bulunma meyanında bir müjdenin bulunması da mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber'e sonraki zamanda yardım edilmiş, Mekke'nin fethi sırasında onlara galip gelmiştir. Ama Mekke müşrikleri için zafer mümkün olmamış, aksine onlar yenilgiye ve ezilmeye mâruz kalmış, Resûlullah ise galibiyeti ve düşmana üstün gelmeyi elde etmiştir. Müşrikler ise Resûlullah'ın (s.a.) bedduası ile kıtlık ve kuraklığa mâruz kaldılar. Neticede Allah'ın Peygamber'ine (s.a.) teslim oldular, boyun eğdiler ve ona yalvardılar; o da bolluk vermesi için dua etti, nihayet Cenâb-ı Hak kıtlığı kaldırdı.

أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٢٢﴾

22. ***"Şimdi*** (düşünün, önünü görmeden)***, yüzüstü sürünen mi hedefe erişir, yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi?"***

[Âhiret Âleminin Gerekliliği]

Bu âyet-i kerîmede hatırlatma, uyarma, korkutma, dehşete sevketme ve üzerinde bulundukları halin aksine, bir durum tespiti vardır. Allah Teâlâ yol anlamına gelen "sırât" (صراط) kavramını düzgün yürüyenler için zikretmiş, fakat yüz üstü sürünenler için bunu kullanmamıştır. Burada üstü kapalı bir ifade var. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: Yüz üstü kapanarak yolun dışında yürüyen mi daha kolay hedefine varır, yoksa yol üzerinde doğru düzgün yürüyen mi? Burada bir hatırlatma ve uyarmanın yanı sıra onların akıllarının aşağılanması söz konusu edilmektedir. Çünkü imanı tercih eden ve o yola girenler kesin deliller ve rehberlerle yola girmiş, küfrü tercih edenler ise hiçbir delil olmadan o yolu tercih etmiştir. Onların şaşkınlıkları ve beyinsizlikleri, kendilerini küfrü benimsemeye ve onu din edinmeye sevketmiştir. Dünya yaşantısını ve körlüğü hidâyete ve doğru yola tercih eden kimse akılsız bir tiptir. Bundan dolayı âyette **Yüz üstü sürünen mi hedefe daha iyi ulaşır?** meâlindeki

ilâhî beyanının şu anlama gelmesi mümkündür: [S]O mu daha doğru yolda- 316
dır, yoksa düzgün bir yolda düzgün şekilde yürüyen mi? Aslında bu cümlenin hakkı şöyle denilmesidir: Düzgün yolda yürüyen, doğru yoldan ayrılıp eğri büğrü yolları tercih edenden daha kolay hedefine ulaşır. Âyetin ilk yorumunda korkutma, hatırlatma ve uyarmanın hepsi vardır, ikinci yorumunda ise hatırlatma ve uyarı bulunmaktadır. Bizim az önce söylediğimiz, o iki grubun, yani müslümanların ve kâfirlerin üzerinde bulundukları halin aksine bir durum tesbiti vardır tarzındaki sözümüze gelince, onlar kendilerinin doğru yolda diğerlerinin dalâlette olduğunu ileri sürerler. İki gruptan birinin dalâlette olduğu iddiaları birleşince, orada dalâletin karşılığının hidâyetin karşılığından, dosta verilecek karşılığın düşmana verilecek karşılıktan farklı bir şey olması gerektiği de ortaya çıkar. Sonra, dünyada tam mânasıyla Allah dostuna mükâfat, düşmanına da ceza verilmemektedir. Şu halde onlara yaptıklarının karşılığının verilmesi için mutlaka başka bir âlemin varlığının zorunlu olduğu ortaya çıkar. Böylece onların zikrettikleri şeyde, öldükten sonra dirilmeyi kabul ve tasdik etmenin gerekli olduğu anlaşılır. Burada anlattıklarımız, o iki gruba, üzerinde bulundukları halin aksini anlatır. Yüzüstü kapanarak yolun dışında yürüyen kişi, gözleri görmeyen bir kör ve yürümeye gücü yetmeyen bir kötürümdür. Doğru bir yolda düzgün şekilde yürüyen ise kendisini yoldan alıkoyacak ne bir körlüğü vardır, ne de bir hastalığı. Bu durumda **yüz üstü sürünen** kör olan adamdır, **doğru bir yolda düzgün yürüyen** de işiten ve gören adamdır. Bu durumda âyet Hûd sûresindeki âyetle aynı anlama gelmektedir: "Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu?"[50]

قُلْ هُوَ الَّذٖى اَنْشَاَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَ
قَلٖيلًا مَا تَشْكُرُونَ ﴿٢٣﴾

23. "De ki: Sizi yaratan, size işitme duyusu, gözler ve kalpler veren O'dur. Ne az şükrediyorsunuz!"

Bu âyet-i kerîme şu ilâhî beyanların bağlantısı (sılası) konumundadır: "Ölümü ve hayatı yaratan O'dur"[51], "yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur"[52]; "yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur"[53].

---

50 Hûd, 11/24.
51 el-Mülk, 67/2.
52 el-Mülk, 67/3.
53 el-Mülk, 67/15.

Şimdi, bu âyet-i kerîmede yaratmanın (inşâ) zikredilmesinde, ayrıca kulaktan,
317 [§]gözden ve kalpten bahsedilmesinde Allah'ın kudretini, saltanatını, ilmini, hikmetini, nimetlerini ve her türlü benzer ve emsâlden yüce oluşunu hatırlatmak vardır. Kuvveti, saltanatı, ilmi ve hikmeti hatırlatmanın sebebi bu âyetin tefsirinde anlatılacak, ayrıca Mürselât[54] ve Târık[55] sûrelerinde zikredilecektir. Cenâb-ı Hakk'ın yardımı ve tevfiki ile burada da ondan bir nebze bahsedeceğiz.

Biz deriz ki: Cenâb-ı Hak bizleri insan eli, bilgisi, hikmeti ve gücünün ulaşamayacağı en karanlık bir mekânda ve en dar bir yerde yaratmıştır. Şu bir gerçek ki beşer bilgisi, karanlıklara nüfuz edemez, onların hikmetlerini kavrayamaz. Bir de Allah Teâlâ, insanı o karanlıklarda dilediği şekilde yaratmış, gücünü ve tedbirini o şeyin üzerinde icra etmiştir; tâ ki gizli olan şeyler hakkındaki ilminin, açık olan şeyler hakkındaki ilmi gibi olduğu bilinsin, insanlar O'ndan hiçbir şeyin gizli kalmayacağın anlasın ve onları gizledikleri ve açıkladıkları her şeyde bunu düşünmeye davet etsin. Belirttiğimiz bu hususlar, Allah'ın kuvveti, ilmi ve kudretinin beşerin gücü, ilmi ve kudreti ile ölçülemeyeceği sonucunu da gerektirir. Burada ayrıca öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerin, bu konuda hissettikleri şüpheler de aydınlanmakta ve iyi düşündükleri takdirde bunlar, o kişiyi imana sevketmektedir. Ayrıca hikmeti, söylediğimiz seviyeye ulaşan Cenâb-ı Hakk'ın insanları boş yere yaratmasının, onları herhangi bir hitaba ve yasağa uğramadan başıboş terketmesinin de mümkün olmadığını bilmiş olsunlar.

Cenâb-ı Hakk'ın benzeri ve denginin olmamasını açıklamaya gelince, Allah Teâlâ'nın insanları en karanlık ve en dar bir mekânda (rahimde) yaratması olayında şu husus ortaya çıkar ki kendi fiiline ait eserlerin bulunduğu mekânda bizzat bulunmakla nitelenmesi mümkün değildir. Çünkü O, Amr'ı annesinin karnında yarattığı zaman, aynı anda Zeyd'i de annesinin karnında yaratmakta,
318 [§]yine ehil ve yırtıcı hayvanların yanı sıra kadınların karınlarında da canlılar yaratmaktadır. Yine aynı anda Âdem'in kızlarının karınlarında yaratmakta, yeryüzünde bitkiler meydana getirmektedir. Şayet Allah Teâlâ, fiili yaptığı mekânda bulunmakla nitelenmiş olsaydı, şunu yaratmaya başladığı anda yeryüzünün diğer bir köşesinde birbirinin benzeri varlıkları yaratamazdı. Bu, O'nun yapacağı fiilin, meydana gelince o yerde bulunmasını gerektirmediğini

---

54 "Sizi önemsenmeyen bir sudan yaratmadık mı? Onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirdik. Ölçüleri biz koyduk; ne de güzel ölçmüşüzdür!" (el-Mürselât, 77/20-23).

55 "İnsan neden yaratıldığına bir baksın! O, atılan bir sudan yaratıldı. O su bel ve göğüs kafesi arasından çıkar" (et-Târık, 86/5-7).

gösterir. O, ancak Cenâb-ı Hakk'ın, "Biz, bir şeyi dilediğimizde sözümüz 'Ol!' demekten ibarettir, o da hemen oluverir"[56] meâlindeki âyetinde buyurduğu gibi gerçekleşmiştir. Diğer fâillerin durumu ise sadece fiilin meydana geldiği mekânda bulunmalarıyla mümkün olur. İşte sözünü ettiğimiz bu durum, yaratmada O'nun denginin bulunmadığını gösterir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın her türlü denk ve benzerlerden yüce olmasını gerektirir.

Bu âyette aynı zamanda Allah'ın yaratıklarına olan nimet ve ihsanı da hatırlatılmaktadır. Âyette, şimdiye kadar anlatılanların hemen ardından **ne az şükrediyorsunuz!** buyurmasına bakmaz mısın? Şayet nimet veren ve lütfeden olmasaydı, insanlardan şükür görevini yerine getirmelerini istemezdi. Nimetin açıklamasına gelince; Allah Teâlâ, insanı o karanlık mekânda vücuda getirdi, onu her türlü âfetten ve rahatsız edici şeylerden korudu. O yerde onu dilediği gıdalarla besledi, bakışlardan sakladı ve gözlerden gizledi. Çünkü o, hoşlanılmayan ve tiksinilen bir mahaldedir; bu tiksintiyi ve nâhoş görünümü temizleyip ve ortadan kaldırmak mümkün değildir. Cenâb-ı Hak insan türüne çeşitli bilgilere ve ihtiyaçlara ulaşabilmesi için kulak, göz ve kalp yaratmıştır. İşte bütün bunlardan dolayı insanların (Allah'a yönelik) şükürlerini yerine getirmeleri gerekir.

Bu söylediklerimizde Mûtezile'nin iddialarını geçersiz kılan hususlar vardır. Şöyle ki onlara göre, Cenâb-ı Hak şayet insanları görülen tarzın dışında yaratmış olsaydı, zulmetmiş durumunda bulunurdu. Çünkü onlara göre Allah Teâlâ, insanlara aslah olandan, yani en uygun olandan başkasını yaratmaz.
[§]İnsanların yaratılışı aslah olunca -O'nun görevi aslah olanı yapmaktır- yap- 319
ması gerekeni yapmış olur. Yapması gerekeni yapan ile bu iş kendisine yapılan arasında minnet borcu diye bir şey söz konusu olmaz. Şu halde ortada minnet borcu diye bir şey bulunmadığı gibi şükrü gerektiren bir nimetin varlığından da söz edilmez.

Size işitme duyusu, gözler ve kalpler veren O'dur. Yani Allah, gıyabınızda ve uzağınızdaki şeyleri duymanız için size işitme duyusu verdi ki onunla bilesiniz. Önünüzdeki eşyayı görebilmeniz için de size göz verdi, o sayede sizin için faydalı veya zararlı, pis veya temiz olanı tanıyasınız. Yine O, size kalp verdi ki onunla da nesnelerin mahiyetini, işlerin iç yüzünü ve sonuçlarını, helâl veya haram olanlarını bilesiniz. Allah Teâlâ verdiği nimetler içinde bu üç şeyi zikretti, çünkü bunlar sayesinde çeşitli bilgilere ulaşmaya ve nesneleri tanımaya imkân bulunur. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: "Sizler hiçbir şey bilmez du-

---

[56] en-Nahl, 16/40.

rumdayken Allah, sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi"[57]. Bu ilâhî beyanın anlamı şudur: Allah bunları sizin için, doğru yolu bulasınız ve onlarla çeşitli bilgilere ulaşasınız diye yaratmıştır. Böylece bilgiye ve hikmete, maslahat ve menfaate bunlarla ulaşılabileceği ortaya çıkmış oldu. Bundan dolayıdır ki Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kulak, göz ve gönül, bunların hepsi yaptıklarından sorumludur"[58]. Şayet varlıkların ve olan bitenin bilgisine bunlarla ulaşılamasaydı, insanlar özellikle bunlardan sorumlu tutulmazdı.

قُلْ هُوَ الَّذٖى ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾

24. "De ki: Sizi yeryüzünde çoğaltıp yayan O'dur; sadece gelip O'nun huzurunda toplanacaksınız."

Cenâb-ı Hak, bu âyette iki haberi toplamıştır. Biri, hakkında tartışma konusu yapılan şeydir. **O'nun huzuruna gelip toplanacaksınız.** Bazı kâfirler öl-
320 dükten sonra dirilmeyi ve haşri inkâr ederler. [§]İkincisi, hakkında hiçbir tartışma yapılmayan husustur: **Sizi yeryüzünde çoğaltıp yayan O'dur.** Cenâb-ı Hak şu âyet-i kerîmelerde ilk yaratışı, âhiretteki tekrar yaratmaya kādir olduğunun delili kılmıştır: "İnsan, 'şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?' diyor. De ki: Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek"[59]; "Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır"[60]. Allah Teâlâ, ilk yaratmayı onu tekrarlamaya delil kılınca, insanların da onunla istidlâl etmeleri gerekir. O, burada her ne kadar delil olarak değil, ilki ve sonu bir arada zikretme konumunda onlardan bahsetmemişse de bu üslupta istidlâl etme durumu da bulunmaktadır.

Azîz ve Celîl olan Allah'ın kullandığı **yeryüzünde** anlamına gelen "fi'l-ard" (فى الأرض) ifadesinde şu hususa işaret edilmektedir: Cenâb-ı Hak, insan türünü yeryüzünde yaratmıştır; tâ ki bir kısmı diğerinin dünyaya gelişini görsün ve kendilerinin önceden şu anda bulundukları gibi olmadıklarını anlasınlar. Aksine şu anda bulundukları hale gelinceye kadar aşılanmış yumurta, pıhtılaşmış kan ve bebek evrelerini geçirdiklerini bilsinler. Onlar ilk yaratma işini bu şekilde anlarlarsa bu, onlarda, Allah'ın tekrar yaratma kudretine dair

---

[57] en-Nahl, 16/78.
[58] el-İsrâ, 17/36.
[59] Yâsîn, 36/78-79.
[60] er-Rûm, 30/27.

bilgisini de zorunlu kılar. Başka bir yoruma göre **yeryüzünde** meâlindeki ifadesi, "Sizi yarattı ve yeryüzünde sizin için meskenler meydana getirdi, faydalanmanız için yeryüzünü size yaydı ve onu toplanma yeri kıldı" anlamına gelir. Bu durumda da söz konusu ifadede ilâhî nimet, kudret ve saltanatı hatırlatma bulunmaktadır.

Âyette geçen "zeraeküm" (ذرأكم) fiili "sizi tek bir asıldan çoğalttı" anlamına gelir. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın şu âyet-i kerîmede ifade buyurduğu gibi: "Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan O'dur"[61]. Bilindiği üzere bütünüyle varlığın tek bir nefis içinde olması söz konusu değildir. Öyleyse tek bir nefisten diğer nefisleri yaratmaya güç yetiren Allah Teâlâ daha önce var olanı tekrar yaratmaya da kādirdir.

ويقولون متى هذا الوعد ان كنتم صادقين ﴿٢٥﴾

25. "Doğru sözlü iseniz (söyleyin)*, bu tehdit ne zaman gerçekleşecek? derler."*

Onların bu sözü, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemle alay etmek ve onu hafife almak konumundadır. Her türlü kusurdan münezzeh ve yüce olan Allah, peygamberine hikmetli kişilere yakışır tarzda onlara cevap vermesini emretmiş, onların kendisini hafife almaları sebebiyle kendilerini misliyle cezalandırmasına izin vermemiş ve şöyle buyurmuştur:

قل انما العلم عند الله وانما انا نذير مبين ﴿٢٦﴾

[§]*26. "De ki: O bilgi yalnız Allah'a mahsustur, ben ise sadece açık bir* 321
uyarıcıyım."

Resûlullah inkârcılara, kendisinin ancak Allah'ın emrettiğini açıkladığını ve O'nun ancak kendisine indirip tebliğ etmesini emrettiği şeylerle uyardığını onlara açıklamaktadır. Bu âyette Hz. Peygamber'in (s.a.) nübüvvetinin delili ve risâletinin kanıtı vardır. Şayet o, inkârcıların iddia ettiği gibi peygamber olmasaydı ve her şeyi kendi tarafından uydursaydı, bunu ancak yalanı ve yanlışı ortaya çıkmayacak bir zaman dilimine bağlardı; o da hayatının devam edemeyeceği bir zamana havale etmekten ibarettir. Bunu yapmamış ve şöyle demiştir: **O bilgi, yalnız Allah'a mahsustur, ben ise sadece açık bir uyarıcıyım.**

---

61 en-Nisâ, 4/1.

İşte bu, onun peygamberliğini ve elçi olarak görevine bir ilave yapması veya kendiliğinden bir şey eklemesinin mümkün olmadığını göstermektedir. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, "Suratını astı, yüzünü çevirdi"[62] meâlindeki âyetinde buyurduğu gibi; burada da onun elçiliği aynı açıdan ortaya çıkmaktadır. O sûrede de buna inşallah temas edeceğiz. **Ben ise sadece açık bir uyarıcıyım.** Yani, uyarmada, emredildiğim şeyin üzerine bir ilavede bulunamam.

فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً سِيـَٔتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هٰذَا الَّذِى كُنْتُمْ بِهِ تَدَّعُونَ ﴿٢٧﴾

27. "Ama onu yakından gördükleri zaman, inkâr edenlerin yüzleri kara çıkacak ve (kendilerine), *'İşte sizin isteyip durduğunuz budur!' denilecektir."*

Ama onu yakından gördükleri zaman, inkâr edenlerin yüzleri kara çıkacak. Buradaki **onu gördükleri zaman** meâlindeki ifade vâdedildikleri şeyi gördükleri zaman anlamına gelebilir. "Zülfeten" (زُلْفَةً) kelimesi "yakın" ve "yakından" anlamına gelir. Kelime, o günün dehşet ve şiddet halini ifade ettiği için müennes kullanılmıştır. **Onu gördükleri zaman** meâlindeki beyan da o günden kinâyedir. Bu fiil âyette müzekker olarak zikredilmiştir, çünkü gün anlamına gelen "el-yevm" (اليوم) kelimesi müzekkerdir. Buna karşılık "zülfeten" kelimesi müennes olarak zikredilmiştir, çünkü bu kelime o günün dehşetlerinden kinâyedir. "Zülfeten" kelimesine şöyle bir anlam da verilebilir: İnsanlar vâdedildikleri o dehşet ve şiddet vaktinin yaklaştığını gördüklerinde, bugün onu uzak görüyorlar ise de o zaman gerçekten kendilerine yakın olduğunu
322 anlarlar. [§]Bu, şu âyetlere benzemektedir: "Kıyâmet gününü gördüklerinde (dünyada) sadece bir akşam vakti veya onun kuşluğu kadar kaldıklarını sanırlar"[63]. "Keşke zâlimler -azapla yüzyüze geldikleri zaman anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu anlasalardı"[64]. İşte o günün dehşetini ve şiddetini gördükleri zaman, Resûlullah'ın (s.a.) kendilerine, geleceğini haber vererek tehdit ettiği zamanın gerçekten yakın olduğunu anlarlar. **İnkâr edenlerin yüzleri kara çıkacak.** "Sîet" (سِيـَٔتْ) kelimesi "sâe"den (سَاءَ) gelir. Bu da yüzlerinin rengi değişerek çirkin olması anlamına gelir.

---

62 Abese, 80/1.

63 en-Nâziât, 79/46.

64 el-Bakara, 2/165.

İşte sizin isteyip durduğunuz budur, denilecektir. Ebû Bekir el-Esam şöyle demiştir: Buradaki "teddeûne" (تدّعون) kelimesi, "İşte odur yetimi itip kakan"[65] meâlindeki âyette ve "O gün cehennem ateşine itile kakıla götürülecek"[66] anlamındaki ilâhî buyruğunda olduğu gibi engellemek ve defetmek istediğiniz şey anlamına gelir. Bu mesele onun dediği gibi değildir. Şayet engellemek ve defetmek anlamı kastedilmiş olsaydı, "teddeûne" (تدعّون) fiilinde olduğu gibi "dal" (الدال) harfinin değil, "yetimi itip kakan" meâlindeki âyette olduğu gibi "ayın" (العين) harfinin şeddeli olması gerekirdi, nitekim delil gösterilen âyette "ayın" harfi şeddelidir. "Ayın" harfi değil de "dal" harfi şeddeli yapıldığında kelimenin "ed-de'u" (الدَّعْ) dan değil "el-iddiâ" (الادّعاء) dan türediği anlaşılır, çünkü bu kelimede dâl şeddelidir.

En doğrusunu Allah bilir ya, fakat **sizin isteyip durduğunuz budur!** meâlindeki beyan, Resûlullah'ı (s.a.) yalanladığınız, verdiği haberin yalan olduğunu iddia ettiğiniz gün işte bu gündür, diye açıklanabilir. Teddeûne fiilinin, "ted'ûne" (تَدْعُونَ) yani "davet edip istediğiniz gün" anlamına gelmesi de mümkündür[67]. "İzzekera" (اِذَّكَرَ) fiili "zekera" (ذَكَرَ) mânasında, "ihtebera" (اِخْتَبَرَ) fiili de "habera" (خَبَرَ) mânasında kullanıldığı gibi "iddia" (الاِدِّعَاء) kelimesi de bazan "davet" (الدَّعْوَة) mânasında kullanılır.

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَهْلَكَنِيَ اللّٰهُ وَمَنْ مَعِيَ اَوْ رَحِمَنَا فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿٢٨﴾

28. "De ki: Beni ve beraberimdekileri Allah öldürse de bizi esirgerse de (âhiret ümidimiz bâkidir)*; peki söyler misiniz, inkârcıları* (âhiretteki) *can yakıcı azaptan kurtaracak olan kimdir?"*

Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın hikmetinde, küfür dışında hatalar işleyen insanları bağışlama, küfrü benimseyenleri de cezalandırma ve böylesini cezadan affetmeme iradesinin var olduğunu göstermektedir. [§]Çünkü Allah, **beni ve** 323
beraberimdekileri Allah öldürse de bizi esirgese de, diye buyurmaktadır; burada Allah Teâlâ helâk, rahmet ve mağfiret iradesini ortaya koymaktadır. Yine O, hatalara mübtelâ olan kişiyi ve beraberindekileri de ya helâk eder veya esirger. Yine Cenâb-ı Hak, benzer şekilde şöyle buyurmuştur: "Allah, kendisi-

---

65 el-Mâûn, 107/2.

66 et-Tûr, 52/13.

67 İbn Mihrân, *el-Mebsût fi'l-kırââti'l-aşr*, 422; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*, II, 291.

ne ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başkasını, dilediği kimseler için bağışlar"[68] buyurmaktadır. Allah Teâlâ küfürden sakınanlar için mağfiret iradesini ve kendisine şirk koşanları cezalandırmak hükmünü kendi zatına nispet etmektedir. Bu söylediğimizin gerekli olduğuna işaret eden hususlardan biri şudur: Küfür kendiliğinden kötü ve çirkin bir şeydir; içinde akılsızlık bulunduğundan onun haram edilmemesi ve serbest bırakılması ihtimali yoktur, zira kendi şahsına söven biri beyinsizin tekidir. Bundan dolayıdır ki ondan cezayı kaldırmak ve kendisini affetmek hikmetle bağdaşmaz. Yahut da küfür mübah olmaya ve cezasının kaldırılmasına ihtimal bulunan bir şey olmadığından, bağışlanmaya ve cezasının kaldırılması muhtemel değildir. Diğer haramlara ait yasağın kaldırılması ise mümkündür. Bir de şu var: Kâfir, Cenâb-ı Hakk'a düşmanlığı ve nimetlere karşı nankörlüğü tercih etmiştir. İslâm'a inanan kişi ise O'na dost olmayı tercih etmiştir. Hikmet, dost ile düşmanı ayırmayı gerektirir. Kâfirin bağışlanması ve iyilikle mükâfatlandırılması dost ile düşmanın eşit tutulması anlamına gelir. Bunda ise hikmetin, yok edilmesi söz konusudur. Şunu da belirtmek gerekir ki kâfir kendine göre hak ve doğru yoldadır, başkaları yanlış yolda ve dalâlettedir ve o, azaba mâruz kalmayacaktır. Allah'ın kâfirlerden bahseden şu âyeti senin için bir delil oluşturur: "Onlar; 'biz servet ve nüfus açısından üstünüz; dolayısıyla azaba uğratılacaklar biz olamayız' dediler"[69]. Allah Teâlâ, öylesine af nimetini ulaştırdığı ve ihsanını bol bol verdiği takdirde bu, onun nazarında sınırı aşmak ve bağışlamak yerine geçmiyor, aksine kendisinin iyilik edilmesine hak kazandığı için bu lütufkârlığa erişmiş ve geçmişte affı hak etmeyi gerektiren işler göründüğünden buna mazhar olduğunu sanmış olur.
324 [§]Durum böyle olunca, bu, ihsanın ve affın ortadan kalkması ve nimetin bâtıl olmasına yol açar. Şu halde hikmet kâfirin affını gerektirmez, çünkü olmaması gereken yere konulmuş olur. Günah işlemiş bulunan müslümanlara gelince, onlar hatalar ve günahlar işlediklerini, bu sebeple azaba müstahak olduklarını ve cezayı hak ettiklerini bilmektedirler. Allah Teâlâ, onları affedince, onlar O'nun lütfu sayesinde bu affa mazhar olduklarını bilirler, böylece ihsan ait olduğu yere konulmuş olur. Dünyada, oyalama ve tuzak kurma kastı olmaksızın düşmanına iyilik yapan kimse, ondan korktuğu için yapanın bu davranışı ona boyun eğme konumunda bulunur. Allah Teâlâ, inkârı sebebiyle kâfiri cezalandırmayıp hiç sorgulamadan ona iyilikte bulunsa, O'nun bu affı ve iyiliği korku ve boyun eğme anlamına gelir. Cenâb-ı Hak ise bu iki türlü nitelikten pek çok yücedir. Dolayısıyla hikmet, kâfire uygulanacak azabın ebedî olmasını ve affedilmemesini gerektirir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

[68] en-Nisâ, 4/48, 116.

[69] Sebe', 34/35.

De ki: Beni ve beraberimdekileri Allah öldürse de bizi esirgese de. Bu ilâhî beyan, Cenâb-ı Hakk'ın küçük günahlara da azap edebileceğini gösterir. Çünkü Resûlullah (s.a.) ve ondan önceki peygamberler büyük günah işlemekten korunmuşlardır (ısmet). Onların büyük günah işlemeleri ve bundan dolayı helâk edilmeleri mümkün değildir. Buna göre peygamberler helâk edilseler, bu, küçük günahları yüzünden olur. Şayet Cenâb-ı Hak için küçük günah işleyenleri cezalandırması söz konusu olmasaydı, bundan dolayı Hz. Peygamber'i ve beraberindekileri helâk etmesi haksızlık ve zulüm olurdu. Cenâb-ı Hak, haksızlıkla nitelendirilmekten münezzehtir. O, şöyle buyurmuştur: "Allah senin geçmiş gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır"[70]. Allah Teâlâ küçük günahlarından dolayı kimseye azap etmeyecek olsaydı, Resûlullah'ın, geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlaması sebebiyle Allah'a karşı minnet borcu altında kalmış bulunmazdı.

[§]Aslında söylenmesi gereken şey şudur: Büyük günahı işlemeleri sebe- 325
biyle Cenâb-ı Hakk'ın, Hâricîler'in ve Mûtezile'nin tamamını bağışlaması caiz değildir. Sözünü ettiğimiz o bağışlanma ümidi diğer müslümanlar için söz konusudur. Çünkü onlar, Cenâb-ı Hakk'ın büyük günah işleyenleri bağışlaması ve affı onlara kadar uzatması caiz değildir, bilâkis öylelerini ilelebet cehennemde yakması gerekir, diyorlar. Bu iki mezhep mensuplarının müslümanlar hakkındaki hükmü böyle olduğuna göre, Cenâb-ı Hak, şayet onları bağışlar ve kendilerine affı lütfederse, onlar işledikleri günahların büyük değil küçük olduğuna hükmederler, çünkü onlara göre Allah'ın büyük günahları affetmesi caiz değildir. Şu halde buradaki af, ait olduğu yerde kullanılmamış, iyilik de yapılması gereken yerde yapılmamış demektir. İslâm'ı benimseyen diğer gruplara gelince, onlar daima Cenâb-ı Hakk'ın affını ve engin rahmetini umuyorlar; Allah onlara mağfiretle lütufta bulunursa bu mağfiret, olması gereken yere konulmuş olur ve iyiliğin zâyi olması söz konusu değildir. Cenâb-ı Hak zâlimlerin söylediklerinden pek çok yücedir.

De ki: Beni ve beraberimdekileri Allah öldürse de. Yani onlara şöyle de: Şayet Allah beni ve beraberimdekileri geçmişte yaptığımız hatalar ve günahlar sebebiyle helâk etse veya geçmişteki imanımız, O'nun emirlerine boyun eğmemiz ve kendisine itaat etmemiz sebebiyle **bizi esirgese de, peki söyler misiniz, inkârcıları kim kurtaracaktır?** Yani geçmişte Rab'lerine karşı yaptıkları güzel bir iş bulunmadığı için merhamet edilme ümidi olmayan ve bağışlanmayı hak edecek bir itâatleri de bulunmayan kâfirleri Allah'ın azabından hangi şey kur-

---

70 el-Feth, 48/2.

taracak? Yahut Allah'ın azabı kendilerine gelecek olsa, onları kim kurtaracak? Hz. Peygamber'e sanki şöyle denilmiştir: Bu gerçeği onlara söyle, çünkü onlar, kendilerini elem verici azaptan kurtaracak ümidiyle putlara tapıyorlardı. Ve Allah şöyle buyurur: O putlar kendilerini elem verici azaptan kurtaramayacaktır. *En doğrusunu Allah bilir.*

قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِه۪ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿٢٩﴾

326 [§]*29.* ***"De ki: O, rahmândır; biz O'na iman etmiş ve O'na güvenip dayanmışızdır. Kimin düpedüz bir sapkınlık içinde olduğunu yakında anlayacaksınız!"***

De ki: O, Rahmân'dır, biz O'na iman etmişizdir. Bu ilâhî beyanın şu anlama gelmesi muhtemeldir: Ölümü ve hayatı yaratan, birbiriyle âhenkli yedi göğü var eden, yeryüzünü size boyun eğdiren, gizliyi ve âşikâreyi bilen, o çok esirgeyici Allah'tır. Dolayısıyla burada gökleri ve yeri, ölümü ve hayatı, kulların ve kuşların fiillerini yaratan şanı yüce ve çok esirgeyici olan Allah'tır. Azîz ve Celîl olan Allah'ın **biz O'na iman ettik** meâlindeki beyanı, sözünü ettiğimiz şeyleri yaratana iman ettik; O'nun benzeri ve dengінin bulunmasından yüce olduğuna, her türlü ayıp ve kusurdan berî olduğuna inandık, anlamına gelir. Bu âyetteki "O" anlamına gelen "huve" (هُوَ) kelimesi, İhlâs sûresinde bahsedeceğimiz üzere Cenâb-ı Hakk'ın isimlerinden biri olabilir. Bu durumda buradaki **huve** (O) ve **Rahmân** esmâ-i hüsnâdan iki isim olur.

Biz, O'na güvenip dayanmışızdır. Muhtemeldir ki müşrikler çeşitli yollarla Resûlullah'ı (s.a.) korkutuyorlardı. Bunun üzerine, kendisine **biz O'na güvenip dayandık**, demesi emredilmiştir. Yani O'na güvendik, bizi sizin şerrinizden koruyacak ve size karşı bize yardımcı olacak olan O'dur.

Kimin düpedüz bir sapkınlık içinde olduğunu yakında anlayacaksınız! Muhtemeldir ki müşrikler Hz. Peygamber'i (s.a.) dalâlete nispet etmiş, kendilerinin ise doğru yolda olduklarını ileri sürmüşlerdir. Kimin doğru yolda, kimin dalâlette olduğunu anlamak için Allah'ın âyetlerine bakmamışlardır. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak **kimin düpedüz bir sapkınlık içinde olduğunu yakında anlayacaksınız!**, buyurmuştur; yani Cenâb-ı Hakk'ın azabı geldiğinde, bu da ölüm sırasında veya âhirette gerçekleşecektir.

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَٓاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَٓاءٍ مَعِينٍ ﴿٣٠﴾

30. "Bir de şunu sor: Suyunuz çekiliverse size akarsuyu kim getirebilir?"

Bu âyet, "Allah lütfettiği rızkı kesiverse, size rızık verebilecek olan kimdir?"[71] meâlindeki âyetin bağlantısıdır. Burada da aynı şekilde suyunuz çekiliverse, size akarsuyu kim getirebilir? buyurmaktadır. Âyetteki "maîn" (مَعِين) kelimesi, gözün farkedip gördüğü su demektir. *En doğrusunu Allah bilir.*

---

71 el-Mülk, 67/21.

BİBLİYOGRAFYA

Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'emü'l-Kırâât*, Dımaşk 1422/2002.

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürezzâk b. Hemmâm b. Nâfi', *el-Musannef*, (thk. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983.

_____, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, (thk. Mahmûd Muhammed Abduh), Beyrut 1419/1999.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1413/1992.

Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillah, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî).

Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ, *Me'âlimü't-tenzîl*, (thk. Hâlid Abdurrahman el-Ak), Beyrut 1407/1987.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Mekke 1414/1994.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1413/1992.

Cassâs, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah b. Muhammed, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî), Beyrut 1412.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *es-Sünen*, (thk. Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî), Beyrut 1386/1966.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. Eş'as b. İshâk, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Ceyyânî, *el-Bahru'l-muhît*, Riyad, ts. (Mektebetü ve Matâbiu'n-Nasr el-hadîse).

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Teymî, *Mefâtîhu'l-gayb*, Kahire, ts. (el-Matbaatü'l-Behiyye el-Mısriyye) → Tahran, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye).

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillah, *Me'âni'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Yûsuf Necâtî), Beyrut 1955.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed, *el-Müstedrek*, (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1411/1990.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1412/1992.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâh 'anhâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1419/1998.

İbn Hacer el-Askalanî, Ebu'l-Fazl Şihâbüdin Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-İsâbe*, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut 1415/1995.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Busrâvî ed-Dımaşkī, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Ahmed Abdülvehhâb Futeyh), Kahire 1414/1993.

_____, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, Beyrut 1401.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1398/1978.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Tahran 1405.

İbn Mihrân en-Nîsâbûrî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Mihrân el-İsfahânî, *el-Mebsût fi'l-kırââti'l-'aşr*, (thk. Sübey' Hamza Hâkimî), Beyrut 1401/1980.

İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed, *Huccetü'l-kırâât*, (thk. Saîd el-Efgânî), Beyrut 1422/2001.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Ömerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, (thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978.

Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, (thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1418/1997.

Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut 1413/1992.

Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Ensârî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân / Tefsîru'l-Kurtubî*, (nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî), Kahire 1372.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb eş-Şâfiî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, (thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm), Beyrut 1412/1992.

Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1364/1945.

Mukātil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Horasânî, *Tefsîr*, (thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Kahire 1979.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī), Beyrut 1956.

Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*, Beyrut 1421/2000.

Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dımaşk 1412/1992.

Safedî, Ebu's-Safâ Selâhaddin Halîl b. Aybeg b. Abdillah, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, (thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa), Beyrut 1420/2000.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve'l-beyân*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrut 1422/2002.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Bahru'l-'ulûm*, (thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Zekeriyyâ Abdülmecîd en-Nûtî), Beyrut 1413/1993.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed, *ed-Dürru'l-mensûr*, Beyrut 1993.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Musul 1404/1983.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân / Tefsîru't-Taberî*, (nşr. Sıdkî Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî, *Müşkilü'l-âsâr*, (thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1415/1995.

____, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr), Beyrut 1407/1987.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ es-Sülemî, *es-Sünen*, İstanbul 1413/1992.

Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *Esbâbü'n-nüzûl*, Beyrut [t.y.], (Âlemü'l-Kütüb).

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân*, (thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Beyrut 1408/1988.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1419/1998.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1980.

DİZİN

E

F

L

M

N

O